

วิปัสสนาโชติกะ

[ปริชเฉทที่ ๙ กัมมัฏฐานสังคหะ]

หลักสูตรชั้น มัชฌิมชาฎิหมิกะ โท

รวบรวมและเรียบเรียงโดย

พระมหาชินวัฒน์ อภทวโร

[ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร]

สถิตธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย

วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร

แขวงศิริราช เขตบางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร

วิปัสสนาโชติกะ

[ปริจเฉทที่ ๙ กัมมัฏฐานสังคหะ]

หลักสูตรชั้น มัชฌิมอภิธัมมิกะ โท

รวบรวมและเรียบเรียงโดย

พระมหาชินวัฒน์ จกกวโร

[ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร]

อภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย

วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร

แขวงศิริราช เขตบางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร

ABHIDHAMMA UNIVERSITY
WATRAKHANGKHOSITARAM
BANGKOKNOI THAILAND

วิปัสสนาโชติกะ

[ปริจเฉทที่ ๙ กัมมัฏฐานสังคหะ]

หลักสูตรชั้น มัชฌิมอภิธรรมิกะ โท

รวบรวมและเรียบเรียงโดย

พระมหาชินวัฒน์ จกกวโร

ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดระฆังโฆสิตาราม

อภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย

วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร

แขวงศิริราช เขตบางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร

[สงวนลิขสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติ]

ราคาเล่ม ๓๕๐ บาท

คำปรารภเบื้องต้น

โดยมากพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ที่บำเพ็ญกุศล มีการให้ทาน รักษาศีล ฟังเทศน์ เป็นต้นนั้น ก็มักจะตั้งความปรารถนาให้พ้นจากทุกข์ต่างๆ มีการเกิด แก่ เจ็บ ตาย เหล่านี้เป็นต้น และมุ่งหวังเอาพระนิพพานเป็นเป้าหมายสูงสุดแห่งความปรารถนาของตน เพราะพระนิพพานนั้น สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงว่า เป็นแดนแห่งสันติสุข ผู้ใดได้ถึงพระนิพพานแล้ว ผู้นั้นย่อมพ้นจากการเกิด แก่ เจ็บ ตาย อย่างแน่นอน นอกจากพระนิพพานแล้ว ไม่มีสิ่งอื่นใดที่สามารถจะทำให้พ้นจากความทุกข์ดังกล่าวแล้วนั้นไปได้เลย

เมื่อทราบโดยแน่นอนแล้วว่า การที่จะพ้นจากทุกข์ต่างๆ ได้ ก็มีแต่พระนิพพานอย่างเดียวเท่านั้น อนึ่ง การกระทำที่จะดำเนินไปให้ถึงพระนิพพานได้นั้นมีอยู่ และการกระทำที่จะให้เข้าถึงพระนิพพานได้โดยตรงนั้น ก็คือ การเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานนั่นเอง ส่วนการบำเพ็ญบุญกุศลต่างๆ มีการให้ทาน รักษาศีล เป็นต้นนั้น เป็นเพียงบริวารของวิปัสสนาภาวนา ในอันที่จะช่วยอุดหนุนให้การเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานของผู้นั้นสำเร็จลุล่วงไปโดยสะดวก ปราศจากอุปสรรคที่จะมาขวางกั้นหรือทำอันตรายเท่านั้น

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ

อธิธัมมปาโมกข์แห่งภิกขุธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย

[ผู้อำนวยการภิกขุธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย รูปที่ ๑]

วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร จังหวัดธนบุรี

คำนำ

เนื่องจากหนังสือเกี่ยวกับวิปัสสนากัมมัฏฐาน อันเป็นหลักสูตรการศึกษาของชั้นมัธยมศึกษาอภิธัมมิกะโท ของท่านอาจารย์พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ ผู้เป็นอภิธัมมปาโมกข์แห่งอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร บางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร [จังหวัดธนบุรีเก่า] นั้น ไม่มีร่องรอยปรากฏเหลืออยู่ บางท่านบอกว่า พระอาจารย์ท่านรจนายังไม่สำเร็จก็อาพาธ ต้องรักษาตัว และละสังขารไปก่อน อาจารย์ในรุ่นหลัง ต่างก็ได้รวบรวมและจัดพิมพ์ขึ้นมา เช่น คณาจารย์แห่งอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์กิติ์ พระภิกษุญาณภิรามเถระ [สุข ปวโร] และพระศรีคัมภีร์ญาณ [ถวัลย์ ญาณจารี ป.ธ.๙ อภิธรรมมหาบัณฑิต อดีตผู้อำนวยการรูปที่ ๒] แห่งอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย สำนักเรียนวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร กิติ์ ซึ่งมีความหลากหลายออกไป แตกต่างกันไปบ้าง คล้ายคลึงกันบ้าง เหมือนกันบ้าง มีความคลาดเคลื่อนเรื่องอักขระภาษาบาลีบ้าง เนื้อหาไม่สอดคล้องกับหลักภาษาบาลีในอภิธัมมัตถสังคหธรรมกถาและอภิธัมมัตถวิภาวิณีฎีกาบ้าง อธิบายซ้ำซ้อนวนไปมาบ้าง หลุดไปจากหลักฐานในพระไตรปิฎกและธรรมกถา ฎีกา อนุฎีกา และปกรณ์วิเศษมีวิสุทธิมรรคเป็นต้นบ้าง ปัญหาเหล่านี้ทำให้เกิดความสับสนแก่นักศึกษาและผู้อ่านทั่วไปเป็นอย่างมาก

ด้วยเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงได้ทำการรวบรวมเนื้อหาและหลักฐานจากคัมภีร์ต่างๆ และเนื้อหาที่อาจารย์ทั้งหลายได้อธิบายไว้ มาจัดเรียบเรียงหัวข้อและขั้นตอนของเนื้อหา โดยยึดเอาบาลีในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหธรรมกถาปริจเฉทที่ ๙ กัมมัฏฐานสังคหะ ที่พระอนุรุธาจารย์รจนาวังเป็นหลัก ต่อด้วยเนื้อหาคำแปลของอภิธัมมัตถวิภาวิณีฎีกา ที่พระสุเมธคณาจารย์ได้รจนาวัง อันเป็นคัมภีร์ที่อธิบายเพิ่มเติมคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหธรรมกถา

และต่อด้วยคำอธิบายเพิ่มเติมที่ประมวลคำอธิบายของอาจารย์ทั้งหลายมากลั่นกรอง ตัดต่อ แต่ง เติม เพื่อให้ได้เนื้อหาที่สอดคล้องกับเนื้อหาแห่งพระบาลีในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคห อรรถกถาปริจเฉทที่ ๙ ให้มากที่สุดเท่าที่จะหาได้ และทำให้ดีที่สุดเท่าที่จะทำได้ นอกจากนี้ ยังได้ค้นหาหลักฐานจากคัมภีร์ต่างๆ มีพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และคัมภีร์อื่นๆ ตลอดถึงงานเขียนที่เกี่ยวข้อง มาทำเชิงอรรถไว้ด้านล่างของหน้ากระดาษนั้นในหน้านั้นๆ เพื่อสะดวกแก่ท่านผู้ที่ต้องการศึกษาค้นคว้าและอ้างอิงทำการวิจัยต่อไปได้

ผลงานอันนี้ จะถูกหรือผิดประการใด ก็สุดแล้วแต่บัณฑิตจะวินิจฉัยตัดสิน แต่ความประสงค์ก็เพื่อบูชาคุณของพระอาจารย์สัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ ที่ท่านมีความตั้งใจและทุ่มเทร่างกาย แรงใจ แรงสติปัญญาทั้งหมด เพื่อให้งานรจนาคัมภีร์พระอภิธรรมอันเป็นหลักสูตรของอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร อันท่านได้บ่มเพาะให้ก่อร่างสร้างตัวขึ้นมา และแพร่หลายไปทั่วประเทศไทย ตลอดทั้งขยายไปยังประเทศอื่นๆ ด้วย ดังที่ปรากฏอยู่ถึงบัดนี้ ให้สามารถดำรงอยู่ได้ และเป็นหลักสำคัญที่มีมาตรฐานสอดคล้องกับคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถา สามารถสืบค้นและเทียบเคียงกันได้ เพื่อมิให้บุคคลอื่นตำหนิตติเตียนครูบาอาจารย์ได้ โดยให้ชื่อว่า “วิปัสสนาโชติกะ” แปลว่า คัมภีร์ที่ทำให้สว่างรุ่งเรืองในวิปัสสนากัมมัฏฐานวิธี

กุศลผลบุญที่เกิดจากการรวบรวมและเรียบเรียงหนังสือเล่มนี้ ขอน้อมบูชาพระพุทธรูปคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ คุณของบิดามารดาผู้ให้กำเนิดและให้ชีวิต และพระคุณของอาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์อภิธรรมทั้งหลาย มีพระโมคคัลลิตบุตรติสสเถระ พระอนุรุทธาจารย์ พระสุมังคลาจารย์ เป็นต้น และขอน้อมบูชาคุณของบูรพาจารย์ มีพระอาจารย์สัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร] พระศรีคัมภีร์ญาณ [ถวัลย์ ญาณจารี] อาจารย์วรรณสิทธิ ไวยยะเสวี เป็นต้น ตลอดทั้งครูอาจารย์ที่ได้ประสิทธิ์

ประสารณความรู้ให้ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม รวมทั้งท่านผู้มีพระคุณและท่านผู้มีอุปการคุณ
ทุกท่าน ที่ล่วงลับดับขันธไปแล้วก็ดี ผู้ยังเป็นอยู่ในโลกนี้ก็ดี

อนึ่ง ในขณะที่ข้าพเจ้าได้รวบรวมและเรียบเรียงหนังสือวิปัสสนาโชติกะนี้อยู่
พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช มหิตลาธิเบศรรามาธิบดี จักรีนฤ-
บดินทร สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร พระราชสมภารเจ้า รัชกาลที่ ๙ แห่งราชวงศ์
จักรี ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ ได้เสด็จสวรรคตลง เมื่อวันที่ พุธหส์บดี ที่ ๑๓ เดือน
ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๕๙ เวลา ๑๕.๕๒ นาฬิกา ณ อาคารเฉลิมพระเกียรติ โรงพยาบาลศิริราช
สร้างความโศกเศร้าเสียใจและอาลัยรักแก่อาณาประชาราษฎร์ผู้พึงพิงพระบรมโพธิสมภาร
เป็นอย่างมาก

เพราะฉะนั้น ด้วยกุศลผลบุญนี้ และกุศลผลบุญบารมีทั้งหมด ที่ข้าพเจ้าได้สั่งสม
อบรมมา ขอน้อมอุทิศแด่ครูอาจารย์ผู้มีพระคุณและท่านผู้มีอุปการคุณทุกท่าน และ
ขอน้อมอุทิศเป็นพระราชกุศลแด่พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช มหิต-
ลาธิเบศรรามาธิบดี จักรีนฤบดินทร สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร พระราชสมภารเจ้า
ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ ขอให้ทุกท่าน จงถึงความสุข อันเป็นมนุษย์สมบัติ หรือสวรรค์
สมบัติ ชั่วฉินัตยนิรันดร์ และจงเป็นพลวปะจัจยหนุณส่งให้ถึงนิพพานสมบัติอันเป็นบรมสุข
ในที่สุด ด้วยเทอญ.

พระมหาชินวัฒน์ จกกวโร

[ป.ธ.๘,อภ.บ.,อภ.ม.,พธ.ม.[ธรรมนิเทศ/มจร.]]

ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร

ผู้ดูแลจัดการกิจการงานอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย

ผู้รวบรวมและเรียบเรียง

๕ ธันวาคม ๒๕๕๙

ปัตติทานกุศล

ขอน้อมบุญกุศลที่ได้จากการจัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ บูชาคุณพระศรีรัตนตรัย และ
พระเถรอาจารย์ทั้งหลาย ตลอดทั้งบูรพาจารย์ทั้งหลาย ที่ได้นำพระศาสนาสืบมาจนถึง
ปัจจุบัน ด้วยดวงใจอันสำนึกในพระคุณ

และขออุทิศส่วนกุศลผลบุญนี้ แด่ท่านอดีตเจ้าอาวาสวัดระฆังโฆสิตาราม
วรมหาวิหาร มีพระเดชพระคุณเจ้าประคุณสมเด็จพระสังฆราช [สี] พระเดชพระคุณเจ้า
ประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ [โต พรหมรังสี] เป็นต้น ที่ได้ดูแลพัฒนาวัดระฆังโฆสิตาราม
ให้เจริญรุ่งเรืองตลอดมา และบูรพาจารย์แห่งอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทยทุก
ท่าน มีพระเดชพระคุณเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ [อาจ อาสภมหาเถระ] ผู้ริเริ่มนำ
อภิธรรมมาสู่ประเทศไทยอย่างเป็นทางการ และสถาปนาอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่ง
ประเทศไทยขึ้น ณ วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร เป็นแห่งแรก พระอาจารย์สัทธัมม-
โชติกะ ธัมมาจริยะ ผู้ประดิษฐานความเป็นอภิธรรมมหาวิทยาลัยอย่างมั่นคง ซึ่งนับว่า
เป็นปฐมาจารย์ [อาจารย์รูปแรก] เป็นคันถปาโมกษ์ [เป็นยอดแห่งอาจารย์ผู้สอนธรรม]
ของอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย ให้มีการเรียนการสอนและการสอบ มาจนถึง
ทุกวันนี้ พระเดชพระคุณพระศรีคัมภีร์ญาณ [ถวัลย์ ญาณจารีเถระ] ผู้ได้รักษาสืบทอด
เจตนารมณ์ของบูรพาจารย์มาจนถึงวาระสุดท้ายแห่งชีวิต พระอาจารย์ปลัดองอาจ
ปภัสสรโร [เลขานุการของพระศรีคัมภีร์ญาณ] ผู้ชวนช่วยช่วยเหลือกิจการงานทุกอย่าง
เพื่อให้อภิธรรมมหาวิทยาลัยฯ อยู่ได้ และสืบทอดต่อไป ตลอดถึงคณาจารย์ และท่านผู้มี
อุปการคุณ ในการช่วยเหลือให้อภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทยดำรงคงอยู่ได้
เรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน ตลอด ๖๘ ปี [๒๕๔๒-๒๕๕๙] ซึ่งได้ล่วงลับดับขันธืไปแล้ว ตาม
ธรรมดาแห่งสังขารธรรมทั้งปวง แต่ว่าคุณงามความดีที่ทุกท่านได้ฝากไว้แก่อภิธรรม

มหาวิทยาลัยฯ นับเป็นมรดกอันล้ำค่าแก่ศิษยานุศิษย์ในรุ่นหลัง และมีความยิ่งใหญ่ยิ่งนัก
ควรที่ศิษยานุศิษย์ในรุ่นหลังจะน้อมระลึกถึงด้วยดวงใจอันกตัญญูทศเวทิตาธรรม

อนึ่ง ขออํานวยกุศลผลบุญนี้ แต่คุณบิดามารดา ปู่ย่าตายาย ครูอุปัชฌาย์อาจารย์
และท่านผู้มีพระคุณทั้งหลาย ที่ล่วงลับไปแล้วก็ดี ที่ยังเป็นอยู่ในโลกนี้ก็ดี พร้อมทั้งสรรพ
เทวดา พระอินทร์ พระพรหม พระยายมราช ท้าวจตุโลกบาล นายนิรบาล และสรรพ
สัตว์ทุกหมู่เหล่า ขอให้ท่านทั้งหลายเหล่านั้น จงเป็นผู้มีส่วนแห่งบุญกุศลร่วมกับข้าพเจ้า
ในครั้งนี้ หากท่านใดถึงทุกข์ ขอให้พ้นจากความทุกข์ หากท่านใดถึงสุข ขอให้
มีความสุขยิ่งขึ้นไป

ขอบุญกุศลนี้ จงยังอิฏฐผลอันไพบุลย์ให้สำเร็จแก่ทุกท่าน ตามสมควรแก่วิบากของ
ตน คือ

จงเป็นเสื้อผ้าอาภรณ์เครื่องนุ่มห่ม ป้องกันความหนาวร้อนและความละอาย

จงเป็นข้าวปลาอาหาร เครื่องดื่ม ป้องกันความหิวกระหาย

จงเป็นที่อยู่อาศัย ป้องกันความทุกข์ร้อนกายใจ

จงเป็นยารักษาโรค ในยามป่วยไข้

จงเป็นน้ำทิพย์ชโลมใจให้ใสสะอาด ปราศจากความมัวหมอง ปราศจากความ
เร่าร้อนกายใจด้วยอำนาจกิเลสตัณหาทั้งปวง

ขอให้ได้พบแสงสว่างในชีวิต ดำเนินไปสู่หนทางแห่งบารมีธรรม น้อมนํากาย วาจา
ใจ ให้ประพฤติอยู่แต่ในสิ่งที่ดี ที่งาม ที่ถูก ที่ควร อย่าได้มีความหลงผิด คิดทำในทางที่ชั่ว
อันจะพาตัวให้ตกต่ำ ขอให้มีความเห็นชอบ ประกอบแต่คุณงามความดี เพื่อสั่งสมบุญ
บารมีธรรมทั้งหลายทั้งปวงให้ยิ่งๆ ขึ้นไป トラบเท่าเข้าสู่พระนิพพาน ด้วยกันทุกท่าน
เทอญ.

สัจจาธิษฐาน

ข้าพเจ้า ขอตั้งสัจจะอธิษฐาน ด้วยอำนาจแห่งบุญกุศล ที่ข้าพเจ้าได้สั่งสมอบรม มาดีแล้ว ในชาติก่อนๆ กิติ ในชาตินี้กิติ ในครั้งก่อนๆ กิติ ในครั้งนี้กิติ ขออำนาจแห่งคุณ ความดีและบุญบารมีธรรมทั้งหลายทั้งปวงเหล่านี้ จงมารวมกัน เป็นตบะ เป็นเดชะ เป็น พลวะปัจจัย เป็นอุปนิสัยหนุนส่ง ให้ข้าพเจ้า จงปราศจากทุกข์โศกโรคภัย ปราศจาก เสนียดจัญไร ปราศจากภัยพิบัติทั้งหลายทั้งปวง จงมีแต่ความสุขกายสุขใจ มีความ เจริญรุ่งเรืองในชีวิตและหน้าที่การงาน เจริญในพระพุทธศาสนา เจริญในหนทางแห่ง สัมมาทิฏฐิยิ่งๆ ขึ้นไป

ขอให้ข้าพเจ้า มีอำนาจชนะภัย ชนะมาร ชนะคนพาลสันดานหยาบ ชนะอุปสรรค อันตรายทั้งหลายทั้งปวง ในที่ทุกสถานในกาลทุกเมื่อ ขอหม่อมมารคนพาลสันดานหยาบ และอุปสรรคอันตรายทั้งหลายทั้งปวง จงพ่ายแพ้พินาศไปโดยเร็วพลัน อย่าได้มากล้ำกราย อย่าได้มาก่อความรำคาญ ก่อความเดือดร้อน ก่อความเสื่อมเสีย ก่อทุกข์ก่อโทษ ก่อสิ่งที่มีโทษประโยชน์แก่ข้าพเจ้า ในที่ไหนๆ

ขอให้ข้าพเจ้า เจริญด้วยอายุ วรรณะ สุขะ พละ ปฏิภาณ ธนสารสมบัติ ธรรมสาร สมบัติ พิพัฒน์มงคล พิบูลพูนผล ด้วยลาภ ยศ สุข สรรเสริญ ที่เกิดขึ้นโดยชอบธรรมยิ่งๆ ขึ้นไป

ข้าพเจ้า ไป ณ สถานที่ใด อยู่ ณ สถานที่ใด ขอให้

[๑] ได้อยู่ในประเทศ [ถิ่น] ที่สมควร มีสัตว์บุรุษ [กัลยาณมิตร]

[๒] ได้คบหาสมาคมกับสัตว์บุรุษ [อย่าได้คบหาสมาคมกับคนพาลสันดานหยาบ]

[๓] ได้ฟังธรรมคำสอนจากสัตว์บุรุษ

[๔] ตั้งตนไว้ในทางที่ชอบประกอบด้วยสัมมาทิฏฐิ

[๕] อย่าได้มีความหลงผิด คิดทำในทางที่ชั่ว พาตัวให้ตกต่ำ

[๖] ขอให้มีความเห็นชอบ ประกอบแต่คุณงามความดี เพื่อสั่งสมบุญบารมี ในพระพุทธศาสนาให้ยิ่งๆ ขึ้นไปทุกภพทุกชาติ

ขอความปรารถนาของข้าพเจ้า ที่เป็นไปโดยชอบ ประกอบด้วยคุณธรรม น้อมนำไปเพื่อการสั่งสมบุญบารมีในพระพุทธศาสนา จงสำเร็จจุล่งไปได้ด้วยดี โดยฉับพลันทันต่ออายุขัย ทันทต่อเหตุการณ์ ในการเสริมสร้างบารมีในภพชาตินี้ จงทุกประการ อย่าได้ขาดตกบกพร่อง เพื่อเป็นฐานในการสั่งสมบุญบารมีในภพชาติต่อไป トラบเท่าเข้าสู่พระนิพพาน เทอญ.

พระมหาชินวัฒน์ จุกกวโร

[ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร]

ผู้จัดการกิจการงานอภิธรรมมหาวิทยาลัย

อภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย

วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร

๕ ธันวาคม ๒๕๕๙

สารบัญ

เนื้อหา	หน้า
หลักฐานอธิธัมมัตถสังคหะบาลีและคำแปล	๑
อธิบายวิปัสสนาโชติกะ	๑๑
ความหมายของคัมภีร์วิปัสสนาโชติกะ	๑๑
ความหมายของกัมมัฏฐาน	๑๒
องค์ประกอบแห่งกัมมัฏฐาน	๑๓
วัตถุประสงค์ของการเจริญกัมมัฏฐาน	๑๔
ภาวนา ๒ อย่าง	๑๕
ความหมายของภาวนา	๑๕
ความหมายของวิปัสสนาภาวนา	๑๕
คุณลักษณะของวิปัสสนา	๒๐
กิจของวิปัสสนา	๒๒
อาการปรากฏแห่งวิปัสสนาญาณ	๒๔
เหตุใกล้ให้วิปัสสนาญาณเกิดขึ้น	๒๕
เหตุปัจจัยให้วิปัสสนาญาณเกิดขึ้น ๗ ประการ	๒๖
ประเภทแห่งวิปัสสนา	๓๐
วัตถุประสงค์ของการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน	๓๒
อำนาจแห่งวิปัสสนาญาณ	๓๓
ประเภทแห่งยานิกะบุคคล	๓๔
วิปัสสนายานิกะ	๓๖
แนวทางแห่งวิปัสสนายานิกะ	๓๖
การพิสูจน์ด้วยไตรสิกขา	๓๗

เนื้อหา	หน้า
ความเกี่ยวเนื่องแห่งไตรสิกขากับไตรลักษณ์	๔๐
การพิสูจน์ด้วยวิสุทธิ ๗ ประการ	๔๒
การพิสูจน์ด้วยโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ	๔๙
ประโยชน์ของการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน	๖๐
กิจเบื้องต้นของผู้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน	๖๑
การตั้งตนอยู่ในศีลาจารวัตรอันดีงาม	๖๓
การตัดมหาปัลลิว ๑๐ ประการ	๖๔
กัลยาณมิตรผู้สอนกัมมัฏฐาน	๖๖
คุณสมบัติของกัลยาณมิตร ๗ ประการ	๖๗
คุณสมบัติของกัลยาณมิตร ๘ ประการ	๖๘
กถาวัตถุ ๑๐	๖๙
การเลือกอารมณ์กัมมัฏฐานที่เหมาะสมกับอัธยาศัย	๗๐
สถานที่ที่มีโทษต่อการปฏิบัติกัมมัฏฐาน	๗๑
สถานที่ที่เป็นสปปายะแก่การปฏิบัติกัมมัฏฐาน	๗๔
การตัดขุททกปัลลิว เครื่องกังวลเล็กๆ น้อยๆ	๗๕
สปปายธรรม ๔ ประการ	๗๖
หน้าที่ของผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน	๗๗
ประโยชน์ของการสอบอารมณ์	๗๙
หลักการสังเกตผู้ปฏิบัติสำหรับอาจารย์ผู้สอนกัมมัฏฐาน	๘๐
องค์ประกอบของวิปัสสนากัมมัฏฐาน	๘๐
องค์คุณของวิปัสสนา	๘๒
ภูมิของวิปัสสนา	๘๓
วิปัสสนาภูมิ ๖	๘๖

เนื้อหา	หน้า
ขั้น ๕	๘๖
อายตนะ ๑๒	๙๐
ธาตุ ๑๘	๙๒
อินทรี ๒๒	๙๕
อริยสัจจะ ๔	๙๘
ปฏิจสุมุปปาทองค์ ๑๒	๑๐๑
นามธรรม กับ รูปธรรม	๑๐๘
ลักษณะของนามรูป	๑๑๐
นามรูปไม่มีอำนาจในตัวของมันเอง	๑๒๖
ปัจจุบันนธรรม	๑๒๗
สติกับโมหะ	๑๓๐
สติปฏิฐาน ๔	๑๓๒
สติปฏิฐานที่เหมาะสมกับจริต	๑๓๕
นิमितแห่งวิปัสสนากัมมปฏิฐาน	๑๓๕
อธิบายวิปัสสนาวิธีตามอรรถกถาและฎีกา	๑๓๗
วิสุทธิ ๗	๑๓๗
ไตรลักษณ์	๑๓๙
หลักการเพ่งนามรูป	๑๔๒
ไตรลักษณ์กับอนุปัสสนา	๑๔๔
ความเกี่ยวเนื่องของไตรลักษณ์กับไตรสิกขา	๑๔๕
อาการของไตรลักษณ์โดยพิสดาร	๑๔๕
วิปัสสาธรรม	๑๔๘

เนื้อหา	หน้า
อาการของวิปัสสนา ๔	๑๔๙
สติปัฏฐาน ๔ กำจัดวิปัสสนาธรรม ๔	๑๕๐
เครื่องปิดบังไตรลักษณ์	๑๕๒
การทำลายวิปัสสนา	๑๕๕
โยนิโสมนสิการ	๑๕๗
ไตรลักษณ์ประหาณอนุสัย	๑๖๐
ธรรมนิยาม ๓	๑๖๓
อนุปัสสนา ๓	๑๖๔
การพิจารณานามรูปโดยอนุปัสสนา ๓	๑๖๖
วิปัสสนาญาณ ๑๐	๑๖๗
วิโมกซ์ ๓	๑๖๙
วิโมกขมุข ๓	๑๗๑
อธิบายลำดับวิสุทธิ ๗	๑๗๒
อุปมาวิสุทธิ ๗ ด้วยรต ๗ ผลัด	๑๗๓
สีลวิสุทธิ	๑๗๕
จิตตวิสุทธิ	๑๘๑
ทิณฐวิสุทธิ	๑๘๓
กัณหาวิตรณวิสุทธิ	๑๘๕
ความสงสัย ๑๖ ประการ	๑๘๗
มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ	๑๘๙
วิปัสสนูปกิเลส	๑๙๔
วิปัสสนูปกิเลสไม่เกิดกับบุคคล ๓ จำพวก	๑๙๖
ปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ	๒๐๐

เนื้อหา	หน้า
ญาณทัสสนวิสุทธิ	๒๐๓
ยอดแห่งวิปัสสนาญาณ	๒๐๖
ปัจจุเวกชนญาณในญาณทัสสนวิสุทธิ	๒๐๗
อำนาจแห่งมัคคญาณ	๒๐๗
การสิ้นสุดลงแห่งมัคควิถี	๒๐๘
ภูมิแห่งปัจจุเวกชนญาณ	๒๐๙
คาถาสรูปวิสุทธิ ๗	๒๑๐
กิจของวิโมกขมุข ๓	๒๑๑
วิโมกข์กับมรรค	๒๑๓
คุณสมบัติของผลจิต	๒๑๕
อารมณ์และกิจของมรรคและผล	๒๑๗
บุคคลและสมาบัติ	๒๑๙
สมาบัติ	๒๒๒
การเข้าฌานสมาบัติ	๒๒๒
การเข้าผลสมาบัติ	๒๒๕
นิโรธสมาบัติ	๒๒๘
การเข้านิโรธสมาบัติ	๒๓๑
สมถพละ	๒๓๔
วิปัสสนาพละ	๒๓๖
การระงับสังขาร ๓	๒๓๘
อนุปปพวิหาร ๙ ประการ	๒๓๙
สภาพแห่งสมาบัติ	๒๔๐
การออกจากนิโรธสมาบัติ	๒๔๑
ทักษิณียบุคคลผู้เลิศ	๒๔๒

เนื้อหา	หน้า
อธิบายลำดับญาณ ๑๖	๒๔๓
นามรูปปริจเฉทญาณ	๒๔๖
ปัจจัยปริคคหญาณ	๒๔๙
สัมมสนญาณ	๒๕๔
อุทัยพพญาณ	๒๕๙
ภังคญาณ	๒๖๓
ภยญาณ	๒๖๙
อาทีนวญาณ	๒๗๑
นิพพิทาญาณ	๒๗๔
มูญจิตุกัมยตาญาณ	๒๗๗
ปฏิสังขญาณ	๒๗๙
สังขารุปกขญาณ	๒๘๑
อนุโลมญาณ	๒๘๕
โคตรภูญาณ	๒๙๑
มัคคญาณ	๒๙๔
ผลญาณ	๒๙๙
ความสำคัญของปริกรรม อุปจาร และอนุโลม ในมัคควิถี	๓๐๒
ปัจจุเวกขณญาณ	๓๐๒
การสิ้นอาสวะกิเลสเข้าถึงพระนิพพาน	๓๐๖
ญาณโลกุตตระ	๓๐๗
โสดาปัตติมัคคญาณ	๓๐๘
โสดาปัตติผลญาณ	๓๐๙

เนื้อหา	หน้า
สภิกขาคามีมคฺคญาณ	๓๑๒
สภิกขาคามีผลญาณ	๓๑๒
อนาคามีมคฺคญาณ	๓๑๔
อนาคามีผลญาณ	๓๑๕
อรหัตตมคฺคญาณ	๓๑๖
อรหัตตผลญาณ	๓๑๙
ความสับสน้องแห่งวิปัสสนาญาณ	๓๒๐
โลกุตตรอารมณ์	๓๒๒
พระนิพพาน	๓๒๓
ปฏิวะธรรม	๓๒๙
วิปัสสนาญาณ ๙	๓๓๑
วิปัสสนาญาณ ๑๐	๓๓๒
วิปัสสนาญาณ ๑๖	๓๓๓
โลกียญาณและโลกุตตรญาณ	๓๓๔
สงเคราะห์วิสุทธิ ๗ ด้วยศีล สมาธิ ปัญญา	๓๓๕
สงเคราะห์วิสุทธิ ๗ ด้วยวิปัสสนาญาณ ๑๖	๓๓๖
ประเภทแห่งพระอริยบุคคล	๓๓๗
ปฏิบัติ ๔ อย่าง	๓๓๘
ปฏิสัมภิทาญาณ ๔	๓๔๐
อานิสงส์แห่งการเจริญวิปัสสนา	๓๔๑
การถึงพระนิพพาน	๓๔๖
การเพ่งสมณะอย่างเดียวไม่สามารถให้ถึงพระนิพพานได้	๓๔๘

เนื้อหา

หน้า

ผู้ไม่ต้องปฏิบัติวิปัสสนาตามลำดับวิสุทธิ ๗

๓๔๙

บทสรุปกิจในพระพุทธานุสสา

๓๕๑

ภัยใหญ่ของวิปัสสนา

๓๕๒

พระอธิธรรมมีความสำคัญต่อการเจริญวิปัสสนา

๓๕๗

ความมหัศจรรย์แห่งพระรัตนตรัย

๓๖๐

วิปัสสนาโชติกะ

[ในปริจเฉทที่ ๙ กัมมัฏฐานสังคหะ]

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสฺส

หลักฐานอภิธัมมัตถสังคหะบาลีและคำแปล

[๑] วิปัสสนากัมมัฏฐานเน ปน สีลวิสุทธิ จิตตวิสุทธิ ทิณฺณวิสุทธิ กงฺขาวิตฺตณวิสุทธิ มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทธิ ญาณทสฺสน-วิสุทธิ เจติ สตฺตวิเรน วิสุทธิสงฺคโห ฯ

ในวิปัสสนากัมมัฏฐานนี้ นักศึกษาทั้งหลายพึงทราบว่ วิสุทธิ มี ๗ อย่าง คือ สีลวิสุทธิ จิตตวิสุทธิ ทิณฺณวิสุทธิ กงฺขาวิตฺตณวิสุทธิ มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทธิ ญาณทสฺสนวิสุทธิ ชื่อว่า วิสุทธิสังคหะ ฯ

[๒] อนิจฺจลกฺขณํ ทุกฺขลกฺขณํ อนตฺตลกฺขณญฺเจติ ตีณิ ลกฺขณานิ ฯ

พึงทราบลักษณะ มี ๓ อย่าง คือ อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ อนัตตลักษณะ ฯ

[๓] อนิจฺจานุปัสฺสนา ทุกฺขานุปัสฺสนา อนตฺตานุปัสฺสนา เจติ ติสฺโส อนุปัสฺสนาโย ฯ

พึงทราบอนุปัสสนา คือ การตามเห็นไตรลักษณ์ มี ๓ อย่างคือ อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา และอนัตตานุปัสสนา ฯ

[๔] สมฺมสนฺญาณํ อุทฺยพฺพญาณํ ภงฺคญาณํ ภยญาณํ อาทีนฺวญาณํ นิพฺพิทาญาณํ มุญฺจิตุภยตาญาณํ ปฏิสงฺขญาณํ สงฺขารุเปกฺขญาณํ อนุโลมญาณญฺเจติ ทส วิปัสสนาญาณานิ ฯ

พึงทราบวิปัสสนาญาณ มี ๑๐ ประการ คือ สัมมสนญาณ อุทยัพพญาณ รั้งคญาณ ภยญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ มุญจิตุกัมมตาญาณ ปฏิสังขยาญาณ สังขารุเพกขาญาณ อนโลมญาณ ฯ

[๕] สุลฺลโต วิโมกฺโข อนิมิตฺโต วิโมกฺโข อปฺปณฺหิตโต วิโมกฺโข เจติ ตโย วิโมกฺขา ฯ

พึงทราบวิโมกข์ คือ ความหลุดพ้น มี ๓ ประการ คือ สุลฺลโตวิโมกข์ อนิมิตฺโตวิโมกข์ อปฺปณฺหิตโตวิโมกข์ ฯ

[๖] สุลฺลตานุปัสสนา อนิมิตฺตานุปัสสนา อปฺปณฺหิตานุปัสสนา เจติ ตีณิ วิโมกฺขมุขานิ จ เวทิตพฺพานิ ฯ

อนึ่ง พึงทราบวิโมกขมุข ๓ ประการ คือ สุลฺลตานุปัสสนา อนิมิตฺตานุปัสสนา อปฺปณฺหิตานุปัสสนา ฯ

[๗] กถํ ฯ ปาฏิโมกฺขสํวรสีลํ อินทฺริยสํวรสีลํ อาชีวปาริสฺสฺสสีลํ ปจฺจยสณฺนิสฺสิตสีลญฺเจติ จตฺตปาริสฺสฺสสีลํ สีลวิสฺสฺสสีลํ นาม ฯ

พึงทราบอย่างไร ? พึงทราบอย่างนี้ คือ ปาริสฺสฺสสีล ๔ ประการ ได้แก่ ปาฏิโมกฺขสํวรสีล อินทฺริยสํวรสีล อาชีวปาริสฺสฺสสีล ปจฺจยสณฺนิสฺสิตสีล ชื่อว่า สีลวิสฺสฺสสีล ฯ

[๘] อุปจารสมาธิ อปฺปนาสมาธิ เจติ ทฺวิโรปิ สมาธิ จิตฺตวิสฺสฺสสีลํ นาม ฯ

สมาธิแม้มี ๒ ประการ คือ อุปจารสมาธิ ๑ อปฺปนาสมาธิ ๑ ชื่อว่า จิตฺตวิสฺสฺสสีล ฯ

[๙] ลกฺขณฺรสปจฺจุปฺปฏฺฐานปทฺฐานวเสน นามรูปปริคฺคโห ทิฏฺฐิวิสฺสฺสสีลํ นาม ฯ

การกำหนดรู้นามรูปด้วยอำนาจแห่งลักษณะ มีลักษณะ รส ปจฺจุปฺปฏฺฐาน และ ปทฺฐาน ชื่อว่า ทิฏฺฐิวิสฺสฺสสีล ฯ

[๑๐] เตสเมว จ นามรูปานํ ปจฺจยปริคฺคโห กงฺขาวิตรณวิสุทฺธิ นาม ฯ

ก็ การกำหนดรู้ปัจจัยแห่งนามรูปทั้งหลายเหล่านั้นนั่นแหละ ชื่อว่า กังขาวิตรณวิสุทฺธิ ฯ

[๑๑] ตโต ปรี ปน ตถา ปริคฺคหิตेषุ สปจฺจเยสุ เตญฺญมิกสงฺขารेषุ อตีตาภิเภทินเณสุ ขนฺธาทินยमारพฺภ กลาปวเสน สงฺขิปิตฺวา อนิจฺจํ ขยฺยฺญฺเณ ทุกฺขํ ภยฺยฺญฺเณ อนตฺตา อสารถฺยฺญฺเณนาติ อทฺธานวเสน สนฺตติวเสน ขณฺวเสน วา สมฺมสนฺนาณเณ ลกฺขณตฺตยํ สมฺมสนฺตสฺส เตเสวว ปจฺจยวเสน ขณฺวเสน จ อุทฺทยพฺพยฺยาณเณ อุทฺทยพฺพยํ สมฺนุปสฺสณตฺสส จ

โอภาโส ปิติ ปัสสทธิ

อิโหมโกโข จ ปคฺคโห

สุขํ ญาณมุปฺปฏฺฐาน-

มฺุเปกฺขา จ นิกันฺติ เจติ ฯ

โอภาสาทิวิปัสสนูปกิเลสปริปนฺนปรีคฺคหฺวเสน มคฺคลกฺขณวตฺถานํ มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธิ นาม ฯ

ต่อจากกังขาวิตรณวิสุทฺธินั้นไป การกำหนดลักษณะแห่งมรรค ด้วยอำนาจจับอันตรายคือ วิปัสสนูปกิเลสมีโอภาสเป็นต้น ได้แก่ โอภาส ปิติ ปัสสทธิ อิโหมโกโข ปคฺคหะ สุข ญาณ อุปฺปฏฺฐาน อุเบกฺขา นิกันฺติ ของพระโยคีบุคคลผู้ปรารภนัยมีขันธเป็นต้น ในสังขารทั้งหลายที่มีใน ๓ ภูมิ พร้อมทั้งปัจจัย มีความแตกต่างกันโดยความต่างแห่งกาลมโอดีตกาลเป็นต้น ที่ตนกำหนดแล้วอย่างนั้น ย่นย่อเข้าด้วยอำนาจหมวดแล้ว พิจารณาไตรลักษณ์ ด้วยสัมมสนญาณว่า นามรูปไม่เที่ยง เพราะอรรถว่า สิ้นไป เป็นทุกข์ เพราะอรรถว่า เป็นภัยอันน่ากลัว เป็นอนัตตา เพราะอรรถว่า ไม่มีสาระแก่นสาร ด้วยอำนาจอิทธานะ [กาล] หรือด้วยอำนาจสันตติ [ความสืบต่อ] หรือด้วยอำนาจขณะ และตามเห็นความเกิดขึ้นและความสิ้นไปในสังขารเหล่านั้นนั่นแหละ ด้วยอุทฺทยพฺพยฺยาณ โดยอำนาจแห่งปัจจัย และโดยอำนาจแห่งขณะจิต ชื่อว่า มัคคามัคคญาณทสฺสนวิสุทฺธิ ฯ

[๑๒] ตถา ปริปนถวิมุตตสส ปน ตสส อุททยัพพญาณโต ปฏุจาย ยาวานุลอมา ติลกขณั วิปัสสนาปรมฺปราย ปฏิปชชนตสส นว วิปัสสนาญาณานิ ปฏิปทาญาณทสสน วิสุทฺธิ นาม ฯ

ก็ วิปัสสนาญาณทั้ง ๙ ของพระโยคีบุคคลนั้น ผู้พ้นจากอันตรายแล้วอย่างนั้น ปฏิบัติ ไตรลักษณ์อยู่ด้วยความสืบทอดแห่งวิปัสสนา จำเดิมแต่อุททยัพพญาณ จนกระทั่งถึงอนุโลม ญาณ ชื่อว่า ปฏิปทาญาณทสสนวิสุทฺธิ ฯ

[๑๓] ตสฺเสว ปฏิปชชนตสส ปน วิปัสสนาปริปากมามมม อิทานิ อปฺปนา อุปฺปชชิสฺสตีติ ภวํคํ โวจฉินฺทิตฺวา อุปฺปนมนฺโนทวาราวชชนานนฺตรํ เทว ตีณิ วิปัสสนาจิตฺตานิ ยงฺกิลฺลิจิ อนิจฺจาติลกขณมารพฺภปริกมฺโมปจารานุลอมนาเมน ปวตฺตนฺติ ฯ

ก็เมื่อ พระโยคีบุคคลนั้นปฏิบัติอยู่อย่างนี้ วิปัสสนาจิต ๒-๓ ดวง บรรลุลักษณะ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมเป็นไป โดยชื่อว่า บริกรรม อุปจาระ และ อนุโลม ในลำดับแห่งมโนทวาราวชชนะ ซึ่งอาศัยความแก่ออบแห่งวิปัสสนา [คือสังขารูปก ขาญาณ] ตัดหวังค์ขาดลงแล้ว เกิดขึ้นในขณะที่จะพึงกล่าวว่า อัปฺปนา จักเกิดในบัดนี้ ฯ

[๑๔] ยถา วิปัสสนา สิชฺชปฺปตฺตา สานุลอมา สงฺขารูปฺเภว ฐฏฺฐานคามินีวิปัสสนาติ รุจฺจติ ฯ

วิปัสสนาใด ถึงยอดสุด วิปัสสนานั้น ท่านเรียกว่า สานุลอมา ว่า สังขารูปกขา และว่า ฐฏฺฐานคามินีวิปัสสนา ฯ

[๑๕] ตโต ปรี โคตรภูจิตตํ นิพฺพานมาลฺมพิตฺวา ปุณฺณชนโคตตมภิกฺขวนตฺมรียโคต ตมภิสฺสโมหนตฺถจ ปวตฺตติ ฯ

เบื้องหน้าแต่นั้น โคตรภูจิตตํ พหุพพานเป็นอารมณ์ ครอบจำโคตรปุณฺณชนเสีย และย่างขึ้นสู่โคตรพระอริยบุคคล ย่อมเป็นไป ฯ

[๑๖] ตสฺसानนฺตรเมว มคฺโค ทุกฺขสจฺจํ ปรีชานนฺโต สมุทฺยสจฺจํ ปชหนฺโต
นิโรธสจฺจํ สจฺฉิกโรนฺโต มคฺคสจฺจภาวนาวเสน อปฺปนาวิธึโมตฺรติ ฯ

ในลำดับแห่งโคตรภูจินั้น มรรค^๑ กำหนดรู้ทุกขสัจจะ ละสมุทัยสัจจะ ทำนิโรธ
สัจจะให้แจ้ง หยั่งลงสู่อัปปนาวิธึ ด้วยอำนาจการเจริญมคคสัจจะ ฯ

[๑๗] ตโต ปรี เทว ตีณิ ผลจิตฺตานิ ปวตฺติตฺวา นิรุชฺฌนฺติ ฯ ตโต ปรี ภาวํคปาโตว
โหติ^๒ ฯ

ต่อจากนั้น ผลจิต ๒-๓ ดวง เป็นไปแล้วก็ดับไป ฯ ต่อจากนั้น ก็เป็นภวังคูปาท [จิต
ตกภวังค์] แล ฯ

[๑๘] ปุน ภาวํคํ ปน วิจฺฉินฺทิตฺวา ปจฺจเวกฺขณญาณานิ ปวตฺตนฺติ ฯ

มคฺคํ ผลญฺจ นิพฺพานํ ปจฺจเวกฺขติ ปณฺทิตो

ปทีเน เกลสเส เสเส จ ปจฺจเวกฺขติ วา น วา ฯ

ส่วนปัจจเวกขณญาณทั้งหลาย ตัดภวังค์ขาดแล้ว ย่อมเป็นไปอีก ฯ

บัณฑิต [พระอริยบุคคล] ย่อมพิจารณามรรค ผล และนิพพาน [ส่วน] กิเลสที่ละได้
แล้ว และกิเลสที่ยังเหลืออยู่ พิจารณาก็มี ไม่พิจารณาก็มี ฯ

[๑๙] จพฺพิสุทฺธิกฺกเมเนว ภาเวตฺตพฺโพ จตฺตพฺพิโร

ญาณทสฺสนวิสฺสุทฺธิ นาม มคฺโค ปวฺจุจติ ฯ

อยเมตถ วิสฺสุทฺธิเภาโท ฯ

มรรคทั้ง ๔ ที่พระอริยบุคคลเจริญตามลำดับแห่งวิสุทธิตี่ ๖ อย่างนี้ ท่าน

เรียกชื่อว่า ญาณทัสสนวิสุทธิตี่ ฯ

นี่เป็นความต่างแห่งวิสุทธิตี่ ในอธิการว่าด้วยวิสุทธิตี่นี้ ฯ

^๑ อีกนัยหนึ่งว่า มรรคยอมหยั่งลงสู่อัปปนาวิธึ ด้วยอำนาจที่กำหนดรู้ทุกขสัจจะ ละสมุทัยสัจจะ ทำนิโรธ
สัจจะให้แจ้ง เจริญมคคสัจจะ ฯ

^๒ ส. [ฉบับสหพ] ตโต ปรี เทว ตีณิ ผลจิตฺตานิ ปวตฺติตฺวา ภาวํคปาโต ว โหติ.

[๒๐] ตตถ อนตตานุปัสสนา อตตาทิณิเวสํ มุญจนฺตี สฺสญฺญตานุปัสสนา นาม วิโมกฺขมุขํ โหติ ฯ อนิจฺจานุปัสสนา วิปลาสนิมิตตํ มุญจนฺตี อนิมิตตานุปัสสนา นาม วิโมกฺขมุขํ โหติ ฯ ทุกขานุปัสสนา ตณฺหาปณฺธิ มุญจนฺตี อปฺปณฺหิตานุปัสสนา นาม วิโมกฺขมุขํ โหติ ฯ

อนัตตานุปัสสนา [การพิจารณาเห็นว่าไม่ใช่ตัวตน] ที่กล่าวไว้ในอุทเทสนั้น ละอัตตาทิณิเวส [ความยึดมั่นว่าเป็นตัวตน] เสียได้ ชื่อว่า สฺสญฺญตานุปัสสนา [การพิจารณาเห็นโดยความเป็นของว่างเปล่า] จัดเป็นวิโมกฺขมุข [ทางพ้น] ประการหนึ่ง ฯ อนิจฺจานุปัสสนา [การพิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง] ละวิปลาสนิมิต [เครื่องหมายให้เข้าใจคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง] เสียได้ ชื่อว่า อนิมิตตานุปัสสนา [การพิจารณาเห็นโดยความเป็นสิ่งที่ไม่มีความหมาย] จัดเป็นวิโมกฺขมุข ประการหนึ่ง ฯ ทุกขานุปัสสนา [การพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์] ละตณฺหาปณฺธิ [ความตั้งลงหรือความมุ่งมาดคือ ตณฺหา] เสียได้ ชื่อว่า อปฺปณฺหิตานุปัสสนา [การพิจารณาเห็นโดยความไม่มีที่ตั้งลง] จัดเป็นวิโมกฺขมุข ประการหนึ่ง ฯ

[๒๑] ตสฺมา ยถิ วุฏฺฐานคามินีวิปัสสนา อนตฺตโต วิปสฺสติ สฺสญฺญโต วิโมกฺโข นาม โหติ มคฺโค ยถิ อนิจฺจโต วิปสฺสติ อนิมิตฺโต วิโมกฺโข นาม ยถิ ทุกฺขโต วิปสฺสติ อปฺปณฺหิตโต วิโมกฺโข นามาติ จ มคฺโค วิปัสสนาคมนวเสน ติณิ นามานิลลทติ ฯ

เพราะฉะนั้น มรรคจึงได้ชื่อ ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนาเป็นเหตุมา [เป็นเหตุบรรลุ] คือ ถ้าวิภูฏฐานคามินีวิปัสสนาเห็นแจ้งโดยความมิใช่ตัวตน มรรคย่อมได้ชื่อว่า สฺสญฺญตวิโมกข์ ๑ ถ้าเห็นแจ้งโดยความไม่เที่ยง มรรคย่อมได้ชื่อว่า อนิมิตตวิโมกข์ ๑ ถ้าเห็นแจ้งโดยความเป็นทุกข์ มรรคย่อมได้ชื่อว่า อปฺปณฺหิตวิโมกข์ ๑ ฯ

[๒๒] ตถา ผลญฺจ มคฺคาคมนวเสน มคฺควิธียํ ฯ

และผลก็มีชื่ออย่างนั้น ย่อมมีในมคฺควิธีย์ ด้วยอำนาจแห่งมรรคเป็นเหตุมา [เป็นเหตุบรรลุ] ฯ

[๒๓] ผลสมาปตติวิธิยํ ปน ยถาวุตฺตนฺเยน วิปสฺสนฺตานํ ยถาสกํ
ผลมุပ္ปชฺชมานมปิ วิปสฺสนาคมนวเสนว สฺสญฺจตาทิวโมกฺโขติ ปวฺจจติ ฯ

ก็ผลแม้ที่เกิดขึ้นตามหน้าที่ของตนแก่เหล่าพระโยคีบุคคลผู้เห็นแจ้งอยู่ โดยนัยตามที่
กล่าวแล้ว ในวิธีแห่งผลสมาบัติ ท่านก็เรียกว่า วิโมกข์ มีสฺสญฺจตวิโมกข์ เป็นต้น ด้วยอำนาจ
แห่งวิปัสสนาเป็นเหตุมาเหมือนกัน ฯ

[๒๔] อาลมฺพนวเสน ปน สรสวเสน จ นามตฺตยํ สพฺพตฺถาปิ สพฺเพสฺมปิ
สมเมว ฯ ออยเมตฺถ วิโมกฺขณาทิ ฯ

ส่วนชื่อทั้ง ๓ เหมือนกันทีเดียว แก่มรรคและผลแม้ทั้งหมด ทั้งในมัคควิถีและผล
สมาบัติวิธีทุกอย่าง ด้วยอำนาจอารมณ์และด้วยอำนาจกิจของตน ฯ

นี่เป็นความต่างแห่งวิโมกข์ ในอธิการว่าด้วยวิโมกข์นี้ ฯ

[๒๕] เอตฺถ ปน โสตาปตฺติมคฺคํ ภาเวตฺวา ทิฏฺฐิ วิจิกิจฺฉาปหาเนน
ปหีนาปายคมโน สตฺตกฺขตฺตฺปรโม โสตาปนฺโน นาม โหติ ฯ

ก็บรรดาพระอริยบุคคลเหล่านี้ พระอริยบุคคลผู้มีชื่อว่า โสตาบัน มีการไปบายนัน
ละเสียได้แล้ว เป็นผู้มี [กำหนด] ๗ ครั้งเป็นอย่างยิ่ง เพราะเจริญโสตาปัตติมรรคแล้ว
ละทิฏฐิและวิจิกิจฉาเสียได้โดยเด็ดขาด ฯ

[๒๖] สกิทาคามิมคฺคํ ภาเวตฺวา รากฺทิสโมหานํ ตฺนุกรตฺตา^๓ สกิทาคามี^๔
นาม โหติ สกิทเว อิมํ โลกํ อาคฺนฺตฺวา ฯ

พระอริยบุคคลผู้มีชื่อว่า สกิทาคามี เพราะเจริญสกิทาคามิมรรคแล้วทำราคะ โทสะ
และโมหะให้เบาบางลง เป็นผู้มาสู่โลกนี้เพียงครั้งเดียวเท่านั้น ฯ

^๓ อภ.วิ.อ.[บาลี] ตฺนุตฺตา. สัพพ. ตฺนุกรตฺตา.

^๔ สัพพ.[บาลี] สกิทาคามี.

[๒๗] อนาคามิมัคค์ ภาเวตฺวา กามราคะปฺยาปาทานํ อนวเสสปปหานเน อนาคามี
นาม โหติ อนาคนฺตฺวา อิตถตฺตํ ฯ

พระอริยบุคคลผู้มีชื่อว่า อนาคามี เพราะเจริญอนาคามิมรรคแล้วละกามราคะและ
พยาบาทได้เด็ดขาด ไม่มาสู่ความเป็นอย่างนี้อีก ฯ

[๒๘] อรหตฺตมคัคค์ ภาเวตฺวา อนวเสสภิกฺกเสสปปหานเน อรหํ นาม โหติ ซีณาสว
โลกํ อคฺคทกฺขิณโย ๑ อยมตฺถ ปุคฺคผลโก ๑

พระอริยบุคคลผู้มีชื่อว่า อรหันต์ เพราะเจริญอรหัตตมรรคแล้วละภิกฺกเสสได้เด็ดขาด
ไม่มีเหลือ เป็นผู้สิ้นอาสวะ เป็นยอดแห่งทักขิณียบุคคลในโลก ฯ

นี่เป็นความต่างแห่งบุคคล ในอภิการว่าด้วยบุคคลนี้ ฯ

[๒๙] ผลสมาปตฺติ ปเนตฺถ สพฺเพสฺมปิ ยถาสกํ ผลวเสน สาธารณํ ว ๑

ก็บรรดาสมาบัติเหล่านี้ ผลสมาบัตีย่อมทั่วไปแม้แก่พระอริยบุคคลทั้งสิ้น ด้วยอำนาจ
ผลตามที่เป็นของตนๆ ฯ

[๓๐] นิโรธสมาปตฺติสมาปชฺชนํ ปน อนาคามินฺนญฺเจว อรหฺนฺตานญฺจ
ลพฺภติ ๑ ตตฺถ ยถากุภํ ปรมชฺฌานาติมคฺคตสมาปตฺตี สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ตตฺถ
คเต สงฺขารธฺมเม ตตฺถ ตตฺถเวย วิปสฺสนโต ยาว อากิณฺจณฺญายตฺนํ คนฺตฺวา ตโต
ปรมธิฏฺฐเจยฺยาทิกํ ปุพฺพกิจจํ กตฺวา เนวสณฺณานาสณฺณายตฺนํ สมาปชฺชติ ๑ ตสฺส
ทฺวินนํ อปฺปนาชวณานํ ปุรโต โวจฺฉิขฺชติ จิตฺตสนฺตติ ๑ ตโต ปรี นิโรธสมาปนฺโน
นาม โหติ ๑

ส่วนการเข้านิโรธสมาบัติ ย่อมมีได้แก่พระอนาคามีและพระอรหันต์เท่านั้น ฯ ในการ
เข้านิโรธสมาบัตินั้น พระอนาคามีหรือพระอรหันต์ เข้ามคฺคตสมาบัตินี้ปฐมนั้น เป็นต้น
ออกแล้วพิจารณาสังขารธรรมที่เป็นไปในสมาบัตินั้น เห็นชัดเจนอยู่ในสมาบัตินั้นๆ นั้นแล
ตามลำดับ ดำเนินไปจนถึงอากิณฺจณฺญายตฺนมาน ต่อจากนั้น กระทำบุพพกิจมีการ
อธิษฐานเป็นต้น แล้วเข้าเนวสณฺณานาสณฺณายตฺนมานฯ ข้างหน้าอัปฺปนาชวณะทั้ง ๒ ของ

เนวสัญญานาสัญญายตนฌานนั้น จิตตสันตติ [ความสืบต่อแห่งจิต] ก็ขาดลง ฯ ต่อจากนั้น ท่านชื่อว่า เป็นผู้เข้านิโรธสมบัติแล้ว ฯ

[๓๑] วุฏฐานกาเล ปน อนาคามีโน อนาคามีผลจิตต์ อรหโต จ อรหตตผลจิตต์ เอกวารเมว ปวตติตฺวา ภวํคปาโตว โหติ ฯ ตโต ปรี ปัจจเวกฺขณญาณานิ ปวตฺตนาตีติ ฯ

ก็แลในเวลาออก สำหรับพระอนาคามี อนาคามีผลจิต สำหรับพระอรหันต์ อรหตตผลจิต เป็นไปเพียงครั้งเดียวเท่านั้น ก็เป็นภวังคบาท [จิตตกภวังค์] เทียว ฯ ต่อจากนั้น ปัจจเวกฺขณญาณทั้งหลาย ย่อมเป็นไป ฉะนั้นแล ฯ

ออยเมตถ สมาปตฺติเกโธ ฯ

นี่เป็นความต่างแห่งสมบัติ ในอธิการว่าด้วยสมบัตินี้ ฯ

นิฏฺฐิตो จ วิปัสสนากัมมภูฏานนโย ฯ

และวิปัสสนากัมมภูฏานนัย จบแล้ว ฯ

[๓๒] ภาวตพฺพํ ปนิจฺเจวํ

ภาวนาทวยมุตฺตมํ

ปฏิบัติตรัสสทา

ปตฺถยฺนฺเตน สาสเน^๕ ฯ

ก็บุคคลผู้ปรารถนาความยินดีการปฏิบัติในพระศาสนา พึงเจริญภาวนา ๒ อย่าง อันยอดเยี่ยม ดังพรรณนามาฉะนี้แล ฯ

จบอภิธัมมัตถสังคหบาลีและคำแปล

^๕ อภิ.ส.อ.[บาลี: หลักสูตรประโยค ป.ธ. ๙] หน้า ๕๘.

อธิบายวิปัสสนาโชติกะ

ต่อไปนี้จะได้อธิบายขยายความในกัมมัฏฐานสังคหะ ตอนว่าด้วยวิปัสสนากัมมัฏฐาน ตามนัยแห่งอภิธัมมัตถสังคหะบาลี โดยอาศัยคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และปกรณ์วิเสส ที่เกี่ยวข้องเป็นหลักฐานอ้างอิง และประมวลคำอธิบายของอาจารย์ทั้งหลายในสายการศึกษาพระอภิธรรมในประเทศไทยมากลั่นกรองสรุปและอธิบายเพิ่มเติมให้เกิดความเชื่อมโยงต่อเนื่องกัน แล้วจัดลำดับขั้นตอนเป็นกระบวนการศึกษาเรื่องวิปัสสนากัมมัฏฐานตามลำดับไป

ความหมายของคัมภีร์วิปัสสนาโชติกะ

คัมภีร์ที่ได้ชื่อว่า วิปัสสนาโชติกะ นั้น เพราะอรรถว่า เป็นคัมภีร์ที่ทำให้สว่างในวิปัสสนากัมมัฏฐานวิธี ดังมีวจนัตถะแสดงว่า

วิปัสสนากัมมัฏฐานวิธี โชเตตติ = วิปัสสนาโชติโก แปลความว่า คัมภีร์ใด ย่อมทำวิปัสสนากัมมัฏฐานวิธี มีวิสุทธิตี ๗ เป็นต้นให้สว่าง เพราะเหตุนี้ คัมภีร์นั้น จึงชื่อว่า วิปัสสนาโชติกะ

วิปัสสนากัมมัฏฐานวิธีมหิ สาธิปายสรูปตถ์ โชเตตติ วุตตัม โหติ แปลความว่า ท่านอธิบายว่า ย่อมทำให้สว่างในวิปัสสนากัมมัฏฐานวิธีนั้น หมายความว่า วิปัสสนาโชติกะปกรณ์นี้ เป็นปกรณ์ที่แสดงจำแนกเนื้อความ พร้อมทั้งอธิบายในวิปัสสนากัมมัฏฐานวิธี มี วิสุทธิตี ๗ เป็นต้นนั่นเอง

[อถวา] วิปัสสนากัมมัฏฐานวิธีมหิ ชุตติ ทิพพตติ = วิปัสสนาโชติโก แปลความว่า [หรืออีกนัยหนึ่ง] คัมภีร์ใด ย่อมทำให้สว่างรุ่งเรืองในวิปัสสนากัมมัฏฐานวิธี มีวิสุทธิตี ๗ เป็นต้น เพราะเหตุนี้ คัมภีร์นั้น จึงชื่อว่า วิปัสสนาโชติกะ

วิปัสสนากัมมัฏฐานวิธีมหิ โชติโก = วิปัสสนาโชติโก แปลความว่า คัมภีร์ที่ทำให้สว่างรุ่งเรืองในวิปัสสนากัมมัฏฐานวิธี มีวิสุทธิตี ๗ และรูปนาม เป็นต้น ชื่อว่า วิปัสสนาโชติกะ

สรุปความว่า คัมภีร์วิปัสสนาโชติกะ นี้ เป็นปกรณ์ที่แสดงอธิบายกระบวนการของวิปัสสนาและวิธีการในการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานให้แจ่มแจ้ง เพื่อการศึกษาและปฏิบัติให้ถูกต้องตามหลักวิปัสสนาธุระที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้แล้วนั่นเอง

ความหมายของกัมมัฏฐาน

คำว่า กัมมัฏฐาน แปลว่า เป็นที่ตั้งแห่งการกระทำ หรือเป็นที่ตั้งแห่งการงาน หมายถึง การงานทางจิต ได้แก่ การเจริญสมณะและการเจริญวิปัสสนา ดังมีวจนัตถะแสดงว่า

กริยา = กมฺม แปลว่า การกระทำ ชื่อว่า กรรม ฯ

ติฎฐติ เอตถาติ = จานํ แปลความว่า การเจริญสมณะและวิปัสสนา ย่อมตั้งอยู่ในอารมณ์ มีกสิณหรือนามรูป เป็นต้น เพราะเหตุนั้น อารมณ์มีกสิณหรือนามรูป เป็นต้นเหล่านั้น จึงชื่อว่า ฐาน ฯ

ในมูลฎีกาท่านได้แสดงวจนัตถะของคำว่า “กัมมัฏฐาน” ไว้ว่า

กมฺมเมว วิเสสาคมนสฺส จานนฺติ = กมฺมฏฺฐานํ [วา] กมฺเม ภาวนารพโก
 จานนฺติ = กมฺมฏฺฐานํ แปลความว่า การกระทำที่เป็นเหตุแห่งการได้บรรลุมาน มรรค ผลที่เป็นธรรมพิเศษ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า กัมมัฏฐาน [อีกนัยหนึ่ง] ความพยายามในการกระทำทั้ง ๒ อย่างนี้ เป็นเหตุให้ได้บรรลุมาน มรรค ผล ชื่อว่า กัมมัฏฐาน ฯ^๖

ตามวจนัตถะทั้ง ๒ นัยนี้ แสดงว่า การเจริญสมณกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐานทั้ง ๒ อย่างนี้ ชื่อว่า กัมมัฏฐาน เพราะเป็นเหตุให้ผู้เจริญได้บรรลุมาน หรือ มรรค ผลนิพพาน นั่นเอง

^๖ พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ:สมณกัมมัฏฐานทีปนี พิมพ์ครั้งที่ ๔: ๑ กันยายน ๒๕๕๓ หน้า ๒๕.

องค์ประกอบแห่งกัมมัฏฐาน

กัมมัฏฐาน หมายถึง การงานทางจิต ได้แก่ การเจริญสมณะและการเจริญวิปัสสนา ในการเจริญกัมมัฏฐานนั้นองค์ประกอบ ๒ ประการ คือ

๑. อารัมมณกัมมัฏฐาน หมายถึง กัมมัฏฐานที่เป็นอารมณ์ ได้แก่ อารมณ์ของสมณะ มีกสิณ เป็นต้น และอารมณ์ของวิปัสสนา มีเตภูมิกสังขารธรรมคือนามรูปที่เกิดอยู่ในภูมิทั้ง ๓ ดังมีวจนัตถะแสดงว่า **กมฺมสฺส ฐานํ = กมฺมภูฐานํ** แปลความว่า อารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งการเจริญสมณะและวิปัสสนา ชื่อว่า **กัมมัฏฐาน** องค์ธรรมได้แก่ อารมณ์กัมมัฏฐานทั้งหลาย ทั้งอารมณ์ของสมณกัมมัฏฐาน ที่เรียกว่า **สมณภูมิ ๗** และอารมณ์ของวิปัสสนากัมมัฏฐาน ที่เรียกว่า **วิปัสสนาภูมิ ๖**

๒. อารัมมณิกภาวนากัมมัฏฐาน หมายถึง ธรรมที่เป็นผู้เพ่งอารมณ์ ได้แก่ ความพยายามในการเจริญสมณะและวิปัสสนาที่เกิดขึ้นก่อนๆ ดังมีวจนัตถะแสดงว่า **กมฺมสฺส ฐานํ = กมฺมภูฐานํ** แปลความว่า ความพยายามที่เกิดขึ้นก่อนๆ เป็นที่ตั้งของความพยายามที่เกิดขึ้นหลังๆ นั้นแหละ ชื่อว่า **กัมมัฏฐาน** องค์ธรรมได้แก่ องค์คุณของกัมมัฏฐาน ๓ ประการ คือ **อาตปปี สติมา สัมปชาโน**

สรุปความว่า อารมณ์ของสมณะและวิปัสสนา มีกสิณหรือนามรูปเป็นต้น ชื่อว่า **เป็นตัวกัมมัฏฐาน**

ความพยายามที่เกิดขึ้นก่อนๆ และเกิดติดต่อกันมาเป็นลำดับ ก็ชื่อว่า **กัมมัฏฐาน**

เพราะเหตุนั้น กัมมัฏฐานจึงประกอบด้วยองค์ทั้ง ๒ คือ อารัมมณกัมมัฏฐาน ซึ่งอุปมาเหมือนตัวละคร และอารัมมณิกภาวนากัมมัฏฐาน ซึ่งอุปมาเหมือนผู้ดูละคร^๗

^๗ พระสังฆมณฑลทิเบต อัมมาจริยะ อ้างแล้ว, หน้า ๒๕.

วัตถุประสงค์ของการเจริญกัมมัฏฐาน

ท่านพระอรรถกถาจารย์และภิกษุจารย์ทั้งหลายได้แสดงไว้ว่า การเพ่งสมณะนั้น เพื่อให้เกิดสมาธิ ส่วนการเพ่งวิปัสสนานั้น เพื่อให้เกิดปัญญา เพราะการเพ่งสมณะย่อม นำไปสู่ฌานสมาธิ คือ ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ปัญจฌาน เท่านั้น ส่วนการเพ่งวิปัสสนานั้น ย่อมเป็นไปเพื่อบริหารโรคปัญญา เพราะฉะนั้น สมถภาวนาท่าน จึงเรียกว่า สมาธิภาวนา ส่วนวิปัสสนาภาวนา ท่านเรียกว่า ปัญญาภาวนา ตามลำดับของ ศีล สมาธิ ปัญญา แต่ในพระธรรมบทบาลีนั้น ฌานกับปัญญาอาศัยซึ่งกันและกัน คือ ผู้ไม่มี ปัญญา ย่อมไม่ถึงฌาน ผู้ไม่ถึงฌาน ย่อมไม่เกิดปัญญา เพราะฌานกับปัญญาทั้ง ๒ นั้น เป็นเหตุหรือเป็นหนทางให้ถึงพระนิพพานด้วยกัน ดังพระพุทธภาษิตแสดงว่า

นตถิ ฌานํ อปยุตสส

นตถิ ปญญา อมายิโน

ยมหิ ฌานญจ ปญญา จ

ส เว นิพพานสสนติเก^๘

แปลความว่า

ฌานย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่มีปัญญา ปัญญาย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่มีฌาน ฌาน และปัญญาย่อมมีอยู่ในบุคคลใด บุคคลนั้นแล ชื่อว่า อยู่ใกล้พระ นิพพาน^๙ ฯ

เพราะเหตุนี้ ปัญญากับฌานจึงอาศัยซึ่งกันและกัน หรือฌานกับปัญญานั้นเป็นอัน เดียวกัน หมายความว่า ฌานก็คือปัญญา ปัญญาก็คือฌาน แต่ปัญญาในฌานนั้นเป็นโลกีย ปัญญา ฌานในปัญญานั้น เป็นโลกุตตรปัญญา เพราะฉะนั้น การเพ่งสมณะและวิปัสสนาทั้ง ๒ อย่างนี้ จุดประสงค์สูงสุด ก็คือ เพื่อบริหารโรคปัญญา แต่สมณะนั้น เมื่อสำเร็จแล้ว ต้องต่อ ด้วยวิปัสสนาปัญญาอีกต่อหนึ่ง ถ้าไม่ต่อด้วยวิปัสสนาปัญญาแล้ว สมณะย่อมมีผลเพียง โลเกียะเท่านั้น^{๑๐}

^๘ ขุ.ธ.[บาลี] ๒๕/๓๗๒/

^๙ ขุ.ธ.[ไทย] ๒๕/๓๗๒/๑๔๙.

^{๑๐} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปาโร], หน้า ๓๕.

ภาวนา ๒ อย่าง

ภาวนา หมายถึง การทำให้มีขึ้นเป็นขึ้น การทำให้เกิดขึ้น การเจริญ การบำเพ็ญ การพัฒนา มี ๒ อย่าง คือ

๑. สมถภาวนา การฝึกอบรมจิตให้อยู่กับอารมณ์เพื่อให้จิตสงบตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียว

๒. วิปัสสนาภาวนา การฝึกอบรมปัญญาให้เจริญขึ้น เพื่อความรู้แจ้งในอารมณ์ต่างๆ ตามความเป็นจริง

ความหมายของภาวนา

คำว่า ภาวนา แปลว่า ธรรมที่ควรเจริญ หมายถึง ธรรมที่ควรทำให้เกิดขึ้นในสันดานของตนบ่อยๆ ดังมีวจนัตถะแสดงว่า **ภาเวตพุพพาติ = ภาวนา** แปลความว่า ธรรมที่บัณฑิตทั้งหลายควรทำให้เกิดขึ้นเป็นครั้งแรกและครั้งหลังๆ โดยทำให้ติดต่อกันเป็นนิตย์จนถึงเจริญขึ้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ภาวนา ได้แก่ สมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา ในที่นี้ หมายถึง วิปัสสนาภาวนา ที่พระโยคีบุคคลควรทำให้เกิดขึ้นและเจริญขึ้นตามลำดับ^{๑๑}

การแสดงวจนัตถะคือ เนื้อความของภาวนา ดังนี้^{๑๒} เพราะเป็นธรรมที่อำนาจประโยชน์แก่ผู้กระทำได้รับอานิสงส์ทั้งในภพนี้และภพหน้า ตลอดถึงการหลุดพ้นจากสังสารวัฏฏ์ในที่สุด

ความหมายของวิปัสสนาภาวนา

คำว่า วิปัสสนา หมายถึง ปัญญาที่เห็นนามรูปโดยอาการแห่งไตรลักษณ์ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ดังมีวจนัตถะแสดงว่า

^{๑๑} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, อ่างแล้ว, หน้า ๑๖-๑๗.

รูปาทิอารมมณฺสฺส ปณฺณตฺติยา จ นิจฺจุสฺสขอตฺตสฺสกุสฺสณฺณาย จ วิเสสเณ
นามรูปภาเวน วา อนิจฺจาติอากาเรน วา ปสฺสตีติ = วิปสฺสนา

แปลความว่า ธรรมชาติใด ย่อมเห็นแจ้งในอารมณ์ต่างๆ มีรูปารมณฺเป็นต้นโดยความเป็นนามรูปที่พิเศษออกไปจากบัญญัติ โดยการละทิ้งสัพพัญญุตีและอรรถบัญญัติเสียสิ้น และย่อมเห็นแจ้งในอารมณ์ต่างๆ มีรูปารมณฺเป็นต้นโดยอาการแห่งอนิจจะ ทุกขะ อนัตตะ อสุกะ ที่พิเศษออกไปจากนิจฺจุสฺสญาณวิปัสสาส สุขสฺสญาณวิปัสสาส อตฺตสฺสญาณวิปัสสาส และสุกฺสญาณวิปัสสาส เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า วิปสฺสนา ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในมหากุศลญาณสัมปยุตตจิตหรือมหาภิรียาญาณสัมปยุตตจิต

อีกนัยหนึ่ง ปณฺณจกฺขนฺธสุ วิวิเณ อนิจฺจาติอากาเรน ปสฺสตีติ = วิปสฺสนา

แปลความว่า ธรรมชาติใด ย่อมเห็นแจ้งในชั้น ๕ โดยประการต่างๆ มีอนิจจะ เป็นต้น เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า วิปสฺสนา ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ประกอบในมหากุศลญาณสัมปยุตตจิตหรือมหาภิรียาญาณสัมปยุตตจิต ที่เห็นรูปนามชั้น ๕ โดยอาการแห่งไตรลักษณ์ คือ อนิจจะ ทุกขะ อนัตตะ

อธิบายตามวจนัดละของวิปสฺสนาทั้ง ๒ นัย ดังต่อไปนี้

วจนัดละนัยที่ ๑ แบ่งเป็น ๒ ตอน คือ

๑. รูปาทิอารมมณฺสฺส ปณฺณตฺติยา วิเสสเณ นามรูปภาเวน ปสฺสตีติ = วิปสฺสนา
ตอนหนึ่ง

๒. รูปาทิอารมมณฺสฺส นิจฺจุสฺสขอตฺตสฺสกุสฺสณฺณาย วิเสสเณ อนิจฺจาติอากาเรน
ปสฺสตีติ = วิปสฺสนา ตอนหนึ่ง

ที่เป็นเช่นนี้ เพราะเนื่องมาจากคำว่า วิปสฺสนา นั้นเอง กล่าวคือ คำว่า วิปสฺสนา นั้นแบ่งเป็น ๒ บท คือ “วิ” บทหนึ่ง “ปสฺสนา” บทหนึ่ง วิ แปลว่า พิเศษ ปสฺสนา แปลว่า ความเห็นแจ้ง

เมื่อรวมทั้ง ๒ บทเข้าด้วยกันแล้ว จึงเป็น วิปสฺสนา แปลว่า ความเห็นแจ้งเป็นพิเศษ ดังมีวจนัดละแสดงว่า วิเสสเณ ปสฺสตีติ = วิปสฺสนา ธรรมชาติใดย่อมเห็นแจ้งเป็นพิเศษ เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า วิปสฺสนา

การเห็นแจ้งเป็นพิเศษ ซึ่งเป็นตัววิปัสสนาปัญญานี้มีอยู่ ๒ ประการคือ
การเห็นแจ้งเป็นพิเศษในอารมณ์ต่างๆ ที่มาปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โดย
ความเป็นนามรูป ประการหนึ่ง

การเห็นแจ้งเป็นพิเศษในอารมณ์ต่างๆ ที่มาปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โดย
ความเป็น อนิจจะ ทุกขะ อนัตตะ อสุภะ ประการหนึ่ง

การเห็นเช่นนี้แหละจึงกล่าวว่า การเห็นแจ้งเป็นพิเศษ เพราะว่า อารมณ์ต่างๆ ที่มา
ปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นี้ ในขณะแรกๆ ล้วนแต่เป็นปรมาตม อันได้แก่ นามรูป
ทั้งสิ้น แต่สัตว์ทั้งหลายไม่รู้ไม่เห็นในความเป็นไปของอารมณ์เหล่านี้ว่าเป็นแต่เพียง
นามรูป คงรู้เห็นแต่ที่เป็นไปในฝ่ายบัญญัติอย่างเดียว กล่าวคือ

เมื่อได้เห็นรูปารมณ์ด้วยตา ก็รู้ว่า เราได้เห็นสิ่งนั้นสิ่งนี้ ซึ่งเป็นบัญญัติ

เมื่อได้ยินสัทธารมณ์ด้วยหู ก็รู้ว่า เราได้ยินเสียงนั้นเสียงนี้ ซึ่งเป็นบัญญัติ

เมื่อได้รับคันธารมณ์ด้วยจมูก ก็รู้ว่า เราได้กลิ่นชนิดนั้นชนิดนี้ ซึ่งเป็นบัญญัติ

เมื่อได้รับรสธารมณ์ด้วยลิ้น ก็รู้ว่า เราได้ลิ้มรสชนิดนั้นชนิดนี้ ซึ่งเป็นบัญญัติ

เมื่อได้รับโผฏฐัพพารมณ์ด้วยกาย ก็รู้ว่า เราได้สัมผัสกับวัตถุชนิดนั้นชนิดนี้ ซึ่งเป็น
บัญญัติ

เมื่อได้รับธัมมารมณ์ด้วยใจ ก็รู้ว่าเป็นหญิงเป็นชาย เป็นสัตว์ เป็นบุคคล ดี เลว
ผิด ถูก ดีใจ เสียใจ โง่ ฉลาด น่าเลื่อมใส น่าสงสาร น่ารักใคร่ เป็นต้น ซึ่งเป็นบัญญัติ

ความรู้ความเห็นอันเป็นบัญญัติดังกล่าวมาแล้วนี้ ย่อมเป็นไปตามธรรมดา ส่วน
ความรู้ความเห็นในอารมณ์ต่างๆ โดยความเป็นนามรูปนั้นเป็นความรู้ความเห็นเป็นพิเศษ
นี้เป็นคำอธิบายในวจันตเถตอนที ๑ ที่แสดงไว้ว่า **รูปาทิอารมมณฺสุ ปญฺญตฺติยา วิเสสณ**
นามรูปภาเวน ปสฺสตีติ = วิปัสสนา

ส่วนการเห็นแจ้งเป็นพิเศษในอารมณ์ต่างๆ ที่มาปรากฏทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ
โดยความเป็น อนิจจะ ทุกขะ อนัตตะ อสุภะ นั่นคือ เมื่ออารมณ์ต่างๆ ที่เป็นภายนอกหรือ
ภายในตนมาปรากฏทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ทวารใดทวารหนึ่งแล้ว แม้ว่าสภาวะของ
อารมณ์เหล่านี้จะมีสภาพเกิดดับเป็นประจำอยู่ก็จริง แต่หาได้รู้เห็นตามความเป็นจริง

แห่งสภาวะของอารมณ์ที่มีการเกิดดับอยู่นั้นไม่มีแต่ความรู้สึกว่า การเห็น การได้ยิน เป็นต้น ตั้งอยู่เสมอไม่ขาดสาย และอารมณ์ที่มาปรากฏเฉพาะหน้านั้นเล่า ก็ตั้งอยู่เสมอ ไม่มีการดับไปและไม่มีการเกิดขึ้นใหม่ติดต่อกันแต่ประการใด ในขณะที่เดียวกันนั้นเอง ก็มีความรู้สึกนึกคิดว่า อารมณ์อย่างนี้สวยงามน่ารัก อย่างนี้ไม่สวยไม่งาม ไม่น่ารัก ข้อนี้เมื่อจะเปรียบเทียบให้เห็นชัดแล้ว ก็เปรียบเหมือนกับความรู้สึกของคนที่กำลังดูภาพยนตร์อยู่ กล่าวคือ ในขณะที่นั้น ย่อมเห็นเป็นภาพต่างๆ ที่ปรากฏเป็นบ้านเมือง ถนนหนทาง ต้นไม้ ภูเขา ตลอดจนกระทั่งการสำเร็จเป็นอิริยาบถใหญ่น้อยของคนหนึ่งๆ แต่หาได้เห็นว่า ภาพต่างๆ ก็ดี อิริยาบถใหญ่น้อยของคนหนึ่งๆ ที่กำลังปรากฏเป็นไปอยู่ก็ดี มีการติดต่อกันเป็นระยะๆ ไป ตามลำดับของฟิล์มมากมายหลายร้อยหลายพันแผ่น ไม่ใช่จะมีเพียงแผ่นเดียวเท่านั้น ข้อนี้ฉันใด อารมณ์ต่างๆ ที่มาปรากฏเฉพาะหน้าทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ก็เหมือนกันกับความเป็นไปของภาพยนตร์ ความรู้สึกต่างๆ ของบุคคลในขณะที่กำลังได้รับอารมณ์อยู่นั้น ก็เหมือนกับความรู้สึกของผู้ที่กำลังดูภาพยนตร์อยู่ เช่นเดียวกัน

ความรู้สึกในอารมณ์ต่างๆ ที่มาปรากฏทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โดยความเป็นนิจจะ สุขะ อัตตะ สุกะ ที่เป็นไปดังกล่าวแล้วนี้ เป็นอกุศลก็มี เป็นกุศลญาณวิปยุตต์ก็มี เป็นกุศลญาณสัมปยุตต์ก็มี แต่กุศลญาณสัมปยุตต์ที่เป็นไปตามธรรมดานั้น หาใช่ประกอบด้วยวิปัสสนาปัญญาแต่ประการใดไม่ คงเป็นเพียงปัญญาสามัญทั่วๆ ไป กล่าวคือ การรู้โดยสุตมยปัญญาและจินตมยปัญญาเท่านั้น ส่วนกุศลญาณสัมปยุตต์ที่ประกอบด้วยวิปัสสนาปัญญานั้น เมื่อได้รับอารมณ์ต่างๆ แล้ว ย่อมมีความรู้สึกทันทีว่า มีความดับไปและเกิดขึ้นใหม่ติดต่อกันไปอย่างไม่ขาดสาย โดยความเป็น อนิจจะ ทุกขะ อนัตตะ อสุกะ ซึ่งเป็นการรู้โดยภาวนามยปัญญาอันเป็นตวิปัสสนาญาณ ความเห็นเช่นนี้แหละ เป็นความเห็นที่พิเศษจาก นิจจะ สุขะ อัตตะ สุกะ ซึ่งมีเป็นประจำในขันธสันดานของปุถุชนทั้งหลาย นี่เป็นคำอธิบายในวจนัตถะตอนที่ ๒ ที่แสดงว่า รูปร่างอารมณ์นิจจะสุขขัตตสุกสณฺณาย วิเสเสน อนิจจาติอาการเณ ปสฺสตีติ = วิปัสสนา

ในวจนัตถะข้อนี้ คำว่า “วิ” หมายถึง ประการต่างๆ คำว่า **ประการต่างๆ** นั้น ได้แก่ อนิจจะ ทุกขะ อนัตตะ อสุกะ คำว่า “**ปัสสนา**” หมายถึง การเห็นแจ้ง เมื่อรวมทั้ง ๒ คำนี้ เข้าด้วยกันแล้ว หมายความว่า การเห็นแจ้งโดยประการต่างๆ มือนิจจะ เป็นต้นนั่นเอง

เพราะตามธรรมศาสตร์ทั้งหลายย่อมมีความเข้าใจในชั้น ๕ คือ กาย ใจ การสวैयाารมณ์ การจำอารมณ์ การจัดแจงปรุงแต่งในอารมณ์ การรู้อารมณ์เหล่านี้ว่า เป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน อยู่ภายใต้บังคับบัญชา เป็นสิ่งสวยงาม เป็นต้น ซึ่งล้วนแต่เป็นความเห็นความเข้าใจที่เป็นไปในฝ่ายวิปลาส ที่เป็นอกุศลบ้าง ญาณวิปยุตต์บ้าง กุศล ญาณสัมปยุตต์บ้าง กุศลญาณสัมปยุตต์ที่เกิดขึ้นเกี่ยวกับวิปลาสนั้นหาใช่ประกอบด้วย วิปัสสนาปัญญาแต่ประการใดไม่ เพราะรู้ไปตามสิ่งสมมติ อันเกิดจากสุดมยปัญญาและ จินตมยปัญญาเท่านั้น ส่วนกุศลญาณสัมปยุตต์ที่ประกอบด้วยวิปัสสนาปัญญานั้น ย่อมเห็นแจ้งในชั้น ๕ ว่าเป็น อนิจจะ ทุกขะ อนัตตะ อสุกะ อันเป็นความรู้ที่เกิดจากภาวนามยปัญญาที่แก่กล้า ซึ่งเป็นตัววิปัสสนาญาณ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงแสดงวจนัตถะว่า **ปญจกขณเรสุ วิวิเรน อนิจจาติอาภาเรน ปสสตีติ = วิปัสสนา**^{๑๒}

ท่านพระภิกษุอาจารย์ได้แสดงคุณลักษณะของวิปัสสนากัมมัฏฐานไว้ว่า

ธรรมชาติที่ชื่อว่า **วิปัสสนา** นั้น เพราะอรรถว่า เห็นโดยอาการต่างๆ ด้วยอำนาจลักษณะมือนิจจลักษณะเป็นต้น ได้แก่ ภาวนาปัญญามือนิจจานุปัสสนา [การตามเห็นไม่เที่ยง] เป็นต้น ที่ตั้งของกรรม [คือการบำเพ็ญ] ของวิปัสสนานั้น หรือวิปัสสนานั้นนั่นเอง เป็นกัมมัฏฐาน เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **วิปัสสนากัมมัฏฐาน** ในวิปัสสนากัมมัฏฐานนั้น สัมพันธ์ความว่า มีการสงเคราะห์วิสุทธิด้วยนัย ๗ อย่าง^{๑๓}

อธิบายความหมายตามนัยของท่านพระภิกษุอาจารย์นี้

^{๑๒} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, อ่างแล้ว หน้า ๑๙., และวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภิกษุญาณมุนี (สุข ปวโร), หน้า ๔-๕.

^{๑๓} อภิธัมมัตถวินิยัติกา [หลักสูตรประโยค ป.ธ. ๙] ฉบับแปลเป็นไทย : มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, พิมพ์ครั้งที่ ๗, พุทธศักราช ๒๕๔๘, หน้า ๔๒๓-๔๒๔ [อภิ.วิ.ฎ.ไทย].

คำว่า **วิปัสสนา** นั้น เป็นธรรมชาติที่มีสภาพเห็นแจ้งอารมณ์โดยอาการต่างๆ กล่าวคือ เห็นแจ้งด้วยอำนาจแห่งไตรลักษณ์ ได้แก่ อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ อนัตตลักษณะ ดังนั้นจึงเป็นคุณลักษณะพิเศษของวิปัสสนา เพราะฉะนั้น วิปัสสนาจึงได้ชื่อตามสภาพแห่งลักษณะที่ได้เห็นแจ้งนั้นด้วย กล่าวคือ ถ้าเห็นแจ้งโดยความไม่เที่ยง วิปัสสนาย่อมได้ชื่อว่า **อนิจจานุปัสสนา** ถ้าเห็นแจ้งโดยความเป็นทุกข์ วิปัสสนาย่อมได้ชื่อว่า **ทุกขานุปัสสนา** และถ้าเห็นแจ้งโดยความเป็นอนัตตา วิปัสสนาย่อมได้ชื่อว่า **อนัตตานุปัสสนา** ดังนี้ ฯ

ในวิปัสสนาญาณที่เกิดขึ้นตามลำดับนั้น ท่านสงเคราะห์โดยวิสุทธิ ๗ มีสี่วิสุทธิ เป็นต้น ไปตามลำดับขอบเขตของวิภูษิตนั้นๆ

ส่วนคำว่า **วิปัสสนากัมมัญฐาน** นั้น แปลว่า ที่ตั้งแห่งการงานคือการบำเพ็ญของวิปัสสนา หมายความว่า **วิปัสสนากัมมัญฐาน** ได้แก่ การงานของภาวนาปัญญาด้วยการกำหนดรู้อารมณ์ทั้งหลายหรืออย่างใดอย่างหนึ่งให้เห็นแจ้งโดยความเป็นไตรลักษณ์ทั้ง ๓ หรือเพียงลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้

คุณลักษณะของวิปัสสนา

ท่านพระภิกษุอาจารย์ได้แสดงคุณลักษณะของวิปัสสนาไว้ว่า

วิปัสสนานั้นมีการรู้แจ้งตามความเป็นจริง เป็นลักษณะ [ยถาภูตปฏิเวธ ลกขณา] หมายถึง รู้ตามความเป็นจริงโดยสมมติสัจจะและปรมาตตสัจจะ หมายความว่า ความรู้ที่เป็นวิปัสสนาปัญญานั้นเป็นความรู้เท่าทันความจริงทั้งอารมณ์ทางโลกและอารมณ์ที่เป็นสภาวะธรรมคือสภาวะแห่งรูปธรรมและนามธรรม

คำว่า **วิปัสสนา** หมายถึง การเห็นแจ้งซึ่งนามรูป ที่มีอยู่ในร่างกายของเรา โดยอาการแห่งความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา และอสุกะ เพราะฉะนั้น การเจริญวิปัสสนาจึงหมายถึง การพิจารณานามรูป ที่มีอยู่ในร่างกายของเรา เพื่อให้เห็นแจ้งซึ่งความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา และอสุกะ นั่นเอง

คำว่า **วิปัสสนา** แยกออกเป็น ๒ บท คือ **วิ+ปัสสนา**

ศัพท์ว่า วิ ท่านโบราณจารย์แสดงอรรถว่า วิวิธนาการณ แปลว่า โดยอาการหลายอย่างหลายนัย แต่อาจารย์ในสมัยหลังขยายความว่า วิเสธนาการณ แปลว่า โดยอาการพิเศษ

ปัสสนา แปลว่า การเห็น คือ การหยั่งรู้ด้วยปัญญา ซึ่งเกิดจากวิปัสสนาวิธี

เพราะเหตุนั้น เมื่อกล่าวตามความหมายของโบราณจารย์ คำว่า **วิปัสสนา** จึงมีวจนัตถะแสดงว่า **วิวิธนาการณ ปัสสตีติ = วิปัสสนา** แปลความว่า ธรรมชาติใดย่อมเพ่งอารมณ์โดยอาการหลายอย่างหลายนัย เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า วิปัสสนา ฯ

ส่วนความหมายของอาจารย์ในรุ่นหลังนั้นมีวจนัตถะแสดงว่า **วิเสธเนน ปัสสตีติ = วิปัสสนา** แปลความว่า ธรรมชาติใดย่อมเพ่งอารมณ์โดยพิเศษ หรือโดยอาการพิเศษ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า วิปัสสนา^{๑๔} ฯ

อธิบายวจนัตถะตามความหมายของอาจารย์ทั้ง ๒

ตามวจนัตถะของท่านโบราณจารย์ มีอธิบายว่า คำว่า **เพ่งโดยหลายอย่างหลายนัย** นั้นหมายความว่า ธรรมดาวิปัสสนาไม่จำเป็นต้องเพ่งอารมณ์โดยไตรลักษณ์ทั้ง ๓ พร้อมกันทีเดียว เพ่งด้วยลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้ แต่วิธีการเพ่งนั้นมีหลายอย่าง เพราะเหตุนั้น ท่านโบราณจารย์จึงทำวจนัตถะว่า **วิวิธนาการณ ปัสสตีติ = วิปัสสนา** ดังนี้

ตามวจนัตถะของท่านอาจารย์ในรุ่นหลัง มีอธิบายว่า คำว่า **เพ่งโดยพิเศษ** นั้นหมายความว่า ธรรมดาวิปัสสนากัมมัฏฐานนั้น ไม่เหมือนกับสมถกัมมัฏฐาน เพราะสมถกัมมัฏฐานนั้น อาศัยอารมณ์ที่เป็นบัญญัติโดยมาก กล่าวคือ สมถะอารมณ์ ๔๐ อย่าง มีกสิณ ๑๐ เป็นต้น^{๑๕} ส่วนวิปัสสนากัมมัฏฐานนั้นหาเป็นเช่นนั้นไม่ ต้องอาศัยปรมัตถ

^{๑๔} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานทีปนี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๔-๕.

^{๑๕} ในบรรดาสมถะอารมณ์ ๔๐ อย่างนั้น ยกเว้นอากาศาสนัญญาตนฌานที่เป็นอารมณ์ของวิญญูญญาตนฌาน และอากิญจัญญาตนฌานที่เป็นอารมณ์ของเนวสัญญานาสัญญายตนฌานเท่านั้นที่เป็นปรมัตถอารมณ์ [แต่เป็นอดีตอารมณ์] ที่เหลือออกนั้นเป็นบัญญัติอารมณ์ทั้งสิ้น.

อารมณ์ คือ นามรูปทั้ง ๒ อย่าง โดยความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อันเป็นพิเศษ เพราะฉะนั้น ท่านจึงทำวจนัตถะว่า วิเสเสน ปสฺสตีติ = วิปัสสนา ดังนี้

วาทะของอาจารย์ทั้ง ๒ ฝ่ายนี้ สมด้วยเหตุผลของวิปัสสนากัมมัฏฐาน เพราะฉะนั้น จึงวินิจฉัยตามวาทะของอาจารย์ทั้ง ๒ นั้นว่า คำว่า วิปัสสนา หมายความว่า เป็นภาวนาที่เพ่งโดยหลายอย่างหลายนัย และเพ่งด้วยอาการพิเศษ ดังที่ได้อธิบายมาแล้ว

สรุปความว่า คำว่า วิปัสสนา นั้น เป็นชื่อของปัญญาที่พิจารณาเห็น นามรูป ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ผู้เจริญวิปัสสนาจะต้องเรียนรู้นามรูปที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาเสียก่อนว่า นาม คือ จิต เจตสิก กับรูปนั้น มีลักษณะเป็นอย่างไรบ้าง ? แล้วจึงจะสามารถกำหนดพิจารณาอารมณ์ที่ปรากฏทางทวาร ๖ โดยความเป็นนามและรูปได้ เพราะฉะนั้น วิปัสสนากัมมัฏฐาน จึงแปลว่า กัมมัฏฐานเป็นอุบายให้รู้แจ้งเห็นจริง^{๑๖} หมายความว่า การรู้แจ้งเห็นจริงซึ่งอารมณ์คือนามรูปโดยนัยต่างๆ หรือโดยอาการพิเศษ

กิจของวิปัสสนา

กิจอันสำคัญของวิปัสสนา คือ การทำลายกิเลสอันเป็นธรรมชาติที่เศร้าหมองเร่าร้อน และทำให้สัตว์เศร้าหมองเร่าร้อนไปตามสภาพของตนด้วย ซึ่งแบ่งเป็น ๓ ระดับ ด้วยกัน กล่าวคือ

๑. วิติกมกิเลส หมายถึง กิเลสอย่างหยาบที่สามารถก่อให้เกิดการเคลื่อนไหวทางกายและทางวาจาได้ เป็นทุจริตกรรมต่างๆ เปรียบเหมือนตะกอนที่อยู่ในตุ่มน้ำที่ถูกกวนอย่างแรงจนลอยขึ้นมาให้เห็นฉะนั้น กิเลสชนิดนี้ได้แก่ ปริยภูฐานกิเลสที่แปรสภาพเป็นกิเลสอย่างหยาบ จนแสดงอาการล่งล้าออกมาทางกายและทางวาจาได้ กิเลสชนิดนี้สามารถประหารได้ด้วยทานกุศล ศีลกุศล หรือภาวนากุศลในเบื้องต้น อันเป็นสภาพของมหากุศล เป็นการทำให้สงบระงับไปชั่วครั้งชั่วคราว ในขณะที่เสียสละให้ทาน ในขณะที่ยังมีการรักษาศีลอยู่ หรือยังเกิดมหากุศลจิตอยู่ อนึ่ง ในการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานนั้น เมื่อ

^{๑๖} สังคีตสูตร ที.ปา.[ไทย] ๑๑/๓๐๔.

วิปัสสนาญาณเบื้องต้นเกิดขึ้น มหากุศลจิตยังมีกำลังอ่อนอยู่ จึงยังไม่สามารถประหารณกิเลสแบบตัดขาดได้ จึงเป็นการประหารณแบบชั่วคราวชั่วคราว ในขณะที่วิปัสสนาญาณยังมีกำลังอยู่เท่านั้น การประหารณกิเลสแบบนี้ เรียกว่า “ตัทธคปหาน” แปลว่า การละด้วยองค์นั้นๆ คือ องค์แห่งทาน องค์แห่งศีล หรือองค์แห่งวิปัสสนาปัญญาเบื้องต้น เป็นต้น

๒. ปริยภูฐานกิเลส หมายถึง กิเลสอย่างกลาง ที่กลุ่มมอยู่ในจิตใจ ยังไม่ล่องล้าออกมาทางกายและทางวาจา เปรียบเหมือนตะกอนที่ถูกกวบนเบาๆ เกิดอาการไหวตัวอยู่ก้นตุ่มน้ำ ฉะนั้น กิเลสชนิดนี้ได้แก่ อนุสัยกิเลสที่แปรสภาพเป็นนิรณ ๕ ซึ่งเกิดอยู่ภายในมโนทวาร ไม่ถึงกับแสดงอาการล่องล้าออกมาทางกายและทางวาจา กิเลสชนิดนี้ประหารณได้ด้วยอำนาจแห่งสมาธิกุศลคือฌาน ย่อมข่มทับไว้หรือระงับไว้ได้ตามสมควรแก่กำลังของฌาน และย่อมสงบระงับอยู่ได้นานตราบเท่าที่กำลังของฌานยังไม่เสื่อม ในขณะที่เจริญวิปัสสนากัมมภูฐานนั้น เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้ามากแล้ว ย่อมสามารถข่มทับระงับกิเลสนิรณไม่ให้ครอบงำจิตได้เช่นเดียวกัน การประหารณกิเลสอย่างนี้ เรียกว่า “วิกขัมภนปหาน” แปลว่า การประหารณด้วยการข่มทับไว้ เหมือนเอาหินไปทับหญ้าไว้ไม่ให้งอกขึ้นมาได้ ฉะนั้น

๓. อนุสัยกิเลส หมายถึง กิเลสอย่างละเอียดที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นสันดานของสัตว์ทั้งหลายมาเป็นเวลานานในสังสารวัฏฏ์ เมื่อยังไม่มีอารมณ์มากระทบทางทวารต่างๆ ย่อมสงบนิ่งอยู่ภายใน ไม่สามารถรู้สึกได้ นอกจากปัญญาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้นจึงจะรู้ได้ว่ามีอยู่ต่อเมื่อมีอารมณ์มากระทบ เกิดการตอบสนองขึ้น ย่อมแปรสภาพเป็นปริยภูฐานกิเลส และเมื่อได้เหตุปัจจัยสนับสนุนมากขึ้น ย่อมแปรสภาพเป็นวิตีกกมกิเลส ล่องล้าออกมาทางกายและทางวาจาต่อไป เมื่อหมดเหตุปัจจัยสนับสนุนแล้ว ก็กลับกลายเป็นอนุสัยกิเลสต่อไปตามเดิม เปรียบเหมือนตะกอนที่นอนอยู่ก้นตุ่ม ยังไม่ถูกกระทบหรือไม่ถูกกวบน ย่อมไม่ลอยขึ้นมาให้เห็น อนุสัยกิเลสนี้ ต้องประหารณด้วยอำนาจแห่งปัญญาในมัคคจิตทั้ง ๔ ตามสมควรแก่กำลังของมรรค ซึ่งเป็นการประหารณโดยเด็ดขาด เรียกว่า “สมุจเฉทปหาน” แปลว่า การประหารณด้วยการตัดขาด เปรียบเหมือนการขุดรากถอนโคนหรือทำลายรากเง้าของต้นไม้ต้นหญ้าทิ้งไป ฉะนั้น เพราะฉะนั้น เมื่อพระโยคี

บุคคลเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานจนบรรลุฌักคญาณแล้ว ย่อมสามารถประหาณต้นตอหรือรากเหง้าของกิเลสอันเป็นตัวอนุสัยนี้ได้โดยเด็ดขาด ซึ่งจัดเป็นเป้าหมายและอานิสงส์อันสูงสุดของวิปัสสนากัมมัฏฐาน

อาการปรากฏแห่งวิปัสสนาญาณ

วิปัสสนาปัญญานั้น เมื่อปรากฏขึ้นแล้ว ย่อมมีสภาพไม่หลงในอารมณ์คือรูปนาม เป็นอาการปรากฏ [อสมโหปจฺจุปปญฺญานา] หมายความว่า วิปัสสนาปัญญาเมื่อเกิดขึ้นแล้ว ย่อมรู้ทั่วถึงธรรมทั้งหลาย ทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล ทั้งที่ควรเสพและไม่ควรเสพ ทั้งเลวและประณีต ทั้งที่เข้ากันได้และเข้ากันไม่ได้ เปรียบเหมือนนายแพทย์ผู้ฉลาด ย่อมรู้จักเภสัช อันเป็นที่สบายและไม่เป็นที่สบายสำหรับคนไข้ทั้งหลาย ฉะนั้น ด้วยเหตุนี้ ท่านพระอรรถกถาจารย์จึงได้แสดงลำดับการเกิดขึ้นของวิปัสสนาญาณไว้ ๕ ประการ^{๑๗} คือ

๑. อุปัตติกมะ พิจารณาตั้งแต่ปฏิสนธิจนถึงการจำความได้ว่า มีสุข มีทุกข์ ทำบุญ ทำบาป มีวิชา มีความฉลาดเกิดขึ้นได้อย่างไร

๒. ปหานกมะ พิจารณาถึงการละว่าตั้งแต่จำความได้มาจนถึงปัจจุบันนี้ ตนเองละทุจริตได้อย่างไรบ้างและภาวนาอย่างไรบ้าง

๓. ปฏิปัตติกมะ พิจารณาถึงข้อปฏิบัติว่าตั้งแต่เยาว์มาจนถึงบัดนี้ ตนเองได้ทำความดีอย่างไรบ้าง

๔. ภูมิิกมะ พิจารณาวิปัสสนาภูมิ ๖ คือ ชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรี ๒๒ ปฏิจฺจสมุปฺปาทองค์ ๑๒ และอริยสัจ ๔ ให้เห็นเป็นแต่เพียงรูปกับนามเท่านั้น ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา แล้วน้อมพิจารณาโดยความเป็นไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ไม่เที่ยง ทุกขัง เป็นทุกข์ ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ และอนัตตา เป็นสภาวะธรรมที่ไม่ใช่สัตว์บุคคล ไม่สามารถบังคับบัญชาให้เป็นไปตามอำนาจของใครได้

^{๑๗} อรรถกถาสัทธัมมปกาสินี ขุ.ปฎิ.อ.[ไทย] ๑/๓๕.

๕. เทสนากมะ ศึกษาในโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อธิริยา ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ มรรคมรรค ๘ ให้รู้และเข้าใจ เหตุผลของหัวข้อธรรมแต่ละอย่าง

เหตุใกล้ให้วิปัสสนาญาณเกิดขึ้น

วิปัสสนาญาณ เป็นปัญญาในระดับภาวนามยปัญญาที่ทำการอบรมให้เกิดความรู้แจ้งอริยสัจ ๔ โดยอาศัยเตฏฐมิกธรรม คือ สภาพธรรมที่เกิดอยู่ในโลกทั้ง ๓ เป็นอารมณ์ หมายความว่า วิปัสสนาปัญญานี้สามารถกำหนดพิจารณาเอาอะไรเป็นอารมณ์ก็ได้ เพียงแต่อารมณ์นั้นต้องมีสภาพเกิดดับเปลี่ยนแปลง โดยอาการแห่งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา หรือมีสภาพเป็นอสุภะ คือ ความไม่สวยไม่งาม เป็นลักษณะเท่านั้น ถ้าสิ่งใด มีสภาพเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา หรืออสุภะแล้ว สิ่งนั้นย่อมสามารถนำมากำหนดพิจารณาเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาปัญญาได้ทั้งสิ้น แต่การที่บุคคลจะมีความพร้อมที่จะ กำหนดพิจารณาอารมณ์ต่างๆ เป็นไตรลักษณ์หรืออสุภะได้นั้น บุคคลนั้นต้องมีเหตุปัจจัย อันใกล้ชิดที่จะทำให้เกิดปัญญานี้ขึ้นได้ ดังต่อไปนี้

๑. มีโยนิโสมนสิการ เป็นเหตุใกล้ [โยนิโสมนสิการปทภูจนา] หมายความว่า การที่บุคคลจะทำการกำหนดพิจารณาอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง โดยความเป็นไตรลักษณ์หรือ อสุภะได้นั้น บุคคลนั้นต้องเป็นผู้สังสมในเรื่องโยนิโสมนสิการมาแล้วอย่างซ้ำของ ทั้งในอดีตภพและในภพปัจจุบัน กล่าวคือ เป็นผู้หมั่นกำหนดพิจารณาสิ่งต่างๆ ที่ประสบพบเห็น ในชีวิตประจำวันให้รู้เท่าทันตามความเป็นจริงอยู่เสมอ ไม่หลงไปจากสมมติสัจจะและ ปรมาตตสัจจะ

๒. เป็นผู้ห่างไกลจากกิเลส เป็นเหตุใกล้ [กิเลสทฐีภาวปทภูจนา] หมายความว่า บุคคลที่จะสามารถกำหนดพิจารณาอารมณ์ต่างๆ ที่ประสบพบเห็นในชีวิตประจำวันให้ รู้เท่าทันตามความเป็นจริงได้นั้น บุคคลนั้นจะต้องเป็นผู้มีจิตใจที่ห่างไกลจากกิเลส กล่าวคือ ไม่มีกิเลสเข้าครอบงำรุมเร้าให้จิตมีตมนหรือเราร้อนกระวน ไม่นำตนไปพัวพัน เกาะเกี่ยวกับอารมณ์ของกิเลส เช่น การไม่คบคนชั่วเป็นมิตร การไม่พัวพันกับเรื่อง

อบายมุข การไม่เห็นแก่ปากแก่ท้อง เป็นต้น และเป็นผู้มีคุณลักษณะของผู้ควรบรรลुकุศลธรรม ๖ ประการ ได้แก่ เป็นผู้มากด้วยความสว่างแห่งญาณปัญญา เป็นผู้มากด้วยความหมั่นประกอบความเพียร เป็นผู้มากด้วยความบันเทิงในธรรม เป็นผู้มากด้วยความไม่สันโดษในกุศลธรรม เป็นผู้ไม่ทอดทิ้งธุระในกุศลธรรม และเป็นผู้พยายามก้าวไปในกุศลธรรมให้ยิ่งขึ้นไป

๓. มีสมาธิ เป็นเหตุใกล้ [สมาธิปทภูจानา] หมายความว่า ปัญญาจะเกิดขึ้นได้ หรือบุคคลจะมีความคิดให้เกิดปัญญาได้นั้น จะต้องเป็นผู้มีจิตใจสงบระงับจากความฟุ้งซ่านหรือความกระวนกระวายเร่าร้อนด้วยอำนาจกิเลส มีจิตใจหนักแน่นมั่นคง สามารถสยบความวุ่นวายเดือดร้อนต่างๆ ได้ เมื่อสมาธิเกิดขึ้นแล้ว บุคคลนั้นย่อมสามารถพิจารณาเรื่องราวหรืออารมณ์ต่างๆ ให้เกิดความรู้ความเข้าใจตามความเป็นจริงได้ ตลอดถึงสามารถกำหนดพิจารณาอารมณ์นั้นๆ ให้เห็นสภาพแห่งไตรลักษณ์หรือความเป็นอนุสภาวะได้

เหตุปัจจัยให้วิปัสสนาปัญญาเกิดขึ้น ๗ ประการ

วิปัสสนาปัญญาที่จะเข้าถึงความเป็นอัมมวิจยสัมโพชฌงค์ คือ องค์แห่งธรรมเป็นเครื่องตรัสรู้ริยสัจ ๔ และเข้าถึงพระนิพพานได้นั้น จะต้องสมบูรณ์ด้วยเหตุปัจจัยให้เกิดขึ้น ๗ ประการ^{๑๘} คือ

๑. ปริပ္พชกตา เป็นผู้ที่ชอบไต่สวนทวนถามข้ออรรถข้อธรรมให้เกิดความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องอยู่เสมอ หมายความว่า บุคคลนั้นเป็นผู้ที่ไม่นิ่งดูดาย มีความใส่ใจในการชวนขวนขวายศึกษาหาความรู้อยู่เสมอ ชอบสังเกตจดจำพิจารณาและตั้งสมมติฐาน ในสิ่งที่ได้พบได้เห็น ได้ยินได้ฟัง ได้สัมผัส แล้วค้นหาเหตุผลของสิ่งนั้นๆ ให้เข้าใจอย่างถ่องแท้ เมื่อไม่สามารถจะทำความเข้าใจด้วยสติปัญญาของตนเองได้ ก็แสวงหาผู้รู้ เข้าไปสนทนาแลกเปลี่ยนความรู้ สอบถามให้ได้ความเข้าใจที่ถูกต้องกระจ่างชัด โดยไม่เก็บความสงสัยไว้ในใจแต่เพียงผู้เดียว หรือปลงใจเชื่ออย่างเกินไป ไร้เหตุผล เมื่อเป็นเช่นนี้ ย่อมทำให้เกิดองค์

^{๑๘} อรรถกถาสุมังคลวิลาสินี ที.ม.อ.[ไทย] ๒/๓๘๕/๔๐๒.

ความรู้เพิ่มพูนขึ้นเรื่อยๆ เพราะฉะนั้น เมื่อขณะที่เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ย่อมทำให้วิปัสสนาปัญญาเกิดขึ้นได้โดยสะดวก

๒. วัตถุวิสุทธิกิริยา เป็นผู้ที่ชอบทำความสะอาดทั้งกายและใจตลอดจนวัตถุสิ่งของเครื่องใช้สอยต่างๆ อยู่เสมอ หมายความว่า เป็นบุคคลที่ชอบความสะอาด มีระเบียบวินัย สามารถจัดระบบของชีวิตได้เป็นอย่างดี และดำเนินชีวิตไปตามแนววิถีทางที่วางไว้ได้อย่างสมบูรณ์ การงานต่างๆ ย่อมไม่อาภูลังคัง สามารถจัดการให้สำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดี วัตถุสิ่งของในสถานที่อยู่อาศัยที่ทำงาน ย่อมชวนชวนายจัดให้เป็นระเบียบเรียบร้อยและสะอาดสะอ้านอยู่เสมอ มองดูแล้วทำให้โล่งตา เกิดความปลอดโปร่งโล่งใจ ไม่ทำให้เกะกะสายตาและขัดเคืองใจ จะหยิบจะใช้สอยหรือจะค้นหาสิ่งใด ก็สามารถหยิบใช้สอยได้สะดวก ค้นหาได้ง่าย ไม่ทำให้เกิดความหงุดหงิดรำคาญใจแต่อย่างใด จึงทำให้ไม่มีความเกะกะทางด้านจิตใจ เป็นคนมีความโปร่งเบา มีจิตใจที่ประณีตขึ้นตามลำดับ ทำให้มีสติปัญญาคิดอ่านสิ่งต่างๆ ได้อย่างละเอียดลึกซึ้ง เพราะฉะนั้น เมื่อบุคคลนั้นเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ย่อมทำให้วิปัสสนาปัญญาเกิดขึ้นได้โดยสะดวก

๓. อินทรีย์สมัตตปฏิบัติปหานตา เป็นผู้ที่ชอบรักษามโนอินทรีย์ทั้ง ๕ ให้มีความเสมอภาคเท่าเทียมกันอยู่เสมอ หมายความว่า บุคคลนั้น เป็นผู้ที่ไม่เอนเอียง หรือไม่มองข้ามคุณธรรมจริยธรรมในจิตใจของตนเอง พยายามอบรมบ่มเพาะและพอกพูนอินทรีย์ทั้ง ๕ คือ ธรรมที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในหน้าที่ของตนๆ ได้แก่ ๑] ศรัทธา สภาพธรรมที่เป็นใหญ่ในความเชื่อความเลื่อมใสในสิ่งที่ควรเชื่อที่ถูกต้อง ๒] วิริยะ สภาพธรรมที่เป็นใหญ่ในความเพียรพยายามในทางที่ชอบประกอบด้วยคุณธรรม ๓] สติ สภาพธรรมที่เป็นใหญ่ในความระลึกไว้ในธรรมที่ควรระลึก หรือในการสร้างจิตสำนึกที่ดีให้กับตนเอง ๔] สมาธิ สภาพธรรมที่เป็นใหญ่ในความตั้งมั่นและความเข้มแข็งทางด้านจิตใจ ๕] ปัญญา สภาพธรรมที่เป็นใหญ่ในความรอบรู้สิ่งทั้งปวงตามความเป็นจริง เมื่อบุคคลหมั่นบ่มเพาะอินทรีย์เหล่านี้ให้เกิดขึ้นและให้ทรงอยู่ ตลอดทั้งเพิ่มพูนให้แก่กล้ายิ่งขึ้นอย่างสม่ำเสมอ โดยไม่ให้เสื่อมสูญหรือหดหายไป ด้วยการหมั่นปรับสภาพให้มีความเสมอภาคกันอยู่เสมอ คือ ปรับศรัทธากับปัญญาให้สม่ำเสมอ กัน ปรับวิริยะกับสมาธิให้สม่ำเสมอ กัน ส่วนสตินั้นมีมาก

เท่าไรยิ่งดี เพราะเป็นสภาพธรรมที่มีอุปการะต่ออินทรีย์ทั้ง ๔ ที่เหลือ เมื่อบุคคลปฏิบัติได้เช่นนี้แล้ว ย่อมเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยคุณธรรมจริยธรรม และเป็นผู้มีสติปัญญาที่ปราดเปรื่อง สามารถคิดอ่านสิ่งต่างๆ ได้ถูกต้องตามสภาพที่เป็นจริง โดยไม่หลงมกมายไปตามกระแสกิเลสกระแสโลกกระแสสังคมแต่อย่างใด เพราะฉะนั้น เมื่อบุคคลนั้นเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ย่อมทำให้วิปัสสนาปัญญาเกิดขึ้นได้โดยสะดวก

๔. ทุปปัญญาบุคคลปริวัชชนตา เป็นผู้หลักเลียงให้พ้นจากบุคคลผู้ไม่มีปัญญา หมายความว่า บุคคลนั้นเป็นผู้ที่ตั้งตนไว้ชอบ มีความคิดความเห็นเป็นของตนเอง และประกอบด้วยเหตุผล รู้ว่าใครควรคบ ใครไม่ควรคบ ใครควรเข้าไปหา ควรเข้าไปนั่งใกล้ เพื่อสนทนาสอบถามข้อธรรมข้อธรรมด้วย ใครไม่ควรเข้าไปผูกพันเช่นนั้น เป็นผู้ที่ไม่ชอบคบหาสมาคมกับบุคคลผู้ไม่มีปัญญา ย่อมหลีกเลี่ยงให้ห่างไกลจากบุคคลผู้มีปัญญาทราวม ที่จะชักนำไปในทางที่ไม่ดีไม่งามไม่ถูกต้องเสีย จึงทำให้ไม่ได้เสพคุ่นในข้อมูลข่าวสารเรื่องราวที่ไม่ดีไม่งาม หรือไม่ได้พบเห็นและเสพคุ่นกิริยามารยาทที่ไม่เหมาะสมต่างๆ อันจะทำให้เกิดพฤติกรรมการณ์การเลียนแบบที่ไม่ดีติดตัวมา ด้วยเหตุนี้ จึงทำให้บุคคลนั้น เป็นผู้ที่สามารถรักษาอุปนิสัยสันดานที่ดีของตนไว้ได้ สติปัญญาที่เคยมีมาย่อมไม่เสื่อมสูญ สติปัญญาใหม่ย่อมสามารถเกิดขึ้นและเจริญงอกงามขึ้นได้อยู่เสมอ เพราะฉะนั้น เมื่อบุคคลนั้นเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ย่อมทำให้วิปัสสนาปัญญาเกิดขึ้นได้โดยสะดวก

๕. ปัญญาวันตบุคคลเสวนตา เป็นผู้ที่ชอบคบหาสมาคมกับบุคคลผู้มีปัญญา หมายความว่า บุคคลนั้น เป็นผู้ตั้งตนไว้ในทางที่ชอบประกอบด้วยสัมมาทิฐิ มีความคิดอ่านไปในแนวทางที่ดีที่ถูกต้อง มีความสนใจในธรรมของสัตบุรุษ รู้ว่าใครเป็นบัณฑิตคือผู้ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา และใครเป็นคนพาลคือผู้ดำเนินชีวิตด้วยอวิชชา ย่อมแสวงหาบัณฑิตและเข้าไปคบหาสมาคมกับบัณฑิตอยู่เสมอ เลือkcบหาสมาคมเฉพาะกัลยาณชน บุคคลผู้มีอริยาคัยดีงาม ย่อมเว้นห่างจากบุคคลผู้เป็นอันธพาลเสีย เมื่อเป็นเช่นนี้ บุคคลนั้น ย่อมได้เสพคุ่นข้อมูลข่าวสารที่ถูกต้อง หรือได้เสพคุ่นกิริยามารยาทที่ดีงามอยู่เสมอ ย่อมสามารถรักษาคุณงามความดีและสติปัญญาของตนไว้ได้ สติปัญญาที่มีอยู่แล้วยังคงมีอยู่ และสติปัญญาที่ยังไม่เกิดย่อมเกิดขึ้นได้ สติปัญญาที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมสามารถเจริญ

งอกงามไปพลอยยิ่งขึ้นไปได้ เพราะฉะนั้น เมื่อบุคคลนั้นเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ย่อมทำให้วิปัสสนาปัญญาเกิดขึ้นได้โดยสะดวก

๖. คัมภีรญาณจริยปัจจเวกขณตา เป็นผู้ที่ชอบพิจารณาข้ออรรถข้อธรรมที่ลึกซึ้งอยู่เสมอ หมายความว่า บุคคลนั้น เป็นผู้มีความสุขุมคัมภีรภาพ ชอบศึกษาเล่าเรียน ชอบคิดอ่านและพิจารณาวิชาความรู้หรือข้ออรรถข้อธรรมที่มีเนื้อความอันละเอียดลึกซึ้ง มีเหตุผลอยู่เสมอ ทำให้เป็นผู้มีความรู้ความเข้าใจในสิ่งต่างๆ ที่ละเอียดลึกซึ้งยิ่งขึ้นไปตามลำดับ ไม่เป็นผู้หลงมกมายปล่อยใจไปตามกระแสกิเลสกระแสโลกกระแสสังคมแต่อย่างใด สามารถหยุดยั้งซึ่งใจพิจารณาสิ่งต่างๆ ที่ได้ประสบพบเห็นได้ยินได้ฟังได้สัมผัสในชีวิตประจำวันนั้นให้เข้าใจเหตุผลอย่างถ่องแท้เสียก่อนแล้วจึงค่อยเชื่อถือหรือตัดสินใจทำอะไรลงไป จึงทำให้เป็นผู้มีความคิดเห็นที่ถูกต้อง พุดถูกต้อง และทำถูกต้อง ไม่ผิดพลาดพลั้งเผลอ เพราะฉะนั้น เมื่อบุคคลนั้นเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ย่อมทำให้วิปัสสนาปัญญาเกิดขึ้นได้โดยสะดวก

๗. ตทิมุตติกตา เป็นผู้มักน้อมจิตไปในการแสวงหาสแห่งธรรมที่ต้องอาศัยการตรึกตรองที่ทำให้เกิดปัญญาอยู่เสมอ หมายความว่า บุคคลนั้น เป็นผู้ที่ได้สั่งสมประสบการณ์ในชีวิตมาพอสมควรแล้ว ได้เคยผ่านพ้นอุปสรรคปัญหา ผ่านความยากลำบากมากมาย สามารถใช้ประสบการณ์ความรู้ความเข้าใจในการพิจารณาเหตุผลของสิ่งต่างๆ ที่ได้ประสบพบเห็นนั้นให้เกิดความรู้ความเข้าใจได้อย่างรอบคอบและละเอียดลึกซึ้งตามสมควรแก่สติปัญญาของตน ทำให้มีความเข้าใจในเหตุผลของกุศลต่างๆ ที่ตนกระทำอยู่นั้นได้เป็นอย่างดี และมักน้อมจิตไปในการแสวงหาสแห่งธรรม ไม่สนใจในการแสวงหาสแห่งกาม ทำให้เป็นผู้มีจิตใจปลอดโปร่งโล่งสบาย สามารถคิดอ่านสิ่งต่างๆ ให้เกิดความรู้ความเข้าใจได้อย่างละเอียดลึกซึ้ง เพราะฉะนั้น เมื่อบุคคลนั้นเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ย่อมทำให้วิปัสสนาญาณน้อมไปสู่อารมณ์ที่ประณีตขึ้นตามลำดับ และน้อมไปสู่พระนิพพานได้โดยสะดวก

ประเภทแห่งวิปัสสนา

ปัญญาที่เห็นนามรูปโดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ที่เรียกว่า วิปัสสนา ปัญญา นี้ ย่อมมีได้ใน ๓ โอกาส เพราะฉะนั้น วิปัสสนาจึงมี ๓ ประเภท คือ

๑. สังขารปริคคัณ्हกวิปัสสนา หมายถึง วิปัสสนาปัญญาที่กำหนดรู้สังขารธรรม คือ นามรูป โดยความเป็นไตรลักษณ์ ที่เป็นเหตุให้เข้าถึงวิปัสสนาญาณ

๒. ผลสมาปัตติวิปัสสนา หมายถึง วิปัสสนาปัญญาของพระอริยบุคคลที่เป็นเหตุให้เข้าผลสมาบัติ หรือวิปัสสนาญาณที่ใช้เป็นบาทในการเข้าผลสมาบัติ นั้นเอง

๓. นิโรธสมาปัตติวิปัสสนา หมายถึง วิปัสสนาปัญญาของพระอนาคามี หรือ พระอรหันต์ที่ได้สมาบัติทั้ง ๘ ซึ่งใช้เป็นบาทในการเข้านิโรธสมาบัติ

ดังที่ท่านพระอรรถกถาจารย์ได้แสดงไว้ในวิสุทธิมรรคอรรถกถาและปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถาว่า

วิปัสสนา ปเนสา ติวิธา โหติ สงขารปริคคณ्हกวิปัสสนา ผลสมาปัตติวิปัสสนา นิโรธสมาปัตติวิปัสสนา เจติ, ตตถ สงขารปริคคณ्हกวิปัสสนา มนุทา วา โหตุ ติกขา วา มคคสส ปทภูจัน โหติ เยว, ผลสมาปัตติวิปัสสนา ปน นาติมนุทนาตติกขา วภูตติ, ตสฺมา เอส นาติมนุทนาย นาตติกขาย วิปัสสนาย เต สงฺขारे วิปัสสตี แปลความว่า วิปัสสนานี้มี ๓ อย่าง คือ สังขารปริคคัณ्हกวิปัสสนา ได้แก่ วิปัสสนาญาณที่กำหนดรู้สังขารธรรมรูปนามเพื่อจะได้มรรค ผลสมาปัตติวิปัสสนา ได้แก่ วิปัสสนาญาณที่พิจารณารูปนามเพื่อจะเข้าผลสมาบัติ นิโรธสมาปัตติวิปัสสนา ได้แก่ วิปัสสนาญาณที่ทำการพิจารณาหคคตธรรม เพื่อเข้านิโรธสมาบัติ ในวิปัสสนาทั้ง ๓ ประการนี้ สังขารปริคคัณ्हกวิปัสสนานั้น ไม่ว่าจะเป็นชนิดมันทวิปัสสนาหรือ ดิกขวิปัสสนาก็ตาม เมื่อเข้าถึงความเป็นภูฐานคามินิวิปัสสนาแล้ว ย่อมเป็นเหตุใกล้ที่จะให้ได้มรรคทั้งสิ้น ส่วนผลสมาปัตติวิปัสสนานั้น จะต้องเป็นประเภทดิกขวิปัสสนาเท่านั้น เพราะว่า พระโยคีบุคคลนี้ย่อมเห็นแจ้งสังขารธรรมทั้งหลายได้ด้วยวิปัสสนาที่เป็น นาติมันทนะนาตติกขวิปัสสนาเท่านั้น

อธิบายความว่า ในวิปัสสนาทั้ง ๓ ประการดังกล่าวแล้วนี้

สังขารปริคคณหนกวิปัสสนานั้น ไม่ว่าจะเป็นชนิดมันทวิปัสสนา คือ วิปัสสนาที่มีกำลังอ่อน หรือติกวิปัสสนา คือ วิปัสสนาที่มีกำลังแก่กล้า ก็ตาม เมื่อเข้าถึงความเป็นภูฐานคามินีวิปัสสนาแล้ว ย่อมเป็นเหตุไฉนที่จะให้ได้มรรคทั้งสี่ ต่างกันแต่เพียงว่าได้สำเร็จมรรคช้าหรือเร็วเท่านั้น กล่าวคือ ถ้าวิปัสสนาเป็นประเภทมันทะ ย่อมเป็นปัจจัยให้สำเร็จมรรคช้า มรรคนั้นเรียกว่า **ทันธาภิญญามรรค** ถ้าวิปัสสนาเป็นประเภทติกะ ย่อมเป็นปัจจัยให้สำเร็จมรรคเร็ว มรรคนั้นเรียกว่า **ชิปปาภิญญามรรค** เพราะว่าวิปัสสนาญาณนี้แม้จะมีสังขารธรรมเป็นอารมณ์ก็ตาม แต่มีความเป็นไปโดยทอดออกจากสังขารธรรมประการหนึ่ง และเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ผลจิตตูปบาทที่มีนิพพานเป็นอารมณ์ เหมือนกับมรรคจิตที่เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่ผลจิตตูปบาทในมคควิถีประการหนึ่ง

ผลสมาปัตติวิปัสสนานั้น จะต้องเป็นประเภทติกวิปัสสนา คือ วิปัสสนาที่มีกำลังแก่กล้าเท่านั้น จึงจะสามารถใช้เป็นบาทในการเข้าผลสมาบัติได้ ทั้งนี้เพราะว่า **ติกวิปัสสนา** นี้ เป็นปัจจัยช่วยอุปการะให้ผลจิตตูปบาทเกิดขึ้นได้โดยไม่ต้องอาศัยมรรคจิตตูปบาท เช่นเดียวกับมรรคจิตตูปบาทในมคควิถีที่เป็นปัจจัยช่วยอุปการะให้ผลจิตตูปบาทเกิดขึ้น ๒-๓ ขณะต่อจากตน นี้มุ่งหมายเอาเฉพาะผู้ที่เริ่มเข้าผลสมาบัติใหม่ๆ เท่านั้น ส่วนท่านที่มีความชำนาญในการเข้าผลสมาบัติแล้ว แม้เป็น **มันทวิปัสสนา** ก็ใช้ได้ [คือสามารถใช้เป็นบาทในการเข้าผลสมาบัติได้เหมือนกัน]

ส่วนนิโรธสมาปัตติวิปัสสนานั้น จะต้องเป็นวิปัสสนาประเภทกลางๆ ที่เรียกว่า **นาติมันทนาติติกวิปัสสนา** จะเป็นมันทวิปัสสนาหรือติกวิปัสสนาอย่างใดอย่างหนึ่งไม่ได้ เพราะว่าถ้าวิปัสสนาญาณเป็นชนิดอ่อนแล้ว สมาธิจะมีกำลังมาก เมื่อสมาธิมีกำลังมาก จิตเจตสิกก็จะไม่ดับ จึงไม่สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้ เพียงแต่มีจิตใจสงบลงเท่านั้น ถ้าวิปัสสนาเป็นชนิดแก่กล้า ย่อมทำให้เห็นโทษในสังขารธรรมเป็นอย่างมาก ก็จะสำเร็จเป็นผลสมาบัติไป เพราะฉะนั้น จึงต้องเป็นวิปัสสนาประเภทกลางๆ ดังกล่าวแล้ว อนึ่ง เพราะนิโรธสมาปัตติวิปัสสนานี้ เป็นวิปัสสนาที่เกิดสลับกันกับสมถะไปเรื่อยๆ เพราะฉะนั้น นิโรธสมาปัตติวิปัสสนานี้จึงมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **ยุคันทวิปัสสนา**

[ยুক্তวิปัสสนา] แปลว่า วิปัสสนาที่เป็นคู่ [หรือวิปัสสนาที่ได้คู่] กล่าวคือ เป็นคู่กับสมณะ หรือได้คู่กับสมณะ^{๑๙}

วัตถุประสงค์ของการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน

ในมหาสติปัฏฐานสูตร^{๒๐} สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงแสดงวัตถุประสงค์ของการเจริญสติปัฏฐานอันเป็นแนวทางแห่งวิปัสสนากัมมัฏฐานไว้ดังต่อไปนี้

เอกายโน อโย ภิกขเว มคโค สัตตานิ วิสุทฺธิยา โสกปริเทวานํ สมติกกมาย ทุกฺขโทมนสฺसानํ อตฺถกมาย ฅายสฺส อธิคมาย นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยา ยทิตํ จตฺตารโสติปฺภูจํานา” ดังนี้ เป็นต้น

แปลความว่า

ดูก่อนท่านผู้เห็นภัยในวัฏฏสงสารทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางสายเอก เป็นไปพร้อมเพื่อความบริสุทธิ์หมดจดของสัตว์ทั้งหลาย เพื่อก้าวล่วงความเศร้าโศกปริเทวนาการ เพื่อดับทุกข์ทางกายและดับทุกข์ทางใจ เพื่อบรรลุมรรคผล เพื่อกะทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน ทางนี้คือ สติปัฏฐาน ๔ ดังนี้

จากมหาสติปัฏฐานสูตรนี้ จึงสามารถสรุปผลหรืออานิสงส์ของการเจริญสติปัฏฐานอันเป็นแนวทางแห่งวิปัสสนากัมมัฏฐานได้ ๕ ประการ คือ

๑. สัตตานิ วิสุทฺธิยา เพื่อความบริสุทธิ์หมดจดของสัตว์ทั้งหลาย
๒. โสกปริเทวานํ สมติกกมาย เพื่อก้าวล่วงความเศร้าโศกปริเทวนาการ
๓. ทุกฺขโทมนสฺसानํ อตฺถกมาย เพื่อดับทุกข์ทางกายและดับทุกข์ทางใจของสัตว์ทั้งหลาย
๔. ฅายสฺส อธิคมาย เพื่อบรรลุมัคคญาณและผลญาณ
๕. นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยา เพื่อกะทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน

^{๑๙} ดูเทียบเคียง ในสมถกัมมัฏฐานที่ปณี : พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, หน้า ๒๓-๒๕.

^{๒๐} มหาสติปัฏฐานสูตร ที.ม. [ไทย] ๑๑/๓๗๓/๓๐๑-๓๐๒.

อำนาจแห่งวิปัสสนาปัญญา

เมื่อพระโยคีบุคคลผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานได้รู้แจ้งแทงตลอดซึ่งสังขารธรรมทั้งหลาย คือ จิต เจตสิก และรูปแล้ว โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการย่อมประชุมพร้อมกันทำให้เป็นผู้มีสติปัญญามั่นคง ย่อมพิจารณากาย เวทนา จิต ธรรม อยู่เนืองๆ จนเห็นความเกิดดับแห่งนามรูป โดยความเป็นไตรลักษณ์ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อย่างประจักษ์แจ้งตามเหตุตามปัจจัย จนมีความรู้เท่าทันตามความเป็นจริงว่า กายนี้ก็สักแต่ว่ากาย คือ ประชุมแห่งนามธรรมรูปธรรม ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา เวทนานี้ก็สักแต่ว่าเวทนา ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขาเป็นผู้สวय ธรรมก็สักแต่ว่าธรรม ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา เป็นผู้ที่มีสัมปธาน คือ ความเพียรอย่างหนักแน่นมั่นคง เพื่อป้องกันอกุศลที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น เพื่อละอกุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดไป เพื่อเจริญกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น เพื่อรักษากุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้คงอยู่และเจริญยิ่งขึ้นโดยลำดับ เป็นผู้มือทิบาท คือ เหตุให้สำเร็จกิจที่จะพึงกระทำ ได้แก่ **ฉันทะ** คือ ความพอใจในการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานโดยไม่ท้อแท้เบื่อหน่าย **วิริยะ** คือ ความเพียรพยายามในการปฏิบัติอย่างไม่ท้อถอย **จิตตะ** คือ การเอาใจฝักใฝ่ในการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานโดยไม่หันเหไปทางอื่น และ **วิมังสา** คือ การพิจารณาตรិตรองหาเหตุผลของการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานให้ถูกต้องและถูกทาง พร้อมทั้งมีกำลังความเป็นใหญ่ด้วยอำนาจอินทรีย์และพละ ได้แก่ **ศรัทธา** ความเชื่อ **วิริยะ** ความเพียร **สติ** ความระลึกรู้เท่าทัน **สมาธิ** ความตั้งใจมั่น **ปัญญา** ความรอบรู้ในกองสังขาร และการประชุมพร้อมกันแห่งโพชฌงค์ คือ องค์แห่งธรรมเป็นเครื่องตรัสรู้ ได้แก่ **สติ** มีความระลึกรู้เท่าทัน **ธัมมวิจยะ** มีปัญญาสอดส่อง **วิริยะ** มีความเพียร **ปิติ** มีความเอิบอิ่มใจ **ปัสสัทธิ** มีความสงบระงับ **สมาธิ** มีความตั้งใจมั่น **อุเบกขา** มีความวางเฉยเป็นกลางในธรรมทั้งปวง เมื่อเป็นเช่นนี้แล้ว ย่อมได้ชื่อว่า เป็นการประชุมพร้อมด้วยศีล สมาธิ และปัญญาที่เห็นไตรลักษณ์ของนามรูป ได้แก่ การประชุมพร้อมด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ คือ **สัมมาทิฏฐิ** ความเห็นชอบ **สัมมาสังกัปปะ** ความดำริชอบ **สัมมาวาจา** การพูดชอบ **สัมมากัมมันตะ** การทำชอบ **สัมมาอาชีวะ** การเลี้ยงชีพ

ชอบ สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ สัมมาสติ ความระลึกชอบ และ สัมมาสมาธิ ความตั้งใจมั่นชอบ

เมื่อโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการประชุมพร้อมกันเช่นนี้แล้ว ย่อมสามารถกำจัดอาสวกิเลสให้สิ้นไปได้โดยลำดับ และเข้าถึงสันติลักษณะคือพระนิพพาน อันเป็นบรมสุข และสันติภาพอย่างถาวร ถ้าวิปัสสนาปัญญาแผ่ขยายไปสู่จิตใจของประชากรชาวโลกทั้งปวงแล้ว ย่อมสามารถกำจัดความโลภ ความโกรธ ความหลง ความอิจฉาริษยา และบาปกรรมทั้งหลายได้ มีกายและใจอันสงบ หหมดความคิดที่จะทำทุจริตทางกาย ทางวาจา และทางใจโดยสิ้นเชิง โลกนี้ก็จะเต็มไปด้วยความสุขสงบเย็น ปราศจากความเบียดเบียนซึ่งกันและกัน ทุกคนมีแต่ความเมตตารักใคร่กันในยามมีสุข มีกรุณาสงสารซึ่งกันและกันในยามมีทุกข์ มีมุทิตาพลอยยินดีเมื่อผู้อื่นได้ดี และมีอุเบกขารู้จักวางเฉยเป็นกลาง ไม่ทำให้เกินขอบเขตแห่งเหตุและผล และไม่ทำให้เสียความเป็นธรรม ให้เป็นไปตามเหตุปัจจัยของสัตว์โลกโดยไม่มีอคติใดๆ ต่อกัน^{๒๑}

ประเภทแห่งยานิกะบุคคล

ยานิกะบุคคล หมายถึง บุคคลผู้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ท่านจำแนกออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. สมถยานิกะ คือ ผู้เจริญสมถกัมมัฏฐานมาก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนาที่หลัง

๒. วิปัสสนายานิกะ คือ ผู้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานล้วนๆ โดยตรง

อธิบายความว่า

สมถยานิกะ นั้นคือ ผู้ที่ฝึกสมาธิมาก่อนจนใจสงบเข้าถึงฌานแล้วจึงใช้ฌานเป็นบาทเจริญวิปัสสนาในภายหลัง หมายถึง ผู้เพ่งอารมณ์กัมมัฏฐาน ๔๐ อย่างใดอย่างหนึ่งให้เข้าถึงสมาธิ ๓ อย่างตามลำดับ ได้แก่ **ขณิกสมาธิ** คือ ความสงบที่เกิดขึ้นชั่วขณะหนึ่งๆ **อุปจารสมาธิ** คือ ความที่เกิดขึ้นอยู่ในขณะจวนจะได้ฌาน และ **อัปปนาสมาธิ** คือ ความสงบ

^{๒๑} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๗๕,

ที่เกิดอยู่ในระหว่างได้มาน แล้วต่อไปจึงใช้มานเป็นบาทในการเจริญวิปัสสนา โดยการพิจารณาจิตหรือองค์มาน ได้แก่ วิตก วิจารณ์ ปิติ สุข เอกัคคตา โดยความเป็นนามธรรม ให้เห็นโดยความเป็นไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จนกระทั่งบรรลุถึงมรรค ผล นิพพาน พระโยคีบุคคลผู้เจริญวิปัสสนาตามแนวทางนี้ บางท่านก็ได้อำนาจจิตมีพลังจิตสูง คือ บรรลุอภิญาด้วย เช่น มีตาทิพย์ มีหูทิพย์ หรือได้เจโตปริยญาณรู้ใจคนอื่น เป็นต้น ถ้าบรรลุเป็นพระอรหันต์ ท่านเรียกพระอรหันต์ประเภทนี้ว่า **เจโตวิมุตต์** แปลว่าผู้หลุดพ้นหรือบรรลุด้วยอำนาจแห่งใจ

วิปัสสนายานิกะ นั่นคือ ผู้เจริญวิปัสสนาล้วนๆ โดยใช้สมาธิเพียงขณิกสมาธิเป็นพื้นฐานของจิตแล้วเจริญวิปัสสนา ด้วยการกำหนดเพ่งอารมณ์คือนามรูปไปโดยตรงทีเดียว ไม่ต้องอาศัยสมถกัมมัฏฐานเป็นที่ตั้ง หรือแม้แต่พบเห็นอะไรก็นำมาพิจารณาโดยความเป็นไตรลักษณ์ พระโยคีบุคคลผู้เจริญวิปัสสนาตามแนวทางนี้ ย่อมสามารถเห็นแจ้งสังขารธรรมทั้งปวงอันมีสภาพเป็นนามธรรมรูปธรรมตามความเป็นจริง ทำให้เกิดความเบื่อหน่ายคลายความกำหนัดยินดีในโลภียธรรมทั้งหลาย ประารถนาที่จะหลุดพ้นจากโลภียธรรมทั้งหลาย ส่วนท่านที่มีบุญญาธิการย่อมได้บรรลุอริยมรรคอริยผล ตามสมควรแก่บารมีธรรม ถ้าได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ ท่านเรียกว่า **สุกขวิปัสสกะ** แปลว่า ผู้เห็นแจ้งแบบแห้งแล้ง เพราะไม่ได้อำนาจจิตพิเศษหรือไม่ได้บรรลุอภิญาใดๆ แต่ก็หมดกิเลสเป็นพระอรหันต์ ถึงความสิ้นทุกข์ได้เช่นกัน และท่านเรียกพระอรหันต์ประเภทนี้ว่า **ปัญญาวิมุตต์** แปลว่า ผู้หลุดพ้นด้วยอำนาจแห่งปัญญา

ในบุคคลทั้ง ๒ ประเภทนั้น บุคคลที่พิจารณาโดยสมถยานิกะนั้น ได้ผลช้าและพิจารณาลำบากกว่า ส่วนบุคคลที่กำหนดพิจารณาโดยวิปัสสนายานิกะนั้น ได้ผลเร็วและไม่สู้ลำบากมากนัก

ในที่นี้จักแสดงเฉพาะวิปัสสนาประเภทวิปัสสนายานิกะเท่านั้น

วิปัสสนาญาณิกะ

พระโยคีบุคคลเหล่าใดถือเอาความรู้แจ้งแทงตลอดในนามรูป ด้วยการกำหนดพิจารณานามรูปเป็นอารมณ์ไปโดยตรงทีเดียว ไม่ต้องอาศัยสมถกัมมัฏฐานเป็นที่ตั้ง สมาธิที่เกิดขึ้นในขณะที่กำหนดนามรูปนี้ ชื่อว่า **ขณิกสมาธิ** เป็นความสงบชั่วขณะระดับพื้นฐานทั่วไปเท่านั้น เพื่อให้ความเพียร สติ และปัญญา สามารถกำหนดรู้เท่าทันนามรูปได้ทุกขณะ อันเป็นแนวทางที่จะนำไปสู่การบรรลุมรรค ผล นิพพาน โดยตรง พระโยคีบุคคลเหล่านี้ ท่านเรียกว่า **วิปัสสนาญาณิกะบุคคล** ถ้าสิ้นอาสวะกิเลสเป็นพระอรหันต์ ก็เรียกว่า **สุขขวิปัสสกะ** แปลว่า ผู้เห็นแจ้งแบบแห้งๆ ซึ่งเป็นผู้หลุดพ้นจากอนุสัยกิเลสด้วยอำนาจแห่งปัญญาเป็นประธาน จึงเรียกว่า **ปัญญาวิมุตติ**^{๒๒} ฯ

แนวทางแห่งวิปัสสนาญาณิกะ

วิปัสสนานี้มีชื่อเรียกได้หลายอย่าง เรียกว่า **ปัญญา** ก็มี เรียกว่า **ญาณ** ก็มี เรียกว่า **วิชา** ก็มี เรียกว่า **จักขุ** ก็มี เรียกว่า **อาโลกะ** ก็มี เพราะวิปัสสนา หมายถึง ความเห็นแจ้งในโลกธาตุทั้งปวงตามความเป็นจริง เป็นวิถีทางนำไปสู่อมตะ อันเป็นบรมสุข คือ พระนิพพาน ซึ่งเป็นความดับแห่งกองทุกข์โดยไม่มีเศษส่วนเหลือเลย

วิปัสสนานี้ เป็นแนวทางแห่งอัฐฐังคิกมรรค วิสุทธิ ๗ และโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ หมายความว่า วิปัสสนานี้เมื่อว่าโดยย่อ ได้แก่ **ไตรสิกขา** ว่าโดยปานกลาง ได้แก่ **วิสุทธิ ๗** ว่าโดยพิสดาร ได้แก่ **โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ** ดังจะแสดงพอเป็นแนวทางกำหนดทำความเข้าใจในภาคปริยัติ โดยสังเขปดังต่อไปนี้

สิ่งที่ต้องกำหนด ให้กำหนดนามธรรมรูปธรรมเป็นอารมณ์ คือ เป็นตัวกัมมัฏฐาน ส่วนความเพียร สติ และปัญญา นั้นเป็นตัววิปัสสนาคือผู้เจริญกัมมัฏฐานหรือเป็นผู้เพ่งอารมณ์ โดยทำงานที่อายุตนะภายใน ๖ หรืออย่างใดอย่างหนึ่ง ทำการเพ่งพิจารณา

^{๒๒} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๗๖.

อายตนะภายนอก ๖ หรืออย่างใดอย่างหนึ่ง ที่มากระทบกับอายตนะภายใน ๖ นั้นๆ ให้เห็นโดยความเป็นรูปธรรมและนามธรรม ในขณะที่ปรากฏเกิดขึ้นเป็นปัจจุบันขณะของนามรูปนั้น

สิ่งที่ต้องพิสูจน์ นั้น ต้องพิสูจน์ว่า นามรูปมีลักษณะ ๓ อย่างจริงหรือไม่ เป็นเหตุให้พ้นจากอำนาจกิเลสด้วยอำนาจวิโมกข์ ๓ จริงหรือไม่ และเป็นเหตุให้ถึงพระนิพพานอันเป็นธาตุดับทุกข์ได้จริงหรือไม่ ?

การพิสูจน์ นั้น ต้องพิสูจน์ด้วยวิปัสสนาญาณ ซึ่งมีวิธีพิสูจน์ได้ ๓ วิธี คือ

๑. พิสูจน์ด้วยไตรสิกขา คือ หลักที่ควรสำเหนียกศึกษาและปฏิบัติ ๓ ประการ ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา

๒. พิสูจน์ด้วยวิสุทธิ ๗ คือ หลักปฏิบัติให้เกิดความบริสุทธิ์ ๗ อย่างตามลำดับ

๓. พิสูจน์ด้วยโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ คือ หลักปฏิบัติให้ถึงความตรัสรู้ อริยสัจ ๔ มีทั้งหมด ๗ หมวด รวมเป็น ๓๗ ประการ^{๒๓}

มีรายละเอียดตามลำดับดังต่อไปนี้

การพิสูจน์ด้วยไตรสิกขา

ไตรสิกขา คือ ข้อที่ควรสำเหนียกศึกษาและปฏิบัติให้ครบบริบูรณ์ตามลำดับ มี ๓ ประการ ได้แก่

ก. สีลสิกขา คือ การปฏิบัติในส่วนแห่งศีล ด้วยการงดเว้นจากความชั่วทั้งปวง อันเป็นไปทางกายกรรมและวจีกรรม ที่เรียกว่า กายทุจริตและวจีทุจริต โดยมีให้ล่วงกรรมบถแห่งกายกรรม ๓ และวจีกรรม ๔ เพื่อให้เกิดความบริสุทธิ์แห่งศีล ที่เรียกว่า สีลวิสุทธิ มี ๓ ประการ ได้แก่

๑) วิปัสสนาอันเป็นตัวสติ ที่ทำการระลึกรู้เท่าทันปัจจุบันขณะของนามรูปนั้น ในขณะที่พูดจาหรือกิจกรรมภาวนาต่างๆ รู้เท่าทันนามรูปทุกขณะที่เป็นเหตุให้เปล่งวาจา

^{๒๓} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๗๖.

ออกมาต่างๆ เพื่อกำจัดตัวโมหะคือความหลง อันทำให้เผลอตัวและกำหนดไม่ทันปัจจุบันขณะของอารมณ์นั้นๆ อย่างนี้จัดเป็น **สัมมาวาจา** คือ การพูดชอบ ในส่วนการงานทางวาจาและใจในเบื้องต้น ซึ่งเป็นองค์แห่งศีลสิกขาประการหนึ่ง

๒] วิปัสสนาอันเป็นตัวสติ ที่ทำการระลึกรู้เท่าทันปัจจุบันขณะของนามรูป ที่แสดงอาการเปลี่ยนแปลง คือ การยืน เดิน นั่ง นอน คู้เหยียด ตลอดถึงการเคลื่อนไหวในการงานทุกอย่างนั้น นับตั้งแต่ตื่นจนกระทั่งหลับไป เพื่อกำจัดตัวโมหะคือความหลง อันทำให้เผลอตัวและกำหนดไม่ทันปัจจุบันขณะของอารมณ์นั้นๆ อย่างนี้จัดเป็น **สัมมากัมมันตะ** คือ การทำงานชอบ ในส่วนการงานทางกายและใจในเบื้องต้น ซึ่งเป็นองค์แห่งศีลสิกขาประการหนึ่ง

๓] วิปัสสนาอันเป็นตัวสติ ที่ทำการระลึกรู้เท่าทันปัจจุบันขณะของนามรูปนั้น ในขณะพูดจาและขณะทำการงานต่างๆ รู้เท่าทันนามรูปขณะเห็น เป็นต้น ทางทวารทั้ง ๖ ในการดำรงชีพในชีวิตประจำวันได้ เพื่อกำจัดตัวโมหะคือความหลง อันทำให้เผลอตัวและกำหนดไม่ทันปัจจุบันขณะของอารมณ์นั้นๆ อย่างนี้จัดเป็น **สัมมาอาชีวะ** คือ การเป็นอยู่ชอบ ในส่วนการงานทางกาย ทางวาจา และทางใจในเบื้องต้น ซึ่งเป็นองค์แห่งศีลสิกขาประการหนึ่ง

การที่วิปัสสนาอันเป็นตัวสติที่ระลึกรู้เท่าทันปัจจุบันของนามรูปทุกขณะที่แสดงมาแล้วนี้ จัดเป็น **ศีลสิกขา** ซึ่งเป็นศีลในองค์มรรค ๘ เป็นตัวกำจัดโมหะคือตัวเผลอ โลภะคือตัวยอยาก และโทสะคือตัวโกรธ เป็นต้น จัดเป็นศีลในวิปัสสนา ย่อมประหาณมูลเหตุแห่งความชั่วทั้งปวงเสียได้ ความชั่วที่กระทำทางกาย ทางวาจา และทางใจ ย่อมไม่มีโอกาสเกิดขึ้น เป็นปัจจัยให้เกิดสมาธิอันเป็นตัวจิตตสิกขาต่อไป

ข. จิตตสิกขา คือ การปฏิบัติในส่วนแห่งสมาธิ ด้วยการงดเว้นจากความชั่วทั้งปวง อันเป็นไปทางจิต ที่เรียกว่า **มโนทุจริต** โดยมีให้ล่วงกรรมบถแห่งมโนกรรม ๓ เพื่อให้เกิดความบริสุทธิ์แห่งจิต ที่เรียกว่า **จิตตวิสุทธิ** มี ๓ ประการ ได้แก่

๑] วิปัสสนาที่เป็นตัวความเพียรเอาสติไปกำหนดระลึกรู้เท่าทันนามรูปที่เป็นปัจจุบันขณะอยู่เนืองๆ เมื่อเผลอก็เพียรตั้งสติบ่อยๆ เพื่อระวังความชั่วมิให้เกิดขึ้น เพื่อละความชั่ว

ต่างๆ ที่เกิดขึ้นแล้ว เพื่อเจริญกุศลจิตที่ยังไม่เกิดให้มีโอกาสเกิดขึ้น และเพื่อรักษากุศลจิตที่เกิดขึ้นแล้วให้ดำรงคงอยู่เจริญยิ่งๆ ขึ้นไป อย่างนี้จัดเป็น **สัมมาวายามะ** คือ ความเพียรชอบ ซึ่งเป็นองค์แห่งจิตตสิกขาประการหนึ่ง

๒] วิปัสสนาที่เป็นตัวสติ ทำการระลึกรู้เท่าทันปัจจุบันของนามรูปเนื่องๆ ทุกขณะ ตามหลักสติปัฏฐานทั้ง ๔ หรืออย่างใดอย่างหนึ่ง คือ ระลึกไปในกายด้วยการกำหนดอิริยาบถต่างๆ หรืออาการปฏิกุศลแห่งกายต่างๆ กิตติ ระลึกไปในเวทนา สุข ทุกข์ โสมนัส โทมนัส หรืออุเบกขากิตติ ระลึกไปในจิตว่ามีโลภะหรือไม่มีโลภะ มีโทสะหรือไม่มีโทสะ มีโมหะหรือไม่มีโมหะ เป็นต้นกิตติ ระลึกไปในสภาวะธรรมที่เกิดกับจิตมีโลภะ โทสะ โมหะ หรือ อโลภะ อโทสะ โมหะ เป็นต้น เหล่านี้จัดเป็น **สัมมาสติ** คือ ความระลึกชอบ ซึ่งเป็นองค์แห่งจิตตสิกขาประการหนึ่ง

๓] วิปัสสนาที่อาศัยความเพียรเอาสติระลึกรู้เท่าทันนามรูปอยู่เนื่องๆ ทุกขณะ มีสัมปชัญญะรู้เท่าทันทุกอิริยาบถ ย่อมเป็นปัจจัยให้มีสมาธิเกิดขึ้นทุกๆ ขณะ เป็นขณิกสมาธิ คือ ไม่เพลาอยู่ทุกขณะ หรือถึงอุปจารสมาธิ คือ ความสงบละเอียดลึกยิ่งกว่าขณิกสมาธิ และอัปปนาสมาธิ เป็นสมาธิในฌานที่มีความสามารถระงับกิเลสนิวรณ์ไว้ได้ อย่างนี้จัดเป็น **สัมมาสมาธิ** คือ ความตั้งใจมั่นชอบ ซึ่งเป็นองค์แห่งจิตตสิกขาอีกประการหนึ่ง

เมื่อพระโยคีบุคคลเจริญจิตตสิกขาทั้ง ๓ องค์นี้ให้บริบูรณ์แล้ว รากะ โทสะ โมหะ อันเป็นตัวทำให้จิตเศร้าหมองนั้น ย่อมไม่มีโอกาสได้เข้ามาทำให้จิตมีมลทินอีก จิตย่อมสะอาดบริสุทธิ์ ที่เรียกว่า **จิตตวิสุทธิ** ในจิตตสิกขานี้จึงเป็นจิตที่เข้าถึงสมาธิในอัฐชังคิคมรรค ซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดปัญญาสิกขาต่อไป

ค. ปัญญาสิกขา คือ การปฏิบัติในส่วนแห่งปัญญา ด้วยการมุ่งกำจัดกิเลสอันเป็นเหตุให้ทำความชั่วทั้งปวง ที่เรียกว่า **อนุสัยกิเลส** เพื่อให้เกิดความบริสุทธิ์แห่งปัญญา ที่เรียกว่า **ทิฏฐิวิสุทธิ** เป็นต้น จนถึง **ญาณทัตตสนวิสุทธิ** ด้วยการใช้ปฏิบัติในปัญญาสิกขา ๒ ประการ ตามลำดับ ดังต่อไปนี้

๑] การศึกษาและปฏิบัติให้วิปัสสนาญาณเกิดขึ้นเห็นแจ้งชัดในนามรูปโดยลักษณะ ๓ ด้วยการนำเอาสติเป็นฐานตั้งระลึกรู้เท่าทันปัจจุบันของนามรูปอยู่ทุกขณะ จนมีสติตั้ง

มันไม่ห้วนไหว ไม่เปลอ สามารถละบัญญัติชนิดเสียได้ ขณะเห็นก็รู้เพียงสีเท่านั้น ไม่เลยไปถึงอัตถบัญญัติอย่างอื่น ขณะได้ยินก็รู้เพียงเสียงเท่านั้น ไม่เลยไปถึงสัทบัญญัติอย่างอื่น ขณะรู้กลิ่นก็รู้เพียงกลิ่น ไม่เลยไปถึงอัตถบัญญัติอย่างอื่น ขณะรู้รสก็รู้เพียงรส ไม่เลยไปถึงอัตถบัญญัติอย่างอื่น ขณะรู้สึกสัมผัส ก็รู้เพียงเย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง ที่กระทบเท่านั้น ไม่เลยไปถึงอัตถบัญญัติอย่างอื่น ขณะนึกคิดก็รู้เพียงสภาพที่นึกคิดเท่านั้น ไม่เลยไปถึงอัตถบัญญัติอย่างอื่น จนเกิดวิปัสสนาปัญญาที่รู้เห็นความเกิดดับของนามรูปทางทวารทั้ง ๖ อย่างแจ่มชัดตามความเป็นจริง คือ โดยสภาพแห่งไตรลักษณ์ เหล่านี้จัดเป็น **สัมมาทิฐิ** คือ ความเห็นชอบ ซึ่งเป็นองค์แห่งปัญญาสิกขาประการหนึ่ง

๒] ความดำริตั้งมั่นในเนกขัมมวิตก คือ ความดำริในการหลีกเว้นจากกามคุณอารมณ์ทั้งปวงอย่างหนึ่ง ความดำริตั้งมั่นในอพยาปาทวิตก คือ ความดำริในการกำจัดความอาสาทพยาบาททั้งปวงอย่างหนึ่ง ความดำริตั้งมั่นในอวิหิงสาวิตก คือ ความดำริในการกำจัดความคิดเบียดเบียนบีบคั้นอย่างหนึ่ง ด้วยการสลัดความรู้สึกที่ไม่ได้ออกไปจากใจ เป็นอุปการะแก่สัมมาทิฐิให้มีความกล้ายิ่งขึ้น เหล่านี้จัดเป็น **สัมมาสังกัปปะ** คือ ความดำริชอบ ซึ่งเป็นองค์แห่งปัญญาสิกขาประการหนึ่ง^{๒๔}

ความเกี่ยวเนื่องแห่งไตรสิกขากับไตรลักษณ์

เมื่อพระโยคีบุคคลบำเพ็ญไตรสิกขาให้บริบูรณ์ดังกล่าไปแล้ว จนสามารถรู้เห็นนามรูปเกิดดับไปอย่างแจ่มชัด เมื่อเป็นเช่นนั้นแล้ว ไตรลักษณ์อันเป็นอาการประจำของนามรูปย่อมปรากฏให้เห็นเด่นชัดขึ้นตามลำดับแห่งปัญญาญาณ คือ

๑. **อนิจจัง** นามรูปนั้นมีลักษณะไม่เที่ยง เพราะเป็นสภาพที่ตั้งอยู่ยาวนานไม่ได้ ต้องเปลี่ยนแปลงและดับไป

๒. **ทุกขัง** นามรูปนั้นมีลักษณะทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ เพราะเป็นสภาพที่ทนได้ยาก ต้องดับไปสลายไป

^{๒๔} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๗๗-๗๘.

๓. อนัตตา นามรูปนั้นมีลักษณะบังคับบัญชาไม่ได้ จึงเป็นสภาพที่ไม่ใช่ตัวตน เพราะต้องดับไปสลายไปอยู่เสมอ และแปรเปลี่ยนไปตามเหตุปัจจัยของตนๆ

เมื่อวิปัสสนาญาณรู้แจ้งนามรูปด้วยอาการ ๓ อย่างดังกล่าวนี้แล้ว ย่อมสามารถ ประหาณอนุสัยกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดานให้เบาบางลง จนหมดสิ้นไปในที่สุด เมื่อนั้น ย่อมได้ชื่อว่า บรรลุถึงวิโมกข์ ๓ ประการ อย่างใดอย่างหนึ่ง ด้วยอำนาจ ปุพพาธิการแต่ชาติปางก่อน กล่าวคือ

ถ้าพระโยคีบุคคลผู้เจริญวิปัสสนาเห็นนามรูปแจ้งชัดโดย อนิจจลักษณะ คือ ความแปรเปลี่ยนไป ไม่ตั้งอยู่นาน เนื่องจากบุคคลนั้นเป็นผู้มี ศีลเป็นปุพพาธิการ มาแต่ชาติปางก่อน ย่อมพ้นจากกิเลสด้วย อนิมิตตวิโมกข์ คือ ความไม่มีสังขารนิมิตแห่งนามรูป ชื่อว่าเป็นผู้บรรลุถึง อนิมิตตนิพพาน คือ พระนิพพานที่เป็นสภาพธรรมอันสงบระงับจากนามรูปโดยไม่มีนิมิตเครื่องหมายใดๆ ให้ยึดถือเอา

ถ้าพระโยคีบุคคลผู้เจริญวิปัสสนาเห็นนามรูปแจ้งชัดโดย ทุกขลักษณะ คือ ความทนอยู่ไม่ได้ เนื่องจากบุคคลนั้นเป็นผู้มี สมာธิเป็นปุพพาธิการ มาแต่ชาติปางก่อน ย่อมพ้นจากกิเลสด้วย อัปปณิหิตวิโมกข์ คือ ความไม่มีที่ตั้งอาศัยแห่งราคะ โทสะ โมหะ เพราะ ประหาณค้นหาที่ยินดีในสุขเสียได้ชื่อว่าเป็นผู้บรรลุถึง อัปปณิหิตนิพพาน คือ พระนิพพานที่สงบระงับจากนามรูปโดยสภาพที่หาราคะ โทสะ โมหะ ยึดถือมิได้

ถ้าพระโยคีบุคคลผู้เจริญวิปัสสนาเห็นนามรูปแจ้งชัดโดย อนัตตลักษณะ คือ สภาพที่ไม่มีอำนาจบังคับบัญชาได้ เนื่องจากบุคคลนั้นเป็นผู้มี ปัญญาเป็นปุพพาธิการ มาแต่ชาติปางก่อน ย่อมพ้นจากกิเลสด้วย สุนฺญตวิโมกข์ คือ ความว่างเปล่าไม่มีอัตตาตัวตน ชื่อว่า เป็นผู้บรรลุถึง สุนฺญตนิพพาน คือ พระนิพพานที่สงบระงับจากนามรูปโดยสภาพที่ว่างเปล่าไม่มีสาระแก่นสารใดๆ ที่ควรยึดถือเอา

ลักษณะทั้ง ๓ ประการนี้ อย่างใดอย่างหนึ่ง พระโยคีบุคคลอาศัยเป็นแนวทางปฏิบัติ จนถึงพระนิพพานแล้ว ย่อมได้ชื่อว่า วิปัสสนायานิกะ ผู้ผ่านญาณ ๑๖ โดยสมบูรณ์ได้^{๒๕}

^{๒๕} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๗๘-๗๙.

การพิสูจน์ด้วยวิสุทธิ ๗ ประการ

วิสุทธิ คือ ทางอันเป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์หมดจด มี ๗ ประการ ซึ่งมีความเป็นไป สืบต่อเนื่องกันและกันตามลำดับ จะขาดอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือข้ามลำดับกันไม่ได้ อันเป็นแนวทางที่นำผู้ปฏิบัติให้บรรลุถึงพระอมตะมหานิพพานได้ ดังต่อไปนี้

๑. สีลวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งศีล ซึ่งแบ่งออกเป็น ๒ ขั้นตอนคือ จตุปาริสุทธิศีลขั้นตอนหนึ่ง และศีลในอัฐวิกรมมรรคอีกขั้นตอนหนึ่ง สีลวิสุทธินี้มุ่งหมายเอา ศีลในองคัมมรค ๘ เป็นประการสำคัญ เพราะทำให้จตุปาริสุทธิศีลมีความสมบูรณ์ได้เต็มที่ แต่จตุปาริสุทธิศีลก็เป็นศีลเบื้องต้นที่เป็นปัจจัยให้เกิดสีลวิสุทธิอันเป็นองคัมมรคได้โดยสมบูรณ์ หรือจะกล่าวว่าเป็นอันเดียวกันก็ได้ เหตุที่มาแยกแสดงเป็น ๒ ตอนนั้น ก็เพื่อให้ได้ความเข้าใจที่ชัดเจนยิ่งขึ้นเท่านั้น เมื่อว่าโดยองค์ธรรมแล้ว ก็ได้แก่ วิรติเจตสิก ๓ ที่ทำการเว้นจากบาปธรรมอันเป็นไปทางกายและทางวาจานั้นเอง กล่าวคือ

[๑] ปาฏิโมกขสังวรศีล ศีล คือ การสำรวมในพระปาฏิโมกข์ อันเป็นหลักใหญ่แห่งศีล สำหรับพระภิกษุ ได้แก่ ศีล ๒๒๗ สำหรับภิกษุณี ได้แก่ ศีล ๓๑๑ สำหรับสามเณรและสามเณรี ได้แก่ ศีล ๑๐ สำหรับฆราวาสนั้น ได้แก่ ศีล ๕ ศีล ๘ ศีลอุโบสถ อาชีวัฏฐมกศีล หรือศีล ๑๐ ของสามเณร ตามสมควรแก่ภาวะของตน

[๒] อินทริยสังวรศีล ศีล คือ การสำรวมอินทริย์ทั้ง ๖ ได้แก่ ในขณะที่เห็นรูปทางตา ในขณะที่ได้ยินเสียงทางหู ในขณะที่สุดดมกลิ่นทางจมูก ในขณะที่ลิ้มชิมรสทางลิ้น ในขณะที่กระทบสัมผัสเย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง ทางกาย และในขณะที่คิดนึกรู้สึกต่างๆ ทางใจ เพื่อไม่ให้เกิดความยินดีหรือยินร้าย ใช้ได้ทั้งนักบวชและฆราวาส

[๓] อาชีวปาริสุทธิศีล ศีล คือ การหาเลี้ยงชีพในทางที่บริสุทธิ์ สำหรับฆราวาส ได้แก่ การเว้นจากมิจฉาชีพต่างๆ ของสัมมาอาชีวะวิรติ ส่วนนักบวชนั้น ได้แก่ การเว้นจากกุกุฬุสภกรรม คือ การประจบศฤงคารให้เขาเสียประโยชน์ และอนเสนากรรม คือ การแสวงหาปัจจัยเลี้ยงชีพในทางที่ไม่ถูกต้องตามพระธรรมวินัย

[๔] ปัจจัยสันนิสสิตศีล ศีล คือ การพิจารณาปัจจัย ๔ ก่อนที่จะบริโภคน้ำและหลังบริโภคน้ำเสร็จแล้ว

พระโยคีบุคคลผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานนั้น พึงปฏิบัติในจุดปาริสุทธิศีล ๔ ให้บริสุทธิตมจด โดยตั้งอยู่ในสุทธิ ๔ ประการ คือ

[๑] เทสนาสุทธิ ความบริสุทธิ์ด้วยการแสดง หมายความว่า พระภิกษุที่ล่วงละหุกาบัติ คือ อาบัติอย่างเบา ต้องแก้ไขด้วยเทสนาบัติ คือ การแสดงอาบัติ พระภิกษุที่ล่วงครุกาบัติ คือ อาบัติหนัก ถ้าเป็นอาบัติที่แก้ไขได้ ได้แก่ อาบัติสังฆาทิเสส ต้องอยู่ปริวาสกรรมและประพฤติมานัตต์ให้ครบตามกฏกติกาของสงฆ์ ถ้าเป็นอาบัติปาราชิกซึ่งไม่สามารถแก้ไขได้ ต้องสละสมณเพศลาสิกขาออกไปเป็นฆราวาส ส่วนฆราวาสนั้นเมื่อผิดศีลแล้ว เพียงแต่สมาทานประพฤติปฏิบัติใหม่ก็ใช้ได้

[๒] สังวรสุทธิ ความบริสุทธิ์ด้วยการสำรวม หมายความว่า ทั้งบรรพชิตและฆราวาสผู้ที่สำรวมอินทรีย์ คือ การระวัง ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เมื่อเผลอสติหลงลืมไปแล้ว ก็ตั้งใจสำรวมอินทรีย์ใหม่ โดยตั้งจิตอธิษฐานว่า ตั้งแต่นี้ไป “จักไม่ให้เป็นอย่างนี้อีก” แล้วก็พยายามสำรวมระวังต่อไป

[๓] เภยฺยสุทธิ ความบริสุทธิ์ด้วยการแสวงหา หมายความว่า การชวนชวนแสวงหาปัจจัยเลี้ยงชีพในทางที่ชอบ ฝ่ายบรรพชิตต้องเว้นจากกุกุสกุสกรรม คือ การประทุษร้าย ตระกูลด้วยการประจบคฤหัสถ์ ทำให้ตระกูลเสียเจตนา เสียศรัทธาในพระพุทธศาสนา และเว้นจากอนเสนากรรม คือ การแสวงหาปัจจัยเลี้ยงชีพในทางที่ไม่สมควร แล้วชวนชวนในการแสวงหาปัจจัยเลี้ยงชีพโดยทางที่ชอบด้วยพระธรรมวินัย กฎหมาย และจารีตประเพณีของชาติ สำหรับฆราวาสนั้นเว้นจากมิถฉาชีพต่างๆ ชวนชวนแสวงหาปัจจัยเลี้ยงชีพเฉพาะในทางที่ไม่ผิดศีลธรรมทางศาสนา กฎหมาย และจารีตประเพณีอันดีงามของบ้านเมือง

[๔] ปัจจเวกขณสุทธิ ความบริสุทธิ์ด้วยการพิจารณา หมายความว่า บรรพชิตหรือฆราวาสก็ตาม ต้องพิจารณาก่อนบริโภคน้ำปัจจัย ๔ ตลอดถึงพิจารณารายละเอียดในการแสวงหา ในการได้มา และในความเหมาะสมอื่นๆ เป็นต้น จะพิจารณาด้วยบทที่ท้าวางไว้

ว่า ปะฏิสังขา โยนิโส จีวะรัง, ปะฏิสังขา โยนิโส ปิณฑะปาตัง, ปะฏิสังขา โยนิโส เสนาสะนัง, ปะฏิสังขา โยนิโส คิลานะเภถัสสะปะริขารัง ดังนี้เป็นต้นก็ได้

เมื่อพระโยคีบุคคลตั้งมั่นอยู่ในสุทธิ ๔ ประการนี้แล้ว ย่อมได้ชื่อว่าเป็นผู้สมควรแก่ การปฏิบัติวิปัสสนา หากได้โอกาสและเวลาอันเหมาะสมแล้ว ย่อมสามารถปฏิบัติวิปัสสนา กัมมัญฐานด้วยความมุ่งมั่น โดยการตั้งอยู่ในศีลแห่งมรรคมืองค์ ๘ กล่าวคือ การมีสติระลึกรู้เท่าทันปัจจุบันขณะที่นามรูปเป็นปัจจัยให้เกิดการพุด การทำงาน ในชีวิตประจำวัน เพียรเอาสติไปกำหนดระลึกรู้เท่าทันปัจจุบันของนามรูป ขณะเห็น ขณะได้ยิน ขณะได้กลิ่น ขณะรับรส ขณะกระทบสัมผัส ขณะรู้สึกนึกคิด หรือในอาการเคลื่อนไหวต่างๆ มีการยืน เดิน นั่ง นอน เป็นต้น ทั้งอิริยาบถใหญ่และอิริยาบถน้อย เป็นผู้มีสติระลึกรู้อยู่ทุกเมื่อ เพื่อ ป้องกันโมหะอันเป็นตัวหลงตัวเผลอมิให้เกิดขึ้นได้ ดังนี้ชื่อว่า สติวิสุทธิ อันจะเป็นปัจจัยให้ ก้าวสู่จิตตวิสุทธิได้โดยสะดวกต่อไป

๒. จิตตวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งจิต ได้แก่ จิตที่เข้าถึงสมาธิ ด้วย ขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือทั้ง ๓ อย่างตามลำดับ ย่อมได้ชื่อว่า เป็นผู้มิจิตสะอาด เพราะไม่เศร้าหมองขุนมัวด้วยอำนาจกิเลสมีนิวรณ์ เป็นต้น โดยการเพ่งพิจารณาในบรรดาสมถกัมมัญฐาน ๔๐ อย่างใดอย่างหนึ่ง จนจิตเข้าถึงสมาธิ ตั้งแต่ต้นคือขณิกสมาธิ จนถึงอุปจารสมาธิ อันใกล้ต่อความเป็นฌานจิต หรือจนเข้าถึง อัปปนาสมาธิ อันเป็นสมาธิในฌานเลยก็ได้ หรือไม่ถึงอย่างนั้น แม้เป็นเพียงขณิกสมาธิอัน อุดหนุนให้สติรู้เท่าทันนามรูปทุกขณะโดยไม่หลงไม่เผลอ โดยอาการที่กิเลส คือ โลภะ โทสะ โมหะ เป็นต้น เข้าไปรบกวนจิตใจไม่ได้ ก็ใช้ได้ ในขณะนั้น จิตใจมีความบริสุทธิ์ สะอาด ชื่อว่า จิตตวิสุทธิ ย่อมสามารถที่จะยังปัญญาเครื่องรู้แจ้งเห็นจริงในสภาวะธรรม อันเป็นทิววิสุทธิ คือ ความเห็นอันบริสุทธิ์ให้เกิดขึ้นสืบต่อไปได้โดยสะดวก

๓. ทิววิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งทิววิสุทธิ ได้แก่ มีความเห็นชอบ เห็น ถูกต้อง เห็นตรง เป็นสัมมาทิววิสุทธิ คือ เกิดปัญญารู้นามรูปตามความเป็นจริง โดยรู้จัก ลักษณะของนามรูป รู้จักหน้าที่ของนามรูป รู้จักอาการปรากฏหรือผลสำเร็จของนามรูป และรู้จักสาเหตุที่ทำให้นามรูปปรากฏเกิดขึ้นได้ ตัวอย่างเช่น ลักษณะของจิตนั้น มีการรู้

อารมณ์เป็นลักษณะ มีหน้าที่เป็นประธานในธรรมทั้งปวงเป็นกิจ มีการเกิดดับสืบทอดกัน เป็นอาการปรากฏ และมีนามรูปคือเจตสิกและหทยวัตถุเป็นที่อาศัยเกิดขึ้น เป็นเหตุใกล้ให้ เกิด ดังนี้เป็นต้น เมื่อพระโยคีบุคคลผู้บำเพ็ญวิปัสสนากัมมัฏฐานมีปัญญาเห็นนามรูปดังนี้ แล้ว ย่อมสามารถประหาณอัตตทิฏฐิ คือ ความเห็นผิดว่า นามรูปเป็นอัตตาตัวตนเสียได้ การที่สามารถประหาณอัตตทิฏฐิได้เช่นนี้ เรียกว่า **ทิฏฐิวิสุทธิ** ย่อมเป็นเหตุให้ก้าวขึ้นสู่ กังขาวิตรณวิสุทธิสืบต่อไปได้โดยสะดวก ในทิฏฐิวิสุทธินี้ จัดเป็นวิปัสสนาญาณขั้นแรก ได้แก่ **นามรูปปริจเฉทญาณ** คือ ญาณที่สามารถรู้จักแยกนามแยกรูปได้ชัดเจน ฯ

๔. กังขาวิตรณวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งปัญญาที่ข้ามพ้นความสงสัยเสียได้ ซึ่งเป็นปัญญาที่สามารถรู้เหตุปัจจัยแห่งนามรูป ได้แก่ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม และอาหาร สิ่งเหล่านี้แหละที่เป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป เมื่อพระโยคีบุคคลเข้าถึง กังขาวิตรณวิสุทธินี้แล้ว ย่อมพ้นจากความสงสัยในเหตุปัจจัยของนามรูปได้ ซึ่งเป็นความรู้ที่สืบเนื่องมาจากทิฏฐิวิสุทธินั่นเอง เพราะเห็นว่า ชั้น ๕ คือ นามรูปนี้ หาได้เป็นอัตตาตัวตนไม่ เนื่องจากมีการเกิดดับสืบทอดกันไปอยู่เสมอโดยไม่ขาดสายเลย จนรู้แจ้งชัดว่า นามรูปนี้ในอดีตกาลก็เป็นอย่างนี้ และในอนาคตต่อไปก็เป็นอย่างนี้อีก เมื่อรู้อย่างนี้แล้ว ความสงสัยต่างๆ ย่อมอันตรธานหายไป เมื่อไม่มีความสงสัยต่างๆ ดังกล่าวแล้ว [ในเรื่อง วิสุทธิ ๗] เพราะมารู้เท่าทันเหตุปัจจัยของนามรูปโดยแจ้งชัดแล้ว ดังนี้ชื่อว่า **กังขาวิตรณวิสุทธิ** ซึ่งอยู่ในลำดับของ **ปัจจัยปริคคหญาณและสัมมสนญาณ** เป็นเหตุให้ก้าวขึ้นสู่ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิต่อไป

๕. มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งปัญญาญาณที่รู้แจ้งว่า ข้อปฏิบัติหรือสภาวะธรรมนี้ เป็นทางหรือมิใช่ทางแห่งความหลุดพ้น หมายถึง ญาณที่รู้ เห็นว่าเป็นทางหรือไม่ใช่หนทางให้บรรลุถึงพระนิพพาน เมื่อวิปัสสนาญาณเกิดขึ้นแล้ว ดำเนินไปถึงอุทยัพพญาณในเบื้องต้น คือ **ตรณอุทยัพพญาณ** แปลว่า อุทยัพพญาณ อย่างอ่อน ในขณะที่แห่งญาณนี้ วิปัสสนูปกิเลส คือ สภาพธรรม ๑๐ ประการ ได้แก่ โสภส ปิตี ปัสสัทธิ อธิโมกข์ ปัคคหะ สุขะ ญาณะ อุပ္ปฐานะ อุเบกขา และนิกัณติ เหล่านี้ไม่ว่าอย่างหนึ่งหรือหลายอย่าง ย่อมปรากฏเกิดขึ้น วิปัสสนูปกิเลสเหล่านี้เป็นที่ตั้งอาศัยหรือ

เป็นอารมณ์ของตัณหา มานะ ทิฐิ นั่นเอง เพราะฉะนั้น พระโยคีบุคคลผู้ปฏิบัติวิปัสสนา
 ก็มีพื้นฐานต้องมีความรู้เท่าทันว่า วิปัสสนูปกิเลสเหล่านี้เป็น **อัมคคะ** คือ ไม่ใช่หนทางที่จะ
 นำไปสู่พระนิพพาน แต่เป็นเรื่องของกิเลสที่เป็นตัวขัดขวางต่อวิปัสสนาญาณเท่านั้น เมื่อรู้
 อย่างนี้แล้ว ย่อมใส่ใจกำหนดพิจารณาเฉพาะอารมณ์ที่เป็นนามรูปเท่านั้น โดยไม่ใส่ใจใน
 วิปัสสนูปกิเลส หรือพิจารณาความเกิดดับเปลี่ยนแปลงไปของวิปัสสนูปกิเลสเหล่านั้นโดย
 ความเป็นสภาพนามรูปก็ได้ เมื่อรู้เท่าทันอย่างนั้นแล้วย่อมสามารถข้ามพ้นจากวิปัสสนูป
 กิเลสไปได้ และย่อมดำเนินไปสู่ปฏิบัติทางแห่งพระนิพพานได้โดยถูกต้อง ดังนั้นเรียกว่า **มคคะ**
 และปัญญาในวิสุทธิข้อนี้ เป็นปัญญาที่สามารถรู้ว่าเป็นหนทางและมีใช่หนทางแห่งพระ
 นิพพาน พร้อมกับทำลายความเข้าใจผิดนั้นเสียได้ ย่อมทำความเห็นให้ถูกต้อง คือ รู้นาม
 รูปว่ามีลักษณะ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา มีความเกิดดับอยู่ตลอดเวลา อย่างนี้ชื่อว่า
 มคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์หมดจดด้วยความรู้เห็นว่าเป็นทางหรือมิใช่
 ทางไปสู่พระนิพพาน เป็นเหตุให้ก้าวขึ้นสู่ปฏิบัติทางญาณทัสสนวิสุทธิได้โดยสะดวกต่อไป

๖. ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งความรู้ความเห็นใน
 ปฏิปทาอันนำไปสู่พระนิพพานอย่างแท้จริง โดยอาศัยมคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิเป็น
 ปัจจัยให้พ้นจากอันตรายต่างๆ ที่เกิดจากวิปัสสนูปกิเลสได้ แล้วเพ่งถึงความเกิดดับของ
 นามรูปตามนัยแห่งไตรลักษณ์ต่อไปอีก เมื่อเพ่งพิจารณาอยู่อย่างนี้ ย่อมเห็นนามรูปดับ
 ไปๆ เป็นภย เป็นโทษ เป็นสิ่งที่น่าเบื่อหน่าย ใครจะพ้นไปจากนามรูป แล้วพิจารณา
 หาทางหนีออกไปจากนามรูปให้ได้ จึงมุ่งหน้าดำเนินไปสู่หนทางแห่งพระนิพพานอย่าง
 เดียว เมื่อยังไม่สามารถหนีออกไปให้พ้นจากสภาพแห่งนามรูปได้ ก็เพ่งพิจารณาด้วย
 อาการวณฺเณ อย่างรู้เท่าทัน โดยไม่ยินดียินร้ายในสภาพแห่งนามรูปนั้น จนกระทั่งแน่ใจ
 ในอริยสัจจธรรมว่าเป็นทางออกไปจากนามรูปโดยถูกต้อง จึงน้อมจิตไปสู่พระนิพพานโดย
 ส่วนเดียว อุปมาเหมือนบุรุษที่หนีภัยต่างๆ เมื่อมาถึงแม่น้ำแล้ว เตรียมจะกระโดดข้ามน้ำ
 หรือกำลังจะปีนขึ้นต้นไม้เพื่อหนีให้พ้นจากอันตรายนั้นๆ ฉันทิ พระโยคีบุคคลที่ดำเนิน
 วิปัสสนาญาณไปตามลำดับตั้งแต่พลวอุทยัพพญาณจนถึงอนุโลมญาณแล้ว ก็ฉันทิ
 เหมือนกัน ย่อมเป็นผู้มีความรู้เห็นว่าเป็นหนทางที่จะหนีให้พ้นจากนามรูปได้

แน่นอน หนทางนี้เรียกว่า ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ เป็นวิสุทธิที่เกิดขึ้นตามลำดับแห่ง วิปัสสนาญาณ ๙ คือตั้งแต่พลวอุทยัพพญาณจนถึงอนุโลมญาณ ย่อมเป็นปัจจัยให้ ก้าวขึ้นสู่ญาณทัสสนวิสุทธิได้โดยสะดวกต่อไป

๗. ญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งการรู้การเห็นพระนิพพานโดย ประจักษ์แจ้ง ซึ่งเป็นวิสุทธิที่ปราศจากกิเลสตัณหาเครื่องมลทินทั้งปวง ด้วยวิปัสสนาญาณ ที่แก่กล้าขึ้นตามลำดับ โดยอาศัยกำลังที่ได้รับการสนับสนุนจากปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ เป็นปัจจัย เมื่อพระโยคีบุคคลดำเนินวิปัสสนาญาณมาโดยลำดับจนถึงญาณทัสสนวิสุทธินี้ แล้ว เป็นอันว่า ได้อบรมองค์มรรคทั้ง ๘ ประการให้เข้าถึงความเป็นมัคคสมังคี คือ การ ประชุมพร้อมเพรียงกันแห่งองค์มรรค หมายความว่า ในขณะนั้นวิถีจิตของพระโยคีบุคคล นั้นเรียกว่า **มัคควิถี** อนึ่ง เมื่อใดที่วิถีจิตเข้าถึงมัคควิถีแล้ว เมื่อนั้นย่อมไม่ขึ้นอยู่กับ กาลเวลา ต้องผ่านลำดับของวิถีจิตทันทีโดยเกิดวิถีจิตดวงแรกต่อจากภวังค์เดิม เรียกว่า **ภวังคจลนะ** คือ ภวังค์ไหว แล้วเป็นปัจจัยให้เกิดภวังค์ต่อมา เรียกว่า **ภวังคุปัจเฉทะ** คือ การตัดกระแสนภวังค์แล้ว เป็นปัจจัยให้ **มโนทวาราวชชนะ** เกิดขึ้นโดยมีไตรลักษณ์แห่ง นามรูปเป็นอารมณ์ ต่อจากนั้น อนุโลมญาณอันมีนามว่า **บริกรรม** เกิดขึ้นมีไตรลักษณ์เป็น อารมณ์แล้ว เป็นปัจจัยให้เกิดอนุโลมญาณอีกดวงหนึ่ง เรียกว่า **อุปจาร** ซึ่งมีไตรลักษณ์เป็น อารมณ์เช่นเดียวกัน แล้วส่งต่อให้อนุโลมญาณดวงที่ ๓ เรียกว่า **อนุโลม** ซึ่งมีไตรลักษณ์ เป็นอารมณ์เหมือนกัน วิปัสสนาญาณของพระโยคีบุคคลขณะที่เป็นอนุโลมญาณนี้ เรียกว่า **วฏฐานคามินีวิปัสสนา** คือ ถึงยอดแห่งวิปัสสนากัมมวฏฐาน แล้ว เป็นปัจจัยให้ **โคตร ภูญาณ** เกิดขึ้น คือ ญาณที่ทำกิจโอนโคตรปุณฺณไหลไปสู่โคตรอริยะ คือ อริยมรรคอริยผล โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ครั้งแรกในสังสารวัฏฏ์นี้ เมื่อโคตรภูญาณดับลงแล้ว โสดา ปัตติมคคญาณย่อมเกิดขึ้น ๑ ขณะ โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ พร้อมกับทำการ ประหาณอนุสัยกิเลส ๒ อย่างได้แก่ **ทิฏฐานุสัย** และ **วิจิกิจจานุสัย** โดยเด็ดขาดเป็น สมุจเฉทปหาน และทำอนุสัยกิเลสที่เหลือให้เบาบาง จนไม่สามารถนำไปสู่อบายได้อีก ต่อไป โดยมีมัคคัสสจะประชุมพร้อมกันสมบูรณ์ทั้ง ๘ ประการ แล้วส่งผลให้โสดาปัตติผล ญาณเกิดขึ้น ๒ หรือ ๓ ขณะ มีพระนิพพานเป็นอารมณ์เช่นเดียวกันกับโสดาปัตติมคค

ญาณ แล้วจิตย่อมลงสู่ภวังค์ ต่อจากนั้น ปัจจเวกชนวิธีย่อมเกิดขึ้นพิจารณา มรรค ผล นิพพาน กิเลสที่ละแล้ว และกิเลสที่ยังเหลืออยู่ ซึ่งเรียกว่า **ปัจจเวกชนญาณ** อันเป็น วิปัสสนาญาณลำดับที่ ๑๖ และเรียกว่า **ปัจจเวกชนวิธี** คือ วิธีจิตที่เกิดขึ้นเพื่อพิจารณา สภาพธรรม ๓ หรือ ๕ ประการ คือ มรรค ผล นิพพาน และหรือกิเลสที่ละได้แล้ว และ กิเลสที่ยังเหลืออยู่ ตามสมควรแก่บุคคล อุปมาเหมือนบุรุษผู้หนึ่ง ออกไปดูพระจันทร์ใน เวลากลางคืน ที่แรกมองไม่เห็นพระจันทร์ เพราะท้องฟ้าเต็มไปด้วยความมืดมิดเนื่องจาก ถูกเมฆหมอกปิดบังไว้ ครั้นเมื่อลมพัดเมฆหมอกไป ๒ หรือ ๓ ครั้งแล้ว จึงสามารถมองเห็น พระจันทร์ได้ ข้อนี้ฉันใด ในมคควิธีนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน พระนิพพานเปรียบเหมือน พระจันทร์ พระโยคีบุคคลเปรียบเหมือนบุรุษผู้ออกไปดูพระจันทร์ เมฆหมอกเปรียบ เหมือนสภาพแห่งนามรูป ลมที่พัดเมฆหมอกไป ๒-๓ ครั้ง เปรียบเหมือนอนุโลมญาณ การ เห็นพระนิพพาน เปรียบเหมือนมคคญาณและผลญาณ แต่มคคญาณนั้นนอกจากจะได้เห็น พระนิพพานแล้ว ย่อมทำลายความมืดคืออนุสัยกิเลสพร้อมกันไปในเวลาเดียวกันด้วย เป็นอันว่า พระโยคีบุคคลนั้นได้ผ่านญาณ ๑๖ เป็นที่เรียบร้อยแล้ว ชื่อว่า ได้หลุดพ้นจาก ความเป็นปุถุชนแล้วโดยเด็ดขาด

ถ้าเห็นแจ้งนามรูปโดยความเป็นอนิจจัง ย่อมเป็นปัจจัยให้ถึงพระนิพพานด้วย **อนิมิตตวิโมกข์** ถ้าเห็นแจ้งนามรูปโดยสภาพไม่มีที่ตั้งอาศัยแห่งกิเลสตัณหา คือ เห็นแจ้ง นามรูปโดยความเป็นทุกขัง ย่อมเป็นปัจจัยให้ถึงพระนิพพานด้วย **อัปณิหิตวิโมกข์** ถ้า เห็นแจ้งนามรูปโดยความเป็นอนัตตา ย่อมเป็นปัจจัยให้ถึงพระนิพพานด้วย **สุญญตวิโมกข์** ซึ่งแนวทางนี้เป็นได้ทั้งสมถยานิกะและวิปัสสนายานิกะ

เพราะฉะนั้น ตามแนวทางดังที่กล่าวมานี้ จึงสรุปได้ว่า ในขณะที่ มคคญาณ ผลญาณ และปัจจเวกชนญาณเกิดขึ้นนั้น ย่อมชื่อว่า ได้พระนิพพานเป็นอารมณ์ เห็นแจ้ง ชัดในพระนิพพาน มีพระนิพพานเป็นที่ได้ มีพระนิพพานเป็นที่ถึง มีพระนิพพานเป็น ที่บรรลู่ จึงจัดเข้าในญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งความรู้ความเห็น พระนิพพาน

ด้วยประการดังกล่าวมานี้ชื่อว่าเป็น การพิสูจน์แนวทางแห่งวิปัสสนาญาณิกะ โดย
วิสุทธิ ๗ ประการ^{๒๖}

การพิสูจน์ด้วยโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ

ธรรมที่เป็นฝักฝ่ายแห่งปัญญาเครื่องตรัสรู้ร้อยยี่สิบสี่ ๔ นั้น เรียกว่า โพธิปักขิยธรรม
มี ๓๗ ประการ แบ่งเป็น ๗ หมวด เมื่อพระโยคีบุคคลเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน จนมีความ
สมบูรณ์พร้อมแล้ว โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการเหล่านี้ย่อมประชุมพร้อมกัน เพราะฉะนั้น
โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการเหล่านี้จึงเป็นเทศนาวิธีอย่างพิสดาร อันเป็นแนวทางไปสู่
พระนิพพานขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงเป็นเครื่องพิสูจน์แนวทางของ
วิปัสสนากัมมัฏฐานของพระโยคีบุคคลว่าจะดำเนินไปตามแนวทางนี้หรือไม่ ถ้าดำเนินไป
ตามแนวทางนี้ ย่อมชื่อว่า ดำเนินไปถูกทาง ถ้าไม่แล้ว ย่อมเป็นอันตัดสินได้ว่า ไม่ถูกทาง
ดังจะกล่าวโดยสังเขปต่อไปนี้

หมวดที่ ๑ สติปัฏฐาน ๔ ได้แก่ สติเจตสิก ๑ ดวง ที่กำหนดระลึกอยู่กับกาย
เวทนา จิต และธรรม เองๆ จึงมีชื่อเรียกว่า กายานุปัสสนา เวทนานุปัสสนา จิตตานุ
ปัสสนา และธัมมานุปัสสนา ตามลำดับ และธรรมทั้ง ๔ ประการนี้เป็นที่ตั้งของสติ
เครื่องกำหนดระลึกรู้ จึงมีชื่อเรียกเต็มๆ ตามลำดับว่า กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เวทนา
นุปัสสนาสติปัฏฐาน จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน และธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน
ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

๑. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ สติที่ตั้งมั่นกำหนดระลึกรู้ในกายอยู่เองๆ
เพื่อประหาณสุกขัตถุญาณ คือ ความสำคัญว่านามรูปเป็นของสวयงาม เรียกว่า สุกขัตถุญาณ
วิปัสสย กายานุปัสสนาสติปัฏฐานนี้ย่อมเพ่งพิจารณากาย ด้วยการกำหนด อานาปาน
บรรพพะ คือ สติกำหนดตามระลึกรู้ลมหายใจเข้าออกก็ดี ด้วยการกำหนด อิริยาบถ
บรรพพะ คือ มีสติกำหนดระลึกรู้เท่าทันอิริยาบถใหญ่ ได้แก่ ยืน เดิน นั่ง นอนก็ดี ด้วยการ

^{๒๖} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๗๙-๘๕.

กำหนด **สัมปชัญญบรรพ** คือ มีสติกำหนดตระลึกรู้เท่าทันอิริยาบถย่อย ได้แก่ การคู้ การเหยียด และการเคลื่อนไหวต่างๆ กิตติ ด้วยการกำหนดปฏิกุศลธาตุและนิวาสวิธีกา คือ มีสติกำหนดตระลึกรู้ร่างกายโดยความเป็นที่ประชุมรวมแห่งธาตุต่างๆ และโดยอาการแห่งซากศพประเภทต่างๆ กิตติ ทั้งหมดนี้ คือ การมีสติรู้เท่าทันกายตามนัยแห่งมหาสติปัฏฐานสูตร เมื่อกำหนดพิจารณาตระลึกรู้แบบนี้แล้ว ย่อมรู้ได้ว่าร่างกายนี้ ไม่สวยไม่งาม ไม่น่าดู ไม่น่ารัก ไม่น่าชม เป็นอสุภะแท้ๆ ดังนี้ เป็นต้น แล้วยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ของนามรูป กำหนดรู้ความเกิดดับของนามรูป วิปัสสนาญาณปรากฏเกิดขึ้นผ่านญาณ ๑๖ ตามลำดับ พระโยคิบุคคลย่อมบรรลุลถึงพระนิพพานได้ ด้วยการเจริญกายานุปัสสนาสติปัฏฐานด้วยประการดังนี้

๒. เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ สติที่ตั้งมั่นกำหนดตระลึกรู้ในเวทนาอยู่เนืองๆ เพื่อประหาณสุขวิปัสสนาที่สำคัญหมายในการเสวยสุข ทุกข์ อุเบกขา ว่ามีความสุขสบาย น่าชอบใจ น่ายินดีพอใจ เป็นต้น อันเป็นอารมณ์ของตัณหา เรียกว่า **สุขสัณญาวิปัสสนา** เมื่อมีสติกำหนดตระลึกรู้ว่า การเสวยเวทนาทั้งหมดนั้น หาได้มีความสุขไม่ มีแต่ทุกข์ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ เพราะเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป เมื่อเห็นแจ้งชัดเช่นนี้แล้ว ย่อมยกเวทนานั้นขึ้นสู่ไตรลักษณ์ กำหนดรู้ความเกิดดับของนามคือเวทนา จนวิปัสสนาญาณเห็นแจ้งชัดในนามคือเวทนานั้นว่า เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ผ่านวิปัสสนาญาณ ๑๖ ตามลำดับ พระโยคิบุคคลย่อมบรรลุลถึงพระนิพพานได้ ด้วยการเจริญเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐานด้วยประการดังนี้

๓. จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ สติที่ตั้งมั่นกำหนดตระลึกรู้ในจิตอยู่เนืองๆ ได้แก่ การตระลึกรู้เท่าทันจิตว่า จิตมีราคะ จิตมีโทสะ จิตมีโมหะ หรือจิตมีมานะ เป็นต้น จนรู้ชัดว่า จิตนี้ย่อมเกิดขึ้นและดับไปทุกขณะอย่างรวดเร็วเหมือนสายฟ้าแลบ หาได้เที่ยงแท้ยั่งยืนตั้งอยู่มั่นคงตลอดกาลไม่ เพราะเป็นสภาพที่ถูกบีบคั้นอยู่เสมอ ดังนี้ เพื่อถ้อยถอนและประหาณนิจจสัณญาที่มีความเห็นว่า จิตนี้เป็นสภาพเที่ยงแท้ยั่งยืนไม่มีการเกิดดับ ที่เรียกว่า **นิจจสัณญาวิปัสสนา** ด้วยการตามเห็นอนิจจัง คือ ความไม่เที่ยง เกิดขึ้นแล้วต้องดับไปอย่างรวดเร็ว เพราะเหตุปัจจัย คือ อดีตกรรม อารมณ์ และวัตถุ เมื่อเห็นแจ้งชัดจิต

อันเป็นนามธรรมโดยความเป็นไตรลักษณ์เช่นนี้แล้ว วิปัสสนาญาณย่อมเกิดขึ้นผ่านญาณ ๑๖ ตามลำดับ พระโยคีบุคคลย่อมบรรลुถึงพระนิพพานได้ ด้วยการเจริญจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐานด้วยประการดังนี้

๔. ัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ สติที่ตั้งมั่นกำหนดระลึกรู้ในสภาวะธรรมทั้งหลายอยู่เรื่อยๆ ว่า สภาวะธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ไม่ใช่ตัวตน เรา เขา หญิง ชาย เป็นต้นแต่อย่างใด ด้วยการมีสติระลึกรู้เท่าทันจนเกิดปัญญาเห็นความเป็นอนัตตาของสภาวะธรรมทั้งหลายตามความเป็นจริง เพื่อประหาณ **อตตสังญา** คือ ความเห็นว่าเป็นตัวตน ที่เรียกว่า **อตตสังญาวิปลาส** โดยการมีสติกำหนดระลึกรู้เท่าทันในสภาพแห่งนิรวณธรรม ๕ ประการ มีกามฉันทนิรวณเป็นต้นก็ดี การระลึกรู้เท่าทันในอุปาทานกขันธ เป็นต้นก็ดี ด้วยการอาศัยสัมมปปธาน คือ ความเพียรพยายามในการพิจารณาสภาวะธรรมเหล่านี้จนเกิดปัญญา มีโพชฌงค์ ๗ เข้าประกอบ รู้ร้อยสังจธรรมทั้ง ๔ เกิดความรู้ความเห็นว่า สภาวะธรรมเหล่านั้นเป็นแต่เพียงรูปธรรมนามธรรมเท่านั้น ซึ่งมีความเกิดขึ้นแล้วดับไปทั้งสิ้น เป็นอนัตตาแท้ๆ เพราะบังคับบัญชาไม่ได้ เมื่อรู้ว่าอตตาทัตตนไม่มี มีแต่สภาวะแห่งนามธรรมรูปธรรม อันมีสภาพเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาเท่านั้น ย่อมดำเนินภาวนาจิตผ่านวิปัสสนาญาณ ๑๖ ตามลำดับ พระโยคีบุคคลย่อมบรรลुถึงพระนิพพานได้ ด้วยการเจริญอัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานด้วยประการดังนี้

สติปัฏฐานทั้ง ๔ นี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงให้เห็นเหมาะแก่จริตของผู้ใคร่จะประพฤติปฏิบัติธรรม กล่าวคือ ให้เหมาะสมแก่ตัณหาจริตและทิฐิจริต โดยแบ่งเป็น ๔ จำพวก คือ

๑. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เหมาะแก่ ตัณหาจริตอย่างหยาบ ด้วยการเพ่งรูปธรรม เป็นอารมณ์

๒. เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน เหมาะแก่ ตัณหาจริตอย่างละเอียด ด้วยการเพ่งนามธรรมคือเวทนา เป็นอารมณ์

๓. จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน เหมาะแก่ ทิฐิจริตอย่างหยาบ ด้วยการเพ่งนามธรรมคือจิต เป็นอารมณ์

๔. ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน เหมาะแก่ ทิฏฐิจริตอย่างละเอียด ด้วยการเพ่ง
รูปธรรม และ นามธรรม คือ สุขุมรูปและเจตสิกธรรมทั้งหลาย [เว้นเวทนาเจตสิก]
เป็นอารมณ์

หมวดที่ ๒ สัมมปธาน ๔ ได้แก่ วิริยเจตสิก ๑ ดวง ที่แสดงบทบาทในเรื่องความ
เพียรพยายามในหน้าที่ ๔ ประการ คือ

๑. สังวรปธาน เพียรระวังเพื่อมิให้อกุศลใหม่เกิดขึ้น
๒. ปหานปธาน เพียรละอกุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดไป
๓. ภาวนาปธาน เพียรเจริญกุศลใหม่ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น
๔. อนุรักษนาปธาน เพียรรักษากุศลเก่าที่เกิดขึ้นแล้วให้ดำรงอยู่และเจริญ
ยิ่งขึ้น โดยไม่ให้เสื่อมเสียไป

สัมมปธานทั้ง ๔ อย่างนี้ ได้แก่ วิริยเจตสิกที่เพียรตั้งสติระลึกรู้เท่าทันต่อปัจจุบัน
ของนามรูปอยู่ทุกขณะ มิให้ผลอมให้หลง เมื่อรู้เท่าทันแล้ว ย่อมเชื่อว่า ได้ปิดกั้นมิให้อกุศล
คือ ราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น ไหลเข้ามาทางทวารทั้ง ๖ ส่วนอนุสัยกิเลสที่นอนเนื่องอยู่
ในขันธสันดานนั้น ย่อมไม่สามารถปรากฏอาการขึ้นมาเป็นปริยฐานกิเลสและวิตีกกม
กิเลสตามลำดับได้ เมื่อมีสติเป็นหัวหน้าของกุศลธรรมเกิดขึ้นเช่นนี้แล้ว กุศลธรรมเหล่าอื่น
ย่อมได้โอกาสเกิดขึ้นด้วย นี่ชื่อว่า กุศลธรรมเจริญขึ้น

การเพียรตั้งสติรู้เท่าทันปัจจุบันธรรมบ่อยๆ นั้นเอง ชื่อว่า เป็นการรักษากุศลธรรม
ทั้งหลายให้ทรงอยู่ อาศัยความเพียรนี้เป็นปทัฏฐานให้เกิดวิปัสสนาปัญญาขึ้น รู้แจ้งชัด
ในนามธรรมรูปธรรมที่เกิดดับอยู่เสมอไม่ขาดสาย อันมีลักษณะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็น
อนัตตา วิปัสสนาญาณย่อมดำเนินไปตามลำดับจนถึงญาณ ๑๖ จนสามารถรับรู้พระ
นิพพานเป็นอารมณ์ได้ กล่าวคือ ผู้เห็นอนิจจังย่อมพ้นจากกิเลสด้วยอนิมิตตวิโมกข์ ผู้เห็น
ทุกข์ย่อมพ้นจากกิเลสด้วยอัปณิหิตวิโมกข์ และผู้เห็นอนัตตาย่อมพ้นจากกิเลสด้วย
สุญญตวิโมกข์ เพราะอาศัยสัมมปธาน ๔ ด้วยประการฉะนี้

หมวดที่ ๓ อิทธิบาท ๔ คือ คุณธรรมที่เป็นเหตุให้สำเร็จความประสงค์ เป็นแนวทางให้สำเร็จโลกุตตรธรรม คือ มรรค ผล นิพพานได้ โดยต้องประกอบด้วยองค์อิทธิบาททั้ง ๔ ประการ กล่าวคือ

๑. ฉันทิทธิบาท ฉันทะคือ ความพอใจในหนทางแห่งวิปัสสนาอันจะนำพาไปสู่โลกุตตรธรรม เป็นเครื่องชักนำให้บุคคลตั้งมั่นในการปฏิบัติตามแนวทางแห่งวิปัสสนากัมมัฏฐาน

๒. วิริยิทธิบาท วิริยะคือ ความเพียรพยายามด้วยอำนาจความพึงพอใจในหนทางแห่งวิปัสสนากัมมัฏฐาน เป็นแรงบันดาลใจให้บุคคลมุ่งหน้าปฏิบัติ เพื่อให้บรรลุถึงโลกุตตรธรรม โดยไม่ท้อถอย

๓. จิตติทธิบาท จิตตะคือ ความเอาใจฝักใฝ่ในหนทางแห่งวิปัสสนา เป็นเครื่องหล่อเลี้ยงน้ำใจให้ขึ้นบานในการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน เพื่อบรรลุถึงโลกุตตรธรรม โดยไม่ห่มดพลงใจเสียก่อน

๔. วิมังสิทธิบาท ปัญญาคือความใคร่ครวญพิจารณาโดยรอบคอบให้รู้และเข้าใจในหนทางแห่งวิปัสสนาโดยถูกต้องและชัดเจนก่อนปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานก็ดี ในขณะที่ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานอยู่ก็ดี หรือหลังปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานก็ดี เพื่อมิให้หลงทางและหลงลืมสติที่จะกำหนดรู้อารมณ์แห่งวิปัสสนาโดยถูกต้อง และสามารถปฏิบัติให้บรรลุถึงโลกุตตรธรรมได้

อิทธิบาทในส่วนแห่งโพธิปักขิยธรรมนี้ ได้แก่ ฉันทเจตสิก วิริยเจตสิก กุศลจิต และปัญญาเจตสิก ที่รวมกันเป็นกำลังให้สำเร็จกิจในวิปัสสนาภาวนา เพื่อให้บรรลุถึงโลกุตตรธรรม โดยมีฉันทะคือความพึงพอใจในอมตบพได้แก่พระนิพพาน ด้วยการยังสติให้ตั้งมั่นระลึกรู้เท่าทันปัจจุบันอารมณ์ เพียรพยายามตั้งสติอยู่เสมอไม่ให้ท้อถอยในอารมณ์กัมมัฏฐานนั้น เอาใจจดจ่อฝักใฝ่อยู่กับนามรูปนั้นทุกขณะ ใช้ปัญญาที่เป็นวิมังสาพิจารณาไตร่ตรองดูนามรูปนั้นอย่างรู้เท่าทัน จนเห็นสภาพแห่งไตรลักษณ์ของนามรูปนั้นอย่างแจ้งชัด ผ่านวิปัสสนาญาณ ๑๖ ตามลำดับ ด้วยประการฉะนี้ พระโยคีบุคคลย่อมบรรลุถึงพระ

นิพพาน พ้นจากกิเลสด้วยวิโมกข์ ๓ อย่างใดอย่างหนึ่งได้ เพราะอาศัยอิทธิบาท ๔ ประการเหล่านี้เป็นบาทให้บรรลุถึง

หมวดที่ ๔ อินทรีย์ ๕ คือ ธรรมที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในกุศลธรรมทั้งปวง ด้วยการทำหน้าที่ของตนๆ อย่างหนักแน่นเต็มที่ ได้แก่

๑. สัทธินทรีย์ ได้แก่ สัทธาเจตสิกที่เป็นอินทรีย์ คือ เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในกุศลธรรมทั้งปวง ด้วยอำนาจหน้าที่เลื่อมใสปักใจเชื่ออย่างเต็มที่ในหนทางแห่งวิปัสสนากัมมัฏฐานอันเป็นปัจจัยนำไปสู่พระนิพพาน ตัดสินใจเชื่อมั่นอย่างเด็ดเดี่ยวต่อพระนิพพานอันเป็นเครื่องดับทุกข์อย่างสิ้นเชิง

๒. วิริยินทรีย์ ได้แก่ วิริยเจตสิกที่เป็นอินทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการเพียรพยายามปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน อันเป็นปัจจัยนำไปสู่พระนิพพาน ด้วยอำนาจหน้าที่หมั่นเพียรพยายามต่อสู้กับความเกียจคร้านปล่อยปละเลย อันเป็นข้าศึกของตน เพียรตั้งสติให้มั่นคงอย่างแกล้วกล้า ด้วยความศรัทธาที่ตั้งมั่นในพระนิพพานแล้วนั้น เพื่อมิให้เกิดความเบื่อหน่ายและท้อถอยในหนทางแห่งวิปัสสนากัมมัฏฐานอันเป็นหนทางไปสู่พระนิพพาน

๓. สตินทรีย์ ได้แก่ สติเจตสิกที่เป็นอินทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการระลึกรู้เท่าทันปัจจุบันแห่งนามรูปอันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนากัมมัฏฐาน ซึ่งเป็นปัจจัยนำไปสู่พระนิพพาน โดยมีให้หลงลืมหรือตกไปจากอารมณ์ของวิปัสสนาญาณ ด้วยสติที่มั่นคงเข้มแข็ง ทำการต่อต้านตัวมุกฺขสัจจะคือความหลงลืมสติ และกำจัดข้าศึกของตนนั้นให้หมดไป จนสามารถมุ่งตรงต่อพระนิพพานได้โดยสวัสดิภาพ

๔. สมาธินทรีย์ ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิกที่เป็นอินทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียว โดยไม่เผลอหลุดไปจากปัจจุบันแห่งนามรูปอันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาญาณ ด้วยการกำจัดอุทธัจจะคือความฟุ้งซ่านอันเป็นข้าศึกต่อความสงบแห่งจิตให้สงบราบคาบลง และตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ของวิปัสสนาญาณคือนามรูปอันจะนำไปสู่พระนิพพาน

๕. ปัญญินทรีย์ ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่เป็นอินทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการรู้แจ้งเห็นจริงซึ่งไตรลักษณ์โดยถูกต้องตามเหตุปัจจัยของนามรูป ด้วยการกำจัดโมหะหรืออวิชชา คือ ความไม่รู้ในสิ่งที่ถูกต้องตามความเป็นจริง อันเป็นปฏิกิริยาต่อตนเองและทำหน้าที่เป็นวิปัสสนาญาณตามลำดับ ๑๖ ญาณ จนสามารถรับรู้พระนิพพานเป็นอารมณ์ได้

พระโยคีบุคคลย่อมพ้นจากกิเลสทั้งหลายด้วยวิโมกข์ทั้ง ๓ อย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะอาศัยศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา เป็นปัจจัย โดยเหตุที่ธรรมเหล่านี้ถึงความเป็นอินทรีย์คือความเป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในสหชาตธรรมคือโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการให้สมบูรณ์ เป็นปัจจัยนำส่งให้บรรลุถึงพระนิพพาน ไกลจากกิเลสและกองทุกข์ทั้งปวง

หมวดที่ ๕ พละ ๕ คือ กำลังแห่งธรรมที่เป็นกุศลฝ่ายโพธิปักขิยธรรม อันจะนำให้ข้ามพ้นจากห้วงมหรณพคือวัฏฏสงสาร หรือเป็นแม่ทัพธรรมที่จะรบกับข้าศึกคือกิเลสให้พินาศสิ้นไป ด้วยกำลัง ๕ ประการ ได้แก่

๑. สัทธาพละ กำลังคือศรัทธา ได้แก่ ความเชื่ออันแน่วแน่ในปฏิปทาอันเป็นข้อปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานที่จะให้บรรลุถึงมรรค ผล นิพพาน และปราบปรามอสัทธิยะคือความไม่ศรัทธาให้สูญสิ้นไป เพื่อให้ภาวนาจิตสามารถดำเนินไปสู่หนทางแห่งวิปัสสนากัมมัฏฐานได้โดยสะดวก

๒. วิริยพละ กำลังคือวิริยะ ได้แก่ ความเพียรพยายามอันแก่กล้าที่จะปฏิบัติ เพื่อยังสติสัมปชัญญะให้ระลึกรู้เท่าทันปัจจุบันของนามรูป พร้อมทั้งปราบปรามข้าศึกคือกิเลส ได้แก่ โสขชะ คือ ความเกียจคร้านให้สูญสิ้นไป เพื่อบรรลุมรรค ผล นิพพาน

๓. สติพละ กำลังคือสติ ได้แก่ ความระลึกรู้เท่าทันปัจจุบันของนามรูปที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา และปราบปรามมุกฺขสัจจะคือความเผลอความหลงลืมสติให้สูญสิ้นไป เพื่อบรรลุมรรค ผล นิพพาน

๔. สมาธิพละ กำลังคือสมาธิ ได้แก่ ความตั้งมั่นในนามรูปอันเป็นปัจจุบันอารมณ์อย่างเดียว และปราบปรามอุทธัจจะคือความฟุ้งซ่านให้สูญสิ้นไป เพื่อบรรลุมรรค ผล นิพพาน

๕. ปัญญาพละ กำลังคือปัญญา ได้แก่ ความรู้เท่าทันในปัจจุบันขณะของนามรูป อันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา และปราบปรามตัวอวิชชาคือความไม่รู้ หรือโมหะคือความหลงลืมให้สูญสิ้นไป เพื่อบรรลุมรรค ผล นิพพาน

พระโยคีบุคคลย่อมสามารถพิจารณาเห็นลักษณะของนามรูปโดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จนวิปัสสนาญาณสามารถดำเนินผ่านญาณ ๑๖ ตามลำดับ และรับรู้พระนิพพานเป็นอารมณ์ พ้นจากกิเลสทั้งปวงได้ด้วยวิโมกข์ ๓ อย่างใดอย่างหนึ่ง โดยอาศัยศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา เป็นกำลังสนับสนุน

หมวดที่ ๖ โขขณงค์ ๗ คือ องค์ประกอบแห่งปัญญาเป็นเครื่องตรัสรู้หรือริสัจ ๔ ได้แก่ เจตสิก ๗ ดวง ที่เป็นองค์ประกอบแห่งอริยมัคคญาณซึ่งทำหน้าที่ตรัสรู้หรือริสัจธรรมโดยถูกต้องตามความเป็นจริง พร้อมกับการประหาณอนุสัยกิเลสและบรรลู่ถึงพระนิพพาน ได้แก่

๑. สติสัมโพชฌงค์ คือ สติเจตสิกที่เป็นผู้ระลึกรู้นามรูปที่เป็นปัจจุบันขณะอันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาปัญญา ทุกขณะของความเป็นไปแห่งจิตที่เป็นกุศล อันเป็นปัจจัยนำให้บรรลู่ถึงมรรค ผล นิพพาน

๒. ัมมวิจยสัมโพชฌงค์ คือ ปัญญาเจตสิกที่เป็นผู้พิจารณาสอดส่องธรรม กล่าวคือนามรูปที่เป็นปัจจุบันขณะอันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาปัญญา จนสามารถรู้เห็นความเป็นไตรลักษณ์แห่งนามรูป เข้าถึงวิปัสสนาญาณ ๑๖ ตามลำดับ และรับรู้พระนิพพานเป็นอารมณ์ได้

๓. วิริยสัมโพชฌงค์ คือ วิริยเจตสิกที่เป็นความเพียรพยายามในการนำสัมปยุตตธรรมเข้าไปรับรู้นามรูปที่เป็นปัจจุบันขณะอันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาปัญญา จนสามารถผ่านวิปัสสนาญาณ ๑๖ ตามลำดับ และรับรู้พระนิพพานเป็นอารมณ์ได้

๔. ปิติสัมโพชฌงค์ คือ ปิติเจตสิกที่เป็นความปลาบปลื้มใจในหนทางแห่งวิปัสสนากัมมัฏฐาน มีความยินดีพอใจในการเพียรเพ่งอารมณ์อันเป็นปัจจุบันขณะแห่งนามรูป มีความอึดเฝ้าเป็นลักษณะ เพื่อหล่อเลี้ยงสัมปยุตตธรรมให้บรรลู่ถึงมรรค ผล นิพพานได้โดยสะดวก

๕. ปัสสัทธิสัมโพชนงค์ คือ ปัสสัทธิเจตสิกทั้ง ๒ ได้แก่ กายปัสสัทธิเจตสิกและจิตตปัสสัทธิเจตสิก ที่เป็ความสงบระงับความเร้าร้อนแห่งกายและใจด้วยอำนาจกิเลสพร้อมทั้งทำให้สัมปยุตตรธรรมที่เกิดพร้อมกันกับตนมีความสงบเย็นและดำเนินไปในแนวทางแห่งวิปัสสนากัมมัฏฐาน โดยมีปัจจุบันขณะแห่งนามรูปเป็นอารมณ์ได้โดยสะดวกจนสามารถผ่านวิปัสสนาญาณ ๑๖ ตามลำดับ และรับรู้พระนิพพานเป็นอารมณ์ได้

๖. สมาริสัสมโพชนงค์ คือ เอกัคคตาเจตสิกที่เป็ความตั้งมั่นในอารมณ์แห่งวิปัสสนาญาณคือปัจจุบันขณะแห่งนามรูปอย่างมั่นคง ไม่ซัดส่ายไปในอารมณ์อื่น อันจะทำให้จิตกระสับกระส่าย เมื่อสมาธิจิตตั้งมั่นดีแล้ว ย่อมสามารถดำเนินผ่านวิปัสสนาญาณ ๑๖ ได้ตามลำดับ และรับรู้พระนิพพานเป็นอารมณ์ได้โดยสะดวก

๗. อุเบกขาสัมโพชนงค์ คือ ตัตตรมัชฌัตตตาเจตสิก ที่มีความเป็นกลางในสัมปยุตตรธรรมที่เกิดพร้อมกับวิปัสสนาญาณ ประกอบด้วยองค์แห่งความรู้นามรูปโดยความเป็นไตรลักษณ์ เพื่อให้ภาวนาจิตดำเนินไปสู่หนทางแห่งวิปัสสนากัมมัฏฐาน ผ่านวิปัสสนาญาณ ๑๖ ตามลำดับ และรับรู้พระนิพพานเป็นอารมณ์ได้โดยสะดวก

พระโยคีบุคคลย่อมสามารถเห็นลักษณะของนามรูปโดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จนสามารถดำเนินภาวนาจิตผ่านญาณ ๑๖ ได้ตามลำดับ และรับรู้พระนิพพานเป็นอารมณ์ได้ ทำให้พ้นจากกิเลสทั้งปวงด้วยวิโมกข์ ๓ อย่างใดอย่างหนึ่ง โดยอาศัยสติ ปัญญา วิริยะ ปิติ ปัสสัทธิ เอกัคคตา และตัตตรมัชฌัตตตา เจตสิกเหล่านี้เป็นองค์แห่งการรู้แจ้งนามรูปและพระนิพพานตามความเป็นจริง

หมวดที่ ๗ มรรคมืองค์ ๘ คือ ข้อปฏิบัติอันเป็นหนทางนำไปสู่การบรรลุมรรค ผลนิพพาน ได้แก่ เจตสิก ๘ ดวง ซึ่งรวมเรียกว่า **อัญ्ञุจจิกมรรค** หรือ **มัคคสมังคี** แปลว่า ความประชุมพร้อมเพรียงกันแห่งองค์มรรคทั้ง ๘ นี้หมายถึง ในโลกุตตรจิตเท่านั้น ที่เกิดขึ้นในขณะรับพระนิพพานเป็นอารมณ์อย่างเดียวน ส่วนในกุศลจิตอย่างอื่นนั้น ย่อมมีองค์มรรคไม่ครบทั้ง ๘ ประการ และยังไม่เข้าถึงความเป็นมัคคสมังคี เพราะยังมีกำลังไม่เข้มแข็งหนักแน่นเต็มที่และสม่ำเสมอกันนั่นเอง

มรรคมืองค์ ๘ นั้น ได้แก่

๑. **สัมมาทิฐิ** คือ ปัญญาเจตสิกที่มีความเห็นชอบ เป็นหนทางไปสู่พระนิพพาน ซึ่งเป็นตัววิปัสสนาญาณที่พัฒนาขึ้นตามลำดับ สามารถรู้เห็นนามรูปเกิดดับที่เป็นปัจจุบันขณะ โดยอาการแห่งไตรลักษณ์ จนสามารถรับพระนิพพานเป็นอารมณ์ได้ โดยการบรรลุมัคคญาณผลญาณเป็นที่สุด

๒. **สัมมาสังกัปปะ** คือ วิตรกเจตสิกที่มีความดำริชอบตามอำนาจแห่งปัญญาเจตสิกที่เป็นสัมมาทิฐินั้น จนสามารถเป็นหนทางนำไปสู่พระนิพพาน โดยการมุ่งตรงต่ออารมณ์คือนามรูปที่เป็นปัจจุบันขณะ และยกนามรูปนั้นขึ้นสู่ไตรลักษณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ให้ทันนามรูปที่ดับไป โดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง หรืออนัตตา จนสามารถรับรู้พระนิพพานเป็นอารมณ์ ได้แก่ การบรรลุมัคคญาณผลญาณในที่สุด

๓. **สัมมาวาจา** คือ สัมมาวาจาเจตสิกที่เป็นเหตุให้พระโยคีบุคคลกล่าวแต่วาจาที่ชอบ เว้นวาจาที่ผิดพลาดพลั้งเผลอเสีย โดยอาศัยสติเป็นเครื่องอุปถัมภ์ให้สำรวจระมัดระวังทางวาจา ทำให้วิปัสสนาญาณเจริญขึ้นโดยลำดับ จนสามารถเข้าถึงความเป็นวิรตีสัมมาวาจาอันเป็นองค์มรรค อันทำหน้าที่ประหาณกิเลสที่เป็นเหตุให้กล่าววาจาที่ผิดพลาดพลั้งเผลอได้โดยเด็ดขาด จนได้บรรลุถึงมรรค ผล นิพพาน ในที่สุด

๔. **สัมมากัมมันตะ** คือ สัมมากัมมันตเจตสิกที่เป็นเหตุให้พระโยคีบุคคลกระทำแต่กิจการงานทางกายที่ชอบ เว้นจากการกระทำที่ผิดและการกระทำที่พลั้งเผลอด้วยอำนาจโมหะเสีย ทำให้วิปัสสนาญาณเจริญขึ้นตามลำดับ จนสามารถเข้าถึงความเป็นวิรตีสัมมากัมมันตะอันเป็นองค์มรรค ซึ่งทำหน้าที่ประหาณกิเลสที่เป็นเหตุให้แสดงปฏิกิริยาทางกายที่ผิดพลาดพลั้งเผลอได้โดยเด็ดขาด จนได้บรรลุถึงมรรค ผล นิพพาน ในที่สุด

๕. **สัมมาอาชีวะ** คือ สัมมาอาชีวะเจตสิกที่เป็นเหตุให้พระโยคีบุคคลดำเนินชีวิตตามแนวทางที่ถูกธรรมอุกฉินัย เว้นจากมิจฉาอาชีวะทั้งปวงเสีย ตลอดถึงการพิจารณาปัจจัย ๔ คือ เครื่องนุ่งห่ม อาหาร ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค ที่เป็นเครื่องอุปโภคและบริโภคโดยแยบคายก่อนและหลังการบริโภค เพื่อการรู้จักประมาณและคำนึงถึงประโยชน์ของสิ่งเหล่านั้น ทำให้วิปัสสนาญาณเจริญขึ้นโดยลำดับ จนเข้าถึงความเป็นวิรตีสัมมาอาชีวะที่

เป็นองค์แห่งมรรค สามารถประหาณกิเลสที่เป็นเหตุให้การดำเนินชีวิตที่ผิดพลาด พลังผลเสียได้โดยเด็ดขาด จนได้บรรลุถึงมรรค ผล นิพพาน ในที่สุด

๖. สัมมาวายามะ คือ วิริยเจตสิกที่มีความเพียรชอบประกอบด้วยความเพียรพยายามในสถานทั้ง ๔ คือ เพียรระงับอกุศลกรรมที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้นอย่างหนึ่ง เพียรละอกุศลกรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดไปอย่างหนึ่ง เพียรเจริญกุศลกรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้นอย่างหนึ่ง และเพียรรักษากุศลกรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้ดำรงคงอยู่และเจริญยิ่งขึ้นอย่างหนึ่ง จนมีกำลังเข้มแข็งเป็นสัมมาวายามะอันเป็นองค์แห่งมรรค สามารถประหาณกิเลสที่เป็นเหตุให้เกิดความเกียจคร้านและความหมักหมมกิเลสได้โดยเด็ดขาด จนได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน ในที่สุด

๗. สัมมาสติ คือ สติเจตสิกที่เป็นเหตุให้พระโยคีบุคคลมีความระลึกความรู้สึกตัวทั่วพร้อมในการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน คือ การกำหนดรู้เท่าทันปัจจุบันขณะของนามรูปอยู่ทุกขณะ โดยไม่ผิดพลาดพลังผล ทำให้วิปัสสนาญาณเจริญขึ้นตามลำดับ จนสามารถประหาณกิเลสที่เป็นเหตุให้เกิดความพลังผลหลงลืมสติได้โดยเด็ดขาด จนได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน ในที่สุด

๘. สัมมาสมาธิ คือ เอกัคคตาเจตสิกที่เป็นเหตุให้จิตตั้งมั่นไม่หวั่นไหวในปฏิปักษ์-ธรรม คือ ความฟุ้งซ่าน ทำให้สัมปยุตตธรรม คือ จิตและเจตสิกทั้งหลายที่เกิดพร้อมกันนั้น มุ่งมั่นไปในการกำหนดรู้ปัจจุบันขณะแห่งนามรูปได้โดยสะดวก วิปัสสนาญาณสามารถเจริญขึ้นโดยลำดับ จนเข้าถึงความเป็นสัมมาสมาธิอันเป็นองค์แห่งมรรค สามารถประหาณกิเลสที่เป็นเหตุให้จิตหวั่นไหวเสียได้โดยเด็ดขาด จนได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน ในที่สุด

พระโยคีบุคคลย่อมสามารถกำหนดพิจารณาเห็นลักษณะของนามรูปโดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ตามความเป็นจริง จนสามารถดำเนินภาวนาจิตผ่านญาณ ๑๖ ตามลำดับ และรับรู้พระนิพพานเป็นอารมณ์ พ้นจากกิเลสทั้งปวงได้ด้วยวิโมกข์ ๓ อย่างใดอย่างหนึ่ง โดยอาศัยเจตสิกที่เป็นองค์มรรคทั้ง ๘ ประการเหล่านี้ เป็นองค์แห่งการรู้แจ้งนามรูปและพระนิพพานตามความเป็นจริง

รวมโพธิปักขิยธรรมทั้ง ๓๗ ประการ เมื่อธรรมเหล่านี้มีความบริบูรณ์ทุกด้านแล้ว วิปัสสนาญาณย่อมดำเนินไปได้ในอารมณ์คือนามรูปที่เป็นปัจจุบันโดยลำดับ จนสามารถ รับรู้พระนิพพานเป็นอารมณ์ คือ การได้บรรลุมัคคญาณ ผลญาณ ในที่สุด^{๒๗}

ประโยชน์ของการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน

ผู้จะทำการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน ต้องรู้ถึงประโยชน์ของการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานเสียก่อน เพื่อยังความศรัทธาและความเชื่อมั่นในแนวทางแห่งวิปัสสนากัมมัฏฐานให้เกิดขึ้นในจิตใจ จะได้ทุ่มเทกายใจในการปฏิบัติอย่างเต็มที่ ประโยชน์ของการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานนั้นมีมากมาย แต่เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว มี ๑๐ ประการ คือ

๑. สามารถกำจัดกิเลสต่างๆ อันเป็นต้นเหตุของความทุกข์ความเดือดร้อนต่างๆ ได้ตามลำดับ ตั้งแต่วิตกมกิลเลส ที่ล่วงออกมาทางกายและวาจา ปริยฐานกิเลส ที่กลุ้มรุมอยู่ในจิตใจ และเมื่อบรรลุถึงมัคคญาณแล้ว ย่อมสามารถประหาณอนุสัยกิเลส ที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นธสันดานได้เด็ดขาด ตามกำลังแห่งมัคคญาณ

๒. ทำให้มีความทุกข์ลดน้อยลงและมีความสุขเพิ่มมากขึ้นตามลำดับ

๓. ทำให้คลายความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งปวงลงได้ ไม่วุ่นวายเดือดร้อนใจไปตามกระแสโลกและกระแสกิเลส

๔. ทำให้มีจิตใจมั่นคง รู้เท่าทันความจริงของสิ่งทั้งปวง รักษาใจให้อยู่ในสภาพปกติได้ ไม่ฟุ้งขึ้นหรือยุบลงไปตามอำนาจของกิเลสและโลกธรรม

๕. ทำให้ระงับกิเลสที่เป็นเหตุให้เกิดความเห็นแก่ตัวลดน้อยลง และบำเพ็ญประโยชน์เพื่อผู้อื่นมากขึ้น

๖. ทำให้จิตใจมีคุณธรรมหรือมีคุณภาพสูงขึ้นตามอำนาจแห่งภาวนาจิต

^{๒๗} ดูเทียบเคียงในสมุจจยสังคหะ : พระสังฆมณฑลสังคหะ อัมมาจริยะ ว่าด้วยโพธิปักขิยสังคหะ, หน้า ๙๘-๑๑๙.

๗. สามารถบรรลุความเป็นพระอริยบุคคล อันเป็นบุญเขตของโลกได้ ตามสมควรแก่ การปฏิบัติและบุญบารมีธรรมที่ได้สั่งสมมา

๘. เมื่อบรรลุเป็นพระอริยบุคคลแล้ว ย่อมได้เต็มรสแห่งอริยผล ด้วยการเข้าผล สมาบัติ เสวยวิมุตติสุขมีพระนิพพานเป็นอารมณ์อย่างเดียว

๙. เมื่อบรรลุเป็นพระอนาคามีหรือพระอรหันต์แล้ว ถ้าได้ฌานสมาบัติ ๘ ด้วย ย่อม สามารถเข้านิโรธสมาบัติ อันเป็นความสุขชั้นสูงสุดในปัจจุบันภพได้

๑๐. ทำให้เข้าถึงอมตธรรมคือพระนิพพาน อันดับเสียซึ่งกองทุกข์ทั้งปวง และตัด การเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏฏ์ได้^{๒๘}

กิจเบื้องต้นของผู้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน

สำหรับพระโยคีบุคคลผู้จะเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานนั้น กิจเบื้องต้นก่อนที่จะลงมือ ปฏิบัติ คือ จะต้องชำระศีลของตนให้บริสุทธิ์หมดจดเสียก่อน เพื่อให้ภาวะของจิตใจ ปราศจากเครื่องเศร้าหมองและความกังวลต่างๆ การที่จิตใจปราศจากเครื่องเศร้าหมอง และความกังวลต่างๆ นั้น เรียกว่า **สมาธิ** แม้จิตจะไม่เข้าถึงความเป็นอัปปนาสมาธิก็ตาม แต่อย่างน้อยก็ให้ถึงขณิกสมาธิหรืออุปปจารสมาธิก็ได้ เมื่อจิตปราศจากมลทินเครื่องเศร้า หมองต่างๆ แล้ว วิปัสสนาญาณย่อมปรากฏชัดเจนขึ้นได้ ดังที่สมเด็จพระบรมศาสดา ก่อนที่จะเสด็จดับขันธปรินิพพานได้ตรัสไว้ว่า

สีลปริภาวิโต สมาธิ มหปฺพลโ หิติ มหานิสฺโส

สมาธิปริภาวิตา ปญฺญา มหปฺพลา โหติ มหานิสฺสา

ปญฺญาปริภาวิตํ จิตฺตํ สมฺมเทว อาสเวหิ วิมฺจุจติ^{๒๙} ฯ

แปลความว่า ไ้ได้ยินว่า สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ ภูเขาคิชฌกูฏ เขต พระนครราชคฤห์ ทรงกระทำธรรมิกถาอันนี้แหละเป็นอันมากแก่ภิกษุทั้งหลายว่า อย่างนี้

^{๒๘} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนาโยคี : พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ.

^{๒๙} ปรีนิพพานสูตรที่ ๑๐/๗๕/๙๖.

ศีล อย่างนี้ สมาธิ อย่างนี้ ปัญญา] สมาธิอันศีลอบรมแล้ว ย่อมมีผลใหญ่ มีอานิสงส์ใหญ่ ปัญญาอันสมาธิบรมแล้ว ย่อมมีผลใหญ่ มีอานิสงส์ใหญ่ จิตอันปัญญาบรมแล้ว ย่อมหลุดพ้นจากกิเลสอาสวะทั้งปวง คือ กามาสวะ ภวาสวะ ภิกขุสวะ อวิชชาสวะ ได้โดยชอบ^{๓๐} ฯ

อธิบายความว่า สมาธิที่ได้ทำความเจริญไว้ [คืออบรม] ด้วยศีลแล้ว ย่อมมีกำลังมาก และมีผลานิสงส์มาก ปัญญาที่ได้ทำความเจริญไว้ [คืออบรม] ด้วยสมาธิแล้ว ย่อมมีกำลังมาก และมีผลานิสงส์มาก จิตที่ได้ทำความเจริญไว้ [คืออบรม] ด้วยปัญญาแล้ว ย่อมหลุดพ้นจากอาสวะทั้ง ๓ คือ กามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ หรืออาสวะทั้ง ๔ คือ กามาสวะ ภวาสวะ ภิกขุสวะ และอวิชชาสวะ ได้ด้วยตนเอง นอกจากพระบาลีที่ได้ยกมาแสดงไว้แล้ว ยังมีพระพุทธรวณะที่ได้ประทานเกี่ยวกับเรื่องศีล สมาธิ ปัญญา อีกมากมาย [จะได้แสดงโดยพิสดารในลำดับต่อไป ที่เกี่ยวกับวิสุทธิ ๗ ข้างหน้า]

ส่วนเรื่องการปฏิบัติธรรมที่จะนำพระโยคีบุคคลให้ข้ามพ้นจากวัฏฏสงสารได้นั้น เป็นสิ่งสำคัญลำดับต่อมาจากภาคปริยัติ คือ วิปัสสนาภูมิ ๖ อันเป็นมูลเหตุสำคัญยิ่งที่จะให้บังเกิดปฏิเวธธรรมนำมาซึ่งสันติสุขอันถาวรได้ แม้องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ทรงสรรเสริญการปฏิบัตินี้ว่า เป็นการบูชาพระองค์ด้วยการบูชาอย่างยิ่ง

กรณีกิจในวิปัสสนาธุระนี้ ก็เพื่อจะให้การปฏิบัติเป็นไปโดยถูกต้องตามรอยบาทแห่งพระบรมศาสดา พระพุทธองค์ทรงตรัสว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย กิจอันใดที่พระศาสดาผู้เอ็นดู ผู้หวังประโยชน์เกื้อกูล อาศัยความเอ็นดูนั้นแล้ว จะพึงทำแก่สาวกทั้งหลาย กิจอันนั้น เราได้ทำแล้วแก่พวกเธอ ภิกษุทั้งหลาย นั้นโคนไม้ นั้นที่สัจจ เธอทั้งหลายจงบำเพ็ญ เธอทั้งหลายจงอย่าประมาท เธอทั้งหลายจะไม่ต้องร้อนใจในภายหลัง นี่แหละคือวาจาเครื่องพร่ำสอนของเราสำหรับเธอทั้งหลาย”^{๓๑} เมื่อพิจารณาตามนัยที่ทรงตรัสเช่นนี้แล้ว จึงสรุปเป็นใจความได้ว่า กิจเบื้องต้นในการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานนั้นมี ๗ ประการดังต่อไปนี้

^{๓๐} ปรีณิพพานสูตร ที.ม.[ไทย] ๑๑/๗๕/๗๒.

^{๓๑} ทวิธาวิตักกสูตร ม.ม.[ไทย] ๑๒/๒๕๕/๑๖๔-๑๖๖.

๑. การตั้งตนอยู่ในศีลาจารวัตรอันดีงาม
 ๒. การตัดมहाปัลลิว เครื่องกังวลใหญ่ ๑๐ ประการ
 ๓. การแสวงหากัลยาณมิตรผู้สอนกัมมัญฐาน
 ๔. การศึกษาอารมณ์กัมมัญฐานให้เข้าใจ
 ๕. การเว้นจากสถานที่ที่เป็นโทษต่อการปฏิบัติ
 ๖. การอยู่ในสถานที่ที่เป็นสปปายะต่อการปฏิบัติ
 ๗. การตัดขุททกปัลลิว เครื่องกังวลเล็กน้อย ๕ ประการ^{๓๒}
- ดังจะได้อธิบายขยายความในแต่ละข้อ ให้เห็นได้ชัดเจน ต่อไปนี้

การตั้งตนอยู่ในศีลาจารวัตรอันดีงาม

ผู้จะปฏิบัติกัมมัญฐานจะต้องตั้งตนอยู่ในศีลาจารวัตรอันดีงามเสียก่อน ด้วยการชำระศีลของตนให้บริสุทธิ์หมดจดหรือสมาทานศีลใหม่ ตามสมควรแก่ภาวะของแต่ละบุคคล กล่าวคือ

สำหรับภิกษุ ได้แก่ ศีล ๒๒๗

สำหรับสามเณร ได้แก่ ศีล ๑๐ และเสขียวัตร ๗๕ ประการ [ของภิกษุ] ด้วย

สำหรับแม่ชีหรือปณฺธรังคบรรพชิต [นักบวชหญิงชาวห่มขาว] ได้แก่ ศีล ๘ หรือศีล ๑๐ [ของสามเณร]

สำหรับอุบาสกอุบาสิกา ได้แก่ ศีล ๕ หรือศีล ๘ หรืออาชีวัฏฐมกศีล เป็นต้น ที่อุบาสกอุบาสิกาจะพึงปฏิบัติได้โดยถูกต้องตามธรรมเนียมของความเป็นอุบาสกอุบาสิกาในพระพุทธศาสนา^{๓๓}

^{๓๒} ดูเทียบเคียงในสมถกัมมัญฐานทีปนี : พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, หน้า ๔๕-๕๒, วิปัสสนากัมมัญฐานทีปนี : พระภาวนาภิรามเถร [สุข ปวโร], หน้า ๙๕-๙๙, และกัมมัญฐานสังคหวิภาค : นายวรรณสิทธิ ไวกยะเสวี, หน้า ๖๔-๘๕.

^{๓๓} ดูเทียบเคียงในสมถกัมมัญฐานทีปนี : พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, หน้า ๔๖.

การตัดมหาปลิโพธ ๑๐ ประการ

ผู้จะปฏิบัติกัมมัฏฐาน คือ ทั้งสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐานนั้น จะต้องตัดมหาปลิโพธ คือ เครื่องกังวลใหญ่ ซึ่งจะเป็นตัวขัดขวางการปฏิบัติกัมมัฏฐาน มิให้บรรลุถึงผลอันสูงสุดได้ มี ๑๐ ประการ^{๓๔} ได้แก่

๑. **อวาสาปลิโพธ** กังวลเรื่องที่อยู่อาศัย ถ้าเป็นบรรพชิตก็ห่วงวัดวาอาราม เสนาสนะ เป็นต้น ถ้าเป็นฆราวาสก็ห่วงบ้านเรือน เป็นต้น

๒. **กุลปลิโพธ** กังวลเรื่องตระกูล ถ้าเป็นบรรพชิตก็เป็นห่วงทั้งตระกูลญาติพี่น้องของตนและตระกูลญาติโยมผู้ให้การอุปฐาก ถ้าเป็นฆราวาสก็เป็นห่วงครอบครัว พ่อแม่ ญาติ พี่น้อง ลูกหลาน เป็นต้น

๓. **ลาภปลิโพธ** กังวลเรื่องลาภ ถ้าเป็นฝ่ายบรรพชิตก็เป็นห่วงลาภสักการะ กิจนิมนต์ หรือผลประโยชน์เรื่องวัตถุสิ่งของและยศศักดิ์ที่จะพึงได้พึงถึง ถ้าเป็นฆราวาสก็เป็นห่วงธุรกิจการงานที่จะพึงได้ดอกผล หรือเงินเดือน เงินประจำตำแหน่ง และผลประโยชน์อย่างอื่น ที่ตนจะพึงได้พึงถึง

๔. **คนปลิโพธ** กังวลเรื่องหมู่คณะ ถ้าเป็นบรรพชิตก็เป็นห่วงหมู่คณะเพื่อสนิทธรรมิก สัทธวิหาริก อันเตवासิก ตลอดถึงการปกครองหมู่คณะปกครองสงฆ์ ถ้าเป็นฆราวาสก็เป็นห่วงมิตรสหาย บริวาร ผู้ได้ปกครองหรือผู้ได้บังคับบัญชา เป็นต้น

๕. **กัมมปลิโพธ** กังวลเรื่องการทำงาน ถ้าเป็นบรรพชิตก็เป็นห่วงการงานอันเป็นหน้าที่ที่ต้องรับผิดชอบ การสอน การเทศน์ การปกครอง เป็นต้น ถ้าเป็นฆราวาสก็เป็นห่วงหน้าที่การงาน ธุรกิจการงาน และงานที่ต้องรับผิดชอบต่างๆ

๖. **อัทธานปลิโพธ** กังวลเรื่องการเดินทาง ถ้าเป็นบรรพชิตก็เป็นห่วงเรื่องการเดินทางไปทำกิจของบรรพชิตเกี่ยวกับการศึกษา การกิจหน้าที่ การกิจการปกครอง เป็นต้น ถ้าเป็นฆราวาสก็เป็นห่วงการเดินทางเพื่อการศึกษา การกิจหน้าที่ ธุรกิจการงาน การกิจการปกครอง เป็นต้น

^{๓๔} วิสุทธิ.อ. ๑/๑๔๑.

๗. ญาติปัลลิว กังวลเรื่องญาติมิตร ถ้าเป็นบรรพชิตก็เป็นห่วงญาติคือพ่อแม่พี่น้อง เป็นต้นอันเป็นญาติสาโลหิต และญาติโยมหรือญาติธรรมมีโยมอุปฐาก เป็นต้น ถ้าเป็นฆราวาสก็เป็นห่วงพ่อแม่ญาติพี่น้อง ญาติสาโลหิต ตลอดทั้งมิตรสหาย และคนที่อยู่ในความดูแลอุปการะ เป็นต้น

๘. อาพาธปัลลิว กังวลเรื่องความป่วยไข้ เกรงว่า ถ้าไปปฏิบัติกัมมัฏฐานในสถานที่อันเจ็บสลดแล้ว อาจห่างไกลจากแพทย์พยาบาล แสวงหาหยูกยาได้ยาก อาจเกิดเจ็บป่วยขึ้นมาแล้วจะลำบาก หรือบางท่านมีโรคประจำตัว ที่จะต้องรับประทานยาเป็นประจำ ถ้ายาหมดแล้ว จะไปเอายากับหมอก็ลำบาก หรือไปปฏิบัติกัมมัฏฐานแล้วสถานที่และสภาพแวดล้อมไม่อำนวย โรคอาจกำเริบหนักขึ้นได้ เหล่านี้เป็นต้น

๙. คณฺณปัลลิว กังวลเรื่องการเรียนรู้การสอน ผู้ที่ยังต้องศึกษาเล่าเรียนอยู่ ซื่อว่าเป็นภาระหนักที่จะต้องทุ่มเทแรงกายและแรงใจในการศึกษาเล่าเรียน ต้องอาศัยเวลาและต้องพึ่งพิงครูอาจารย์อยู่เป็นนิตย์ เพราะฉะนั้น การที่จะคิดปลีกตัวไปปฏิบัติกัมมัฏฐานจึงเป็นสิ่งที่ทำได้ยาก หรือแม้จะมีเวลาว่างพอที่จะปลีกตัวไปบ้าง แต่ก็อาจเป็นเครื่องกังวล เกรงว่า เมื่อไปเจริญกัมมัฏฐานแล้ว ไม่ได้ทบทวนบทเรียนเป็นเวลานาน อาจลืมได้ หรือเกรงว่าจะเรียนไม่ทันเพื่อนบ้าง หรือดูหนังสือไม่ทันสอบบ้าง เสียเวลาในการศึกษาวิจัยบ้าง เป็นต้น

๑๐. อิทธิปัลลิว กังวลเรื่องการแสดงฤทธิ์ สำหรับผู้ที่ได้ฤทธิ์จากการปฏิบัติสมถกัมมัฏฐานแล้ว ต้องทบทวนฝึกฝนฤทธิ์นั้นให้แก่กล้าอยู่เสมอ ต้องหมั่นเข้าฌานให้ชำนาญ เป็นนิสัยอยู่เป็นประจำ ต้องอยู่ในสถานที่ที่เงียบสงัดอันเป็นอุปการะต่อการรักษามาน จึงจะรักษาฤทธิ์นั้นไว้ได้และทำให้เกิดความเชี่ยวชาญแก่กล้าขึ้นได้ เมื่อคิดจะไปเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ซึ่งต้องอาศัยนามรูปเป็นอารมณ์ อันเป็นอารมณ์ที่ต่างกันจากอารมณ์ของฌาน ทำให้ไม่ได้ฝึกฝนทบทวนฤทธิ์นั้น หรือไม่ได้โอกาสในการเข้าฌานอยู่เสมอๆ ฌานและฤทธิ์อาจเสื่อมไปได้ เป็นต้น

มหาปัลลิวทั้ง ๑๐ ประการนี้ ถ้าไม่สามารถตัดใจได้ ย่อมก่อความกังวลใจ และเป็นเครื่องขัดขวางต่อการปฏิบัติกัมมัฏฐานทั้ง ๒ อย่าง คือ สมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนา

กัมมัฏฐาน มิให้ดำเนินการปฏิบัติให้บรรลุถึงจุดหมายแห่งกัมมัฏฐานนั้นได้ เพราะฉะนั้น บุคคลผู้มีความประสงค์จะปฏิบัติกัมมัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง ถ้าหากว่า ไม่สามารถตัด มหาปลิโพธนั้นๆ ได้ เพราะความติดพันเกี่ยวข้องที่จะต้องรับผิดชอบหรือเพราะด้วยเหตุ อย่างอื่น เมื่อจะตัดสินใจปฏิบัติกัมมัฏฐานแล้ว ก็ต้องตัดใจจากปลิโพธนั้นๆ เสียก่อน เพื่อ มิให้ความกังวลมารบกวนจิตใจได้^{๓๕}

กัลยาณมิตรผู้สอนกัมมัฏฐาน

กัลยาณมิตรผู้สอนกัมมัฏฐานนั้น คือ ผู้แนะนำสั่งสอนในวิธีการเจริญกัมมัฏฐานที่ มีความรู้ความเข้าใจโดยถูกต้องในหลักปริยัติอย่างชำชอง และมีประสบการณ์ในการ ปฏิบัติกัมมัฏฐานในสำนักของครูอาจารย์ที่มีความรู้ความสามารถในด้านปริยัติและปฏิบัติ มาเป็นอย่างดี พระโยคีบุคคลเมื่อตัดมหาปลิโพธคือเครื่องกังวลใหญ่ต่างๆ ได้แล้ว และ มีจิตใจพร้อมที่จะดำเนินการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานแล้ว ก็พึงไปสู่สำนักของอาจารย์ ผู้เป็นกัลยาณมิตร ซึ่งมี ๒ จำพวก คือ

๑. กัลยาณมิตรที่ให้กัมมัฏฐานตามแบบแผน คือ ให้การศึกษาอบรมเรื่องวิปัสสนา ภูมิ ๖ ให้มีความรู้ความเข้าใจอย่างแจ่มแจ้งทั่วทุกอย่างและทุกด้าน แล้วอบรมระเบียบ ขั้นตอนในแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานให้เข้าใจโดยแจ่มแจ้ง แล้วจึงให้เข้าสู่อการ ปฏิบัติหรือให้ทดลองปฏิบัติเพื่อหาข้อสรุปเรื่องอารมณ์ที่เหมาะสมแก่อัธยาศัยของแต่ละ บุคคล

๒. กัลยาณมิตรที่ให้อารมณ์กัมมัฏฐานแบบสันโดษ คือ ให้เฉพาะบทใด บทหนึ่งตามสมควรแก่อัธยาศัยที่ได้พิจารณาตามลักษณะนิสัย แล้วให้เข้าสู่อการปฏิบัติ วิปัสสนากัมมัฏฐานเลย^{๓๖}

^{๓๕} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๖๔-๖๕. และกัมมัฏฐาน สังคหวิภาค : นายวรรณสิทธิ ไวยยะเสวี, หน้า ๙๖.

^{๓๖} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๘๖-๘๗.

คุณสมบัติของกัลยาณมิตร ๗ ประการ

กัลยาณมิตรนั้นเป็นอาจารย์บุคคลที่สำคัญยิ่ง ที่จะชี้ทางผิดและทางถูกให้แก่ศิษย์ ผู้จะเข้าเป็นศิษย์จึงต้องใช้หลักสังเกตให้มาก แต่ไม่ควรวิพากษ์วิจารณ์ไปในทางที่ทำให้เกิดความเสื่อมเสีย เพราะอาจารย์ผู้หวังประโยชน์เกื้อกูลแก่ศิษย์ด้วยความเมตตากรุณาจริงๆ เท่านั้น จึงจะตั้งตนเป็นกัลยาณมิตรได้ เพราะฉะนั้น ผู้ที่จะเข้าไปสู่สำนักและจะถวายเป็นศิษย์ให้อบรมสั่งสอนนั้น ควรสังเกตองค์คุณของกัลยาณมิตรตามที่มาในสขสูตร พระสูตรต้นตปิฎก อังคุตตรนิกาย อติวุตตกะ สัตตกนิบาตดังต่อไปนี้

สตตฺถิ ภิกฺขเว ฐมเมหิ สมณฺนาคโธ ภิกฺขุ มิตฺโต เสวิตพฺโพ ภชิตพฺโพ ปยฺรฺปาสิตพฺโพ อปิ ปนุชฺชมาเนนปิ ฯ กตเมหิ สตตฺถิ ปิโย จ โหติ มนาโป จ ครุ จ ภาวนีโย จ วตฺตา จ วจนฺทโม จ คมฺภีรญฺจ กถํ กตฺตา โหติ โน จ จฺญฺชาเน นิชฺเชติ ฯ อิมเหิ โข ภิกฺขเว สตตฺถิ ฐมเมหิ สมณฺนาคโธ ภิกฺขุ มิตฺโต เสวิตพฺโพ ภชิตพฺโพ ปยฺรฺปาสิตพฺโพ อปิ ปนุชฺชมาเนนปิติ ฯ

ปิโย ครุ ภาวนีโย

วตฺตา จ วจนฺทโม

คมภีรญจ กถํ กตฺตา

โน จฺญฺชาเน นิชฺเชติ

ยสฺมี เอตานิ ฌานานิ

สํวิชฺชนตฺธิธ ปุคฺคเล

โส มิตฺโต มิตฺตกาเมน

อตฺถกามาณุกมฺปโก

อปิ นาสิยมาเนน

ภชิตพฺโพ ตถาวโรติ^{๓๗} ฯ

แปลความว่า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๗ ประการ ควรเสพ ควรคบ เป็นมิตร ควรเข้าไปนั่งใกล้ แม้ถูกขับไล่ก็ตาม ธรรม ๗ ประการเป็นไฉน คือ ภิกษุเป็นที่รักใคร่พอใจ ๑ เป็นที่เคารพ ๑ เป็นผู้ควรสรรเสริญ ๑ เป็นผู้ฉลาดพูด ๑ เป็นผู้อดทนต่อถ้อยคำ ๑ พูดถ้อยคำลึกซึ้ง ๑ ไม่ชักนำในทางที่ไม่ดี ๑ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๗ ประการนี้แล ควรเสพ ควรคบเป็นมิตร ควรเข้าไปนั่งใกล้ แม้ถูกขับไล่ก็ตาม ฯ

^{๓๗} ปฏิสัมภีทาสูตร อง.สตตก.[บาลี] ๒๕/๓๔/๓๓., พุติยमितตสูตร อง.สตตก.[ไทย] ๒๓/๓๗/๕๗.

ภิกษุเป็นที่รักใคร่พอใจ เป็นที่เคารพ ควรสรรเสริญ ฉลาดพูด อุดหนุน
ต่อถ้อยคำ พูดถ้อยคำลึกซึ้ง ไม่ชักนำในทางที่ไม่ดี ฐานะเหล่านี้มีอยู่ใน
ในภิกษุใด ภิกษุนั้นเป็นมิตรแท้ มุ่งอนุเคราะห์แต่สิ่งที่เป็นประโยชน์
ผู้ประสงค์จะคบมิตร ควรคบมิตรเช่นนั้น แม้จะถูกขับไล่ก็ตาม ฯ

กัลยาณมิตรในพระสูตรนี้ มีคุณสมบัติ ๗ ประการ คือ

๑. **ปิโย** เป็นผู้มีศีลาจารวัตรงดงามเป็นที่รัก เป็นผู้นำเลื่อมใส
๒. **ครุ** เป็นผู้มีจิตใจหนักแน่น มั่นคง น่าเคารพยำเกรง
๓. **ภาวะนีโย** เป็นผู้ที่อบรมตนเองอยู่เสมอทั้งในด้านปริยัติและปฏิบัติ
๔. **วัตตา** เป็นผู้ที่ไม่กล่าวพูด กล่าวสอน กล่าวว่ากล่าวตักเตือน กล่าวยกย่อง เมื่อผู้อื่น
ทำดีทำถูก กล่าวตำหนิ เมื่อผู้อื่นทำชั่วทำผิด
๕. **วจะนักขะโม** เป็นผู้อดทนต่อคำกล่าวล่วงเกิน หรือคำกล่าวโต้แย้งเรื่องความคิด
ความเห็นและคำชักชวนให้เลวเลวเสื่อม ในหลักการปฏิบัติของผู้ปฏิบัติที่ยังไม่เข้าใจแจ่มแจ้ง
๖. **คัมภีรญจะ** **กะถัง** **กัตตา** เป็นผู้ที่สามารถแสดงหลักปริยัติและปฏิบัติให้เข้าใจ
ได้อย่างลึกซึ้ง อันเป็นเครื่องจูงใจให้อาจหาญในการปฏิบัติกัมมัฏฐาน
๗. **โน จัญญานะ** **นิโยชะเย** เป็นผู้ไม่ชักนำไปในทางที่ไม่ดีไม่งาม หรือในทาง
เสื่อมเสีย หรือในทางที่ไม่ใช่หลักการปฏิบัติกัมมัฏฐาน

คุณสมบัติของกัลยาณมิตร ๘ ประการ

ในคุณสมบัติข้อที่ ๑ คือ **ปิโย** เป็นที่รักเป็นที่พอใจนั้น หมายถึง มีลักษณะแห่ง
กัลยาณมิตรอีก ๘ ประการ^{๓๘} คือ

๑. **สัทธา** เป็นผู้มีศรัทธา คือ เชื่อการตรัสรู้ของพระตถาคตเจ้า เชื่อกรรมและผลของ
กรรม เชื่อว่าสัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของๆ ตน

^{๓๘} อย.สตตก.ฎีกา [ไทย] ๓/๓๗-๔๗/๒๐๓.

๒. สील เป็นผู้มีศีล คือ เป็นผู้มีศีลาจารวัตรตรงดงาม เป็นที่รัก เป็นที่เคารพ เป็นที่นับถือของสัตว์ทั้งหลาย

๓. สุตะ เป็นผู้มีสุตะ คือ สามารถกล่าวถ้อยคำที่ลึกซึ้งที่สัมปยุตต์ด้วยสัจจะ และปฏิจางสมุปปาต เป็นต้น

๔. จาคะ เป็นผู้เสียสละ มีความปรารถนาสิ่งที่ดีงาม ใฝ่ดี มักน้อย สันโดษ ชอบสงัด ไม่คลุกคลีด้วยหมู่คณะ

๕. วิริยะ เป็นผู้มีความเพียรพยายาม คือ ปรารถนาความเพียรในการปฏิบัติเพื่อแก้กฏเกณฑ์ตนเองและบุคคลอื่น โดยไม่เกียจคร้านทอดธุระ

๖. สติ เป็นผู้มีสติ คือ มีสติตั้งมั่น ระลึกรู้สึกตัวอยู่เสมอ ในการทำ การพูด การคิด และประกอบกิจการงานต่างๆ

๗. สมาธิ เป็นผู้มีจิตตั้งมั่น ไม่ฟุ้งซ่าน พลุกพล่าน กระวนกระวาย หรือไม่หวั่นไหวไปตามกระแสกิเลสและกระแสโลกธรรม

๘. ปัญญา เป็นผู้มีความรู้ คือ รอบรู้ตามความเป็นจริง อย่างไม่วิปริต ใช้สติพิจารณาเหตุแห่งกุศลและอกุศล รู้สิ่งที่เกื้อกูลและสิ่งที่ไม่เกื้อกูลแห่งสัตว์ทั้งหลายด้วยปัญญาตามความเป็นจริง มีจิตเป็นหนึ่งในอารมณ์นั้นๆ ด้วยสมาธิจิต เว้นสิ่งที่ไม่เกื้อกูลประกอบสิ่งที่เกื้อกูลด้วยความเพียร

กถาวัตถุ ๑๐

ผู้เป็นกัลยาณมิตรย่อมมีภัสสสัสปายะ อันเป็นถ้อยแถลงที่กล่าวออกมา ล้วนแต่เป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อความสันติโดยแท้จริง ได้แก่ กถาวัตถุ ๑๐ ประการ^{๓๙} คือ

๑. อัปปิจจกถา เรื่องความมักน้อย ถ้อยคำที่ชักชวนให้มีความปรารถนาล้น

๒. สันตุฏฐิกถา เรื่องความสันโดษ ถ้อยคำที่ชักชวนให้มีความสันโดษ ไม่ชอบฟุ้งเพื่อหรือปรนเปรอตนเองหรือบุคคลอื่นด้วยกามคุณอารมณ์

^{๓๙} ม.ม.๑๒/๒๙๒/๒๘๗; ม.อ. ๑๔/๓๔๘/๒๓๙; อ.จ.ทส.๒๔/๖๙/๑๓๘.

๓. ปวิเวกกา เรื่องความสงัด ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความสงัดกายใจ
๔. อสังสัคคกา เรื่องการไม่คลุกคลี ถ้อยคำที่ชักนำให้ไม่คลุกคลีด้วยหมู่คณะ
๕. วิริยารัมภกา เรื่องการปรารภความเพียร ถ้อยคำที่ชักนำให้มุ่งมั่นทำความเพียร
๖. สीलกา เรื่องศีล ถ้อยคำที่ชักนำให้ตั้งอยู่ในศีล
๗. สมาธิกา เรื่องสมาธิ ถ้อยคำที่ชักนำให้ทำจิตให้ตั้งมั่น
๘. ปัญญากา เรื่องปัญญา ถ้อยคำที่ชักนำให้เกิดปัญญา
๙. วิมุตติกา เรื่องวิมุตติ ถ้อยคำที่ชักนำให้ทำใจให้พ้นจากกิเลสและกองทุกข์
๑๐. วิมุตติญาณทัสสนกา เรื่องความรู้ความเห็นในวิมุตติ ถ้อยคำที่ชักนำให้สนใจและเข้าใจในเรื่องความรู้ความเห็นในภาวะที่หลุดพ้นจากกิเลสและความทุกข์

การเลือกอารมณ์กัมมัฏฐานที่เหมาะสมกับอัธยาศัย

การเลือกอารมณ์กัมมัฏฐานที่เหมาะสมแก่อัธยาศัยของตน คือ ในบรรดาวิปัสสนาภูมิ ๖ อย่าง ได้แก่ ขั้นที่ ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท องค์ ๑๒ กัมมัฏฐานใดถูกกับจริตและอัธยาศัยของตน ที่กำหนดเพ่งพิจารณาแล้วทำให้สติ สมาธิ ปัญญาเกิดขึ้นได้ดี มีความเพียรต่อเนื่องไม่หยุดหย่อน ไม่เกิดอาการท้อแท้ เบื่อหน่าย ง่วงซึม เป็นต้น โดยทดลองทำตามที่ครูผู้สอนกัมมัฏฐานแนะนำแต่ละอย่าง เมื่อพิจารณาเห็นว่าอารมณ์ชนิดไหนเหมาะสมแก่จริตและอัธยาศัยของตน ก็เลือกอารมณ์กัมมัฏฐานชนิดนั้น เพื่อใช้ในการกำหนดพิจารณาต่อไป

อนึ่ง ในบรรดาอารมณ์ของวิปัสสนา ที่เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ ๖ นั้น เมื่อสรุปแล้ว ย่อมได้แก่ รูปกับนาม เท่านั้น เพราะฉะนั้น ผู้ที่ต้องการจะเข้าปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน จำเป็นที่จะต้องศึกษาให้เข้าใจถึงรูปและนาม ที่มีอยู่แล้วในตัวของเราให้ดีเสียก่อน เพราะรูปและนามนี้แหละที่จะต้องใช้เป็นอารมณ์ในการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ในการเพ่งกำหนดพิจารณา ถ้าไม่ทำการศึกษาให้เข้าใจก่อนแล้ว การปฏิบัติก็จะไม่เกิดผลแก่ผู้นั้นเลย

รูปที่จะใช้เป็นอารมณ์ในการกำหนดพิจารณาในที่นี้ มุ่งหมายเอาเฉพาะรูปที่เป็นภายใน คือ รูปที่เกิดอยู่ภายในร่างกายของตนเอง ในขณะที่เคลื่อนไหวอริยาบถใหญ่และอริยาบถย่อยทั้งปวง

นามที่ใช้เป็นอารมณ์ในการกำหนดพิจารณาในที่นี้ ก็ได้แก่ นามที่เกิดขึ้นภายในตัวของเราเองเหมือนกัน

รูปที่เกิดขึ้นในขณะที่เคลื่อนไหวอริยาบถใหญ่นั้น ได้แก่ การยืน เดิน นั่ง นอน และรูปที่เกิดขึ้นในขณะที่เคลื่อนไหวอริยาบถย่อย ได้แก่ การคู้เหยียด ก้ม เงย เหลียวซ้ายแลขวา เดินหน้า ถอยหลัง เหล่านี้เป็นต้น นี่เป็นฝ่ายรูปธรรมที่ผู้ปฏิบัติต้องใช้ในการเพ่งกำหนดพิจารณา

ส่วนนามธรรมที่ผู้ปฏิบัติต้องใช้เพ่งกำหนดพิจารณานั้น ได้แก่ ในขณะที่เห็น ขณะได้ยิน ขณะรู้สึกกลิ่น ขณะรู้รส ขณะกระทบสัมผัส เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง ขณะคิดนึก เรื่องราวต่างๆ ขณะที่ต้องการสิ่งต่างๆ ขณะที่รู้สึกปวด เมื่อย เจ็บ คัน เหล่านี้เป็นต้น

สิ่งต่างๆ ที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ เป็นหลักสำคัญที่ผู้ปฏิบัติจะพึงศึกษาให้เข้าใจเสียก่อนที่จะลงมือปฏิบัติในขั้นตอนต่อไป^{๔๐}

สถานที่ที่มีโทษต่อการปฏิบัติกัมมัฏฐาน

การเว้นจากสถานที่ที่เป็นโทษแก่การปฏิบัติ คือ สถานที่ที่ไม่เหมาะแก่การปฏิบัติกัมมัฏฐานนั้น มี ๑๘ ประการ^{๔๑} ได้แก่

๑. มหาวาสั เสนาสนะที่ใหญ่เกินไป
๒. นวาวาสั เสนาสนะที่เพิ่งสร้างเสร็จใหม่
๓. ชราวาสั เสนาสนะที่เก่าชำรุดเกินไป
๔. ปณณิสลิตั เสนาสนะที่อยู่ใกล้ถนนสำหรับผู้คนสัญจรไปมาเป็นประจำ

^{๔๐} ดูเทียบเคียงในกัมมัฏฐานสังคหวิภาค : นายวรรณสิทธิ ไททยะเสวี, หน้า ๒๓๔-๒๓๕.

^{๔๑} ดูเทียบเคียงในสมถกัมมัฏฐานทีปนี : พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ, หน้า ๔๘-๔๙, กัมมัฏฐานสังคหวิภาค : นายวรรณสิทธิ ไททยะเสวี, หน้า ๗๔-๗๕.

๕. โสณทัตติ เสนาสนะที่อยู่ใกล้บ่อน้ำ สระน้ำ ที่ชาวบ้านมาตักมาใช้อาบดื่มเป็นประจำ

๖. ปณณัม เสนาสนะที่อยู่ใกล้สวนผักสวนป่าต่างๆ ซึ่งชาวบ้านมาเที่ยวเก็บผักอยู่เป็นประจำ

๗. ปุပ္ผัม เสนาสนะที่อยู่ใกล้สวนดอกไม้ ที่ชาวบ้านมาเที่ยวชมและเก็บดอกไม้อยู่เป็นประจำ

๘. ผลัม เสนาสนะที่อยู่ใกล้สวนผลไม้ ที่ชาวบ้านมาเที่ยวหาเก็บผลไม้เป็นประจำ

๙. ปฏฐนียตา เสนาสนะที่อยู่ใกล้สถานที่เป็นที่สโมสรชุมนุม ที่ผู้คนมาประชุมกันเป็นประจำ

๑๐. นครสนนิสฺสิตัม เสนาสนะที่อยู่ใกล้ตัวเมือง ซึ่งมีคนสัญจรพลุกพล่านอยู่เป็นประจำ

๑๑. ทารุสนนิสฺสิตัม เสนาสนะที่อยู่ใกล้ป่าเก็บฟืน ที่มีชาวบ้านมาเที่ยวเก็บฟืนอยู่เป็นประจำ

๑๒. เขตตสนนิสฺสิตัม เสนาสนะที่อยู่ใกล้ไร่นาหรือสวนของชาวบ้าน ที่ชาวนาชาวไร่ชาวสวนมาทำงานเป็นประจำ

๑๓. วิสภาคานัม ปุคฺคคานัม อตฺถิตา เสนาสนะที่อยู่ใกล้ที่อยู่ของบุคคลที่ไม่ถูกกัน คือ มีความขัดแย้งกับตน หรือขัดแย้งมีข้อพิพาทกันเองอยู่เป็นประจำ ทำให้ต้องพบเจอกับวิสภาคารมณ์อยู่เป็นประจำ จิตไม่สงบ ไม่ตั้งมั่น กัมมัญฐานไม่ขึ้น

๑๔. ปฏฺญานสนนิสฺสิตัม เสนาสนะที่อยู่ใกล้กับท่าเรือ สถานีรถประจำทาง สถานีรถไฟ สนามบิน เป็นต้น ซึ่งเป็นสถานที่ที่บุคคลต้องสัญจรไปมาเป็นประจำ

๑๕. ปจฺจนตสนนิสฺสิตัม เสนาสนะที่อยู่ในชนบทหรือเขตชายแดน ซึ่งบุคคลทั้งหลายไม่เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา

๑๖. รชชสีมาสนนิสฺสิตัม เสนาสนะที่ตั้งอยู่ระหว่างเขตแดน ล้อมรอบไปด้วยอันตราย

๑๗. อสปายต เสนาสนะที่ไม่สัปปายะ เนื่องจากภัยต่างๆ มีอมนุสสภัย โจรภัย เป็นต้น

๑๘. กลยาณมิตตานํ อลาโภ สถานที่ที่ไม่มีกัลยาณมิตร คือ ครูอาจารย์ที่ประกอบด้วยคุณสมบัติ ๗ ประการ มีปิโย เป็นต้น ดังกล่าวแล้ว

เสนาสนะหรือสถานที่ทั้ง ๑๘ ประการนี้ ล้วนแต่เป็นโทษแก่การปฏิบัติกัมมัฏฐานทั้งสิ้น เพราะเหตุนั้น ผู้ปฏิบัติทั้งหลายพึงเว้นเสีย เหมือนพ่อค้าเว้นทางที่มีภัยเฉพาะหน้าเสีย ฉะนั้น ดังนั้น ท่านพระพุทโธศาจารย์จึงได้แสดงไว้ในวิสุทธิมรรคอรรถกถาว่า

มหาวาสํ นวาวาสํ	ชราวาสํ จ ปนถนี
โสณฺที ปณฺณณฺจ ปุပ္พณฺจ	ผลํ ปฏฺจตเมว จ
นครํ ทารุณา เขตฺตํ	วิสภาเคน ปฏฺฐนํ
ปจฺจนตสีมาสปายํ	ยตถ มิตฺโต น ลพฺภติ
อฏฺฐารเสตานิ ฐานานิ	อิติ วิญญาย ปณฺทิตฺโต
อารกา ปริวชเชยฺย	มคฺคํ สปปญฺญิยํ ยถาติ ^{๔๒} ฯ

แปลความว่า

บัณฑิตพึงทราบถึงสถานที่ ๑๘ ประการเหล่านี้ คือ วัดใหญ่ ๑ วัดสร้างใหม่ ๑ วัดที่เก่าชำรุด ๑ วัดอิงทางหลวง ๑ วัดมีสระน้ำ ๑ วัดมีใบไม้ใช้เป็นผัก ๑ วัดมีไม้ดอก ๑ วัดมีไม้ผล ๑ วัดที่มีคนขึ้นมาก ๑ วัดอิงเมือง ๑ วัดที่อิงป่าไม้ ๑ วัดอิงไร่นา ๑ วัดมีคนไม่ลงรอยกัน ๑ วัดอิงท่า ๑ วัดอิงบ้านป่าชายแดน ๑ วัดอิงเขตแดนประเทศ ๑ วัดที่ไม่มีความสะดวกสบาย ๑ และวัดที่หากัลยาณมิตรไม่ได้ ๑ ว่าเป็นวัดอันไม่สมควรแก่ภavana ฉะนั้นแล้ว พึงหลีกเลี่ยงให้ห่างไกล เหมือนพ่อค้าหลีกเลี่ยงทางอันมีภัยเฉพาะหน้า ฉะนั้น

^{๔๒} วิสุทธิ.อ.[บาลี] ๑/๑๕๔-๑๕๕.

สถานที่ที่เป็นสัปปายะแก่การปฏิบัติ

สถานที่ที่สะดวกสบายแก่การปฏิบัติ นั้น มีอยู่ ๕ ประการ ดังที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ว่า กถญจ ภิกขเว เสนาสนํ ปญจกสมนนาคตํ โหติ อธิ ภิกขเว เสนาสนํ^{๔๓} ฯ แปลความว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย สถานที่อันประกอบด้วยองค์ ๕ ซึ่งเหมาะสมแก่การปฏิบัติ นั้นเป็นไฉน ? ดูกรภิกษุทั้งหลาย เสนาสนะที่ประกอบด้วยองค์ ๕ ในศาสนาของตถาคตนั้น มีดังนี้ คือ

๑. นาติทุโร โหติ นจจาสนนํ คมนาคมนสมปนฺนํ มีหนทางไปมาสะดวกสบาย คือไม่ไกลนัก ไม่ใกล้นัก จากหมู่บ้าน

๒. ทิวา อปโปภิกณฺณํ รตฺตี อปฺปสทฺทํ อปฺปนิกฺโขมสํ ไม่มีเสียงอีกทีก คือ กลางวันก็ไม่จ้อแจด้วยผู้คน กลางคืนก็เงียบสงัด

๓. อปฺปทํสมกสฺวาตตปสฺสรีสฺสพสมฺผลสฺสํ โหติ ไม่มีแมลงวัน ยุง สัตว์เลื้อยคลาน มารบกวน กัดต่อย ไม่ถูกลม แดด กระทบแผดเผา

๔. ตสฺมี เสนาสนเณ วิหรนฺตสฺส อปฺปกสิเรเนว อูปฺปชฺชนฺติ จีวรปิณฑปาตเสนาสนคิลานปจฺจยเภสชฺชปริกฺขารํ ฯ สถานที่ๆ บริบูรณ์ด้วยปัจจัย ๔ คือ ฝ้านุ่ง ผ้าห่ม อาหารที่פקอาศัย ยารักษาโรค ซึ่งผู้ปฏิบัติแสวงหาได้โดยง่ายไม่ลำบาก

๕. ตสฺมี เสนาสนเณ เถรา ภิกฺขุ วิหรนฺติ พหุสฺสุตา อาคตาคมา ฌมฺมธรา วินยธรา มาติกาธรา เต กาเลน กาลํ อฺปสํกมิตฺวา ปริปุจฺจติ ปริปณฺหติ อิทิ ภนฺเต กถํ อิมสฺส โก อตฺถโถติ ตสฺส เต อายสฺมนโต อวิวํญฺเญว วิวรนฺติ อนุตฺตานิ กตฺถจ อุตฺตานี กโรนฺติ อนเภาวิหิตฺสฺ จ กงฺขณฺณานิเยสฺ ฌมฺเมสฺ กงฺขปฏฺวิโนเทนฺติ ฯ ในสถานที่นั้นมีพระภิกษุผู้เป็นพระเถระที่เป็นพหูสูต มีความรู้อย่างกว้างขวาง เป็นผู้มีการท่องจำไว้ได้ คือ พระวินัย พระสูตร พระอภิธรรม และหัวข้อธรรมในพระไตรปิฎก เป็นต้น พานักอาศัยอยู่ พระโยคีบุคคลสามารถเข้าไปหาท่านตามกาลเวลาอันสมควร แล้วไต่ถามสอบสวนข้อความเหล่านั้น ว่าบทนี้จะต้องทำความเข้าใจ

^{๔๓} วิสุทฺธิ.อ.[บาลี] ๑/๑๕๕.

อย่างไร มีความหมายว่าอะไร ดังนี้ ท่านเหล่านั้นย่อมเปิดเผยข้อลึกลับ และข้อธรรมที่ยังไม่กระจ่าง ท่านก็ทำให้กระจ่าง และบรรเทาความสงสัยในข้อธรรมที่สุขุมลุ่มลึก ที่เป็นเหตุให้เกิดความสงสัย อันจะทำให้พระโยคีบุคคลนั้นได้รับประโยชน์อย่างยิ่งใหญ่ไพศาล

เอว โข ภิกษเว เสนาสน์ ปญจคสมนนาคตฺ โหติ ฯ ดูกรภิกษุทั้งหลายสถานที่อย่างนี้แล ได้ชื่อว่า เป็นสถานที่ๆ ประกอบด้วยองค์ ๕ ซึ่งเหมาะแก่การเจริญภาวนาสำหรับพระโยคีบุคคลทั้งหลาย^{๔๔}

การตัดขุททกปลิโพร เครื่องกังวลเล็กๆ น้อยๆ

การตัดความกังวลหยาบหยาบเล็กๆ น้อยๆ ก่อนที่จะลงมือปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ได้ชื่อว่า ขุททกปลิโพร นั้น มี ๕ ประการ ดังต่อไปนี้

๑. ทีฆานิ เกสนขโลมานิ ฉินฺทิตพฺพานิ พิงดตมฺม หรือปลงผม ตัดเล็บ โกนหนวดที่ยาวเสียให้เรียบร้อย

๒. ชินฺณจิวเรสุ ทพฺพีกมมํ วา ตุนนคมมํ วา กาทพฺพํ จัดการปะชุนจีวรที่ชำรุดคร่ำคร่าเสียให้มันคงเรียบร้อยดี ถ้าเนื้อผ้าฉีกขาดไป ก็จัดการเย็บเสียใหม่

๓. กิลิฏฺฐานิ จิวรานิ รชิตพฺพานิ เมื่อสีของจีวรนั้นซีดจางไป ก็จัดการย้อมสีเสียใหม่ให้เรียบร้อย

๔. สเจ ปตฺเต มลํ โหติ ปตฺโต ปจิตฺตํ ถ้าในบาตรมีสนิมจับ ก็จัดการระบมบาตรเสียให้ดีขึ้น

๕. มณฺจปิจาทีนิ โสเรตพฺพานิ ต้องปิดกวาดเช็ดถูเตียงและตั่ง เป็นต้น ให้สะอาดเรียบร้อย

การตัดผม หรือปลงผม ตัดเล็บ โกนหนวดเครา ปะชุนเย็บจีวร ย้อมจีวร ระบมบาตรที่เป็นสนิม ปิดกวาดเช็ดถูเตียงและตั่ง เป็นต้น ซึ่งเป็นเครื่องกังวลหยาบหยาบเล็กๆ น้อยๆ

^{๔๔} ดูเทียบเคียงในสมถกัมมัฏฐานทีปนี : พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมจริยะ, หน้า ๕๐-๕๑, กัมมัฏฐานสังคห

เหล่านี้ ผู้ปฏิบัติควรจัดทำให้เสร็จเรียบร้อยเสียก่อน จึงจะทำให้เกิดความสะดวกสบายสบายใจ เพื่อจะได้ไม่ต้องกังวลถึงเรื่องเหล่านี้ในเวลาที่กำลังทำการปฏิบัติอยู่^{๔๕}

สัปปายธรรม ๔ ประการ

สัปปายธรรม หมายถึง สภาพแวดล้อมอันเป็นปัจจัยที่อำนวยความสะดวกเหมาะสมแก่การเจริญกัมมัฏฐาน มี ๔ ประการ คือ

๑. เสนาสนสัปปายะ คือ สถานที่ที่อยู่อันเหมาะสม หมายความว่า สถานที่อยู่อาศัยสำหรับการเจริญกัมมัฏฐาน จะต้องเป็นสถานที่ที่สะดวกสบาย มีความเหมาะสม กล่าวคือ เมื่ออยู่แล้ว ทำให้จิตใจปลอดโปร่ง เกิดวิเวก คือ ความสงบ ได้แก่ กายวิเวก ความสงัดกาย จิตตวิเวก ความสงัดจิต และอุปธิวิเวก ความสงัดจากอารมณ์ของกิเลส อันวยให้เกิดคุณธรรมอันเกื้อกูลแก่กัมมัฏฐาน ได้แก่ ความเพียร สติ และสัมปชัญญะ เป็นต้น อยู่แล้วไม่เป็นปัจจัยให้เกิดโรคภัยไข้เจ็บ มีอากาศปลอดโปร่ง ไม่อึดอัด และไม่มีผู้คนพลุกพล่าน หรือไม่มีเสียงอึกทึกจนเกินสมควร ทั้งเป็นสถานที่ที่มีความปลอดภัยจากสัตว์ร้ายและคนพาลมารบกวน เป็นสถานที่สะดวกในการใช้อริยาบทต่างๆ เช่น สถานที่สำหรับเดินจงกรม เป็นต้น

๒. อาหารสัปปายะ คือ อาหารที่เหมาะสม หมายความว่า ผู้ปฏิบัติต้องมีอาหารบริโภคที่เหมาะสมและสะดวก กล่าวคือ ไม่ฝืดเคืองนักและไม่มากมายจนเกิดตัณหา ทั้งอาหารนั้นไม่เป็นของแสลงต่อกิเลสและโรคภัยไข้เจ็บ หรือไม่ทำให้เกิดโรคภัยไข้เจ็บขึ้นมาใหม่ โดยเฉพาะผู้จัดทำอาหารจะต้องให้ความสะดวกแก่ผู้ปฏิบัติ เช่น ของที่รับประทานยาก ก็ต้องช่วยทำให้รับประทานได้ง่าย เช่น ถ้าเป็นปลาก็ต้องทำให้ไม่มีก้าง ผักก็ต้องตัดหั่นฝานให้ได้ขนาดหรือม้วนให้พอดีเป็นคำหนึ่งๆ เป็นต้น มิฉะนั้นแล้ว ผู้บริโภคจะไม่สะดวกต่อการกำหนดในการบริโภคตามหลักสติปัฏฐาน หรือบริโภคไม่สะดวกต่อการทำความสำรวม

^{๔๕} ดูเทียบเคียงในกัมมัฏฐานสังคหวิภาค : นายวรรณสิทธิ ไททยะเสวี, หน้า ๗๖-๗๗.

๓. บุคคลสัปปายะ คือ บุคคลที่เป็นสัปปายะ หมายความว่า พระโยคีบุคคล ผู้ปฏิบัติจะต้องงดเว้นจากบุคคลที่ทำให้กาย วาจา ใจไม่สงบ เช่น บุคคลที่ชอบนำเรื่องราวต่างๆ เข้ามาพูดคุยหรือบอกกล่าวให้รับรู้ อันทำให้เกิดความไม่สบายใจ หรือทำให้ใจฟุ้งซ่าน หงุดหงิดรำคาญ กำหนดยินดีด้วยอำนาจตัณหาหาคะ หรือไปชวนพูดคุยในเรื่องที่ไม่เกี่ยวข้องต่อการปฏิบัติกัมมัฏฐาน ซึ่งจะเป็นอันตรายแก่สติ สมาธิ และปัญญา ต้องค้นหาเฉพาะบุคคลที่จะช่วยทำให้สติ สมาธิ และปัญญาเกิดขึ้นและเจริญขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ต้องฟังฟังอาจารย์ผู้เป็นกัลยาณมิตรในการปฏิบัติกัมมัฏฐาน

๔. ธัมมสัปปายะ คือ ธรรมเป็นที่สบาย หมายความว่า ผู้ปฏิบัติจะต้องใช้กัมมัฏฐานที่เหมาะสมแก่จริตของตน ซึ่งจริตที่สำคัญสำหรับการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานนั้น แบ่งเป็น ๒ อย่าง คือ ตัณหาจริต กับ ทิฏฐิจริต ดังที่ได้กล่าวแล้วในเรื่องสติปัฏฐาน

ถ้าผู้ปฏิบัติได้กัมมัฏฐานที่ถูกต้องกับจริตอัธยาศัยของตนแล้ว การเจริญกัมมัฏฐานนั้น ย่อมจะเจริญได้โดยสะดวก^{๔๖}

หน้าที่ของผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน

พระโยคีบุคคลผู้กำลังปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานนั้น จะต้องมีความสำรวมระวังรักษา กาย วาจา ใจเป็นพิเศษ เพื่อรักษาอารมณ์กัมมัฏฐานมิให้หลุดหายไปจากจิตใจ หรือรักษาจิตใจมิให้หลุดไปจากอารมณ์กัมมัฏฐาน จึงต้องสำเนียงในหน้าที่ของตน ๑๐ ประการ^{๔๗} กล่าวคือ

๑. พระโยคีบุคคลผู้ปฏิบัติไม่มีหน้าที่ไปทำกิจอื่นๆ ที่ไม่จำเป็น นอกจากการกำหนดพิจารณานามรูปอย่างเดียว

๒. ในขณะที่เริ่มกำหนดรู้ต้องกระทำแบบซ้ำๆ เพื่อปลุกสติสัมปชัญญะให้เกิดขึ้น

^{๔๖} ดูเทียบเคียงในกัมมัฏฐานสังคหิภาค : นายวรรณสิทธิ ไทยะเสวี, หน้า ๒๒๔-๒๒๕.

^{๔๗} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ : วิปัสสนาโยคี.

๓. ในขณะนั่งกัฏฐิ ยืนกัฏฐิ เดินกัฏฐิ หรือนอนกัฏฐิ ให้พยายามตั้งกายให้ตรง มั่นคงในสติสัมปชัญญะ หมายความว่า เมื่อนั่งก็อย่าทำตัวโยกไปโยกมา หรือทำตัวเอนเอียงไปด้านใดด้านหนึ่ง ขณะยืนก็อย่าให้ตัวส่ายไปส่ายมา ขณะเดินก็อย่าให้ตัวโซเซเอนเอียงไปมา หรือขณะนอนก็อย่านอนคว่ำหน้า หรือนอนขดตัว เป็นต้น

๔. เมื่ออาจารย์ผู้สอนกัมมัฏฐาน มาทำการสอบถาม ต้องแสดงไปตามความเป็นจริง ที่ตนได้รู้ได้เห็น อย่าปิดบังครูอาจารย์ หรือเอาความคิดความเห็นที่ตนเคยได้ยินได้ฟังมาเล่าให้อาจารย์ฟัง

๕. เมื่ออาจารย์แนะนำให้ทำอะไร ที่เกี่ยวกับการปฏิบัติ ต้องปฏิบัติตามคำสั่งของอาจารย์โดยเคร่งครัด

๖. พยายามเว้นเครื่องปลื้มพอใจต่างๆ ที่ไม่จำเป็นให้ลดน้อยลงมากที่สุด เช่น การกินหมาก สูบบุหรี่ หรือรับประทานอาหารจุจิบย่อยๆ เหล่านี้เป็นต้น

๗. ยานอนให้มากเกินไป กลางวันไม่ควรนอน สำหรับกลางคืนควรนอนอย่างมากเพียง ๔-๕ ชั่วโมง

๘. การกำหนดรู้อิริยาบถต่างๆ นั้น ควรพยายามกำหนดในอิริยาบถนั่งให้มากขึ้นเรื่อยๆ

๙. ในขณะปฏิบัติอยู่นั้น ผู้ปฏิบัติควรดูแลร่างกายให้มีสุขภาพดีอยู่เสมอ ถ้ารู้สึกจะไม่สบาย เช่น เกิดอาการท้องผูก ก็ควรแก้ไขในเรื่องนี้ให้หายไป เป็นต้น

๑๐. ในขณะที่อาจารย์กำลังสอบอารมณ์ผู้ปฏิบัติท่านอื่นอยู่ ไม่ควรไปสนใจฟัง ต้องกระทำกิจของตน คือ การกำหนดพิจารณานามรูปของตนอย่างเดียว

อนึ่ง พระโยคีบุคคลผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน ขณะที่กำลังปฏิบัติกิจของตนอยู่นั้น ไม่ควรให้ผู้ที่ไม่ได้เกี่ยวข้อง คือ บุคคลภายนอก ที่ไม่ใช่ผู้ปฏิบัติด้วยกัน หรือผู้ที่ไม่มีความเลื่อมใสศรัทธาต่อกุศลกิจอันนี้เข้ามาพบเห็นการกระทำของผู้ปฏิบัติ เพราะอาจทำให้เกิดการดูถูกดูหมิ่นได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ จิตใจของผู้ดูหมิ่นนั้นย่อมเกิดเป็นอกุศลขึ้นมาได้ ซึ่งเป็นโทษหนักอย่างหนึ่ง คล้ายกับอริยุปวาทกรรม คือ การดูถูกดูหมิ่นพระอริยเจ้า ซึ่งสามารภที่จะให้ได้รับผลที่ไม่ดีทั้งในชาตินี้และชาติหน้า ส่วนตัวผู้ปฏิบัติเอง เมื่อได้รับการดูถูกดูหมิ่น

จากบุคคลเหล่านั้นแล้ว อาจเป็นเหตุให้ไม่สบายใจ ซึ่งทำให้อารมณ์กัมมัญฐานหรือสติสัมปชัญญะเสื่อมหายไปก็ได้ เพราะฉะนั้น จึงไม่ควรให้บุคคลอื่นที่ไม่เข้าใจหรือไม่ศรัทธาเลื่อมใสในเรื่องของการปฏิบัตินี้ได้พบเห็น ดังกล่าวแล้ว

ประโยชน์ของการสอบอารมณ์

โดยมากผู้ที่เข้าปฏิบัติวิปัสสนากัมมัญฐานนั้น อาจารย์ผู้สอนกัมมัญฐานต้องมาทำการสอบอารมณ์อยู่เสมอ การสอบอารมณ์นี้มีประโยชน์แก่ผู้ปฏิบัติมาก กล่าวคือ

๑. การใช้สติสัมปชัญญะในการกำหนดรู้ของพระโยคีผู้ปฏิบัติ นั้น ถ้าหากว่ายังไม่ตรงกับปัจจุบันขณะของอารมณ์แล้ว อาจารย์ผู้สอนจะได้แนะนำชี้แจงให้กำหนดได้ถูกต้องตรงกับปัจจุบันขณะของอารมณ์

๒. เมื่อผู้ปฏิบัติใช้สติสัมปชัญญะกำหนดรู้ไม่ทัน เนื่องจากเคลื่อนไหวอริยาบถเร็วเกินไป อาจารย์ผู้สอนก็จะได้นำแก้ไขให้เคลื่อนไหวอริยาบถให้ได้จังหวะพอเหมาะกับสติสัมปชัญญะที่จะกำหนดรู้เท่าทันได้

๓. ถ้าการกำหนดรู้ของพระโยคีผู้ปฏิบัติยังกระทำไปโดยไม่ถูกต้อง อาจารย์ผู้สอนก็จะได้นำแก้ไขให้ทำโดยถูกต้อง

๔. เมื่อพระโยคีผู้ปฏิบัติขาดสติสัมปชัญญะโดยพลั้งเผลอไป ไม่ได้กำหนดอารมณ์นั้นๆ อาจารย์ผู้สอนก็จะได้นำแก้ไขให้ตั้งสติสัมปชัญญะให้มั่นคงดีขึ้น

๕. ถ้าศรัทธากับปัญญา และวิริยะกับสมาธิ ไม่เสมอกัน อาจารย์ผู้สอนก็จะได้นำให้ปรับอินทรีย์เหล่านี้ให้สม่ำเสมอ

๖. เมื่อการกำหนดในขั้นแรกของพระโยคีผู้ปฏิบัติกำหนดได้ดีแล้ว อาจารย์ผู้สอนก็จะได้นำให้เพิ่มพูนดียิ่งขึ้นไปอีก^{๔๘}

^{๔๘} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ : วิปัสสนาโยคี.

หลักการสังเกตผู้ปฏิบัติสำหรับอาจารย์ผู้สอนกัมมัฏฐาน

๑. ผู้ปฏิบัตินั้นมีความเพียรพยายามหรือไม่ ?
๒. ผู้ปฏิบัตินั้นจับอารมณ์ได้ตรงปัจจุบันหรือไม่ ?
๓. การกำหนดรู้นั้น กำหนดได้ถูกต้องตามวิธีการที่สอนไว้หรือไม่ ?
๔. การกำหนดรู้อารมณ์ต่างๆ นั้น ขาดตกบกพร่องไปหรือไม่ ?
๕. สติและสัมปชัญญะของผู้ปฏิบัติ นั้น ดีแค่ไหน ?
๖. วิปัสสนาญาณที่เป็นภาวณามัยเกิดแล้วหรือยัง ? ถ้าเกิดแล้ว เกิดถึงญาณไหน ?
๗. คำพูดของผู้ปฏิบัติ นั้น พูดด้วยภาวณามัยหรือไม่ ?

กำหนดเวลาในการสอบอารมณ์นั้นไม่แน่นอน ผู้ปฏิบัติบางคนต้องสอบทุกวัน บางคน ๒-๓ วันสอบครั้งหนึ่ง บางคน ๕ วัน สอบครั้งหนึ่งก็ได้ บางคนหลายๆ วันสอบครั้งหนึ่งก็ได้ และบางคนไม่ต้องสอบเลยก็ได้

เฉพาะบุคคลที่ไม่ต้องทำการสอบอารมณ์นั้น ต้องเป็นบุคคลที่มีความรู้ในปริยัติธรรม และมีความรู้ในวิธีการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานและเข้าใจในวิปัสสนาญาณเป็นอย่างดี

สำหรับพระโยคีผู้ปฏิบัติที่ต้องมีการสอบอารมณ์นั้น อาจารย์ผู้สอนต้องอนุญาตเป็นพิเศษว่า ถ้าหากมีอารมณ์พิเศษอย่างหนึ่งอย่างใดปรากฏขึ้นแล้ว ให้ผู้ปฏิบัติสามารถเข้าหาอาจารย์เพื่อขอคำชี้แนะได้ทันที^{๔๙}

องค์ประกอบของวิปัสสนากัมมัฏฐาน

วิปัสสนากัมมัฏฐานนั้นมีองค์ประกอบสำคัญ ๔ ประการ คือ

๑. **องค์คุณของวิปัสสนา** หมายถึง สภาวธรรมที่เป็นตัวเพ่งอารมณ์กัมมัฏฐาน เพื่อให้เกิดสมาธิและวิปัสสนาญาณแต่ละขั้นตามลำดับขึ้นไป มี ๓ ประการ ได้แก่

^{๔๙} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ : วิปัสสนาโยคี.

อาตาปี ความเพียรเผากิเลสให้เร่าร้อน สติมา มีสติระลึกรู้เท่าทันอารมณ์ที่เป็นปัจจุบัน และ สัมปชาโน ความรู้เท่าทันสภาพของอารมณ์นั้นๆ ตามความเป็นจริง

๒. ภูมิของวิปัสสนา หมายถึง สภาวธรรมที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา โดยองค์คุณของวิปัสสนาทั้ง ๓ จะต้องเข้าไปเพ่งพิจารณาให้รู้เท่าทันตามความเป็นจริง มี ๖ หมวด ได้แก่ ชั้นธ ๕ आयตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ ปฏิจสมุปบาท ๑๒ และอริยสัจ ๔ ซึ่งสรุปเป็นสภาวธรรม ๒ ประการ ได้แก่ รูปธรรม กับ นามธรรม

๓. มูลของวิปัสสนา หมายถึง คุณธรรมที่เป็นพื้นฐานของวิปัสสนา ที่จะทำให้วิปัสสนาญาณเกิดขึ้นตามลำดับไปได้ มี ๒ ประการ ได้แก่ สิวีสุทธิ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งศีล และ จิตตวิสุทธิ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งจิตคือสมาธิ

๔. สรีระของวิปัสสนา หมายถึง คุณธรรมที่เป็นสภาพตัวตนของวิปัสสนา ซึ่งได้เจริญเติบโตขึ้นตามลำดับ เปรียบเหมือนเหมือนสรีระร่างกายของสัตว์และพืชพันธุ์ทั้งหลายที่เจริญเติบโตขึ้นตามลำดับ ฉะนั้น สรีระของวิปัสสนา มี ๕ ประการ ได้แก่ ทิฏฐิวิสุทธิ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งปัญญาที่รู้เห็นโดยถูกต้อง กังขาวิตรณวิสุทธิ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งปัญญาที่ข้ามพ้นความสงสัยทั้งปวงเสียได้ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งปัญญาที่รู้ว่าเป็นทางและมีใช่ทางไปสู่พระนิพพาน ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งปัญญาที่ประทับประคองตนให้ดำเนินมุ่งตรงไปสู่หนทางแห่งพระนิพพานอย่างเดียว และญาณทัสสนวิสุทธิ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งปัญญาที่ารู้แจ้งอริยสัจ ๔^{๕๐}

ดังจะได้อธิบายองค์ประกอบของวิปัสสนาแต่ละข้อตามลำดับต่อไป

^{๕๐} ดูเทียบเคียงในคำถาม-คำตอบในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระศรีคัมภีรญาณ [ถวัลย์ ญาณจารี ป.ธ.๙, อภิธรรมมหาบัณฑิต], ข้อ ๖ หน้า ๖-๗.

องค์คุณของวิปัสสนา

องค์คุณของวิปัสสนา หมายถึง ธรรมที่เป็นคุณสมบัติหรือเป็นเครื่องมือในการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน เพื่อยังวิปัสสนาญาณให้เกิดขึ้น และเพื่อมิให้กิเลสหรือ วิกัลปสาสธรรมครอบงำจิตได้นั้น ต้องพร้อมด้วยองค์ประกอบ ๓ ประการ ที่เรียกว่า **อาร์มมณิกาวานากัมมัฏฐาน** แปลว่า สภาวธรรมที่เป็นตัวแห่งพิจารณาอารมณ์ ได้แก่

๑. อาตปปี เป็นผู้มีความเพียรเผากิเลสให้เร่าร้อน หมายความว่า พระโยคีบุคคลต้องเป็นผู้มีความเพียรพยายามบากบั่นในการกำหนดนามธรรมรูปธรรมเป็นอารมณ์อย่างสม่ำเสมอ โดยไม่ให้ห่อถอย ลดละ และพิจารณานามรูปนั้นโดยความเป็นไตรลักษณ์ เพื่อให้จิตตามเห็นอาการเป็นไปของนามรูปตามความเป็นจริง และเป็นการทำกิเลสต่างๆ ให้เร่าร้อนเหือดแห้งไป เพราะสภาพแห่งไตรลักษณ์ของนามรูปนั้น ไม่เป็นที่ชอบใจของกิเลส และความเพียรพยายามนั้นก็ปฏิบัติต่อกิเลสด้วย เพราะฉะนั้น กิเลสจึงไม่สามารถยึดเอาไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ได้ และทนต่ออำนาจแห่งความเพียรพยายามอยู่ไม่ได้

๒. สติมา เป็นผู้ที่มีสติระลึกความรู้สึกตัวอยู่เสมอ หมายความว่า พระโยคีบุคคลต้องมีสติระลึกความรู้สึกตัวอยู่เสมอ เพื่อให้รู้เท่าทันอาการเป็นไปของนามรูปที่เกิดขึ้นทางทวารทั้ง ๖ หรือที่ปรากฏเป็นไปในอัตภาพร่างกายของตน ที่เรียกว่า **รู้เท่าทันปัจจุบันอารมณ์** เพื่อมิให้ความหลงหรือวิกัลปสาสธรรมเกิดขึ้นครอบงำจิตได้ เมื่อสติระลึกรู้เท่าทันสภาพแห่งนามรูปอันมีสภาพเป็นไตรลักษณ์แล้ว กิเลสย่อมอาศัยเกิดขึ้นไม่ได้เช่นเดียวกัน

๓. สัมปชาโน เป็นผู้มีความรู้ตัวทั่วพร้อม หมายความว่า พระโยคีบุคคลนอกจากจะมีอาตปปีและสติแล้ว สิ่งสำคัญจะขาดเสียมิได้ คือ สัมปชัญญะอันเป็นตัวปัญญา ที่จะเป็นตัวตามกำหนดรู้เท่าทันอาการเป็นไปของนามรูปให้เห็นโดยความเป็นเพียงสักว่า รูปธรรมนามธรรม หรือสภาวธรรมต่างๆ ที่เกิดขึ้นจากเหตุปัจจัย ซึ่งอาศัยกันเกิดขึ้นเป็นไปเท่านั้น ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล หรือไม่ใช่ตัวตน เราเขา แต่อย่างใด เมื่อหมดเหตุหมดปัจจัยแล้ว ก็ดับไป มีสภาพเปลี่ยนแปลง ไม่ตั้งอยู่ได้นาน และไม่อยู่ในบังคับบัญชาหรือความต้องการ

ของใครแต่อย่างใด เพราะต้องเป็นไปตามกฎของไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เหมือนกันทั้งหมด และนามรูปที่ดับไปนั้น ก็มีใช้สวั บุคคล ตัวตน เราเขา แต่ประการใด เป็นแต่เพียงสภาวะธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่มีความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป เป็นธรรมดาเท่านั้น ทั้งนี้ เพื่อเป็นการกำจัดอภิชฌา คือ ความยินดีติดใจในอารมณ์ที่น่าปรารถนา และ โทมนัส คือ ความยินร้าย ความเสียใจ ความไม่พอใจในอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา เป็นการบรรเทาและละลายความยึดติดในเรา ในของของเรา และในอัตภาพตัวตนของเรา เพื่อทำลายอาสวกิเลสและอนุสัยกิเลสในขันธสันดานให้จางคลายหายไปในที่สุด

พระโยคีบุคคลผู้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ต้องอบรมองค์คุณทั้ง ๓ ประการนี้ให้เกิดขึ้น และเป็นไปอย่างสม่ำเสมอ เพื่อให้บรรลุถึงผลแห่งการปฏิบัติ แต่ถ้าย่อหย่อนหรือตั้งไป แม้แต่อย่างใดอย่างหนึ่ง วิปัสสนาญาณที่แท้ย่อมไม่สามารถเกิดขึ้นได้ [เกิดได้แต่วิปัสสนาเทียม] เพราะฉะนั้น ถ้าพระโยคีบุคคลใดขาดองค์ประกอบในการเจริญวิปัสสนาทั้ง ๓ ประการนี้ หรือย่อหย่อน ตั้ง เกินไป แม้แต่อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว การปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานย่อมไม่สามารถบรรลุถึงผลสำเร็จได้ หรือดำเนินไปไม่ถูกทางของวิปัสสนามรรค คือ หนทางที่จะดำเนินไปสู่วิปัสสนาญาณ ซึ่งผู้ที่จะเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานต้องสำเหนียกศึกษา ใคร่ครวญพิจารณา หลักการ แนวทาง และเหตุผล ในการเจริญวิปัสสนาให้ละเอียดถี่ถ้วนเสียก่อน จึงจะสามารถดำเนินไปสู่แนวทางแห่งวิปัสสนามรรคนั้นได้อย่างราบรื่นและมั่นคง ตรงต่อจุดหมายได้โดยตลอดรอดถึงฝั่ง^{๕๑}

ภูมิของวิปัสสนา

ธรรมดาการปลูกพืชพันธุ์ธัญญาหาร มีข้าวเจ้าข้าวเหนียวเป็นต้นนั้น ต้องอาศัยพื้นที่มีเรือกสวน ไร่ นา เป็นต้น เป็นที่เพาะปลูก ฉะนั้น แม้วิปัสสนากัมมัฏฐานนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน จำเป็นต้องอาศัยพื้นที่สำหรับบ่มเพาะปลูก เพื่อให้เกิดขึ้นและเจริญงอกงามขึ้น

^{๕๑} คุรยละเอียดในมหาสติปัฏฐานสูตร ที.ม.[ไทย], ๑๑/๒๗๓-๓๐๐/๒๕๗-๒๗๗.

พื้นที่สำหรับเพาะปลูกให้วิปัสสนาญาณเจริญงอกงามขึ้นนี้ เรียกว่า **ภูมิของวิปัสสนา** หรือ **วิปัสสนาภูมิ** แปลว่า อารมณ์ของวิปัสสนา

คำว่า **ภูมิ** ในที่นี้ หมายถึง **อารมณ์** เพราะฉะนั้น **วิปัสสนาภูมิ** จึงหมายถึง อารมณ์ของวิปัสสนา อารมณ์ของวิปัสสนานี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **กัมมัญฐาน** แปลว่า การงานของวิปัสสนา หรือเรียกว่า **อารัมมณกัมมัญฐาน** แปลว่า กัมมัญฐานที่เป็นตัวอารมณ์ ภูมิธรรมของวิปัสสนานี้ มี ๖ หมวด เป็นธรรมที่ใช้ในการอบรมให้เกิดวิปัสสนาปัญญา เพราะฉะนั้นผู้เจริญวิปัสสนากัมมัญฐานจึงจำเป็นต้องเข้าใจในภูมิธรรมของวิปัสสนาเหล่านี้เสียก่อน

วิปัสสนาภูมิ หรืออารมณ์ของวิปัสสนานี้ ถ้าว่าโดยย่อแล้ว มี ๒ อย่าง คือ

๑. รูปธรรม สิ่งที่เป็นตัวยื่นให้กำหนดรู้

๒. นามธรรม สิ่งที่เขาไปรู้ และสิ่งที่เป็นตัวยื่นให้กำหนดรู้ได้ด้วย

รูปธรรมและนามธรรม [เว้นโลกุตตรธรรม] เป็นภูมิพื้นที่ที่เป็นตัวยื่นให้วิปัสสนาเข้าไปเห็นแจ้ง เป็นตัวที่ทนต่อการพิสูจน์ วิปัสสนาจึงเป็นปัญญาที่ยึดเอานามรูปเป็นกัมมัญฐานคือเป็นอารมณ์ เอานามรูปเป็นทางเดิน วิปัสสนานั้นย่อมเพ่งรู้นามรูป นามรูปจึงเป็นภูมิของวิปัสสนา นามรูปเป็นกัมมัญฐานของวิปัสสนา นามรูปเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา นามรูปเป็นทางเดินของวิปัสสนา และนามรูปเป็นตัวยื่นให้วิปัสสนาเข้าไปเพ่งพิจารณา

รูปธรรม ได้แก่ รูปปรมาณู

นามธรรม ได้แก่ จิตปรมาณู และเจตสิกปรมาณู

ส่วนวิปัสสนานั้น ได้แก่ ปัญญาเจตสิก และสหชาติกธรรมคือสภาวะนามธรรมที่เกิดพร้อมกับปัญญาเจตสิก เพราะฉะนั้น นามรูปนี้มีใช่อะไรอื่น ได้แก่ จิต เจตสิก รูปนั่นเอง [ส่วนพระนิพพานนั้นสงเคราะห์เข้าเป็นนามธรรมที่พ้นจากสภาพแห่งขันธ์ จึงไม่มีสภาพเป็นไตรลักษณ์ครบทั้ง ๓ มีสภาพเป็นอนัตตาอย่างเดียว คือ เป็นสภาวะที่ไม่มีรูปร่าง สันฐานสี่สนวรรณะ ซึ่งต่างจากสภาพของจิตและเจตสิกที่มีสภาพเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา คือ แปรเปลี่ยนอยู่เสมอ ทนอยู่ไม่ได้นาน และไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของใคร]

การเพ่งวิปัสสนานั้น จะต้องกำหนดเอานามและรูปทั้ง ๒ อย่างเป็นอารมณ์ คำว่า **สภาวะของนามรูป** นั้น หมายถึงอาการเกิดดับของนามรูป เพราะธรรมดาสังขตธรรมทั้งหลาย ไม่ว่าจะเป็นนามหรือรูปก็ตาม ย่อมมีอาการเกิดดับอยู่เสมอ เพราะฉะนั้น การเพ่งอาการเกิดดับของนามและรูป จึงเรียกว่า **วิปัสสนา** แต่ตามนัยแห่งพระอภิธรรมนั้น พระพุทธองค์ทรงแสดงว่า ธรรมดานามและรูปนั้น ย่อมเป็นไปในกาลทั้ง ๓ คือ นามรูปที่เป็นอดีต นามรูปที่เป็นปัจจุบัน และนามรูปที่เป็นอนาคต ในนามรูปทั้ง ๓ อย่างนี้ พระโยคีบุคคลต้องเพ่งนามรูปที่เป็นปัจจุบันโดยตรง เพราะธรรมดานามรูปที่เป็นอดีตนั้น เป็นของที่ดับไปแล้ว ส่วนนามรูปที่เป็นอนาคตนั้น ก็เป็นของที่ยังไม่ปรากฏ ดังนั้น ในภทเทรตตสูตร พระพุทธองค์จึงทรงตรัสว่า

อดีตํ นานวาคเมยฺย

นปปฏิกกฺขเ อนาคตํ

ยทตฺตมปหีนนตํ

อปฺปตฺตยจ อนาคตํ

ปจฺจุปฺปนฺนญจ โย ธมฺมํ

ตตถ ตตถ วิปสฺสติ

อสํหิรํ อสงฺกุปํ

ตํ วิทฺธามนุพฺพหเย^{๕๒}

แปลความว่า

บุคคลไม่ควรคำนึง^{๕๓}ถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้ว ไม่ควรหวังสิ่งที่ยังมาไม่ถึง สิ่งใดล่วงไปแล้ว สิ่งนั้นก็พ้นอันล่วงไปแล้ว และสิ่งใดที่ยังไม่มาถึง สิ่งนั้นก็พ้นอันยังมาไม่ถึง

ส่วนบุคคลใดเห็นแจ้งธรรมที่เป็นปัจจุบัน ไม่อ่อนแอ ไม่คลอนแคลนในธรรมนั้นๆ บุคคลนั้นควรเจริญธรรมนั้นให้แจ่มแจ้ง^{๕๔}

อธิบายความว่า

^{๕๒} ภทเทรตตสูตร ม.อ.[บาลี] ๑๔/๕๔๔/๓๕๕.

^{๕๓} คำว่า ไม่คำนึงถึง ในที่นี้หมายถึง ไม่ปรารถนาขั้น ๕ ด้วยอำนาจตัณหาและทิฏฐิ ม.อ.[ไทย], ๗/๒๗๒/๑๗๔.

^{๕๔} ภทเทรตตสูตร ม.อ.[ไทย], ๑๔/๒๗๒/๓๑๔-๓๒๐.

นามรูปที่เป็นอดีตก็ไม่ต้องเพ่ง นามรูปที่เป็นอนาคตก็ไม่จำเป็นต้องเพ่ง เพราะนามรูปที่เป็นอดีตก็ดับสูญไปแล้ว นามรูปที่เป็นอนาคตก็ยังไม่ปรากฏด้วย ผู้มีวิปัสสนาปัญญาต้องเพ่งนามรูปที่เป็นปัจจุบันในทุกๆ ขณะก่อนที่จะยกย้าย และก่อนที่จะดับสูญไป ขณะปัจจุบันนั้นควรเพ่งให้ได้เสียก่อน หมายความว่า การเพ่งวิปัสสนาต้องอาศัยนามรูปที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน ให้เห็นอาการแห่งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ไม่เที่ยง ทุกขัง เป็นทุกข์ และอนัตตา ไม่มีแก่นสาร ดังนี้ ทุกๆ ขณะ ทุกๆ อารมณ์ และทุกๆ อิริยาบถไป เมื่อเพ่งไปด้วยวิธีการอย่างนี้แล้ว ต่อไปย่อมจะเห็นการเกิดดับของนามรูปได้^{๕๕}

วิปัสสนาภูมิ ๖

วิปัสสนาภูมิ คือ อารมณ์ที่ใช้ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา มี ๖ หมวด ได้แก่

๑. ขั้น ๕

๒. อายุตนะ ๑๒

๓. ธาตุ ๑๘

๔. อินทรีย์ ๒๒

๕. อริยสัจ ๔

๖. ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ หรือ ๑๘

ขั้น ๕

คำว่า ขั้น หมายความว่า เป็นกลุ่มเป็นกอง ตรงกับบาลีที่กล่าวว่า ราสภูเจน [ราสิภูเจน] ขนฺโธ แปลความว่า ชื่อว่า ขั้น เพราะอรรถว่า เป็นกลุ่มเป็นกอง มี ๕ ประการ คือ

๑. รูปขั้น	ได้แก่ รูป ๒๘	จัดเป็น	รูป
๒. เวทนาขั้น	ได้แก่ เวทนาเจตสิก	จัดเป็น	นาม
๓. สัญญาขั้น	ได้แก่ สัญญาเจตสิก	จัดเป็น	นาม
๔. สังขารขั้น	ได้แก่ เจตสิกที่เหลือ ๕๐	จัดเป็น	นาม
๕. วิญญาณขั้น	ได้แก่ จิตทั้งหมด	จัดเป็น	นาม

หมายเหตุ. ๑] ข้อ ๒ ถึงข้อ ๔ รวมเรียกว่า เจตสิกขั้น ๓

^{๕๕} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๘.

๒] ข้อ ๒ ถึงข้อ ๕ รวมเรียกว่า **นามชั้น ๔**

คำว่า **ชั้น** ที่หมายความว่า เป็นกลุ่มเป็นกอง เพราะมีความหมาย ๕ กอง คือ

ธรรมที่เป็น อดีต ปัจจุบัน และ อนาคต รวมกันเป็นกอง ๑

ธรรมที่เป็น อัมมัตตะ และ พหิตตะ รวมกันเป็นกอง ๑

ธรรมที่เป็น โสฬาริกะ และ สุขุมะ รวมกันเป็นกอง ๑

ธรรมที่เป็น หินะ และ ปณิตะ รวมกันเป็นกอง ๑

ธรรมที่เป็น ทูระ และ สันติกะ รวมกันเป็นกอง ๑

เพราะฉะนั้น ในชั้นทั้ง ๕ นี้ รูปที่กำลังเกิดอยู่ รูปที่ดับไปแล้ว รูปที่จะเกิดต่อไป
ข้างหน้า ทั้ง ๓ ประเภทนี้รวมกัน ชื่อว่า **รูปชั้น**

เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็เป็นไปในทำนองเดียวกันนี้

รูปที่เกิดภายในตัวเราและรูปที่เกิดภายนอกตัวเรา ทั้ง ๒ ประเภทนี้รวมกัน ชื่อว่า
รูปชั้น

เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็เป็นไปในทำนองเดียวกันนี้

รูปที่หยาบ และรูปที่ละเอียด ทั้ง ๒ ประเภทนี้รวมกันชื่อว่า **รูปชั้น**

เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็เป็นไปในทำนองเดียวกันนี้

รูปที่ทรมาน และรูปที่ประณีต ทั้ง ๒ ประเภทนี้รวมกันชื่อว่า **รูปชั้น**

เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็เป็นไปในทำนองเดียวกันนี้

รูปที่ไกลจากปัญญา คือรู้ได้ยาก และรูปที่ใกล้ต่อปัญญา คือรู้ได้ง่าย ทั้ง
๒ ประเภทนี้รวมกันชื่อว่า **รูปชั้น**

เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็เป็นไปในทำนองเดียวกันนี้

ข้อความที่แสดงถึงความหมายของคำว่า **ชั้น** ตามที่กล่าวมานี้ ย่อมทำให้รู้ได้ว่า คำ
ว่า **ชั้น** ที่หมายความว่า เป็นกลุ่มเป็นกองนั้น มิได้มุ่งหมายเอาจำนวนมากรวมกันอยู่ แต่
มุ่งหมายเอาประเภทที่ต่างกัน ๕ ประการดังกล่าวมาแล้วนั่นเอง ด้วยเหตุนี้ เวทนาเจตสิก
ดวงเดียว และสัญญาเจตสิกดวงเดียว จึงเป็นเวทนาชั้นและสัญญาชั้นได้

สำหรับพระนิพพานนั้นจัดเป็นชั้นวิมุตต์ เพราะไม่มีประเภทที่ต่างกัน กล่าวคือ

นิพพานไม่มีประเภทแห่ง ปัจจุบัน อดีต อนาคต มีแต่กาลวิมุตตอย่างเดียว ฉะนั้น จึงจัดเป็นชั้นไม่ได้

นิพพาน ที่เป็นอวิชฌัตตะไม่มี เป็นพหิตระอย่างเดียว ฉะนั้น จึงเป็นชั้นไม่ได้

นิพพาน ที่เป็นโอฬาริกะไม่มี เป็นสุขุมะอย่างเดียว ฉะนั้น จึงเป็นชั้นไม่ได้

นิพพาน ที่เป็นหิณะไม่มี เป็นปณิตะอย่างเดียว ฉะนั้น จึงเป็นชั้นไม่ได้

นิพพาน ที่เป็นสันติกะไม่มี เป็นทุระอย่างเดียว ฉะนั้น จึงเป็นชั้นไม่ได้

และที่กล่าวว่า นิพพานเป็นกาลวิมุตต พหิตระ สุขุมะ ปณิตะ ทุระ เหล่านี้ ก็ไม่เรียกว่า นิพพานมี ๕ ประเภท เพราะนิพพานที่เป็นกาลวิมุตตนั้นเอง จึงเป็น พหิตระ สุขุมะ ปณิตะ ทุระ ด้วย

แสดงวจนัตถะของคำว่า **ชั้น** ดังต่อไปนี้

“อเนกทุกฺขเหติ ขขฺชนฺตํติ = ขนฺธา” ธรรมทั้งหลายที่ถูกทุกข์ต่างๆ เคี้ยวกิน เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า **ชั้น** หมายความว่า **ชั้น ๕** นี้เป็นที่เกิดแห่ง ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ เป็นต้น ถ้าไม่มีชั้น ๕ เสียแล้ว ทุกข์ต่างๆ เหล่านี้ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้

หรืออีกนัยหนึ่ง “สุญฺญการํ ธาเรนฺตํติ = ขนฺธา” ธรรมเหล่าใดย่อมทรงไว้ซึ่งอาการอันว่างเปล่าจากอตัระ เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า **ชั้น**

อธิบายความว่า

ตามธรรมดาสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ โดยมากมีความเข้าใจว่า ความเป็นไปต่างๆ ที่ปรากฏขึ้นแก่ตนเอง เช่น การทำ การพูด การคิดนึก ความสบาย ไม่สบาย ดีใจ เสียใจ และการเปลี่ยนแปลงไปต่างๆ ของร่างกาย เป็นต้น เหล่านี้เป็นตัวเรา เป็นของเรา แทบทั้งสิ้น ดังที่ใช้พูดกันว่า เราทำ เราพูด เราคิด เราสบาย เราไม่สบาย เราดีใจ เราเสียใจ เราหนุ่ม เราแก่ เราสวย เราไม่สวย เป็นต้น และถ้าอาการดังกล่าวนี้ปรากฏแก่ผู้อื่น ก็ใช้คำว่า ผู้นั้น ผู้นี้ ทำ พูด คิด สบาย ไม่สบาย เป็นต้น รวมความว่า ทุกสิ่งทุกอย่างในโลกนี้ มีเรามีเขา ซึ่งล้วนแต่เป็นอัตตทิฏฐิ คือ ความเห็นผิดว่า เป็นตัวเป็นตน หรือมีตัวมีตนทั้งสิ้น แต่ความจริงนั้น ความเป็นไปต่างๆ เหล่านี้หาใช่เป็นเราเป็นเขาไม่ เป็นแต่เพียงสภาพของชั้น

๕ แท้ๆ กล่าวคือ การเปลี่ยนแปลงของร่างกาย มีเติบโต เจริญขึ้น แก่ลง ผมหงอก ฟันหัก เป็นต้นก็ดี การเคลื่อนไหวกายและการพูดก็ดีเหล่านี้ ชื่อว่า **รูปชั้น**

ความรู้สึกสบาย ไม่สบาย ดีใจ เสียใจ เฉยๆ เหล่านี้ ชื่อว่า **เวทนาชั้น**

ความจำสิ่งต่างๆ ได้ ชื่อว่า **สัญญาชั้น**

ความอยากได้ ความโกรธ ความหลง ความเลื่อมใส ความพยายาม ความรู้ตามความเป็นจริง เป็นต้น ที่เป็นอาการปรุงแต่งจัดแจงในจิตตสันดานของสัตว์ทั้งหลาย เหล่านี้ชื่อว่า **สังขารชั้น**

ความรู้ในอารมณ์ต่างๆ ชื่อว่า **วิญญานชั้น**

ด้วยเหตุนี้ บุคคลผู้ประกอบด้วยสุตมยปัญญา จินตมยปัญญา และภาวนามยปัญญา จึงรู้ว่า บรรดาสิ่งต่างๆ ที่มีอยู่ในโลกนี้ นอกจากชั้น ๕ แล้ว ก็ไม่มีอะไรอื่นอีก มีแต่สภาพอนัตตาทั้งสิ้น ส่วนการรู้ถึงสภาพอนัตตาของนามรูปเหล่านี้ จะรู้ชัดเพียงใดนั้น ย่อมขึ้นอยู่กับกำลังปัญญาของบุคคลนั้นๆ ตามลำดับ

รวมทั้ง ๕ หมวดนี้ เป็นสภาวะของชั้นแต่ละชั้น ซึ่งมี ๑๑ ประการ จึงเรียกว่า ชั้น ได้แก่ เบื้องชั้น คือ

๑. **รูปชั้น** คือ กองแห่งรูป มีหน้าที่แตกดับไป

๒. **เวทนาชั้น** คือ กองแห่งเวทนา มีหน้าที่เสวยอารมณ์

๓. **สัญญาชั้น** คือ กองแห่งสัญญา มีหน้าที่จำอารมณ์

๔. **สังขารชั้น** คือ กองแห่งสภาพธรรมที่ปรุงแต่งให้เกิดกระบวนการรับรู้อารมณ์ที่พิเศษออกไปจากเวทนาชั้นและสัญญาชั้น ย่อมมีหน้าที่ประจำของตนๆ

๕. **วิญญานชั้น** คือ กองแห่งวิญญาน มีหน้าที่เป็นประธานในการรู้อารมณ์ต่างๆ

รวมนามเจตสิกชั้น ๓ กับนามธรรมวิญญานชั้น ๑ เรียกว่า **นามชั้น ๔**

ส่วนรูปทั้งหมดนั้น เรียกว่า **รูปชั้น**

เพราะฉะนั้น ชั้น ๕ นี้จึงไม่ใช่อื่นไกลที่ไหน ได้แก่ ปรมัตถธรรม ๓ ประการ คือ จิต เจตสิก รูป นั่นเอง อุปมาเหมือนต้นไม้ เมื่ออยู่ในป่า ก็เรียกว่า **ป่าไม้** เมื่อนำมาใช้สร้าง

บ้านเรือน ก็เรียกว่า เสา บ้าง แผ่นกระดาน บ้าง ฝาผนัง บ้าง เป็นต้น ฉันทะ แม้ชั้น ๕ ก็ฉันทะ ได้แก่ จิต เจตสิก รูป อันเป็นปรมัตถธรรม นั้นเอง

ส่วนพระนิพพานนั้น ไม่นับเข้าเป็นชั้น เพราะมีสภาพไม่ครบอาการของชั้น ๑๑ ประการดังกล่าวแล้ว จึงเรียกว่า **ชั้นวิมุตต์** แปลว่า พ้นจากสภาพแห่งชั้น ๕

อายตนะ ๑๒

คำว่า **อายตนะ** หมายถึง เป็นบ่อเกิด หรือ เป็นเหตุทำให้เกิดธรรมต่างๆ หมายความว่า ธรรมที่เป็นเหมือนสะพานเครื่องเชื่อมต่อให้เกิดความรู้ มีวิญญาณเป็นต้น ตามมา ชื่อว่า อายตนะ มี ๑๒ ประการ คือ

๑. จักขายตนะ	ได้แก่ จักขุปสาทรูป	จัดเป็น	รูป
๒. รูปายตนะ	ได้แก่ วัณณรูป คือ สีต่างๆ	จัดเป็น	รูป
๓. โสทายตนะ	ได้แก่ โสตปสาทรูป	จัดเป็น	รูป
๔. สัททายตนะ	ได้แก่ สัททรูป คือ เสียงต่างๆ	จัดเป็น	รูป
๕. ฆานายตนะ	ได้แก่ ฆานปสาทรูป	จัดเป็น	รูป
๖. คันธายตนะ	ได้แก่ คันธรูป คือ กลิ่นต่างๆ	จัดเป็น	รูป
๗. ชิวหายตนะ	ได้แก่ ชิวหาปสาทรูป	จัดเป็น	รูป
๘. รสายตนะ	ได้แก่ รสรูป คือ รสต่าง ๆ	จัดเป็น	รูป
๙. กายายตนะ	ได้แก่ กายปสาทรูป	จัดเป็น	รูป
๑๐. โผฏฐัพพายตนะ	ได้แก่ ปถวิ เตโช วาโย	จัดเป็น	รูป
๑๑. มนายตนะ	ได้แก่ จิตทั้งหมด	จัดเป็น	นาม
๑๒. ัมมายตนะ	ได้แก่ เจตสิก ๕๒ นิพพาน	จัดเป็น	นาม
	สุขุมรูป ๑๖	จัดเป็น	รูป

สภาวะธรรมทั้ง ๑๒ ประการนี้ ชื่อว่า เป็นภูมิพื้นที่ให้เกิดวิปัสสนาญาณได้เข้าไปรู้แจ้ง เห็นจริง เช่นเดียวกับชั้น ๕ ดังกล่าวแล้ว และอายตนะ ๑๒ ประการนี้หาใช่อื่นไกล ไม่ได้แก่ ปรมัตถธรรมทั้ง ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน นั้นเอง

อายตนะ ๑๒ เหล่านี้ แบ่งเป็นอายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖

อายตนะภายใน ๖ ได้แก่ จักขายตนะ โสทายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ และมโนายตนะ ที่ชื่อว่า อายตนะภายใน นั้น เพราะเป็นอายตนะที่ใช้ประโยชน์ได้มากกว่าและใช้อยู่เป็นประจำ ซึ่งเปรียบเหมือนบุคคลภายในหรือบุคคลใกล้ชิด จะเรียกหาเรียกใช้ ก็เรียกได้ง่าย ใช้ได้เร็วกว่าบุคคลภายนอก

อายตนะภายนอก ๖ ได้แก่ รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ และธัมมายตนะ ที่ชื่อว่า อายตนะภายนอก นั้น เพราะเป็นอายตนะที่ไม่ค่อยได้ใช้ประโยชน์หรือไม่ได้ใช้อยู่เป็นประจำ

อายตนะ ๑๒ ซึ่งเป็นธรรมชาติที่เกิดในทวารทั้ง ๖ และอารมณ์ ๖ เป็นบ่อเกิดของธรรมเหล่าอื่น เป็นที่ไหลมาแห่งบุญและบาป มีจิตและเจตสิกชอบใจอยู่ที่นี่ ย่อมไหลนำไปสู่ทุกข์ในสังสารวัฏฏ์ เพราะฉะนั้น คำว่า อายตนะ นี้ จึงมีความหมาย ๕ ประการ คือ

๑. **สัทธายตนะ** หมายความว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ที่เป็นอายตนะภายในนี้ เรียกว่า อายตนะ เพราะเป็นที่เกิดแห่งวิถิจิตบ่อยๆ กล่าวคือ ไม่ว่าบุคคลจะเกิดในชาติใดภพใดก็ตาม จิตของสัตว์เหล่านั้นย่อมไม่เกิดที่อื่น ต้องเกิดตามอายตนะเหล่านี้เท่านั้น

๒. **นิวาธายตนะ** หมายความว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ที่เป็นอายตนะภายในนี้ เรียกว่า อายตนะ เพราะเป็นที่อยู่ของวิถิจิต การแสดงเช่นนี้ เป็นการแสดงโดยอุปจารนัย คือ นัยโดยอ้อม เพราะวิถิจิตต่างๆ นั้น ไม่ใช่มีอยู่แล้วที่ ตา หู จมูก เป็นต้นแต่อย่างใด ต่อเมื่อมีเหตุปัจจัยประชุมพร้อมเพรียงกันแล้ว วิถิจิตเหล่านั้นจึงจะเกิดขึ้น เปรียบเหมือนตัวพินกับเสียงพิน ย่อมกล่าวไม่ได้ว่า เสียงพินนั้นอยู่ที่ตัวพินหรืออยู่ที่สายพิน แต่ถ้าตีตขึ้นแล้ว เสียงนั้นย่อมปรากฏดังขึ้นมา คล้ายกับว่าเสียงนั้นอยู่ในตัวพินหรือในสายพิน ข้อนี้ฉันใด วิถิจิตกับอัมมัตติกายตนะ ๖ ก็เช่นเดียวกัน คือ กล่าวไม่ได้ว่า วิถิจิตนี้อยู่ในอัมมัตติกายตนะ ๖ เหล่านี้ แต่เมื่อมีเหตุปัจจัยประชุมกันครบบริบูรณ์แล้ว วิถิจิตย่อมปรากฏเกิดขึ้นได้ เหมือนหนึ่งว่าวิถิจิตนี้อยู่ในอายตนะเหล่านี้ ฉะนั้นเหมือนกัน

๓. **อากัฏฐายตนะ** หมายความว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ที่เป็นอายตนะภายในนี้ เรียกว่า อายตนะ เพราะเกิดอยู่ในสัตว์ทั่วไป ไม่เลือกชั้นต่ำ ชั้นสูง เล็ก ใหญ่ กล่าวคือ

ไม่ว่าจะเป็นมนุษย์ เทวดา สัตว์เดรัจฉาน เป็นต้น ที่มีวิญญาณ ก็ต้องมี ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ [ตามสมควรที่จะมีได้] ด้วยกันทั้งสิ้น

๔. สโมสรัฏฐะ หมายความว่า รูปายตนะ เป็นต้น จนถึง อัมมายตนะ ที่เป็นอายตนะภายนอกนี้ เรียกว่า อายตนะ เพราะเป็นที่ประชุมแห่งวิถิจิตทั้งหลาย กล่าวคือ วิถิจิตต่างๆ ที่เกิดขึ้นนั้น จะต้องมีการรับอารมณ์เสมอ การรับอารมณ์ของวิถิจิตเหล่านี้ คล้ายกับว่า เข้าไปประชุมกันในอารมณ์ มีรูปารมณ์ เป็นต้นที่ตนรับอยู่ ฉะนั้น

๕. การณัฏฐะ หมายความว่า อายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ เหล่านี้ เรียกว่า อายตนะ เพราะเป็นเหตุให้วิถิจิตเกิดขึ้น กล่าวคือ ตามธรรมดาวิถิจิตจะเกิดขึ้นได้ นั้น ต้องมีทั้งอายตนะภายในและอายตนะภายนอก ถ้าไม่มีอายตนะเหล่านี้เสียแล้ว วิถิจิตย่อมเกิดขึ้นไม่ได้เลย

สรุปความว่า อายตนะ ๑๒ นั้น ที่เป็นเฉพาะรูปธรรมอย่างเดียว มี ๑๐ อย่าง ได้แก่ อายตนะที่ ๑ ถึงที่ ๑๐ มีรูปายตนะ เป็นต้นจนถึง โผฏฐัพพายตนะ เป็นที่สุด

อายตนะที่เป็นนามอย่างเดียว มี ๑ อย่าง คือ อายตนะที่ ๑๑ ได้แก่ มนายตนะ

อายตนะที่เป็นทั้งรูปและนาม มี ๑ อย่าง คือ อายตนะที่ ๑๒ ได้แก่ อัมมายตนะ กล่าวคือ สุขุมรูป ๑๖ เป็นรูปอายตนะ ส่วนเจตสิก ๕๒ และนิพพานนั้น เป็นนามอายตนะ เพราะฉะนั้น อายตนะทั้งหมด จึงได้แก่ รูป กับ นาม นั้นเอง

ธาตุ ๑๘

คำว่า ธาตุ หมายถึง ธรรมชาติที่ทรงไว้ซึ่งสภาวะของตนๆ ไม่เปลี่ยนแปลงสภาวะไปเป็นอย่างอื่น แม้โลกและสังคมจะเปลี่ยนแปลงไป หรือสมมติเรียกขานแตกต่างกันไปอย่างไรก็ตาม แต่สภาวะของธรรมเหล่านั้น ก็ยังทรงอยู่ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ธาตุ มี ๑๘ ประการ คือ

๑. จักขุธาตุ	ได้แก่ จักขุปสาทรูป	จัดเป็น	รูป
๒. โสตรธาตุ	ได้แก่ โสตปสาทรูป	จัดเป็น	รูป
๓. ฆานธาตุ	ได้แก่ ฆานปสาทรูป	จัดเป็น	รูป
๔. ชิวหาธาตุ	ได้แก่ ชิวหาปสาทรูป	จัดเป็น	รูป

๕. กายธาตุ	ได้แก่	กายปสาทรูป	จัดเป็น	รูป
๖. รูปธาตุ	ได้แก่	วิณณรูปคือ สีต่างๆ	จัดเป็น	รูป
๗. สัทธาธาตุ	ได้แก่	สัททรูปคือ เสียงต่างๆ	จัดเป็น	รูป
๘. คันธธาตุ	ได้แก่	คันธรูปคือ กลิ่นต่างๆ	จัดเป็น	รูป
๙. รสธาตุ	ได้แก่	รสรูปคือ รสต่างๆ	จัดเป็น	รูป
๑๐. โผฏฐัพพธาตุ	ได้แก่	ปถวี เตโช วาโย	จัดเป็น	รูป
๑๑. จักขุวิญญาณธาตุ	ได้แก่	จักขุวิญญาณจิต ๒	จัดเป็น	นาม
๑๒. โสทวิญาณธาตุ	ได้แก่	โสทวิญาณจิต ๒	จัดเป็น	นาม
๑๓. ฆานวิญาณธาตุ	ได้แก่	ฆานวิญาณจิต ๒	จัดเป็น	นาม
๑๔. ชิวหาวิญาณธาตุ	ได้แก่	ชิวหาวิญาณจิต ๒	จัดเป็น	นาม
๑๕. กายวิญาณธาตุ	ได้แก่	กายวิญาณจิต ๒	จัดเป็น	นาม
๑๖. มโนธาตุ	ได้แก่	ปัญจทวารารวิชฌจิต ๑ สัมปฏิจฉันนจิต ๒	จัดเป็น	นาม
๑๗. มโนวิญาณธาตุ	ได้แก่	จิต ๗๖ ดวง	จัดเป็น	นาม
[เวทนาปัญจวิญาณจิต ๑๐ และมโนธาตุจิต ๓]				
๑๘. รัมมธาตุ	ได้แก่	เจตสิก ๕๒ นิพพาน	จัดเป็น	นาม
		สุขุมรูป ๑๖	จัดเป็น	รูป

คำว่า ธาตุ ในที่นี้ จึงหมายถึง สภาวะที่ทรงไว้ซึ่งสภาพของตนอย่างจริงแท้ เป็นสภาวะที่ยืนให้พิสุจน์ ยืนให้รู้ ยืนให้เห็น ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ไม่ใช่ชีวะ หมายความว่า ปราศจากอาการของสัตว์ ปราศจากอาการของชีวะ กล่าวคือ ไม่มีการมา ไม่มีการไป ไม่มีการกิน ไม่มีการนอน เป็นต้น และประกอบกิจอย่างอื่นไม่ได้ ไม่มีชีวิตที่เที่ยงแท้ยั่งยืนอยู่ได้ตลอด เพราะมีการเกิดดับอยู่ตลอดเวลา [ยกเว้นพระนิพพานที่เป็นธรรมธาตุอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นสภาพเที่ยง ยั่งยืน ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง] เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า ธาตุ ฯ

ในธาตุ ๑๘ เหล่านี้ จำแนกได้เป็น ๓ จำพวก คือ

๑. ธาตุรับ ได้แก่ ธาตุที่เป็นตัวทวาร ๖ [อายตนะภายใน ๖]

๒. ธาตุกระทบ ได้แก่ ธาตุที่เป็นตัวอารมณ์ ๖ [อายตนะภายนอก ๖]

๓. ธาตุรู้ ได้แก่ ธาตุที่เป็นตัววิญญาณ ๗ [วิญญาณธาตุ ๗]

ธาตุรับ ๖

๑. จักขุธาตุ	ได้แก่ จักขุปสาทรูป	จัดเป็น	รูป
๒. โสตรธาตุ	ได้แก่ โสตปสาทรูป	จัดเป็น	รูป
๓. ฆานธาตุ	ได้แก่ ฆานปสาทรูป	จัดเป็น	รูป
๔. ชิวหาธาตุ	ได้แก่ ชิวหาปสาทรูป	จัดเป็น	รูป
๕. กายธาตุ	ได้แก่ กายปสาทรูป	จัดเป็น	รูป
๑๗. มโนวิญญาณธาตุ	ได้แก่ ภาวักจิต ๑๙ [มโนทวาร]	จัดเป็น	นาม

ธาตุกระทบ ๖

๖. รูปธาตุ	ได้แก่ วัณณรูป คือ สีต่างๆ	จัดเป็น	รูป
๗. สัทธาธาตุ	ได้แก่ สัททรูป คือ เสียงต่างๆ	จัดเป็น	รูป
๘. คันธธาตุ	ได้แก่ คันธรูป คือ กลิ่นต่างๆ	จัดเป็น	รูป
๙. รสธาตุ	ได้แก่ รสรูป คือ รสต่างๆ	จัดเป็น	รูป
๑๐. โผฏฐัพพธาตุ	ได้แก่ ปถวี เตโช วาโย	จัดเป็น	รูป
๑๘. ัมมธาตุ	ได้แก่ เจตสิก ๕๒ นิพพาน	จัดเป็น	นาม
	สุขุมรูป ๑๖	จัดเป็น	รูป

ธาตุรู้ ๗

๑๑. จักขุวิญญาณธาตุ	ได้แก่ จักขุวิญญาณจิต ๒	จัดเป็น	นาม
๑๒. โสตวิญาณธาตุ	ได้แก่ โสตวิญาณจิต ๒	จัดเป็น	นาม
๑๓. ฆานวิญาณธาตุ	ได้แก่ ฆานวิญาณจิต ๒	จัดเป็น	นาม
๑๔. ชิวหาวิญาณธาตุ	ได้แก่ ชิวหาวิญาณจิต ๒	จัดเป็น	นาม
๑๕. กายวิญาณธาตุ	ได้แก่ กายวิญาณจิต ๒	จัดเป็น	นาม
๑๖. มโนธาตุ	ได้แก่ ปัญจทวาราวชชนจิต ๑ สัมปฏิจฉันนจิต ๒	จัดเป็น	นาม
๑๗. มโนวิญญาณธาตุ	ได้แก่ จิต ๗๖ ดวง	จัดเป็น	นาม

[เว้นทวิปัญญวิญญานจิต ๑๐ และมโนธาตุ ๓ ที่เหลือเป็นมโนวิญญานธาตุ ๗๖ ส่วน ภาวจิต ๑๙ เป็นทั้งตัวรับและตัวรู้ด้วย]

ธาตุทั้ง ๑๘ นี้ เป็นรูปธรรม ๑๐ ธาตุ คือ ธาตุที่ ๑ ถึงที่ ๑๐ เป็นนามธรรม ๗ ธาตุ คือ ธาตุที่ ๑๑ ถึงที่ ๑๗ เป็นทั้งรูปธรรมและนามธรรม ๑ ธาตุ คือ ธาตุที่ ๑๘ ฯ

ธาตุที่เป็นตัวรับ มี ๕ ธาตุ คือ ธาตุที่ ๑ ถึงที่ ๕ ธาตุที่เป็นตัวกระทบ มี ๖ ธาตุ คือ ธาตุที่ ๖ ถึงที่ ๑๐ และที่ ๑๘ ธาตุที่เป็นตัวรู้ มี ๗ ธาตุ คือ ธาตุที่ ๑๑ ถึงที่ ๑๗

ธาตุที่เป็นทั้งตัวกระทบและตัวรู้ มี ๗ ธาตุ คือ ธาตุที่ ๑๑ ธาตุที่ ๑๗ หมายความว่า ธาตุที่เป็นตัวรู้ก็ได้ เป็นตัวอารมณ์ก็ได้

ธาตุที่เป็นทั้งตัวรับและตัวรู้ มี ๑ ธาตุ คือ มโนวิญญานธาตุบางส่วน ได้แก่ ภาวจิต ๑๙ เป็นทวารด้วย เป็นตัวรู้อารมณ์ด้วย

สรุปความแล้ว ธาตุเหล่านี้ ไม่ใช่อื่นไกลอะไรที่ไหน ได้แก่ รูปกับนาม นั่นเอง ฯ

อินทรีย์ ๒๒

คำว่า อินทรีย์ แปลว่า ความเป็นใหญ่ เป็นผู้ปกครอง หมายความว่า ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในหน้าที่การงานของตนๆ ซึ่งมีความสามารถทำให้สภาพธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกันกับตนนั้นเป็นไปตามอำนาจหน้าที่ของตนได้ อินทรีย์นี้ เมื่อว่าโดยองค์ธรรมปรมาัตถ์แล้ว มี ๑๖ คือ ปสาทรูป ๕ ภาวรูป ๒ ชีวิตรูป ๑ ชีวิตินทรีย์เจตสิก ๑ จิต ๑ เวทนาเจตสิก ๑ สัทธาเจตสิก ๑ วิริยเจตสิก ๑ สติเจตสิก ๑ เอกัคคตาเจตสิก ๑ และปัญญาเจตสิก ๑ แต่เมื่อว่าโดยประเภทแล้ว มี ๒๒ ประการ คือ

๑. จักขุนทรีย์	ได้แก่ จักขุปสาทรูป	จัดเป็น	รูป
๒. โสตินทรีย์	ได้แก่ โสตปสาทรูป	จัดเป็น	รูป
๓. ฆานินทรีย์	ได้แก่ ฆานปสาทรูป	จัดเป็น	รูป
๔. ชิวหินทรีย์	ได้แก่ ชิวหาปสาทรูป	จัดเป็น	รูป
๕. กายินทรีย์	ได้แก่ กายปสาทรูป	จัดเป็น	รูป
๖. อิตถินทรีย์	ได้แก่ อิตถิภาวรูป	จัดเป็น	รูป
๗. บุริสนทรีย์	ได้แก่ บุริสภาวรูป	จัดเป็น	รูป

๘. ชีวตินทรีย์	ได้แก่ ชีวiturp	จัดเป็น	รูป
	ชีวติน ทริยเจตสิก	จัดเป็น	นาม
๙. มนินทรีย์	ได้แก่ จิตทั้งหมด	จัดเป็น	นาม
๑๐. สุขินทรีย์	ได้แก่ สุขเวทนา	จัดเป็น	นาม
๑๑. ทุกขินทรีย์	ได้แก่ ทุกขเวทนา	จัดเป็น	นาม
๑๒. โสมนัสสินทรีย์	ได้แก่ โสมนัสสเวทนา	จัดเป็น	นาม
๑๓. โทมนัสสินทรีย์	ได้แก่ โทมนัสสเวทนา	จัดเป็น	นาม
๑๔. อุpekขินทรีย์	ได้แก่ อุเบกขาเวทนา	จัดเป็น	นาม
๑๕. สัทธินทรีย์	ได้แก่ สัทธาเจตสิก	จัดเป็น	นาม
๑๖. วิริยินทรีย์	ได้แก่ วิริยเจตสิก	จัดเป็น	นาม
๑๗. สตินทรีย์	ได้แก่ สติเจตสิก	จัดเป็น	นาม
๑๘. สมาธินทรีย์	ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก	จัดเป็น	นาม
๑๙. ปัญญินทรีย์	ได้แก่ ปัญญาเจตสิก	จัดเป็น	นาม
๒๐. อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์	ได้แก่ ปัญญาเจตสิก	จัดเป็น	นาม
๒๑. อัญญินทรีย์	ได้แก่ ปัญญาเจตสิก	จัดเป็น	นาม
๒๒. อัญญาตาวิณทรีย์	ได้แก่ ปัญญาเจตสิก	จัดเป็น	นาม

ความเป็นใหญ่ในหน้าที่ของอินทรีย์

ธรรมชาติที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในกิจต่างๆ ในหน้าที่ของตนๆ เรียกว่า อินทรีย์ มี ๒๒ ประการ ซึ่งเป็นภูมิพื้นที่ให้วิปัสสนาปัญญาเจริญงอกงามไพบูลย์ยิ่งขึ้น จวบจนบรรลุโลกุตตรธรรมเป็นที่สุด ดังจักได้แสดงให้เห็นประจักษ์ชัด ต่อไปนี้

๑. จักขุนทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่ของประสาทตา มีหน้าที่รับสี
๒. โสตินทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่ของประสาทหู มีหน้าที่รับเสียง
๓. ฆานินทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่ของประสาทจมูก มีหน้าที่รับกลิ่น
๔. ชิวหินทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่ของประสาทลิ้น มีหน้าที่รับรส
๕. กายินทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่ของประสาทกาย มีหน้าที่รับสัมผัส

๖. อิตถินทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่ของอิตถิการูป มีหน้าที่แสดงลักษณะ
กิริยาอาการของหญิง
๗. บุริสินทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่ของบุริสการูป มีหน้าที่แสดงลักษณะ
กิริยาอาการของชาย
๘. ชีวิตินทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่ของชีวิต มีหน้าที่รักษานามรูป
๙. มนินทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่ของใจ มีหน้าที่รู้อารมณ์
๑๐. สุขินทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่ของสุขเวทนา มีหน้าที่เสวยสุขทางกาย
๑๑. ทุกخينทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่ของทุกขเวทนา มีหน้าที่เสวยทุกข์ทางกาย
๑๒. โสมนัสสินทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่ของโสมนัสสเวทนา มีหน้าที่เสวยสุขทางใจ
๑๓. โทมนัสสินทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่ของโทมนัสสเวทนา มีหน้าที่เสวยทุกข์ทางใจ
๑๔. อุเปกخينทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่ของอุเบกขาเวทนา มีหน้าที่เสวยอารมณ์ที่
ปานกลาง
๑๕. สัทธินทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่ของศรัทธา มีหน้าที่เชื่อและเลื่อมใส
๑๖. วิริยินทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่ของวิริยะ มีหน้าที่เพียรพยายาม
๑๗. สตินทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่ของสติ มีหน้าที่ระลึกรู้เท่าทันอารมณ์
๑๘. สมาธินทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่ของสมาธิ มีหน้าที่ตั้งมั่นในอารมณ์
๑๙. ปัญญินทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่ของปัญญา มีหน้าที่รู้อารมณ์ตามความเป็นจริง
๒๐. อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่ของโสดาปัตติมัคคญาณมี
หน้าที่รู้พระนิพพานที่ยังไม่เคยรู้มาก่อน พร้อมกับทำลายอกุศลธรรม คือ ทิณฺณิ อิสสา
มัจฉริยะ กุกกุจจะ และวิจิกิจฉา ให้เด็ดขาด เป็นสมุจเฉตปหาน
๒๑. อัญญินทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่ของโสดาปัตติผลญาณ เป็นต้น จนถึงอรหัตต
มัคคญาณ มีหน้าที่รู้พระนิพพานที่โสดาปัตติมัคคญาณเคยรู้มาแล้ว และทำลายอกุศลธรรม
อื่นๆ ตามลำดับแห่งญาณ
๒๒. อัญญาตาวินทรีย์ คือ ความเป็นใหญ่ของอรหัตตผลญาณ มีหน้าที่รู้พระ
นิพพานและเสวยวิมุตติสุข จากการที่ได้ทำลายอกุศลธรรมทั้งปวงโดยสิ้นเชิงแล้ว

อินทรี ๒๒ นี้ ก็มีใช้สิ่งอื่นใดที่ไหน คือ รูปธรรมและนามธรรม เหมือนกับวิปัสสนา ภูมิอื่นๆ ดังกล่าวแล้วนั่นเอง

ในอินทรี ๒๒ นี้ เป็นรูปธรรม ๗ อย่าง เป็นนามธรรม ๑๔ อย่าง เป็นทั้งรูปทั้งนาม ๑ อย่าง นามรูปนี้แลที่นำมาเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ซึ่งเป็นตัวกัมมัฏฐาน เรียกว่า **อารัมมณกัมมัฏฐาน** และอินทรีที่เป็นนาม ก็เป็นทั้งกัมมัฏฐานและเป็นทั้งตัวเพ่ง กัมมัฏฐานด้วย ที่เรียกว่า **อารัมมณิกภาวนากัมมัฏฐาน**

อริยสัจจะ ๔

คำว่า **อริยสัจจะ** หมายถึง ความจริงอันประเสริฐ หรือความจริงแท้ หรือความจริง ที่พระอริยเจ้าเข้าไปรู้แจ้งได้ มี ๔ ประการ คือ

๑. ทุกขสัจจะ	ได้แก่	โลกียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๑ [เว้นโลภะ]	จัดเป็น	นาม
		และ รูป ๒๘	จัดเป็น	รูป
๒. สมุทัยสัจจะ	ได้แก่	โลภเจตสิก	จัดเป็น	นาม
๓. นิโรธสัจจะ	ได้แก่	นิพพาน	จัดเป็น	นาม
๔. มัคคสัจจะ	ได้แก่	เจตสิกที่เป็นองค์มรรค ๘	จัดเป็น	นาม

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเป็นผู้ประเสริฐกว่ามนุษย์และเทวดาทั้งหลาย เป็นผู้ตรัสความจริงทั้งหลายว่า สัจจะมี ๒ ประเภท คือ โลกียสัจจะ และโลกุตตรสัจจะ แต่สัจจะที่ ๓ [คือ สมมติสัจจะ] นั้นหาไม่มี ซึ่งเป็นแต่เพียงสมมติกันขึ้นเท่านั้น ความจริงที่เป็นปรมัตตสัจจะอันเป็นธรรมที่ไปจากข้าศึก อันพระอริยเจ้าได้รู้แล้ว ได้ละแล้ว ได้ทำให้แจ้งแล้ว และได้เจริญแล้ว ซึ่งเป็นสภาพความจริงที่ปรากฏแก่พระอริยเจ้าทั้งหลายโดยประจักษ์แจ้ง และพระอริยเจ้าทั้งหลายย่อมรู้ย่อมเห็นสภาวะธรรมเหล่านั้นตามความเป็นจริง เพราะฉะนั้น จึงเรียกสภาวะธรรมเหล่านั้นว่า อริยสัจจะ ตามที่พระพุทธองค์ทรงเทศนาไว้ว่า มีอยู่ ๔ ประการ คือ

๑. ทุกขอริยสัจจะ	เป็นความทุกข์จริงๆ หรือทุกข์ล้วนๆ
๒. สมุทัยอริยสัจจะ	เป็นเหตุให้เกิดทุกข์จริงๆ
๓. นิโรธอริยสัจจะ	เป็นความดับแห่งทุกข์จริงๆ

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจจะ เป็นทางดับทุกข์จริงๆ

[หรือเรียกสั้นๆ ว่า ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค]

สภาพของอริยสัจจะ ๔

ทุกข์ คือ นามรูปที่เป็นชั้น ๕ เป็นทุกข์ทนได้ยาก เพราะเกิดดับอยู่เสมอ

สมุทัย คือ โลภะตัณหา อยากได้ทุกข์มายึดเหนี่ยวผูกพันไว้

นิโรธ คือ นิพพาน ความดับแห่งทุกข์โดยไม่เหลือ

มรรค คือ ทางดับทุกข์ ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา

หน้าที่ของอริยสัจจะ ๔

ทุกข์ มีหน้าที่เป็นฐานให้รู้ คือ เป็นฐานให้มรรคเข้าไปรู้

สมุทัย มีหน้าที่เป็นฐานให้ละ คือ เป็นฐานให้มรรคมากำจัดเสีย

นิโรธ มีหน้าที่เป็นฐานให้ทำให้แจ้ง คือ เป็นฐานให้มรรคมารู้แจ้ง

มรรค มีหน้าที่ให้เจริญ คือ ให้วิริยะ สติ ปัญญา เจริญให้เป็นองค์มรรค

เมื่อสรุปแล้ว อริยสัจจะ ๔ ก็คือ **รูปธรรมกับนามธรรม** นั่นเอง

บทบาทของมัคคอริยสัจจะ

ในขณะที่มรรคทำงานนั้น ย่อมนำเอาทุกข์สัจจะคือนามรูปชั้น ๕ มาเป็นทางเดิน กล่าวคือ เป็นอารมณ์ในการกำหนดรู้ โดยมรรคมองค์ ๘ เป็นผู้เดินทาง กล่าวคือ เป็นผู้กำหนดรู้ทุกข์ พร้อมกันนั้นย่อมทำการละสมุทัยไปด้วย หากละสมุทัยได้หมดสิ้นเมื่อใด ทุกข์ย่อมดับไป และนิโรธก็ย่อมปรากฏเด่นชัดในใจของบุคคลนั้นด้วยเมื่อนั้น ตัวอย่างเช่น

ในขณะที่อ้าปากพูดเป็นทุกข์สัจจะ สติรู้เท่าทันเป็นมัคคสัจจะ จัดเป็น **สัมมาวาจา** คือ การพูดชอบ

ในขณะที่เดิน ยืน นั่ง นอน คู้เหยียด เคลื่อนไหวทำการงานต่างๆ เป็นทุกข์สัจจะ สติรู้เท่าทันเป็นมัคคสัจจะ ละสมุทัย คือ ความอยากเดิน อยากยืน อยากนั่ง อยากนอน อยากคู้ อยากเหยียด เป็นต้น ละตัวโมหะ คือ ความพลั้งเผลอเสียได้ ทุกขณะที่ทำกิจการงานต่างๆ เหล่านี้ จัดเป็น **สัมมากัมมันตะ** คือ ทำการงานชอบ

ในขณะที่เห็น ได้ยิน ตมกลิ่น ลิ้มรส กระบทสัมผัส นึกคิด หรือขณะรับประทาน อาหาร ขณะนั่งห่ม ขณะใช้สอยเสนาสนะ อย่างใดอย่างหนึ่ง มีสติรู้เท่าทัน เป็นมคฺคสัจจะ ในขณะที่นั้นย่อมละสมุทัย คือ ความอยากเห็น อยากได้ยิน อยากดมกลิ่น อยากลิ้มรส อยากกระบทสัมผัส ตัดใจในความคิดนึก เป็นต้นเหล่านั้น ละตัวโมหะ คือ ความพลั้งเผลอ หลงใหลเสียได้ จัดเป็น **สัมมาอาชีวะ** คือ การเป็นอยู่ชอบ

องค์มรรคทั้ง ๓ คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ จัดเป็น **ศีลสิกขา** เพราะเว้นจากโทษ คือ ความประพฤติชั่วทางกายและทางวาจา ด้วยอำนาจโมหะความ หลงความไม่รู้เท่าทัน เป็นต้นเสียได้

ในขณะที่นั้น มีความเพียรพยายามในการกำหนดพิจารณาทุกขณะ มิให้จิตตกไปสู่ ความเกียจคร้าน จัดเป็น **สัมมาวายามะ** คือ ความเพียรชอบ

ในขณะที่กำหนดพิจารณาทุกกิริยาอาการอยู่นั้น มีสติรู้เท่าทันทุกขณะ จัดเป็น **สัมมาสติ** คือ ความระลึกรู้ชอบ

ในขณะที่กำหนดพิจารณาอยู่ทุกขณะนั้น มีสมาธิตั้งมั่นในอารมณ์อย่างเดียว ไม่ซัด ส่ายไปในอารมณ์อื่น จัดเป็น **สัมมาสมาธิ** คือ ความตั้งใจมั่นชอบ

องค์มรรคทั้ง ๓ คือ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ จัดเป็น **จิตตสิกขา** เพราะ เป็นการอบรมภาวนาทางจิต เพื่อสำรวจระวังและป้องกันกิเลสมิให้เกิดขึ้น และกำจัดกิเลส ที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดไป ด้วยความเพียรพยายามเผากิเลสให้เร่าร้อน มีสติสำรวจระวัง และ มีสมาธิตั้งมั่นในอารมณ์เดียวอย่างมั่นคง เพื่อกำจัดความเกียจคร้าน ความหลงลืมสติ และ ความฟุ้งซ่านแห่งจิต ตามลำดับ

ปัญญาอันเห็นชอบตามความเป็นจริงว่า สิ่งเหล่านั้นเป็นสักแต่ว่ารูปกับนาม ไม่ใช่ สัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา แต่ประการใด จนกระทั่งเห็นความเกิดดับของนามรูปเหล่านั้น จัดเป็น **สัมมาทิฏฐิ** คือ ความเห็นชอบ

การตรัสรู้ตามความเกิดดับของนามรูปทุกขณะ โดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ที่มาพร้อมกับนามรูปเหล่านั้น จัดเป็น **สัมมาสังกัปปะ** คือ ความดำริชอบ

องค์มรรคทั้ง ๒ คือ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ จัดเป็น ปัญญาสิกขา เพราะเป็น การอบรมปัญญาให้เจริญขึ้น เพื่อประหาณอนุสัยกิเลสให้ขาดลงตามลำดับ

เมื่อกำหนดพิจารณาเห็นนามรูปดับไปพร้อมกับเห็นไตรลักษณ์พร้อมๆ กันเช่นนั้น ย่อมจะสิ้นอาสวะ อันเป็นตัวสมุทัย เมื่อนั้นทุกข์ย่อมจะดับไปด้วย ไม่มีเหลือปรากฏเห็นได้ จัดเป็นนิโรธสัจจะ คือ ความดับสนิทแห่งทุกข์และเหตุให้เกิดทุกข์ทั้งปวง เรียกว่า นิโรธ สัจจะ เมื่อเป็นเช่นนี้ อริยสัจทั้ง ๔ ย่อมสมบูรณ์พร้อมแก่พระอริยเจ้าแน่นอน

ปฏิจจสมุปบาทองค์ ๑๒

ความประชุมพร้อมกันแห่งผล โดยอาศัยความสามัคคีแห่งปัจจัยธรรมทั้งหลาย ทำให้เกิดผลโดยพร้อมเพรียงและสม่ำเสมอ เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท มี ๑๒ ประการ ซึ่งเป็นเหตุเป็นผลสืบเนื่องกันไปไม่ขาดสาย ดังต่อไปนี้

๑. อวิชชา	เป็นปัจจัยให้เกิด	สังขาร
๒. สังขาร	เป็นปัจจัยให้เกิด	วิญญาน
๓. วิญญาน	เป็นปัจจัยให้เกิด	นามรูป
๔. นามรูป	เป็นปัจจัยให้เกิด	สฬายตนะ
๕. สฬายตนะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ผัสสะ
๖. ผัสสะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	เวทนา
๗. เวทนา	เป็นปัจจัยให้เกิด	ตัณหา
๘. ตัณหา	เป็นปัจจัยให้เกิด	อุปาทาน
๙. อุปาทาน	เป็นปัจจัยให้เกิด	ภพ
๑๐. ภพ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ชาติ
๑๑. ชาติ	เป็นปัจจัยให้เกิด	ชรา มรณะ
๑๒. ชรา มรณะ	เป็นปัจจัยให้เกิด	โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส

คำว่า ปฏิจจสมุปบาท หมายถึง ธรรมทั้งหลายที่อาศัยซึ่งกันและกันเกิดขึ้น โดย ความเป็นเหตุเป็นผลสืบเนื่องกันไปประจวบทุกข้อ เรียกรวมๆ ว่า อิทัปปัจจัย

ตาปฏิจจสมุปบาท แปลว่า ธรรมทั้งหลายที่อาศัยซึ่งกันและกันเกิดขึ้น โดยความเป็นเหตุเป็นผลสืบเนื่องกันไป เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมีขึ้น

ปฏิจจสมุปบาทมีองค์ธรรม ๑๘ ประการ

ปฏิจจสมุปบาทนี้ องค์ธรรมได้แก่ ปรมัตถธรรม ซึ่งนำมาใช้เป็นภูมิของวิปัสสนา สงเคราะห์นำมาเป็นข้อๆ มี ๑๘ ประการ ดังต่อไปนี้

๑. อวิชชา	ได้แก่ โมหเจตสิก	จัดเป็น	นาม
๒. สังขาร	ได้แก่ เจตนาเจตสิก	จัดเป็น	นาม
๓. วิญญาน	ได้แก่ โลเกียวิบากจิต ๓๒	จัดเป็น	นาม
๔. นามรูป = นาม	ได้แก่ เจตสิก ๓๕ ที่ในโลเกียวิบากจิต	จัดเป็น	นาม
รูป	ได้แก่ กัมมขรูป ๒๐	จัดเป็น	รูป
๕. สฬายตนะ	ได้แก่ รูปอายตนะ ๕	จัดเป็น	รูป
	মনายตนะ	จัดเป็น	นาม
๖. ผัสสะ	ได้แก่ ผัสสเจตสิก	จัดเป็น	นาม
๗. เวทนา	ได้แก่ เวทนาเจตสิก	จัดเป็น	นาม
๘. ตัณหา	ได้แก่ โลกเจตสิก	จัดเป็น	นาม
๙. อุปาทาน	ได้แก่ โลกเจตสิกและทิวฐิเจตสิก	จัดเป็น	นาม
๑๐. ภพ = กัมมภพ	ได้แก่ เจตนาเจตสิก	จัดเป็น	นาม
อุปปัตติภพ	ได้แก่ โลเกียวิบากจิต ๓๒	จัดเป็น	นาม
๑๑. ขาติ	ได้แก่ ความเกิดขึ้นของวิบากขั้น ๕	จัดเป็น	นามรูป
๑๒. ขรา	ได้แก่ ความแก่ของวิบากขั้น ๕	จัดเป็น	นามรูป
๑๓. มรณะ	ได้แก่ ความดับของวิบากขั้น ๕	จัดเป็น	นามรูป
๑๔. โสกะ	ได้แก่ โทมนัสสเวทนา	จัดเป็น	นาม
๑๕. ปริเทวะ	ได้แก่ จิตตวิปลาสสัททะ	จัดเป็น	รูป
๑๖. ทุกขะ	ได้แก่ ทุกขสหคตกายิกเวทนา	จัดเป็น	นาม
๑๗. โทมนัสสะ	ได้แก่ โทมนัสสเวทนา	จัดเป็น	นาม

๑๘. อุปายาสะ ได้แก่ โทสเจตสิก จัดเป็น นาม

มีขยายความดังต่อไปนี้

๑. อวิชชา คือ ความไม่รู้ ความเพลотов ความหลง ความมืดมน ความไม่รู้ในสิ่งที่ควรรู้ ความรู้แต่ในสิ่งที่ไม่ควรรู้ การไม่ได้ในธรรมที่ควรได้ หรือการได้แต่ในธรรมที่ไม่ควรได้ เป็นต้น หมายความว่า ไม่รู้ในปรมัตถธรรมทั้งหลาย รู้แต่บัญญัติ แล้วก็หลงอยู่ในบัญญัติเหล่านั้นอย่างงมงาย

๒. สังขาร คือ ธรรมที่ปรุงแต่ง ได้แก่ สังขาร ๓ หรือสังขาร ๖ มีปัญญากิสังขาร เป็นต้น องค์ธรรมปรมัตถ์ได้แก่ เจตนาเจตสิกที่ในจิต ๒๙ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ มหากุศลจิต ๘ มหัคคตกุศลจิต ๙ อันเป็นตัวยกรรมที่ปรุงแต่งให้เกิดการกระทำทางกาย ทางวาจา และทางใจ

๓. วิญญาณ คือ ความรู้สึกในอารมณ์ ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจ องค์ธรรมปรมัตถ์ได้แก่ โลเกียวิบากจิต ๓๒ ดวง คือ อเหตุกวิบากจิต ๑๕ มหาวิบากจิต ๘ และมหัคคตวิบากจิต ๙

๔. นามรูป คือ สภาพที่น้อมไปหาอารมณ์ ซึ่งเป็นผู้เข้าไปรู้ เรียกว่า นาม องค์ธรรมปรมัตถ์ได้แก่ เจตสิกทั้งหมด สภาพที่แตกดับยืนเป็นฐานให้รู้ เรียกว่า รูป องค์ธรรมปรมัตถ์ได้แก่ รูปปรมัตถ์ ๒๘

๕. สฬายตนะ คือ อายตนะภายใน ๖ องค์ธรรมปรมัตถ์ได้แก่ ปสาทรูป ๕ และจิตทั้งหมด

๖. ผัสสะ คือ ธรรมชาติที่กระทบอารมณ์ อันเนื่องมาจากการประชุมพร้อมกันของอารมณ์ ทวาร และวิญญาณ องค์ธรรมปรมัตถ์ได้แก่ ผัสสเจตสิก

๗. เวทนา คือ ธรรมชาติที่เสวยอารมณ์ สุขบ้าง ทุกข์บ้าง โสมนัสบ้าง โทมนัสบ้าง อุเบกขาบ้าง มี ๓ หรือ ๕ อย่าง อันเกิดจากผัสสะเป็นปัจจัย องค์ธรรมปรมัตถ์ได้แก่ เวทนาเจตสิก

๘. ตัณหา คือ ความทะยานอยากได้ ว่าโดยสภาวะธรรม มี ๓ อย่างคือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ว่าโดยอารมณ์มี ๖ อย่าง คือ รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา และธัมมตัณหา ว่าโดยพิสดารมี ๑๐๘ ประการ องค์ธรรมประมัตถ์ได้แก่ โลกเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘

๙. อุปาทาน คือ สภาพที่ยึดมั่นในอารมณ์อย่างเหนียวแน่น ด้วยอำนาจแห่งตัณหาที่ตั้งมั่นและเจริญขึ้นแล้วในอารมณ์เหล่านั้น องค์ธรรมประมัตถ์ได้แก่ โลกเจตสิกที่ในโลภมูลจิต ๘ และทวิภูตเจตสิกที่ในทวิภูตคตสัมปยุตตจิต ๔

๑๐. ภพ คือ กัมมภพ ได้แก่ เจตนาอันเป็นอกุศลกรรมและโลกียกุศลกรรม ที่ทำให้เกิดวิบากและกัมมชรูปในกามภพ รูปภพ และอรุภพ ตามสมควร ความเกิดขึ้นแห่งรูปชั้นธนามชั้นที่ที่เกิดจากกัมมภพ เรียกว่า อุปัตติภพ ได้แก่ โลภียวิบากจิต ๓๒ เจตสิกที่ประกอบ ๓๕ และกัมมชรูป ๒๐ ตามสมควร

๑๑. ชาติ คือ ความเกิด ความเป็น ความปรากฏ แห่งโลกียวิบากจิต ๓๒ เจตสิกที่ประกอบ ๓๕ กัมมชรูป ๒๐

๑๒. ชรา คือ ความแก่ อันเป็นผลของชาติ ได้แก่ ความเปลี่ยนแปลงไปของนามรูป

๑๓. มรณะ คือ ความตาย อันเป็นผลของชรา ได้แก่ ความดับแห่งนามรูป

๑๔. โสกะ คือ ความเศร้าโศก ได้แก่ โทมนัสสเวทนา

๑๕. ปริเทวะ คือ ความคร่ำครวญรำพัน ได้แก่ จิตตชวิปัลลาสัททะ

๑๖. ทุกขะ คือ ความทุกข์กาย ได้แก่ ทุกขสหคตกายิกเวทนา

๑๗. โทมนัสสะ คือ ความทุกข์ใจ ได้แก่ โทมนัสสเวทนา

๑๘. อุปายาสะ คือ ความคับแค้นเหือดแห้งใจ ได้แก่ โทสเจตสิก

ปฏิจจสมุปบาทแบ่งเป็นอัทธา [กาล] ๓

๑. อดีตอัทธา คือ สิ่งที่เป็นอดีตกาล ได้แก่ อวิชา สังขาร ชื่อว่า อดีตเหตุ

๒. ปัจจุบันอัทธา คือ สิ่งที่เป็นไปอยู่ในปัจจุบัน ได้แก่ วิญญูณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ชื่อว่า ปัจจุบันผล และตัณหา อุปาทาน กัมมภพ ชื่อว่า ปัจจุบันเหตุ

๓. อนาคตอัทธา คือ สิ่งที่เป็นอนาคต ได้แก่ ชาติ ชรา มรณะ ชื่อว่า อนาคตผล

ปฏิจจสมุปบาทแบ่งเป็นอาการ ๒๐

ปฏิจจสมุปบาทจัดตามอาการ มี ๒๐ แบ่งเป็น ๔ หมวด คือ

๑. อดีตเหตุ มี ๕ อย่าง คือ อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน กัมมภพ
๒. ปัจจุบันผล มี ๕ อย่าง คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา
๓. ปัจจุบันเหตุ มี ๕ อย่าง คือ ตัณหา อุปาทาน กัมมภพ อวิชชา สังขาร
๔. อนาคตผล มี ๕ อย่าง คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา

ปฏิจจสมุปบาทแบ่งเป็นสังเขป ๔

ปฏิจจสมุปบาทจัดตามสังเขป คือ หมวด มี ๔ หมวด คือ

๑. อดีตเหตุ ได้แก่ อวิชชา สังขาร จัดเป็นสังเขปหนึ่ง
๒. ปัจจุบันผล ได้แก่ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา จัดเป็นสังเขปหนึ่ง
๓. ปัจจุบันเหตุ ได้แก่ ตัณหา อุปาทาน กัมมภพ จัดเป็นสังเขปหนึ่ง
๔. อนาคตผล ได้แก่ ชาติ ขรา มรณะ เป็นต้น จัดเป็นสังเขปหนึ่ง

ปฏิจจสมุปบาทแบ่งเป็นสนธิ ๓

ปฏิจจสมุปบาทจัดเป็นสนธิ คือ รอยต่อ ๓ รอย คือ

๑. อดีตเหตุกับปัจจุบันผล ได้แก่ สังขารกับวิญญาณ จัดเป็นสนธิหนึ่ง
๒. ปัจจุบันผลกับปัจจุบันเหตุ ได้แก่ เวทนากับตัณหา จัดเป็นสนธิหนึ่ง
๓. ปัจจุบันเหตุกับอนาคตผล ได้แก่ กัมมภพกับชาติ จัดเป็นสนธิหนึ่ง

ปฏิจจสมุปบาทแบ่งเป็นวิภูฏะ ๓

ปฏิจจสมุปบาทแบ่งเป็นวิภูฏะ คือ ความหม่นวน ๓ อย่าง คือ

๑. กิเลสวิภูฏ์ วิภูฏะคือกิเลส ได้แก่ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน
๒. กัมมวิภูฏ์ วิภูฏะคือกรรม ได้แก่ สังขาร กัมมภพ
๓. วิปากวิภูฏ์ วิภูฏะคือวิปาก ได้แก่ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา และชาติ ขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส

ปฏิจจสมุปบาทแบ่งเป็นมูล ๒

ปฏิจจสมุปบาทแบ่งเป็นมูล คือ รากเหง้า มี ๒ อย่าง คือ

๑. **ปุปพัตถมูล** คือ มูลเหตุในอดีต ที่ให้สำเร็จเป็นผลในปัจจุบัน ได้แก่ **อวิชชา** คือ โมหะ ความหลงความไม่รู้ตามความเป็นจริง

๒. **อปรัณตมูล** คือ มูลเหตุในปัจจุบัน ที่จะให้สำเร็จผลในอนาคต ได้แก่ **ตัณหา** คือ โลภะ ความอยาก ความยินดีติดใจในอารมณ์ต่างๆ

ปฏิจจสมุปบาทแบ่งเป็นภวจักร ๒

ภวจักร คือ ความหมุนไป ประดุจล้อรถที่พาหมุนไปสู่สถานที่ต่างๆ ภวจักรในปฏิจจสมุปบาทนี้ก็เช่นเดียวกัน ย่อมพาหมุนไปสู่ภพภูมิและอารมณ์ต่างๆ มี ๒ อย่าง คือ

๑. **ปุปพัตถภวจักร** ความหมุนมาจากอดีตสู่ปัจจุบัน คือ จากอดีตเหตุมาบรรจบกับปัจจุบันผล ได้แก่ อวิชชา สังขาร อันเป็นอดีตเหตุ กับวิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา อันเป็นปัจจุบันผล

๒. **อปรัณตภวจักร** ความหมุนไปจากปัจจุบันสู่ออนาคต คือ จากปัจจุบันเหตุไปบรรจบกับอนาคตผล ได้แก่ ตัณหา อุปาทาน กัมมภพ อันเป็นปัจจุบันเหตุ กับชาติ ชรา มรณะ เป็นต้น อันเป็นอนาคตผล

เพราะฉะนั้น ผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน ต้องกำหนดเอานามรูปเป็นอารมณ์ การรู้นามรูป ก็คือ รู้ปฏิจจสมุปบาทนั่นเอง เพราะสภาพแห่งปฏิจจสมุปบาทที่เกิดขึ้นเป็นเหตุเป็นผลสืบเนื่องกันไปนั้น ก็คือ สภาพแห่งรูปธรรมและนามธรรมที่เกิดขึ้นดับไปตามเหตุปัจจัยนั่นเอง เมื่อรู้ความเป็นไปแห่งนามรูปตามนัยแห่งปฏิจจสมุปบาทแล้ว ย่อมจะละมูลเหตุ คือ อวิชชาและตัณหาได้อย่างแท้จริง เมื่อเป็นเช่นนั้น ย่อมได้ชื่อว่า เป็นผู้มีชาติ ชรา มรณะ สิ้นสุดแล้ว อนึ่ง เพราะความประชุมพร้อมแห่งเหตุปัจจัยนั่นเอง ทำให้ปฏิจจสมุปบาทหมุนเวียนไปได้ แต่เมื่อมูลเหตุแห่งปฏิจจสมุปบาทดับลงแล้ว ปฏิจจสมุปบาทก็เป็นอันสิ้นสุดลงด้วย กล่าวคือ

เมื่อวิชาดับ	สังขารก็ดับ
เมื่อสังขารดับ	วิญญาณก็ดับ
เมื่อวิญญาณดับ	นามรูปก็ดับ
เมื่อนามรูปดับ	สฬายตนะก็ดับ
เมื่อสฬายตนะดับ	ผัสสะก็ดับ
เมื่อผัสสะดับ	เวทนาก็ดับ
เมื่อเวทนาดับ	ตัณหากิดับ
เมื่อตัณหาดับ	อุปาทานก็ดับ
เมื่ออุปาทานดับ	ภพก็ดับ
เมื่อภพดับ	ชาติก็ดับ
เมื่อชาติดับ	ชรามรณะก็ดับ

เมื่อชรามรณะดับหมดแล้ว ไม่มีเกิดขึ้นอีกต่อไป ความเศร้าโศกเสียใจ พิโรธำพัน ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจทั้งหลาย ก็มีขึ้นไม่ได้ เมื่อนั้น ย่อมเป็นบรมสุขโดยแท้จริง

วิปัสสนาภูมิทั้ง ๖ หมวดนี้ เมื่อย่อลงแล้ว ก็ได้แก่ รูปกับนาม เท่านั้น ในเบื้องต้นพระโยคีบุคคลผู้จะเจริญวิปัสสนาต้องพิจารณาให้รู้และแยกแยะให้เข้าใจโดยความเป็นรูปเป็นนามเสียก่อนแล้ว จึงเริ่มกำหนดพิจารณาดูอาการเป็นไปของนามรูปนั้น จนเห็นเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดนามรูปนั้นๆ ขึ้น ต่อจากนั้น จึงกำหนดพิจารณานามรูปนั้นให้เห็นโดยความเป็นไตรลักษณ์ว่า นามรูปมีลักษณะที่ไม่เที่ยง ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ บังคับบัญชาให้เป็นไปตามใจปรารถนาไม่ได้ เมื่อพิจารณาเห็นนามรูปโดยความเป็นไตรลักษณ์ อย่างนี้แล้ว ย่อมสามารถละความเห็นผิด ความเข้าใจผิด และความสำคัญมั่นหมายผิดว่า นามรูปนี้เป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน เป็นสิ่งที่สวยงาม เป็นต้นเสียได้ การเห็นผิด การเข้าใจผิด การสำคัญผิด เหล่านี้เรียกว่า **วิปลาสธรรม** คือ สิ่งทีววิปลาสคลาดเคลื่อนไปจากความเป็นจริง เป็นสิ่งที่ทำให้สัตว์ทั้งหลายเกิดความหลงใหลอยู่ในอารมณ์ต่างๆ

และวนเวียนอยู่ในสังสารวัฏฏ์อย่างไม่มีที่สิ้นสุด เมื่อกำจัดวิปัสสนาธรรมหมดสิ้นแล้ว วัฏฏสังสารก็เป็นอันสิ้นสุดลงพร้อมกันไปด้วย^{๕๖}

นามธรรม กับ รูปธรรม

ผู้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานจะต้องกำหนดรู้นามรูปโดยถูกต้อง เพราะนามรูปนั้น เป็นสิ่งที่ถูกใช้เป็นอารมณ์ในการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน โดยวิปัสสนาปัญญาจะต้องทำการพิสุจน์ให้รู้นามรูปตามความเป็นจริง และนามรูปนี้เองที่จะเป็นผู้ให้ความจริงแก่วิปัสสนาปัญญาว่าตนเองนั้นไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เพราะฉะนั้น

ถ้าปัญญาใด เข้าไปรู้แจ้งความจริงของนามรูปว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา โดยที่ได้เข้าไปพิสุจน์แล้วด้วยตนเอง ปัญญานั้น เรียกว่า **วิปัสสนาปัญญา** เป็น **ภาวนามยปัญญา** ที่จะประหาณกิเลสได้แน่นอน

ถ้าปัญญาใด เป็นไปด้วยการคิดนึกหรืออนุมาน ด้วยการเทียบเคียงเอาตามสิ่งเหล่านั้นว่า ไม่เที่ยง เป็นต้น โดยอาศัยกาลทั้ง ๓ เป็นขอบเขตในการพิจารณา ปัญญานั้น เรียกว่า **จินตมยปัญญา** ปัญญานี้เป็นแต่เพียงระงับกิเลสได้ด้วยการเปลี่ยนอารมณ์เท่านั้น แต่ไม่สามารถทำให้กิเลสดับไปโดยเด็ดขาดได้ เช่น บุคคลที่ไม่มีความสุขสบาย ก็ไปสวดมนต์ไหว้พระ ฟังเทศน์ นั่งสมาธิ หรือทำบุญกุศลต่างๆ ทำให้จิตใจที่กลัดกลุ้มเศร้าหมองนั้นระงับไปชั่วขณะ แต่ไม่สามารถทำให้ความทุกข์นั้นดับไปโดยเด็ดขาดได้ ดังนี้ เป็นต้น

ถ้าปัญญาใด เกิดขึ้นด้วยการศึกษาเล่าเรียนหรือได้ยินได้ฟัง ปัญญานั้นเรียกว่า **สุตมยปัญญา** ปัญญานี้จะแก้ความเข้าใจผิดที่เกิดจากการไม่ได้ยิน ไม่ได้ฟัง หรือไม่ได้ศึกษาเล่าเรียนมาเท่านั้น ยังไม่ได้รับผลที่เกิดจากการกระทำที่แน่นอน แต่ที่จะได้รับประโยชน์มากที่สุด ก็ต่อเมื่อกระทำไม่ผิดหรือปฏิบัติไม่ผิดทางธรรมที่สมควรแก่ธรรม

^{๕๖} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๕๑-๖๙. และดูเพิ่มเติมรายละเอียดในสมุจจสังคหะ ปริเฉทที่ ๗ : พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ ว่าด้วยมิสสกสังคหะและสัพพสังคหะ, ปัจจยสังคหะ ปริเฉทที่ ๘ ว่าด้วยเรื่องปฏิจสมุปบาทที่ปณี.

เพราะสุตมยปัญญานี้เป็นปริยัติ จึงเป็นปัจจัยส่งเสริมให้แก่การปฏิบัติ แล้วการปฏิบัติ จึงจะเป็นปัจจัยแก่ปฏิเวธต่อไปได้ เพราะฉะนั้น ธรรมทั้ง ๓ ประการนี้ จึงเป็นเหตุเป็นผล ติดต่อกันอยู่เสมอ จะต่างคนต่างไปนั้นไม่ได้ ด้วยเหตุนี้ เรื่องของวิปัสสนานี้จึงต้องพร้อม ด้วยธรรมเหล่านี้ ดังเช่น

การศึกษาในวิปัสสนาภูมิ ๖ และย่อภูมิทั้ง ๖ ลงเป็น นามรูป เป็นต้น เป็นเรื่องที่ต้อง อาศัยสุตมยปัญญา เพราะถ้าขาดสุตมยปัญญาแล้ว จะย่อภูมิทั้ง ๖ นั้นลงเป็นนามรูปไม่ได้ เลย

เมื่อไม่เข้าใจนามรูปโดยถูกต้องแล้ว การปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ถูกทางย่อม เป็นไปไม่ได้ เพราะไม่มีกัมมัฏฐาน คือ ตัวอารมณ์ที่จะกำหนดรู้ ก็เพราะไม่มีปริยัติที่ถูกต้อง นั้นเอง

เมื่อไม่มีปริยัติหรือเป็นปริยัติที่ไม่ถูกต้องแล้ว การปฏิบัติก็ไม่ถูกต้อง เพราะธรรมทั้ง ๒ นี้จะต้องมีเหตุผลเกี่ยวเนื่องกัน ถ้าท่านใดศึกษานามรูปจนมีความรู้ความเข้าใจดีแล้ว เมื่อจะลงมือปฏิบัติ คือ กำหนดนามรูปนั้น ก็ต้องทำให้ถูกต้องตามสติปัฏฐาน ๔ และการ ที่จะเข้าใจสติปัฏฐาน ๔ ได้ดีนั้น จะต้องอาศัยปริยัติอยู่นั่นเอง เมื่อผู้นั้นเข้าใจปริยัติ และปฏิบัติดีแล้ว ย่อมเป็นปัจจัยนำส่งให้ถึงปฏิเวธที่แท้จริงได้

เพราะฉะนั้น ธรรมเหล่านี้จึงต้องเป็นไปร่วมกัน จะขาดจากกันไม่ได้ ดังนั้น วิปัสสนา ภูมิ กับ สติปัฏฐาน จะต้องอยู่ร่วมกัน เพราะวิปัสสนาภูมิเป็นตัวนามรูป ส่วนองค์ธรรม แห่งสติปัฏฐานเป็นตัวกำหนดรู้นามรูป เมื่อกำหนดนามรูปจนรู้แจ้งตามความเป็นจริงของ นามรูปแล้ว ย่อมได้ชื่อว่า เป็นวิปัสสนาญาณ เมื่อวิปัสสนาญาณเกิดขึ้นแล้ว ย่อมจะเห็น แจ่มใสไตรลักษณ์ มีอนิจจัง เป็นต้น โดยแจ้งชัด

เมื่อไตรลักษณ์ปรากฏแก่วิปัสสนาปัญญาที่แน่นอนแล้ว วิปัสสนาปัญญานั้นเองย่อม เป็นปัจจัยให้เกิดความรู้นามรูปโดยประการต่างๆ ด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนาญาณแต่ละขั้น มี นามรูปปริจเฉทญาณ เป็นต้นตามลำดับขึ้นไป เมื่อเป็นเช่นนั้นแล้ว วิปัสสนาญาณต่างๆ ย่อมทำหน้าที่เผาผลาญกิเลสให้หมดสิ้นไป กิเลสทั้งหลายย่อมจะเกิดแทรกซ้อนในอารมณ์

และความรู้สึกในญาณต่างๆ นั้นไม่ได้ ทำให้วิปัสสนาญาณนั้นๆ มีความบริสุทธิ์หมดจด เพราะไม่มีกิเลสเข้าเจือปน จัดเป็นวิสุทธิ คือความบริสุทธิ์หมดจด มี ทิฐิวิสุทธิ เป็นต้น

เมื่อเข้าถึงวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์หมดจดเป็นไปตามลำดับแล้ว วิสุทธินั้นย่อมเป็นเหตุนำส่งให้เข้าถึงวิปัสสนาญาณที่สูงขึ้นไปตามลำดับ จนถึง มัคคญาณ ผลญาณ เป็นที่สุด เมื่อมัคคญาณผลญาณเกิดขึ้นแล้ว ย่อมชื่อว่า ได้บรรลุถึงพระนิพพาน เมื่อบรรลุถึงพระนิพพานแล้ว วิโมกข์ ๓ อย่าง มีสุญญตวิโมกข์ เป็นต้น ย่อมปรากฏขึ้นเป็นตวปฏิเวธธรรม อันได้แก่ มรรค ผล นิพพาน นั้นเอง เมื่อปฏิเวธธรรม คือ มรรค ผล นิพพาน เกิดขึ้นแล้ว วิปัสสนาญาณ ๑๖ ย่อมเป็นอันสำเร็จพร้อมกันไปด้วย^{๕๗}

ลักษณะของนามรูป

การที่จะกำหนดอารมณ์ต่างๆ โดยความเป็นนามธรรมรูปธรรมได้ถูกต้องนั้น พระโยคีบุคคลผู้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานจะต้องเรียนรู้สภาวะลักษณะของนามรูป ที่เรียกว่า วิเสสลักษณะ หรือ ลักษณะที่จตุกะ ให้เข้าใจโดยชัดเจนเสียก่อน จึงจะสามารถกำหนดพิจารณาสภาวะธรรมเหล่านั้นได้ถูกต้อง ซึ่งมีสภาวะดังต่อไปนี้

ลักษณะที่จตุกะของจิต

๑. วิชานะนะลักษณะณัง	มีการรู้อารมณ์ เป็นลักษณะ
๒. ปุพพังคะมะนะระสัง	มีการเป็นประธานของเจตสิกและกัมมชรูป เป็นกิจ
๓. สันธานะปัจจุปปิฏฐานัง	มีการสืบต่อกันไม่ขาดสาย เป็นอาการปรากฏ
๔. นามะรูปะปะทัฏฐานัง	มีนามรูป เป็นเหตุใกล้ให้เกิด

อธิบายความว่า

จิตนี้ถึงแม้จะมีสภาพความเป็นไปโดยสามัญญลักษณะ คือ ลักษณะที่เสมอกันของสังขตธรรมทั้งปวง มีอนิจจัง เป็นต้นก็ตาม แต่จิตนี้ย่อมมีคุณสมบัติพิเศษอันเป็นเอกลักษณ์

^{๕๗} ดูเทียบเคียงในกัมมัฏฐานสังคหวิภาค : นายวรรณสิทธิ ไวยะเสวี หน้า ๒๒๐-๒๒๓.

เฉพาะตน ซึ่งไม่เหมือนกันกับปรมาตมธรรมอย่างอื่น ที่เรียกว่า วิเสสลักษณะของจิต ซึ่งมี ๔ ประการ มีลักษณะเป็นต้น จึงเรียกว่า **ลักษณะที่จิตจะ** กล่าวคือ

๑. อารัมมะณะวิชานะนะลักษณะณัง มีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะ หมายความว่า จิตนี้มีการได้รับรู้อารมณ์อยู่ตลอดเวลา ทางทวารทั้ง ๖ คือ เห็นรูปทางตา ได้ยินเสียงทางหู ได้กลิ่นทางจมูก รู้รสทางลิ้น รู้กระทบสัมผัสทางกาย รู้สึกรู้คิดทางใจ ไม่มีจิตดวงใดที่เกิดขึ้นมาแล้วไม่มีการรับรู้อารมณ์ จึงเรียกว่า **ธรรมชาติที่รู้อารมณ์** เพราะฉะนั้น ตัวรู้สึกนึกคิด ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจทั้งหมดนั้น ล้วนแต่เป็นสภาวะของจิตทั้งสิ้น ไม่ใช่สิ่งอื่นใดเป็นตัวรู้สึกนั้นเลย

๒. ปุพพังคะมะนะระสัง มีการเป็นประธานในธรรมทั้งปวง เป็นกิจ หมายความว่า ธรรมทั้งหลาย ล้วนมีใจเป็นใหญ่ มีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นผู้ริเริ่มก่อน และสำเร็จได้ด้วยใจทั้งสิ้น ถ้าบุคคลใดมีใจดีแล้ว จะพูด จะทำ จะคิด ย่อมดีตามไปด้วย แต่ถ้าบุคคลใดมีใจชั่วแล้ว จะพูด จะทำ จะคิด ย่อมชั่วตามไปด้วยเช่นกัน และสภาวะธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นพร้อมกับจิต ย่อมเป็นไปตามอำนาจของจิตด้วยนั่นเอง

๓. สันธานะปัจจุปปิฏฐานัง มีการเกิดขึ้นต่อเนื่องกันไม่ขาดสาย เป็นอาการปรากฏ หมายความว่า สภาพของจิตนั้น ไม่มีการหยุดพัก แม้ในเวลาที่มีสัตว์ทั้งหลายหลับอยู่ จิตก็ยังเกิดดับติดต่อกันไปโดยไม่ขาดสาย และเมื่อจุติ คือ ตายจากภพชาติเก่าแล้ว ปฏิสนธิจิตย่อมเกิดขึ้นในภพชาติใหม่ทันที ไม่มีการท่องเที่ยวแสวงหาที่เกิด ที่เรียกว่า **สัมภเวสี**^{๔๔} ดังที่เข้าใจกันแต่อย่างใด และเมื่อเกิดขึ้นในภพใหม่แล้ว ย่อมมีการเกิดดับรับอารมณ์ต่างๆ ต่อไปเช่นเดียวกัน เป็นอยู่เช่นนี้เรื่อยไปในสังสารวัฏฏ์ จนกว่าจะเข้าสู่ปรินิพพาน จึงจะดับสนิทเป็นครั้งสุดท้าย

๔. นามะรูปะปะทัฏฐานัง มีนามรูป เป็นเหตุก่อให้เกิด หมายความว่า การที่จิตจะเกิดสืบต่อกันไปในภพภูมิใหม่ได้นั้น ต้องมีปฏิสนธินามรูป คือ ปฏิสนธิจิต เจตสิกที่

^{๔๔} คำว่า สัมภเวสี หมายถึง สัตว์ที่ยังต้องเกิดในภพภูมิใหม่อีกต่อไป จึงเรียกว่า ผู้แสวงหาภพน้อยภพใหญ่ ซึ่งได้แก่ สัตว์ หรือ บุคคลทุกจำพวก ยกเว้นพระอรหันต์เท่านั้น เพราะพระอรหันต์ทั้งหลายท่านไม่ต้องเกิดใหม่อีกแล้ว จึงพ้นจากสภาพความเป็นสัมภเวสี ส่วนบุคคลนอกนั้น จัดเป็นสัมภเวสีทั้งหมด.

ประกอบและกัมมชรูปที่เกิดพร้อมด้วยปฏิสนธิจิต^{๕๙} นั้นเกิดขึ้นมาก่อน แล้วจิตดวงอื่นๆ จะเกิดสืบต่อกันไปในภพภูมินั้นได้อีก และในปัญจโวการภูมินั้น จิตจะต้องอาศัยวัตถุรูปเกิดเสมอ จะเกิดขึ้นโดยไม่อาศัยวัตถุรูปนั้นไม่มีเลย

วิเสสลักษณะของจิต ๔ ประการนี้ เรียกว่า **คุณสมบัติพิเศษของจิต** ก็ได้^{๖๐}

คุณลักษณะของเจตสิก

๑. เอกุปปาทะ	เกิดพร้อมกับจิต
๒. เอกนิโรธะ	ดับพร้อมกับจิต
๓. เอกาลัมพะณะ	มีอารมณ์อย่างเดียวกันกับจิต
๔. เอกวัตถุกะ	มีที่อาศัยเกิดอันเดียวกันกับจิต

อธิบายความว่า

ลักษณะ ๔ ประการของเจตสิกนี้ เรียกว่า **เจโตยุตตลักษณะ** แปลว่า ลักษณะแห่งการประกอบพร้อมกันกับจิตของเจตสิกธรรมทั้งหลาย กล่าวคือ

๑. **เอกุปปาทะ** เกิดพร้อมกับจิต หมายความว่า เจตสิกทั้งหลายจะต้องเกิดพร้อมกับจิตเสมอ เมื่อจิตเกิดขึ้น เจตสิกย่อมเกิดขึ้นในขณะเดียวกัน จะกล่าวว่า จิตเกิดก่อน เจตสิกเกิดทีหลัง หรือเจตสิกเกิดก่อน จิตเกิดทีหลัง นั้นไม่ได้ แต่ทั้งนี้ การที่เจตสิกจะเกิดขึ้นได้นั้น ต้องมีเหตุปรากฏขึ้นของจิต หรือมีเหตุปัจจัยที่จะทำให้จิตดวงนั้นปรากฏขึ้นเป็นประธานก่อนแล้ว เจตสิกจึงจะเกิดขึ้นได้ ถ้าไม่มีเหตุปรากฏเกิดขึ้นของจิต หรือไม่มีเหตุปัจจัยที่จะทำให้จิตดวงนั้นเกิดขึ้นแล้ว เจตสิกที่จะประกอบกับจิตดวงนั้นย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ เช่นเดียวกัน แต่เวลาเกิด ต้องเกิดพร้อมกันเสมอ เพราะฉะนั้น จึงได้ชื่อว่า **เอกุปปาทะ** คือเกิดพร้อมกัน

^{๕๙} ข้อความนี้ หมายถึงเฉพาะในปัญจโวการภูมิ ๒๖ ส่วนในอรุภูมิ ๔ ที่เรียกว่า จตุโวการภูมิ นั้น ไม่มีรูปเกิดเลย มีแต่ปฏิสนธินามชั้น ๔ คือ มีแต่ปฏิสนธิจิตกับเจตสิกที่ประกอบเท่านั้น ส่วนในอสัญญสัตตภูมินั้น ไม่มีปฏิสนธิจิตและเจตสิกเกิดเลย มีแต่ปฏิสนธิกัมมชรูปเท่านั้น

^{๖๐} ดูเทียบเคียงในจิตตปรมัตถ์ : พระมหาชินวัฒน์ จกกวโร [ป.ธ.๘, พธ.ม., อภิ.ม.], หน้า ๘๗-๘๘.

๒. **เอกนิโรธะ** ดับพร้อมกับจิต ในทำนองเดียวกันนั้น เมื่อจิตดับ เจตสิกก็ดับด้วย ไม่มีใครดับก่อน หรือดับทีหลัง หมายความว่า จิตและเจตสิกทั้งสองอย่างนี้ มีสภาพเป็นนามธรรมด้วยกัน มีความเป็นไปร่วมกันได้อย่างกลมกลืน และมีอายุเท่าเทียมกัน เพราะฉะนั้น จิตมีอายุประมาณเท่าใด เจตสิกทั้งหลายที่ประกอบกับจิตนั้น ย่อมมีอายุประมาณเท่ากันด้วย จึงจะสามารถดับพร้อมกันได้ อนึ่ง จิตและเจตสิกทั้งหลายย่อมมีอายุชั้เพียง ๓ ขณะเล็กเท่านั้น เรียกว่า **อนุขณะ** ได้แก่ **อุปาทะ** ขณะเกิด **ฐิติ** ขณะตั้งอยู่ และ **ภังคะ** ขณะดับไป รวม ๓ อนุขณะนี้ เรียกว่า **หนึ่งขณะใหญ่** ของจิตและเจตสิก หรือ **จิตหนึ่งดวง** หรือเรียกว่า **จิตตูปบาท** แปลว่า การเกิดขึ้นของจิตที่ประกอบด้วยเจตสิก จำนวน ๑ ขณะ แต่ว่าอายุชั้ ๓ อนุขณะของจิตและเจตสิกนั้น เป็นเวลาเล็กน้อยมาก เทียบไม่ได้กับ ๑ เสี้ยวของวินาที เพราะแค่เพียง ๑ วินาที หรือเท่ากับชั่วระยะเวลาช่างกระตือรือร้นหรืองูแลลั่นนั้น จิตเจตสิกเกิดดับเป็นแสนโกฏิขณะ ซึ่งเป็นความรวดเร็วยิ่งกว่ารูปธรรมถึง ๑๗ เท่า^{๖๑} เพราะจิตเจตสิกเกิดดับไป ๑๗ ขณะ นิพผันนรูปจึงเกิดดับไป ๑ ขณะ แม้แต่รูปธรรม เช่น หลอดนีออนไฟฟ้า ที่เกิดดับประมาณ ๓๐๐ กว่าขณะต่อวินาที เราก็ยังสังเกตเห็นได้ยาก ส่วนจิตและเจตสิกนั้นมีความไวกว่าไฟฟ้าถึง ๑๗ เท่า จึงเป็นการยากที่จะสังเกตเห็นได้ มีแต่พระปัญญาญาณอันสุขุมคัมภีรภาพของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้น ที่จะรู้เท่าทันได้ เพราะฉะนั้น ความเป็นไปของจิตและเจตสิกซึ่งเป็นนามธรรมนี้ จึงอยู่ในขอบข่ายแห่งพระสัพพัญญุตญาณ ที่เรียกว่า **พุทธวิสัย** เท่านั้น แต่อย่างไรก็ตาม จิตและเจตสิกทั้งหลาย ถึงแม้จะเกิดดับอย่างรวดเร็วอย่างไร แต่มีความดับไปพร้อมกันอย่างเป็นระเบียบ ไม่มีการสับสนปนเปกันแต่ประการใด จึงชื่อว่า **เอกนิโรธะ** คือ ดับพร้อมกัน

๓. **เอกาลัมพะ** มีอารมณ์อันเดียวกันกับจิต หมายความว่า อารมณ์ที่เจตสิกเข้าไปรับอยู่นั้น ก็เป็นอารมณ์เดียวกันกับที่จิตเข้าไปรับอยู่นั่นเอง เช่น เมื่อจักขุวิญญาณจิตเกิดขึ้นรับรูปารมณ์ เจตสิกที่ประกอบกับจักขุวิญญาณจิตทั้งหมด ย่อมรับรูปารมณ์ด้วย จะไปรับอารมณ์อื่นนอกจากรูปารมณ์นั้นไม่มี เมื่อโสตวิญญาณจิตเกิดขึ้นเพื่อรับสัทธารมณ์

^{๖๑} หมายถึงนิพผันนรูปเท่านั้น ที่มีอายุชั้เท่ากับ ๑๗ ขณะของจิต ส่วนนิพผันนรูปนั้น มีอายุชั้ตามสมุฏฐานที่เกิดของตน คือ โดยมากมีอายุชั้ไม่เท่า ๑๗ ขณะของจิต.

เจตสิกที่ประกอบกับโสตวิญญานจิตนั้นทั้งหมด ย่อมรับสัททารมณ์ด้วย จะไปรับอารมณ์อย่างอื่นนอกจากสัททารมณ์นั้นก็ได้เช่นเดียวกัน ดังนี้เป็นต้น เพราะฉะนั้น จึงได้ชื่อว่า **เอกาลัมพะ** คือ มีอารมณ์อันเดียวกัน

๔. เอกวัตถุกะ มีที่อาศัยเกิดอันเดียวกันกับจิต หมายความว่า ที่อาศัยเกิดของเจตสิก ก็เป็นชนิดเดียวกันกับที่อาศัยเกิดของจิต เช่น จักขุวิญญานจิตอาศัยจักขุวัตถุคือ ประสาทตาเกิด เจตสิกที่ประกอบกับจักขุวิญญานจิตนั้น ย่อมอาศัยจักขุวัตถุเกิดด้วย โสตวิญญานจิตอาศัยโสตวัตถุคือ ประสาทหูเกิด เจตสิกที่ประกอบกับโสตวิญญานจิตนั้น ย่อมอาศัยโสตวัตถุเกิดด้วย ฆานวิญญานจิตอาศัยฆานวัตถุคือ ประสาทจมูกเกิด เจตสิกที่ประกอบกับฆานวิญญานจิตนั้น ย่อมอาศัยฆานวัตถุเกิดด้วย ชิวหาวิญญานจิตอาศัยชิวหาวัตถุคือ ประสาทลิ้นเกิด เจตสิกที่ประกอบกับชิวหาวิญญานจิตทั้งหมด ย่อมอาศัยชิวหาวัตถุเกิดด้วย กายวิญญานจิตอาศัยกายวัตถุคือ ประสาทกายเกิด เจตสิกที่ประกอบกับกายวิญญานจิตนั้นทั้งหมด ย่อมอาศัยกายวัตถุเกิดด้วย หรือมนโวิญญานจิตอาศัยมทวัตถุเกิด เจตสิกที่ประกอบกับมนโวิญญานจิตนั้นทั้งหมด ย่อมอาศัยมทวัตถุเกิดด้วย จะอาศัยวัตถุรูปอย่างอื่นที่นอกจากวัตถุรูปที่จิตดวงนั้นอาศัยเกิดอยู่ไม่ได้เลย เพราะฉะนั้น จึงได้ชื่อว่า **เอกวัตถุกะ** คือ มีที่อาศัยเกิดอย่างเดียวกัน

เมื่อครบลักษณะ ๔ ประการนี้แล้ว ก็ได้ชื่อว่า **เจตสิก** ในการที่พระอนุรุธอาจารย์แสดงลักษณะของเจตสิกไว้ถึง ๔ ประการเช่นนี้^{๒๒} ก็เพื่อให้รู้ว่า ธรรมชาติที่มีลักษณะครบองค์ ๔ นี้บริบูรณ์แล้ว ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า เจตสิก ถ้าธรรมชาติใดมีลักษณะไม่ครบองค์ ๔ มีแค่องค์ ๑ หรือ ๒ องค์แล้ว ธรรมชาตินั้น ก็ไม่ชื่อว่า เจตสิก เพราะรูปธรรมที่เกิดอยู่ในร่างกายของสัตว์ทั้งหลาย บางอย่างนั้น เกิดพร้อมกับจิต แต่ว่าไม่ได้ดับพร้อมกับจิตก็มี เช่น กัมมชรูป จิตตชรูป [เวณวิญญูติรูป ๒ ที่เกิดพร้อมกับจิตและดับพร้อมกับจิต] อุดชรูป อาหารชรูป เหล่านี้ เมื่อเวลาเกิด ย่อมเกิดพร้อมกับจิต แต่ดับทีหลังจิตดวงนั้น รูป

^{๒๒} ยกเว้นในจุทวารกัมมคืออรูปรูป ๔ ที่มีลักษณะเพียง ๓ ประการ คือ ไม่มี **เอกวัตถุกะ** เพราะในอรูปรูปนั้นไม่มีรูปใดๆ เกิดขึ้นเลย เพราะฉะนั้น จิตและเจตสิกจึงไม่ต้องอาศัยวัตถุรูปเกิด อาศัยเพียงอดีตกรรมและอารมณ์เท่านั้น.

บางอย่างดับพร้อมกับจิต แต่ว่าไม่ได้เกิดพร้อมกับจิตดวงที่ตนดับพร้อมด้วยนั้นก็มี เช่น กัมมชรูป อุตุชรูป อาหารชรูป ที่เกิดพร้อมกับ อุปาทกขณะของจิตดวงก่อนๆ และ จิตตชรูปที่นอกจากวิญญูติรูป ๒ เหล่านี้ เมื่อครบอายุ ๕๑ ขณะเล็กแล้ว ย่อมดับลงพร้อมกับจิตดวงที่ ๑๗ แต่ไม่ได้เกิดพร้อมกับจิตดวงที่ ๑๗ ส่วนกัมมชรูป อุตุชรูป อาหารชรูป ที่เกิดพร้อมกับฐิติขณะ หรือภังคักขณะ ของจิตดวงนั้น เป็นเอกุปาทะก็ไม่ใช่ เป็น เอกนิโรธะก็ไม่ใช่ หมายความว่า ไม่ได้เกิดพร้อมกับจิต และไม่ได้ดับพร้อมกับจิตดวงนั้นนั่นเอง เพราะเกิดขึ้นในขณะที่จิตนั้นตั้งอยู่แล้ว เรียกว่า **ฐิติกขณะของจิต** หรือเกิดขึ้นในขณะที่จิตนั้นกำลังดับลง ที่เรียกว่า **ภังคักขณะ** ของจิต

รูปบางอย่าง เกิดพร้อมกับจิต ดับพร้อมกับจิตก็มี ได้แก่ วิญญูติรูป ๒ เมื่อเวลาเกิดย่อมเกิดพร้อมกับจิตดวงนั้น เวลาดับก็ดับพร้อมกับจิตดวงนั้น เพราะวิญญูติรูป ๒ นั้น มีจิตเป็นสมุฏฐานให้เกิดขึ้นได้อย่างเดียว เพราะฉะนั้น จึงต้องเป็นไปตามสภาพของจิต คือ เมื่อจิตที่เป็นตัวต้นเหตุเกิดขึ้นแล้ว วิญญูติรูปย่อมเกิดขึ้นด้วย เมื่อจิตดับวิญญูติรูปนั้นย่อมดับไปด้วย ด้วยเหตุนี้ ถ้าพระอนุรุธาจารย์ท่านจะแสดงลักษณะของเจตสิกเพียง ๒ ประการ คือ **เอกุปาทะ** กับ **เอกนิโรธะ** เท่านั้นแล้ว ธรรมชาตินั้น ก็จะไม่ใช่เจตสิกจำพวกเดียว วิญญูติรูป ๒ ย่อมจะปะปนเข้ามาด้วย เพราะฉะนั้น ท่านจึงแสดงลักษณะของเจตสิกเพิ่มอีกว่า **เอกาลัมพะ** หมายความว่า ธรรมชาติของเจตสิกนั้น ไม่ใช่แต่เพียงจะเกิดพร้อมกับจิต ดับพร้อมกับจิตเท่านั้น แต่จะต้องมีอารมณ์เป็นอันเดียวกันกับจิตอีกด้วย เมื่อแสดงลักษณะที่ ๓ เข้ามาเช่นนี้แล้ว ก็เป็นอันว่า วิญญูติรูป ๒ นั้น ย่อมจะเข้ามาปะปนกับธรรมชาติของเจตสิกไม่ได้ ย่อมหมายถึงเจตสิกจำพวกเดียวเท่านั้น เพราะธรรมดารูปธรรมทั้งหลายนั้น เป็น **อนารัมมณธรรม** หมายถึง เป็นธรรมชาติที่ไม่สามารถรับรู้อารมณ์ใดๆ ได้เลย

ส่วนที่ท่านพระอนุรุธาจารย์แสดงลักษณะที่ ๔ ที่ว่า **เอกวัตถุกะ** เข้ามานั้น ก็เพื่อจะแสดงให้เห็นว่า ธรรมชาติของจิตและเจตสิกเหล่านี้ ถ้าเกิดในปัญจโวการภูมิ คือ ภูมิที่มีชั้น ๕ ย่อมมีที่อาศัยเกิดอย่างเดียวกันนั่นเอง ดังที่กล่าวไปแล้วในตอนที่ว่าด้วยลักษณะที่ ๔ คือ **เอกวัตถุกะ** แต่ที่ท่านพระอนุรุธาจารย์แสดงลักษณะที่ ๔ ไว้นั้น ไม่ได้มุ่งหมาย

แสดงโดยเอกกันตัย คือ นัยที่แสดงโดยแน่นอน ว่าจะต้องอาศัยวัตถุรูปเกิดเสมอไป เพราะถ้าจิตเจตสิกนั้นเกิดในจิตุโวกการภูมิคืออรุปภูมิ ๔ ก็ไม่ต้องอาศัยวัตถุรูปใดๆ เกิด เพราะในอรุปภูมิเหล่านั้น ไม่มีรูปใดๆ เกิดเลย จิตและเจตสิกอาศัยเพียงเหตุปัจจัย ๒ ประการ คือ **อดีตกรรม** กับ **อารมณ์** และอาศัยซึ่งกันและกันเองเกิดขึ้นเท่านั้น อนึ่ง การที่ท่านพระอนุรุทธาจารย์แสดงลักษณะที่ ๔ ไว้นี้ก็ไม่ใช่เป็นการแสดงเพื่อจะห้ามธรรมอื่นๆ ที่จะเข้ามาปะปนเกี่ยวข้องกับเจตสิกนี้แต่อย่างใด เพราะธรรมชาติที่มีลักษณะครบองค์ทั้ง ๓ คือ **เอกุปปาทะ เอกนิโรธะ เอกาลัมภณะ** นั้น ก็ได้แก่ เจตสิกจำพวกเดียวเท่านั้น ส่วนจิตนั้นเกิดได้ครั้งละ ๑ ดวงเท่านั้น จึงเกิดพร้อมกับจิตดวงอื่นไม่ได้ รูปธรรมทั้งหลายก็เป็นไปดังที่กล่าวแล้ว

ส่วนนิพพานนั้น เป็น**อสังขตธรรม** คือ ไม่มีปัจจัยปรุงแต่งให้เกิดขึ้น เมื่อไม่มีการเกิดแล้ว ย่อมไม่มีการดับไปด้วย เพราะสิ่งที่มีการเกิดขึ้นได้นั้น ก็ต้องมีการแตกดับไปเป็นธรรมดาเช่นเดียวกัน ไม่มีสิ่งใดคงอยู่ถาวร และสิ่งที่มีการเกิดขึ้นนั้น เป็น **สังขตธรรม** คือ ธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่งให้เกิดขึ้น ซึ่งแสดงให้เห็นว่า มิใช่เป็นสิ่งอิสระโดดเดี่ยวที่จะคงอยู่ถาวรตลอดไปได้ ย่อมมีการเปลี่ยนแปลงไปและดับสลายไปในที่สุด ตามเหตุปัจจัยที่ปรุงแต่งนั้น เพราะฉะนั้น แม้วัตถุสิ่งของบางอย่าง จะมีความคงทนแข็งกล้า เช่น เพชร ภูเขา เป็นต้น หรือแม้กระทั่งผืนแผ่นดินโลกจักรวาล ซึ่งตั้งอยู่ได้เป็นกัปป์ก็ตาม แต่ในที่สุดแล้ว ก็ต้องถูกทำลายด้วยไฟบ้าง ด้วยน้ำบ้าง ด้วยลมบ้าง ย่อมแตกสลายดับไปหมด เมื่อได้เหตุปัจจัยแล้ว จึงก่อร่างสร้างตัวขึ้นมาใหม่อีก เป็นอยู่เช่นนี้เรื่อยไป เพราะฉะนั้น สังขตธรรมทั้งหลาย จึงได้ชื่อว่า เป็นธรรมที่ไม่คงที่อยู่ได้ตลอดไป ซึ่งได้แก่ จิต เจตสิก และรูป สำหรับพระนิพพานนั้น ได้ชื่อว่า **อสังขตธรรม** คือ เป็นธรรมที่ไม่มีการเกิดดับ ไม่มีการเปลี่ยนแปลง มีความคงที่ แต่พระนิพพานนั้น เป็นแต่เพียงสภาพอารมณ์ที่ปรากฏแก่จิตเจตสิกเท่านั้น ไม่ใช่วัตถุสิ่งของหรือภพภูมิใดๆ ไม่มีรูปร่างสัญญาณหรือสีสังวรณะให้กระทบสัมผัสได้ด้วยทวารทั้ง ๕ แต่รับรู้ได้โดยมโนทวารคือใจเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ พระนิพพานจึงไม่สามารถเป็นไปพร้อมกับจิตโดยลักษณะ ๔ อย่างใดอย่างหนึ่งได้เลย กล่าวคือ

ไม่สามารถเกิดพร้อมกับจิต ดับพร้อมกับจิต มีอารมณ์อันเดียวกันกับจิต หรือมีที่อาศัยเกิดอันเดียวกันกับจิตได้แต่อย่างใด

เมื่อสรุปความแล้ว ธรรมชาติของเจตสิกนั้น อันบัณฑิตผู้มีปัญญาจะพึงกำหนดพิจารณาได้โดยลักษณะ ๔ ประการดังกล่าว คือ เกิดพร้อมกับจิต ดับพร้อมกับจิต มีอารมณ์อันเดียวกันกับจิต มีที่อาศัยเกิดอันเดียวกับจิต นั่นเอง^{๖๓}

ลักษณะที่เจตสิกของเจตสิก

๑. จิตตะนิสสิตะลักษณะ	มีการอาศัยจิตเกิดขึ้น เป็นลักษณะ
๒. อะวินิพโกคะระสัง	มีการเกิดโดยไม่แยกกันกับจิต เป็นกิจ
๓. เอกาลัมพะณะปัจจุปปิฏฐานัง	มีการรับเอาอารมณ์อย่างเดียวกันกับจิต เป็นอาการปรากฏ
๔. จิตตุปปาทะปะทัฏฐานัง	มีการเกิดขึ้นของจิต เป็นเหตุใกล้ให้เกิด

อธิบายความว่า

ลักษณะพิเศษของเจตสิก ๔ ประการนี้ เป็นความหมายรวมของคำว่า **เจตสิก** เรียกว่า **วิเสสลักษณะ** แปลว่า ลักษณะพิเศษ หรือเอกลักษณ์เฉพาะของสภาวะธรรมที่ได้ชื่อว่า เจตสิก หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **ลักษณะที่เจตสิก** แปลว่า เอกลักษณะพิเศษ ๔ ประการ มีลักษณะ เป็นต้น ได้แก่ ลักษณะ รส ปัจจุปปิฏฐาน และปะทัฏฐาน ซึ่งเป็นเครื่องบ่งบอกว่าสภาวะธรรมที่ได้ชื่อว่า เจตสิกนี้ เป็นปรมาณธรรมอย่างหนึ่ง ซึ่งมีคุณสมบัติพิเศษเฉพาะตน ไม่มีการเปลี่ยนแปลงคุณสมบัตินี้ไปเป็นอย่างอื่นเลย แม้จะเกิดกับบุคคลใดก็ตาม หรือแม้จะเกิดกี่ครั้งกี่ภพกี่ชาติก็ตาม ย่อมทรงสภาวะของตนนี้ไว้เสมอ กล่าวคือ

๑. **จิตตะนิสสิตะลักษณะ** มีการอาศัยจิตเกิดขึ้นเป็นลักษณะ หมายความว่า เจตสิกเหล่านี้ แม้จะเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการปรุงแต่งให้จิตมีสภาพแตกต่างกันออกไปมากมายและสามารถรับรู้อารมณ์ได้หลากหลายเพียงใดก็ตาม แต่เจตสิกเหล่านี้จะเกิดขึ้น

^{๖๓} ดูเทียบเคียงในเจตสิกปรมัตถ์ : พระมหาชินวัฒน์ จุกกวโร [ป.ธ.๘, พธ.ม., อภิ.ม.], หน้า ๓-๕.

ได้ ก็ต่อเมื่อมีเหตุให้จิตปรากฏเกิดขึ้น หรือมีเหตุปัจจัยของจิตดวงนั้นๆ ปรากฏเกิดขึ้นเสียก่อนแล้ว เจตสิกเหล่านี้จึงจะสามารถเกิดขึ้นได้ ถ้าจิตดวงนั้น ไม่มีเหตุให้ปรากฏเกิดขึ้น หรือไม่มีเหตุปัจจัยที่จะทำให้จิตดวงนั้นเกิดขึ้นแล้ว เจตสิกที่จะประกอบกับจิตดวงนั้นๆ ย่อมไม่สามารถเกิดขึ้นได้ ด้วยเหตุนี้ บุคคลบางคน หรือสัตว์บางจำพวก จึงไม่มีจิตบางดวงเกิดขึ้น เพราะไม่มีเหตุปัจจัยที่จะทำให้จิตดวงนั้นๆ เกิดขึ้นนั่นเอง เช่น อบายสัตว์ ๔ ไม่มีเหตุปัจจัยที่จะทำให้เกิดมหาวิบากญาณสัพยุดตจิตได้ เนื่องจากถูกขอบเขตของวิบากขวางกั้นไว้ เรียกว่า **วิปากันตรายะ** หรือ **วิปากาวรณ** แปลว่า อันตรายอันเกิดจากวิบากขวางกั้น จึงไม่สามารถรับรู้อารมณ์หรือหน่วงเหนี่ยวอารมณ์ต่อจากขณะ ที่เรียกว่า **ตทาลัมพนะ** ด้วยปัญญาได้ หรืออภัพบุคคลทั้ง ๓ จำพวก คือ ทุกคติบุคคล [ได้แก่อบายสัตว์ ๔] สุกตือเหตุบุคคล และทวิเหตุบุคคล นั้น ไม่สามารถทำมานจิตให้เกิดขึ้นได้เลย เพราะถูกขอบเขตของวิบากขวางกั้นไว้ ที่เรียกว่า **วิปากันตรายะ** เช่นเดียวกัน อนึ่ง บุคคลที่ทำอนันตรিয়กรรม ๕ อย่างใดอย่างหนึ่งลงไปแล้ว ถึงแม้จะเป็นติเหตุบุคคล มีอุปนิสัยในฉาน อภิญญา หรือมรรค ผล มาพร้อมแล้วก็ตาม แต่ก็ไม่สามารถทำมานจิต อภิญญาจิต มัคคจิต และผลจิตให้เกิดขึ้นได้เลยตลอดชาติ นั้น เนื่องจากถูกอนันตรিয়กรรมที่เป็นกรรมหนักนั้นขวางกั้นไว้ เรียกว่า **กัมมันตรายะ** หรือ **กัมมาวรณ** แปลว่า อันตรายอันเกิดจากกรรมขวางกั้น หรือบางคนเป็นผู้หมกมุ่นอยู่ในกองกิเลสและถูกกิเลสรุ่มร่ามากเกินไป จนไม่มีสติระลึการู้สึกตัว ตกอยู่ใต้อำนาจกิเลส ถูกกิเลสครอบงำอย่างหนัก ย่อมไม่สามารถมีแม้แต่มหากุศลจิตเกิดขึ้นได้เลย เพราะถูกอำนาจกิเลสขวางกั้นไว้ เรียกว่า **กิเลสันตรายะ** หรือ **กิเลสาวรณ** ดังนั้นเป็นต้น เพราะฉะนั้น บุคคลเหล่านั้นจึงไม่สามารถจะมีจิตประเภทนั้นๆ เกิดขึ้นได้ และเจตสิกที่จะประกอบกับจิตดวงนั้นๆ โดยเฉพาะ ย่อมไม่สามารถเกิดขึ้นกับบุคคลนั้นๆ ได้เช่นเดียวกัน จึงเห็นได้ว่า เจตสิกทั้งหลาย แม้จะมีอำนาจปรุงแต่งจิตให้เกิดการรับรู้อารมณ์ได้หลากหลายและมีสภาพเป็นไปต่างๆ กันมากมายก็ตาม แต่เมื่อจิตประเภทนั้นไม่สามารถเกิดขึ้นได้แล้ว เจตสิกที่จะประกอบกับจิตดวงนั้นย่อมไม่สามารถเกิดขึ้นเองโดยลำพังได้ หรือเปรียบเหมือนบิดามารดากับบุตรธิดา ถึงแม้บุรุษและสตรีนั้นจะมีศักยภาพทางสรีระและมีวิบากที่จะทำให้เกิดมีบุตรกันได้ก็ตาม แต่ถ้าสัตว์ที่จะเกิดมา

เป็นบุตรธิดาของบุคคลเหล่านั้นไม่มีเหตุปัจจัยให้เกิดกับบุคคลเหล่านั้นแล้ว บุรุษหรือสตรีนั้นก็ไม่สามารถมีบุตรได้ ในทำนองเดียวกัน แม้สัตว์นั้นจะมีเหตุปัจจัยให้เกิดขึ้นได้ก็ตาม แต่บุรุษหรือสตรีนั้นไม่มีเหตุปัจจัยที่จะมีบุตรได้ สัตว์นั้นก็ย่อมเกิดมาเป็นบุตรหรือธิดาของบุรุษและสตรีเหล่านั้นไม่ได้เช่นเดียวกัน เพราะฉะนั้น เมื่อเหตุปัจจัยบกพร่องไปฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งหรือทั้งสองฝ่ายแล้ว ความเป็นบิดามารดาของบุรุษและสตรีเหล่านั้นก็ดี ความเป็นบุตรธิดาของสัตว์นั้นก็ดี ย่อมมีไม่ได้เช่นเดียวกัน อีกอุปมาหนึ่ง เปรียบเหมือนอาจารย์กับศิษย์ ถ้าแม้บุคคลนั้น จะมีคุณสมบัติในการที่จะเป็นครูหรืออาจารย์ได้ก็ตาม แต่ตราบใดที่ยังไม่มีผู้เข้ามาศึกษาด้วย ความเป็นครูหรืออาจารย์ก็ยังไม่สำเร็จบริบูรณ์ หรือแม้จะมีบุคคลที่พร้อมจะเป็นศิษย์ศึกษาศิลปวิทยาการอยู่ก็ตาม แต่หาไม่มีบุคคลที่จะเป็นอาจารย์สั่งสอนศิลปวิทยาการให้ ความเป็นศิษย์ของบุคคลนั้น ก็ยังไม่สำเร็จบริบูรณ์เช่นเดียวกัน จะเห็นได้ว่า ความเป็นบิดามารดากับบุตรก็ดี ความเป็นครูอาจารย์กับศิษย์ก็ดี ต้องอาศัยซึ่งกันและกันเกิดขึ้น จะมีแต่อย่างใดอย่างหนึ่งนั้นไม่ได้ แต่ว่า บิดามารดาและครูอาจารย์นั้นเป็นประธาน คือ ต้องมีคุณสมบัติพร้อมที่จะเป็นได้ก่อน เรียกว่า **นิสสยะ** หรือ **นิสสัย** แปลว่า เป็นที่อาศัยเกิดได้ ส่วนบุตรธิดาและศิษย์นั้น เป็นผู้อาศัยเกิด เพราะเกิดทีหลัง เรียกว่า **นิสสิตะ** หรือ **นิสิต** แต่เมื่อก้าวโดยสภาพรวมแล้ว ทั้งนิสสยะและนิสสิตะนี้จะต้องเป็นไปพร้อมกัน เพราะฉะนั้น จิตจึงเป็นนิสสยะ คือ เป็นที่อาศัยเกิดของเจตสิก ส่วนเจตสิกทั้งหลายนั้นเป็นนิสสิตะ คือ เป็นสภาพที่ต้องอาศัยจิตเกิดเสมอ

๒. อะวินิพโกกระรัง มีการเกิดโดยไม่แยกกันกับจิต เป็นกิจ หมายความว่า เจตสิกทั้งหลายนั้น ดังที่ได้กล่าวไปแล้วว่า ต้องอาศัยจิตเกิดเสมอ จะเกิดขึ้นเองโดยลำพัง โดยไม่ต้องอาศัยจิตนั้นไม่มี เพราะฉะนั้น หน้าที่หรือรสของเจตสิก ที่เรียกว่า **สัมปตติรส** แปลว่า หน้าที่อันเป็นคุณสมบัติโดยรวมของเจตสิกนั้น ก็คือ มีการเกิดขึ้นโดยไม่แยกกันกับจิต เป็นกิจ กล่าวคือ เมื่อจิตเกิดขึ้น เจตสิกก็ต้องเกิดขึ้นด้วย เมื่อจิตตั้งอยู่ เจตสิกก็ต้องตั้งอยู่ด้วย เมื่อจิตดับ เจตสิกก็ต้องดับด้วย เมื่อจิตรับอารมณ์อะไร เจตสิกที่ประกอบกับจิตนั้น ก็ต้องรับอารมณ์นั้นด้วย เมื่อจิตอาศัยสถานที่ใดเกิด เจตสิกก็ต้องอาศัยสถานที่นั้นเกิดด้วย ดังนี้ เป็นต้น ซึ่งจะเห็นได้ว่า คุณสมบัตินี้ เป็นคุณสมบัติโดยรวมของเจตสิกโดยเฉพาะ

ซึ่งเป็นคุณสมบัติที่ติดตัวประจำของเจตสิก โดยไม่ต้องมีการจัดแจงปรุงแต่งหรือสั่งบังคับ บัญชาบังการให้เกิดขึ้นแต่อย่างใด แต่ว่าเป็นไปโดยธรรมชาติของสภาวธรรมที่เรียกว่า **เจตสิก** ซึ่งแปลว่า สภาวธรรมที่เกิดกับจิตนั่นเอง ไม่ว่าโลกจะเกิดขึ้นและแตกสลายไป สัตว์ทั้งหลายจะเกิดและตายไป ไม่รู้ก็ภพก็ชาติก็ตาม เมื่อใดที่จิตเจตสิกเกิดขึ้น เมื่อนั้น ย่อมทรงสภาวะของตนเองไว้เช่นนี้เสมอ ไม่มีการเปลี่ยนแปลงสภาวะไปเป็นอย่างอื่น และไม่ว่าจะเป็นจิตเจตสิกของมนุษย์ เทวดา มาร พรหม และสัตว์นรก เปเรต อสุรกาย เสร็จฉานก็ตาม หรือไม่ว่าจะเป็นจิตของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระมหาสาวก พระภคีสาวก หรือใครๆ ก็ตาม สภาวะของจิตและเจตสิก ย่อมเป็นไปในทำนองเดียวกันนี้ คือ ไม่สามารถเกิดแยกจากกันได้เหมือนกันทั้งหมด

๓. เอกาลัมพะณะปัจจุปปิณฐานัง มีการรับเอาอารมณ์อย่างเดียวกันกับจิต เป็นอาการปรากฏ หมายความว่า เจตสิกนี้ย่อมเป็นไปตามสภาพของจิต คือ มีจิตเป็นใหญ่เป็นประธาน เมื่อสภาพของจิตเกิดขึ้นเพื่อรับรู้อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งตามเหตุปัจจัยของจิต นั้นแล้ว เจตสิกที่เกิดพร้อมกับจิตและประกอบกับจิตดวงนั้น ย่อมรับรู้อารมณ์นั้นด้วย จะแยกตัวออกไปรับรู้อารมณ์อย่างอื่นที่นอกจากอารมณ์ที่จิตดวงนั้นรับอยู่ไม่มี เช่น จักขุวิญญาณจิตเกิดขึ้นเพื่อรับรู้ปารมณฺ์ เจตสิกที่ประกอบกับจักขุวิญญาณจิตย่อมรับรู้ปารมณฺ์ด้วย จะไปรับรู้สัททารมณฺ์หรือคันธารมณฺ์เป็นต้นนั้นไม่มี โสทวิญญานจิตเกิดขึ้นเพื่อรับรู้สัททารมณฺ์ เจตสิกที่ประกอบกับโสทวิญญานจิตย่อมรับรู้สัททารมณฺ์ด้วย จะไปรับรู้ปารมณฺ์หรือคันธารมณฺ์เป็นต้นนั้นไม่มี ฆานวิญญานจิตเกิดขึ้นเพื่อรับคันธารมณฺ์ เจตสิกที่ประกอบกับฆานวิญญานจิตย่อมรับคันธารมณฺ์ด้วย จะไปรับรู้รสารมณฺ์หรือโณฏฐัพพารมณฺ์ เป็นต้นนั้นไม่มี ชิวหาวิญญานจิตเกิดขึ้นเพื่อรับรู้รสารมณฺ์ เจตสิกที่ประกอบกับชิวหาวิญญานจิตย่อมรับรู้รสารมณฺ์ด้วย จะไปรับรู้ปารมณฺ์หรือสัททารมณฺ์เป็นต้นนั้นไม่มี กายวิญญานจิตเกิดขึ้นเพื่อรับโณฏฐัพพารมณฺ์ เจตสิกที่ประกอบกับกายวิญญานจิตย่อมรับโณฏฐัพพารมณฺ์ด้วย จะไปรับรู้ปารมณฺ์หรือสัททารมณฺ์เป็นต้นนั้นไม่มี มโนธาตุจิตเกิดขึ้นเพื่อรับรู้ปัญจารมณฺ์ คือ อารมณฺ์ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง เจตสิกที่ประกอบกับมโนธาตุจิตนั้นย่อมรับรู้ปัญจารมณฺ์อย่างใดอย่างหนึ่งตามไปด้วย จะไปรับรู้ธัมมารมณฺ์นั้นไม่มี และมโนวิญญานจิตเกิดขึ้นเพื่อ

รับรู้ธัมมารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง เจตสิกที่ประกอบกับมโนวิญญาณจิตนั้นย่อมรับรู้ธัมมารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งด้วย จะไปรับอารมณ์อย่างอื่นมีรูปารมณ์ หรือสัทธารมณ์เป็นต้นนั้น ก็ไม่มีเช่นเดียวกัน เพราะฉะนั้น สภาพของเจตสิกธรรมทั้งหลาย บัณฑิตผู้มีปัญญาอันสุขุมลุ่มลึก ย่อมสามารถกำหนดพิจารณาเห็นอาการปรากฏ ที่เป็นเอกลักษณ์โดยรวมของเจตสิกธรรมนั้นได้ว่า เป็นสภาวะธรรมที่รับอารมณ์อันเดียวกันกับจิตอย่างแยกกันไม่ออกเลย

๔. จิตตูปาทะปะทัฏฐานัง มีการเกิดขึ้นของจิต เป็นเหตุไกล่ หมายความว่า เจตสิกทั้งหลายนี้ ถึงแม้ว่าจะมีอำนาจในการปรุงแต่งจิตให้รับรู้อารมณ์และทำให้จิตนั้นมีสภาพแตกต่างกันออกไปถึง ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวงก็ตาม แต่ว่าการที่เจตสิกจะเกิดขึ้นได้นั้น ปัจจัยสำคัญประการแรกที่เป็นเหตุไกล่ที่สุด ก็คือ จิตมีเหตุให้ปรากฏขึ้น หรือมีเหตุปัจจัยของจิตดวงนั้นๆ ปรากฏขึ้นก่อน ถ้าจิตไม่มีเหตุให้ปรากฏเกิดขึ้น หรือไม่มีเหตุปัจจัยที่จะทำให้จิตดวงนั้นๆ ปรากฏขึ้นก่อนแล้ว เจตสิกย่อมไม่สามารถเกิดขึ้นได้เช่นเดียวกัน เช่น พระอรหันต์ทั้งหลายไม่มีเหตุปัจจัยให้เกิดอกุศลจิตอีกต่อไปแล้ว เพราะฉะนั้น อกุศลเจตสิกทั้งหมดจึงไม่สามารถเกิดกับพระอรหันต์ได้เช่นเดียวกัน หรือบรรดาอสังขยัตตพรหมทั้งหลาย ไม่มีเหตุปัจจัยให้เกิดจิตใดๆ ทั้งสิ้น เพราะฉะนั้น เจตสิกทั้งหลายจึงไม่สามารถเกิดกับพวกอสังขยัตตพรหมได้เลย ตลอดอายุขัยที่เป็นอสังขยัตตพรหมนั้น ดังนี้ เป็นต้น ด้วยเหตุนี้ การที่เจตสิกทั้งหลายจะเกิดขึ้นได้นั้น จึงต้องมีเหตุของจิตนั้น ปรากฏขึ้น หรือมีเหตุปัจจัยที่จะทำให้จิตดวงนั้นๆ ปรากฏขึ้นก่อนแล้ว เจตสิกที่ประกอบกับจิตดวงนั้นๆ จึงจะเกิดขึ้นได้ เพราะฉะนั้น เจตสิกจึงได้ชื่อว่า มีการเกิดขึ้นของจิตเป็นเหตุไกล่ให้เกิด^{๒๔}

^{๒๔} ดูเทียบเคียงในเจตสิกปรมัตถ์ : พระมหาชินวัฒน์ จุกวโร [ป.ธ.๘,พธ.ม.,อภ.ม.], หน้า ๑๓-๑๗.

ลักษณะกิจตุกะของรูป

คุณสมบัติพิเศษที่เป็นสภาวะลักษณะประจำตัวของรูปปรมัตถ์ทั้งหมด เรียกว่า วิเสสลักษณะของรูป มี ๔ ประการ เพราะฉะนั้น จึงเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ลักษณะกิจตุกะ มีดังต่อไปนี้

๑. รูปปะนะลักษณะณัง มีการแตกดับทำลายไป เป็นลักษณะ
๒. วิกีระณะระสัง มีการแยกออกจากกัน [กัปปจิต] ได้ เป็นกิจ
๓. อัปฺยาเกตะปัจจุปปิฏฐานัง มีความเป็นอัปฺยาเกตธรรม เป็นอาการปรากฏ
๔. วิญญานะปฏฺฐานัง มีวิญญาน [ปฏิสนธิวิญญาน] เป็นเหตุก่อให้เกิด

อธิบายความว่า

๑. รูปปะนะลักษณะณัง มีการแตกดับทำลายไป เป็นลักษณะ หมายความว่า รูปธรรมทั้งหมด ทั้งที่มีวิญญานครอง อันได้แก่ รูปร่างกายของสัตว์ทั้งหลาย และที่ไม่มีวิญญานครอง อันได้แก่ รูปร่างของสิ่งไม่มีชีวิตทั้งหลายนั้น ย่อมมีสภาพแปรเปลี่ยนและแตกดับไปตลอดเวลา แต่เพราะยังมีเหตุปัจจัยที่ทำให้รูปอื่นมีการเกิดขึ้นมาทดแทนอยู่ตลอดเวลาอยู่นั้น บุคคลทั้งหลายจึงไม่ได้เห็นความแปรเปลี่ยนและอาการแตกดับไปของรูปเหล่านั้น ต่อเมื่อหมดเหตุปัจจัยที่จะทำให้รูปอื่นเกิดขึ้นมาแทนที่ หรือเหตุปัจจัยที่ทำให้รูปเกิดขึ้นมาทดแทนนั้นมีน้อยลงแล้ว บุคคลจึงได้เห็นความแปรเปลี่ยนและความแตกดับไปของรูปนั้น เช่น อวัยวะต่างๆ ในร่างกายขาดหลุดออกไป โดยไม่สามารถต่อให้ติดกันได้อีก หรือเมื่อสัตว์บุคคลนั้นค่อยๆ แก่ชราลง รูปต่างๆ ที่จะเกิดขึ้นมาทดแทนให้เต่งตึงเหมือนตอนเป็นเด็กและเป็นหนุ่มสาวก็ค่อยๆ ลดน้อยลง ทำให้ปรากฏอาการเหี่ยวแห้ง และเมื่อสัตว์นั้นตายลงแล้ว หรือเมื่อสิ่งไม่มีชีวิตทั้งหลาย มีต้นไม้ ต้นหญ้า เป็นต้น เหี่ยวเฉาตายไป จึงได้เห็นความแปรเปลี่ยนและความแตกดับไปของรูปธรรมนั้นๆ แต่สำหรับผู้รู้ทั้งหลายมีสมเด็จ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นต้น ย่อมทรงทราบดีว่า รูปธรรมทั้งหลายมีสภาพเกิดดับแปรเปลี่ยนไปตลอดเวลาอยู่แล้ว กล่าวคือ รู้เท่าทันปัจจุบันขณะของรูปเหล่านั้นนั่นเอง

๒. **วีกีระณะระสัง** มีการแยกออกจากกัน [กับจิตและแยกกันเอง] ได้ เป็นกิจ หมายความว่า รูปธรรมทั้งหลายที่นอกจากอวินิพโกครูป ๘ อย่าง อันได้แก่ มหาภูตรูป ๔ โคจรรูป ๓ [เว้นส์ทรูปคือเสียง ๑] อาหารรูป ๑ ซึ่งจะต้องเกิดร่วมกันเสมอ แยกจากกันไม่ได้ และบรรดารูปที่เกิดในกลาปเดียวกันแล้ว รูปธรรมอื่นๆ นอกจากนั้นและรูปที่เกิดอยู่คนละกลาป ย่อมสามารถแยกกันได้เสมอ ส่วนรูปกับจิตและเจตสิกนั้น แยกกันได้โดยเด็ดขาดอยู่แล้ว เพราะไม่ได้เป็นไปโดยลักษณะ ๔ ประการ คือ ๑] เอกุปปาหะ เกิดพร้อมกัน ๒] เอกนิโรธะ ดับพร้อมกัน ๓] เอกาลัมพะณะ มีอารมณ์อันเดียวกัน ๔] เอกวัตถุกะ อาศัยสถานที่เกิดอันเดียวกัน ซึ่งลักษณะทั้ง ๔ ประการนี้เป็นคุณสมบัติของนามธรรมคือ จิตกับเจตสิกที่มีความเป็นไปพร้อมกันโดยอาการ ๔ อย่างในขณะเดียวกันเท่านั้น ส่วนรูปธรรมบางอย่าง แม้จะเกิดพร้อมกับจิต แต่ไม่ได้ดับพร้อมกับจิตดวงนั้น เพราะรูปธรรมโดยมากมีอายุยืนนานกว่านามคือจิตและเจตสิก ซึ่งได้แก่ รูป ๒๖ [เว้นวิญญูติรูป ๒ และอนิจจตารูป ๑] รูปบางอย่างดับพร้อมกับจิต แต่ไม่ได้เกิดพร้อมกับจิตดวงนั้น คือ เกิดก่อนจิตดวงนั้นมาแล้ว หรือรูปบางอย่างแม้จะเกิดพร้อมกับจิตและดับพร้อมกับจิตดวงนั้นก็ตาม แต่ไม่ได้รับอารมณ์อันเดียวกันกับจิต ซึ่งได้แก่ วิญญูติรูป ๒ เพราะรูปธรรมทั้งหลายนั้น ชื่อว่า **อนารัมมณธรรม** คือ สภาวะธรรมที่ไม่สามารถรับรู้อารมณ์ได้ เพราะสภาวะธรรมที่สามารถรับรู้อารมณ์ได้นั้น มีเพียงจิตกับเจตสิก ๒ อย่างเท่านั้น อนึ่ง รูปธรรมทั้งหลายไม่ได้อาศัยสถานที่เกิดอันเดียวกันกับจิตและเจตสิกเลย เนื่องจากว่า จิตและเจตสิกนั้นอาศัยวัตถุรูป ๖ เป็นที่อาศัยเกิด ส่วนมหาภูตรูป ๔ ย่อมอาศัยซึ่งกันและกันเกิดขึ้น และอุปาทายรูป ๒๔ ก็อาศัยมหาภูตรูป ๔ เกิดขึ้นอีกทีหนึ่ง จึงสรุปได้ว่า รูปธรรมทั้งหลายสามารถแยกกันได้กับจิตและเจตสิกโดยแน่นอน เพราะไม่มีความสมบูรณ์พร้อมด้วยสภาวะลักษณะทั้ง ๔ ประการดังกล่าวแล้ว อันเป็นคุณสมบัติที่สำเร็จมาจากหน้าที่ เรียกว่า **สัมปตติรส** เพราะฉะนั้น รูปอย่างใดอย่างหนึ่งที่เกิดขึ้นมาเพื่อให้สำเร็จหน้าที่ของตนๆ แล้ว ก็เป็นแต่เพียงให้หน้าที่นั้นสำเร็จลงไปเท่านั้น โดยไม่มีความขวนขวายที่จะทำสิ่งนั้นหรือสิ่งนี้ให้เกิดขึ้นแต่ประการใด

๓. **อัพยาเกตะปัจจุปปิณฐานัง** มีความเป็นอัพยาเกตธรรม เป็นอาการปรากฏ หมายความว่า รูปธรรมทั้งหลายนั้นมีสภาพเป็นอัพยาเกตธรรม คือ เป็นธรรมที่นอกจาก กุศลธรรมและอกุศลธรรม เพราะมีสมุฏฐาน คือ ต้นเหตุที่ทำให้เกิดขึ้น ๔ ประการ ได้แก่

๑] **กัมมสมุฏฐานิกรูป** คือ รูปที่เกิดจากกรรม เรียกว่า **กัมมชรูป** ซึ่งจัดเป็นวิบาก คือผลของกรรมเก่า อันเป็นอัพยาเกตธรรมอย่างหนึ่ง

๒] **จิตตสมุฏฐานิกรูป** คือ รูปที่เกิดจากปฏิกิริยาของจิต เรียกว่า **จิตตชรูป** ย่อมมีสภาพเป็นไปตามอำนาจของจิต โดยไม่มีความชวนชวายเป็นตนเองแต่ประการใด และจิตตชรูปจะเกิดมีได้ก็ต้องมีกัมมชรูป เป็นพื้นฐาน คือ ต้องมีรูปร่างกายของสัตว์อยู่ก่อนแล้ว จิตจึงจะสามารถทำให้รูปร่างกายของสัตว์นั้นแสดงปฏิกิริยาต่างๆ ออกมาได้ ถ้าสัตว์ตนใดไม่มีรูปร่าง มีแต่จิตและเจตสิก เท่านั้น ซึ่งได้แก่ อรูปพรหมทั้ง ๔ ภูมิ สัตว์เหล่านั้นย่อมไม่สามารถแสดงปฏิกิริยาต่างๆ ออกมาได้ เพราะไม่มีรูปร่างกายนั่นเอง เพราะฉะนั้น รูปร่างกายของสัตว์ทั้งหลายที่เป็น พื้นฐานให้จิตสั่งการให้แสดงปฏิกิริยาออกมานั้น ก็เป็นกัมมชรูป ซึ่งเป็นวิบากอันเป็น อัพยาเกตธรรมอย่างหนึ่ง ส่วนปฏิกิริยาของรูปต่างๆ นั้นเป็นสิ่งที่ไม่มีอยู่ยั่งยืน เมื่อจิตหยุด สั่งการแล้ว ปฏิกิริยานั้นย่อมหายไปตามสภาพของจิตด้วย เช่น เดินอยู่ เมื่อจิตไม่กระตุ้น ให้ก้าวอย่างต่อเนื่อง การเดินย่อมดับไปหรือหายไป เป็นต้น

๓] **อุตุสมุฏฐานิกรูป** คือ รูปที่เกิด จากอุตุ อันได้แก่ อุณหภูมิ บรรยากาศ ดินฟ้าอากาศ สภาพแวดล้อมต่างๆ เรียกว่า **อุตุชรูป** ซึ่งเป็นสภาพความเย็นและความร้อน [ไอน้ำ] ของกัมมชรูปบ้าง จิตตชรูปบ้าง อาหารชรูปบ้าง และรูปของสิ่งไม่มีชีวิตทั้งหลายบ้าง

๔] **อาหารสมุฏฐานิกรูป** คือ รูปที่เกิดจากอาหารที่สัตว์ทั้งหลายบริโภคดื่มกินเข้าไปหล่อเลี้ยงร่างกายให้อ้วนหรือผอม แข็งแรงหรืออ่อนแอ สวยงามหรือขี้เหร่ เป็นต้น ตามสภาพของอาหาร และตัวอาหารใน ร่างกายของสัตว์ที่เป็นอาหารให้แก่สัตว์อื่น ตลอดถึงวัตถุสิ่งของที่เป็นอาหารของสัตว์ต่างๆ ได้ ซึ่งสภาพเหล่านี้ล้วนมีสภาพเป็นอัพยาเกตธรรมทั้งสิ้น เพราะไม่มีความชวนชวายเพื่อให้ สิ่งต่างๆ เกิดขึ้นแต่อย่างใด เพียงแต่สิ่งต่างๆ อาศัยรูปธรรมเหล่านี้เป็นปัจจัยแล้วก็เกิดขึ้น เท่านั้นเอง

๔. วิญญาณะปะทัญฐานัง มีวิญญาณ [ปฏิสนธิวิญญาณ] เป็นเหตุใกล้ให้เกิด ในความหมายนี้ หมายเอารูปร่างกายของสัตว์ทั้งหลายที่เกิดในปัจจุวัฏการภูมิ คือ ภูมิที่มีชั้น ๕ มี ๒๖ ภูมิ ได้แก่ อบายภูมิ ๔ มนุษยภูมิ ๑ เทวภูมิ ๕ รูปภูมิ ๑๕ [เว้น อสัณฺณสัจตภูมิ] เพราะรูปร่างกายและส่วนประกอบต่างๆ ของร่างกาย ตลอดถึงปฏิกิริยาต่างๆ ของร่างกาย จะเกิดขึ้นได้ ต้องมีปฏิสนธิวิญญาณเกิดขึ้นก่อนแล้ว กัมมชรูปบางอย่างย่อมเกิดพร้อมกับปฏิสนธิวิญญาณนั้น บางอย่างก็เกิดภายหลังปฏิสนธิวิญญาณนั้น อนึ่ง กัมมชรูปทั้งหลายย่อมเกิดติดต่อกันอย่างไม่ขาดสาย จนตลอดชีวิต ส่วนจิตตชรูปย่อมเกิดหลังจากปฏิสนธิวิญญาณ [ตั้งแต่ปฐมภวังก์ คือ ภวังก์ดวงแรก หลังจากปฏิสนธิจิตผ่านไปแล้ว] อุตฺตชรูปย่อมเกิดทีหลังรูปที่เกิดจากสมุฏฐานนั้นๆ ได้แก่ กัมมปัจจัยอุตฺตชรูป [รูปที่เกิดจากอุตฺตโดยมีกรรมเป็นปัจจัย ได้แก่ ไออุ่นหรืออุณหภูมิในร่างกายของสัตว์ทั้งหลาย] ย่อมเกิดทีหลังกัมมชรูป ๑ อนุขณะ จิตตปัจจัยอุตฺตชรูป [รูปที่เกิดจากอุตฺตโดยมีจิตเป็นปัจจัย เช่น ความร้อนหรือความเย็นที่เกิดขึ้นจากอิริยาบถต่างๆ เป็นต้น] ย่อมเกิดทีหลังจิตตชรูป ๑ ขณะ อุตฺตปัจจัยอุตฺตชรูป [รูปที่เกิดจากอุตฺตโดยมีอุตฺตเป็นปัจจัย เช่น สภาพบรรยากาศที่ร้อนหรือเย็น ซึ่งเกิดจากอุณหภูมิทั้งภายในและภายนอกร่างกายของสัตว์ทั้งหลาย ตลอดถึงสภาพอุณหภูมิต่างๆ ของโลก] ย่อมเกิดทีหลังอุตฺตชรูป และอาหารปัจจัยอุตฺตชรูป [รูปที่เกิดจากอุตฺตโดยมีอาหารเป็นปัจจัย ได้แก่ ความร้อนหรือความเย็นภายในร่างกายของสัตว์ทั้งหลายที่เกิดจากการบริโภคอาหารเข้าไปก็ดี สภาพอุณหภูมิที่อยู่ในตัวอาหารต่างๆ ก็ดี] ย่อมเกิดทีหลังอาหารชรูป ส่วนอาหารชรูปในร่างกายของสัตว์ทั้งหลายนั้น ย่อมเกิดขึ้นหลังจากสัตว์นั้นๆ ได้บริโภคอาหารเข้าไปสู่ร่างกายแล้วนั่นเอง สำหรับอาหารชรูปที่อยู่ภายนอกร่างกายของสัตว์ทั้งหลาย ที่เรียกว่า พหิตฺธโອာ นั้น ได้แก่ อาหารภายนอกที่สัตว์ทั้งหลายบริโภคเข้าไป ย่อมเป็นอาหารรูปที่เกิดพร้อมกับการเกิดขึ้นของโลกหรือสิ่งที่เป็นอาหารนั้นๆ นั่นเอง

วิเสสลักษณะของรูปทั้ง ๔ ประการนี้ เป็นการแสดงตามนัยแห่งปฏิจจสมุปบาท อันเป็นรูปที่เกิดจากกรรมเป็นสมุฏฐาน จึงจะมีวิญญาณ [คือปฏิสนธิวิญญาณ] เป็นเหตุใกล้ให้เกิดได้ ส่วนรูปที่เกิดจากสมุฏฐานอย่างอื่น ย่อมไม่มีปฏิสนธิวิญญาณเป็นเหตุใกล้ให้เกิด

แต่มีสมมุฐานนั้นๆ นั้นเองเป็นเหตุใกล้ให้เกิด เช่น จิตตชรูป ย่อมมีจิตเป็นเหตุใกล้ให้เกิด
ดังนี้เป็นต้น^{๖๕}

นามรูปไม่มีอำนาจในตัวของมันเอง

นาม ไม่มีอำนาจหรือไม่มีความสามารถเบ็ดเสร็จในตัวของมันเอง กล่าวคือ
ไม่สามารถกิน ดื่ม หรือสำเร็จอริยาบถใดๆ ได้ด้วยตนเอง

รูป ก็เช่นเดียวกัน ไม่มีความปรารถนาที่จะกิน ดื่ม พุด หรือสำเร็จอริยาบถใดๆ ด้วย
ตัวของมันเอง

เพราะฉะนั้น รูปจะเป็นไปได้ก็ต้องอาศัยนาม [ยกเว้นในอสัญญสัทตภูมิ รูป
ไม่ต้องอาศัยนาม] หรือนามจะเป็นไปได้ ก็ต้องอาศัยรูป [ยกเว้นในอรุณภูมิ นาม
ไม่ต้องอาศัยรูป] เมื่อนามปรารถนาอย่างไร รูปก็ร่วมเป็นไปอย่างนั้น [เฉพาะในเวลาที่รูป
กับนามมีปัจจัยสมมูลกันเท่านั้น] ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคอรกเถาที่ท่านพระพุทธ-
โฆสาจารย์ได้อุปมานามกับรูปไว้ ดังต่อไปนี้

เปรียบเหมือนบุรุษคนหนึ่ง ตาบอดมาแต่กำเนิด ไม่สามารถเห็นได้ด้วยตนเอง กับ
บุรุษอีกคนหนึ่ง ตาดีแต่เป็น ง่อยเปลี้ยมาแต่กำเนิด ไม่สามารถไปไหนมาไหนด้วยตนเอง
ได้ ถ้าบุรุษทั้ง ๒ คนนี้อาศัยกันและกัน คือ คนตาบอดแบกคนเป็นง่อยไว้บนบ่า โดยคน
เป็นง่อยที่ตาดีนั่นคอยบอกทางให้เดิน คนทั้ง ๒ นั้นจึงจะสามารถไปสู่สถานที่ต่างๆ ได้ แต่
ถ้าคนทั้ง ๒ นั้นแยกจากกัน คือ มิได้อาศัยซึ่งกันและกันแล้ว ย่อมไม่สามารถไปสู่สถานที่
ใดๆ ได้เลยทั้ง ๒ คน เพราะต่างก็พิการด้วยกัน ข้ออุปมานี้ฉันใด นามและรูปก็มีอุปมาฉัน
นั้น นามไม่มีอำนาจสำเร็จอริยาบถต่างๆ ได้ด้วยตนเอง และรูปก็ไม่มีอำนาจที่จะทำกิจ
อาการต่างๆ ให้ปรากฏขึ้นได้ด้วยตนเองเช่นเดียวกัน แต่การเกิดขึ้นของกิจอาการต่างๆ
นั้น สำเร็จได้ด้วยนามและรูปอาศัยซึ่งกันและกันนั่นเอง^{๖๖}

^{๖๕} ดูเทียบเคียงในรูปปรมัตถ์ : พระมหาชินวัฒน์ จกฺกวโร [ป.ธ.๘, พธ.ม., อภิ.ม.].

^{๖๖} ดูเทียบเคียงในกัมมัฏฐานสังคหวิภาค : วรณสิทธิ ไวยเสวี, หน้า ๒๑๒.

อีกนัยหนึ่ง เปรียบเหมือนมนุษย์ที่เดินทางโดยทางน้ำ จำเป็นต้องอาศัยเรือ และเรือจะแล่นไปได้ก็ต้องอาศัยมนุษย์เป็นผู้พายหรือบังคับเครื่องยนต์ให้แล่นไป ข้ออุปมานี้ฉันทิ นามกายจะเป็นไปได้ก็ต้องอาศัยรูป และรูปกายจะเป็นไปได้ก็เพราะอาศัยนามเช่นเดียวกัน ดังที่ท่านแสดงว่า

ยถาปี นาวํ นิสุสાય

มนุสฺสสา ยนฺติ อณฺณเว

เอวเมว รูปํ นิสุสાય

นามกาโย ปวตฺตติ ฯ

ยถา จ มนุสฺสเส นิสุสાય

นาวา คจฺจนฺติ อณฺณเว

เอวเมว นามํ นิสุสાય

รูปกาโย ปวตฺตติ ฯ

อุโห นิสุสાય คจฺจนฺติ

มนุสฺสสา นาวา จ อณฺณเว

เอวํ นามญจ รูปญจ

อุโห อภฺโยภณฺณนิสฺสิตา ฯ

แปลความว่า

มนุษย์ทั้งหลายเดินทางไปในห้วงน้ำได้เพราะอาศัยเรือ แม้ฉันทิ นามกายเป็นไปได้เพราะอาศัยรูป ก็ฉันทินั้นเหมือนกัน ฯ เรือแล่นไปในห้วงน้ำได้เพราะอาศัยมนุษย์ ฉันทิ รูปกายเป็นไปได้เพราะอาศัยนามก็เช่นเดียวกัน ฯ มนุษย์และเรือทั้งสองต่างอาศัยกัน จึงเดินทางไปในห้วงน้ำได้ ฉันทิ นามและรูปก็ฉันทินั้น ทั้งสองต่างอาศัยกันและกัน ด้วยประการฉะนี้^{๖๗} ฯ

ปัจจุบันนธรรม

ในการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน อารมณ์คือนามธรรมรูปธรรมที่เป็นตัวยื่นให้พิสุจน์ นั้น เรียกได้หลายนัย ตามวิปัสสนาภูมิทั้ง ๖ หมวดดังกล่าวแล้ว และวิปัสสนาญาณจะ

^{๖๗} วิสุทฺธิ.อ.[บาลี], ๖๗๗/๙๙๒. “น สเคน พลเณ ชายเร, โนปี สเคน พลเณ ติฏฺฐเร, ปฺรธมฺวसानุตฺตโน, ชายเร สงฺขตา อตฺตตฺพุพฺพลา, ปฺรปฺจยโย จ ชายเร, ปฺรอารมฺมณโต สมฺภูจฺจिता, อารมฺมณปฺจยเยหิ จ, ปฺรธมฺเมหิ จิเม ปภาวิตา ฯ”

สามารถพิจารณาเห็นนามรูปและอาการแห่งนามรูปเหล่านั้นได้เด่นชัดโดยประจักษ์แจ้ง นามรูปนั้นจะต้องปรากฏอยู่เป็นปัจจุบันขณะ กล่าวคือ กำลังเกิดอยู่ ยังไม่ดับไป ได้แก่ ขณะที่ยายตนะภายนอก ๖ มากระทบกับอายตนะภายใน ๖ ตามสภาพของตนๆ อยู่ นั่นเอง ส่วนนามรูปที่เป็นอดีตนั้น เป็นสภาพที่ล่วงไปแล้วดับไปแล้ว และนามรูปที่เป็นอนาคต ก็เป็นสภาพที่ยังไม่ปรากฏเกิดขึ้น นามรูปทั้ง ๒ กาลนี้ เป็นสภาพที่ไม่มีปรากฏอยู่ในขณะปัจจุบันนั้น เพราะฉะนั้น จึงไม่สามารถกำหนดพิจารณา คือ ไม่สามารถเข้าไป พิสูจน์รู้ได้ จะพิสูจน์พิจารณารู้ได้ ก็เฉพาะนามรูปที่กำลังปรากฏอยู่ในปัจจุบันกาลเท่านั้น ซึ่งเรียนามรูปนั้นว่า **ปัจจุบันนธรรม** ดังจะแสดงให้เห็นโดยชัดเจนทั้ง ๖ ทวาร ต่อไปนี้

๑. ปัจจุบันนธรรมทางตา เป็นสภาวะธรรมที่กำลังเกิดขึ้น ขณะที่รูปารมณคือสี มากระทบกับจักขุปสาทคือประสาทตา เมื่อเหตุปัจจัยสมมูลกันแล้ว การเห็นย่อมปรากฏขึ้น กล่าวคือ ในขณะนั้น มีจักขุประสาทติ มีรูปารมณมาปรากฏในระยะที่พอเหมาะ ไม่ไกล ไม่ใกล้เกินไป มีแสงสว่างที่เพียงพอสามารถมองเห็นได้ และบุคคลนั้นมีมนสิการคือใส่ใจต่อ รูปารมณนั้น เมื่อเหตุปัจจัยเหล่านี้ครบบริบูรณ์แล้ว การเห็นจึงเกิดขึ้นได้ ถ้ารูปารมณนั้น เป็นอดีตคือล่วงลับดับไปแล้ว ย่อมไม่สามารถเห็นได้ ส่วนรูปารมณที่เป็นอนาคตนั้นยังไม่ปรากฏขึ้น ย่อมเห็นไม่ได้เช่นเดียวกัน เพราะฉะนั้น การเห็นจะเกิดขึ้นได้นั้น รูปารมณนั้นจะต้องเป็นปัจจุบันขณะ คือ กำลังปรากฏอยู่ในขณะปัจจุบันนั้นเท่านั้น

๒. ปัจจุบันนธรรมทางหู เป็นสภาวะธรรมที่กำลังเกิดขึ้น ขณะที่สัททารมณคือเสียง มากระทบกับโสตปสาทคือประสาทหู เมื่อเหตุปัจจัยสมมูลกันแล้ว การได้ยินย่อมปรากฏขึ้น กล่าวคือ ในขณะนั้น มีโสตประสาทติ มีสัททารมณมาปรากฏในระยะที่เหมาะสม มีช่องหูเปิดออก และมีมนสิการคือใส่ใจต่อเสียงนั้น เมื่อเหตุปัจจัยเหล่านี้ครบบริบูรณ์แล้ว การได้ยินจึงเกิดขึ้นได้ ถ้าสัททารมณนั้นเป็นอดีตคือล่วงลับดับไปแล้ว ย่อมไม่สามารถได้ยินได้ ส่วนสัททารมณที่เป็นอนาคต ก็เป็นสภาพที่ยังไม่มาถึงยังไม่ปรากฏ จึงได้ยินไม่ได้เช่นเดียวกัน เพราะฉะนั้น การได้ยินจะเกิดขึ้นได้นั้น สัททารมณคือเสียงนั้นจะต้องเป็นปัจจุบันขณะคือปรากฏอยู่ในขณะปัจจุบันนั้นเท่านั้น

๓. **ปัจจุบันนธรรมทางจุมก** เป็นสภาวะธรรมที่กำลังเกิดขึ้น ขณะที่คันธารมณคือ กลิ่นมากระทบกับขานปสาทคือประสาทจุมก เมื่อเหตุปัจจัยสมมูลกันแล้ว การรู้กลิ่นย่อมปรากฏขึ้น กล่าวคือ ในขณะนั้น มีขานประสาทดี มีคันธารมณมาปรากฏที่ขานประสาท โดยมีธาตุลมพัดพาเข้าไป และมีมนสิการคือการใส่ใจต่อกลิ่นนั้น เมื่อเหตุปัจจัยเหล่านี้ครบบริบูรณ์แล้ว การรู้กลิ่นจึงเกิดขึ้นได้ ถ้าคันธารมณนั้นเป็นอดีตคือล่วงลับดับไปแล้ว ย่อมไม่สามารถรู้กลิ่นได้ ส่วนคันธารมณที่เป็นอนาคต ก็เป็นสภาพที่ยังไม่มาถึง ยังไม่ปรากฏ จึงรู้กลิ่นไม่ได้เช่นเดียวกัน เพราะฉะนั้น การรู้กลิ่นจะเกิดขึ้นได้นั้น คันธารมณคือกลิ่นนั้น จะต้องเป็นปัจจุบันขณะ คือ ปรากฏอยู่ในขณะปัจจุบันนั้นเท่านั้น

๔. **ปัจจุบันนธรรมทางลิ้น** เป็นสภาวะธรรมที่กำลังเกิดขึ้นขณะที่รสารมณคือรสมากระทบกับชีวหาปสาทคือประสาทลิ้น เมื่อเหตุปัจจัยสมมูลกันแล้ว การรู้รสย่อมปรากฏขึ้น กล่าวคือ ในขณะนั้น มีชีวหาประสาทดี มีรสารมณมาปรากฏที่ชีวหาประสาท โดยมีธาตุน้ำช่วยซึมซาบเข้าไป และมีมนสิการคือการใส่ใจต่อรสนั้น เมื่อเหตุปัจจัยเหล่านี้ครบบริบูรณ์แล้ว การรู้รสจึงเกิดขึ้นได้ ถ้ารสารมณนั้นเป็นอดีตคือล่วงลับดับไปแล้ว ย่อมไม่สามารถรู้รสได้ ส่วนรสารมณที่เป็นอนาคต ก็เป็นสภาพที่ยังไม่มาถึง ยังไม่ปรากฏ จึงรู้รสไม่ได้เช่นเดียวกัน เพราะฉะนั้น การรู้รสจะเกิดขึ้นได้นั้น รสารมณคือรสนั้นจะต้องเป็นปัจจุบันขณะคือปรากฏอยู่ในขณะปัจจุบันนั้นเท่านั้น

๕. **ปัจจุบันนธรรมทางกาย** เป็นสภาวะธรรมที่กำลังเกิดขึ้นขณะที่โณฏฐัพพารมณคือสัมผัส ได้แก่ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง มากระทบกับกายปสาทคือประสาทกาย เมื่อเหตุปัจจัยสมมูลกันแล้ว การรู้สีกทางกายย่อมปรากฏขึ้น กล่าวคือ ในขณะนั้น มีกายประสาทดี มีโณฏฐัพพารมณมากระทบกับกายประสาท โดยมีธาตุดินอันมีสภาพแข็งเป็นฐานรองรับการกระทบ และมีมนสิการคือการใส่ใจต่อสัมผัสนั้น เมื่อเหตุปัจจัยเหล่านี้ครบบริบูรณ์แล้ว การรู้สีกเย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง จึงเกิดขึ้นได้ ถ้าโณฏฐัพพารมณนั้นเป็นอดีตคือล่วงลับดับไปแล้ว ย่อมไม่สามารถรู้สีกทางกายได้ ส่วนโณฏฐัพพารมณที่เป็นอนาคต ก็เป็นสภาพที่ยังไม่มาถึง ยังไม่ปรากฏ จึงรับรู้ไม่ได้เช่นเดียวกัน เพราะฉะนั้น การ

รู้สึกทางกายจะเกิดขึ้นได้นั้น โภภุฏฐัพพารมณคือสัมผัสจะต้องเป็นปัจจุบันขณะ คือ ปรากฏอยู่ในขณะปัจจุบันนั้นเท่านั้น

๖. ปัจจุบันนธรรมทางใจ เกิดขึ้นขณะที่นึกคิดหรือขณะที่ใจสั่งให้รูปเดิน ยืน นั่ง นอน คู้เหยียด เคลื่อนไหว เป็นต้น อดีตกาลที่เคยนึกคิดก็ดับไปแล้ว พิสูจน์ให้รู้ไม่ได้ จะรู้ได้ ก็ต่อเมื่อสัญญาคือความจำที่เกิดขึ้น ขณะที่นึกคิดนั้นเป็นปัจจุบันเท่านั้น ส่วนอนาคตที่ยังไม่ได้นึกคิด ก็พิสูจน์ให้รู้ไม่ได้เช่นเดียวกัน เพราะฉะนั้น ความนึกคิดที่จะพิสูจน์ให้เห็นประจักษ์แจ้งได้นั้น ต้องเป็นปัจจุบันของนามธรรมหรือของรูปธรรมที่ปรากฏอยู่ขณะนึกคิดที่เป็นไปในขณะยืน ขณะก้าว ขณะนั่ง ขณะนอน ขณะพูด ขณะคู้ ขณะเหยียด ขณะเคลื่อนไหว เป็นต้นเท่านั้น

ปัจจุบันนธรรมที่เป็นตัวยืนให้วิปัสสนาปัญญาเป็นผู้เพ่งพิสูจน์พิจารณาให้รู้เห็นตามความเป็นจริงนี้ ต้องเป็นไปในระดับภาวานามยปัญญาโดยเฉพาะเท่านั้น เพราะฉะนั้น พระโยคีบุคคลผู้ปรารถนาจะเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน จะละทิ้งปัจจุบันนธรรมเสียมิได้ อุปมาเหมือนเรือที่จะนำผู้โดยสารเรือไปสู่เกาะหรือฝั่งอันเป็นจุดหมายได้นั้น ถ้าบุคคลขาดเรือเสียแล้ว ย่อมไม่สามารถข้ามห้วงน้ำไปสู่ฝั่งได้เลย และถ้าเรือขาดคนพายหรือคนบังคับเครื่องยนต์เสียแล้ว เรือย่อมแล่นไปไม่ได้เช่นเดียวกัน^{๖๘}

สติกับโมหะ

ปัจจุบันนธรรมที่แสดงมาแล้วนั้น เป็นสนามรบของสติกับโมหะ อุปมาเหมือนกับสงคราม ฝ่ายต้านทานกับฝ่ายข้าศึกที่รุกราน ย่อมรบกัน ณ สถานที่ใด สถานที่นั้น เรียกว่า **สมรภูมิ** คือ สนามรบ ฉะนั้น วิปัสสนากัมมัฏฐานก็ฉนั้นเหมือนกัน วิปัสสนาปัญญาเปรียบเหมือนผู้ต้านทาน อกุศลธรรมเปรียบเหมือนฝ่ายข้าศึกที่เข้ามารุกราน จิตใจเปรียบเหมือนสนามรบ อารมณีกัมมัฏฐานเปรียบเหมือนของชิงชัย วิปัสสนาย่อมยกเอาสัมมาสติให้เป็นแม่ทัพฝ่ายบุญมาระลึกรู้เท่าทันอารมณที่เป็นปัจจุบันนธรรมก่อน โดยมีสัมมาวายามะคือ

^{๖๘} ดูรายละเอียดเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปฐะ: พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๖๙-๗๑.

วิริยะความเพียรพยายามเป็นกำลังสนับสนุน มีโสภณเจตสิกเหล่านี้เป็นเครื่องส่งเสริมให้สติมีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น จึงจะสามารถเอาชนะโมหะคือความหลงเสียได้ ดังจะแสดงต่อไปนี้

เมื่อขณะเห็น ถ้าสติระลึกรู้เท่าทัน โมหะตัวหลงตัวเผลอย่อมจะเข้ามาบังการไม่ได้ แต่ถ้าขณะเห็น ไม่มีสติระลึกรู้เท่าทัน บุญกุศลทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ มีแต่โมหะคือความหลงความเผลอเกิดขึ้น และบาปอกุศลทั้งหลายย่อมเข้ามาบังการได้ ในขณะที่ได้ยิน ขณะได้กลิ่น ขณะรู้รส ขณะกระทบสัมผัส และขณะคิดนึก ก็เป็นไปในทำนองเดียวกัน กล่าวคือ ถ้าสติระลึกรู้เท่าทัน โมหะคือความหลงความเผลอย่อมเข้ามาบังการไม่ได้ แต่ถ้าสติไม่ระลึกรู้เท่าทัน โมหะคือความหลงความเผลอย่อมเข้ามาบังการทำให้จิตเศร้าหมองได้

เพราะฉะนั้น ผู้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานพึงประกอบสติไว้ให้มั่นคง บำรุงสติให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น ด้วยการหมั่นเพียรตั้งสติบ่อยๆ เมื่อสติมีกำลังมั่นคงแล้ว โมหะคือความหลงความเผลออันเป็นข้าศึกของสตีย่อมจะค่อยๆ อ่อนกำลังและลดน้อยเบาบางลงตามลำดับ จนกระทั่งดับหมดเชื้อสิ้นยางเหนียวไปนั้นแหละ จึงจะได้ชื่อว่า เป็นผู้มีความสละสลวยแล้ว อุปมาเหมือนการปลูกต้นไม้ ต้องหมั่นรดน้ำพรวนดินใส่ปุ๋ยอยู่เสมอ ต้นไม้จึงจะเจริญงอกงามผลิดอกออกผลได้ ถ้าไม่เอาใจใส่รดน้ำพรวนดินเป็นต้นแล้ว นานเข้าต้นไม้ต้นนั้น อาจเหี่ยวเฉาหรือไม่เจริญเติบโตขึ้นเท่าที่ควร ดอกและผลแห่งต้นไม้ต้นนั้นย่อมผลิออกมาไม่ได้ ฉะนั้น ในการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานก็ฉะนั้นเหมือนกัน หากไม่หมั่นสำรวมระวังรักษาสติอยู่เสมอ สตีย่อมจะเสื่อมสิ้นไปได้ ในที่สุด ความเศร้าหมองในอารมณ์คือนามรูปก็จะปรากฏ ด้วยอำนาจแห่งโมหะและบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย เมื่อเป็นเช่นนี้แล้ว ย่อมไม่สามารถหลุดพ้นจากความทุกข์ไปได้ แต่ถ้าบุคคลใดเป็นผู้ไม่ประมาท หมั่นบำเพ็ญเพียรเจริญสติให้ระลึกรู้เท่าทันอารมณ์อยู่เสมอ ผู้นั้นได้ชื่อว่า เป็นผู้ดำเนินไปสู่หนทางแห่งความหลุดพ้น ย่อมหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงไปได้ในที่สุด^{๒๔}

^{๒๔} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานทีปนี : พระภวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๗๑-๗๒.

สติปัฏฐาน ๔

สติปัฏฐาน หมายถึง ฐานที่ตั้งของสติ หรือเป็นฐานที่รองรับการกำหนดของสติอันประเสริฐ เพราะสามารถนำจิตให้ดำเนินไปถึงพระนิพพานได้ มีอยู่ ๔ หมวด คือ

๑. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน หมายถึง ฐานของสติที่ตามกำหนดพิจารณากายเป็นอารมณ์ มี ๑๔ ปัพพะ หรือ บรรพ ได้แก่

๑] อานาปานปัพพะ การกำหนดลมหายใจเข้าออก

๒] อิริยาปถปัพพะ การกำหนดอิริยาบถ ๔ คือ อาการยืน เดิน นั่ง นอน

๓] สัมผัสขุญญปัพพะ การกำหนดอิริยาบถย่อย ๗ ประการ คือ [๑] การก้าวไปข้างหน้า การถอยกลับข้างหลัง [๒] การมองดูข้างหน้า การเหลียวดูข้างหลัง การเหลียวดูข้างซ้ายและข้างขวา [๓] การคู้แขนเข้าและการเหยียดแขนออก [๔] กิริยาที่ใช้บาตร จีวร สังฆาฏิ [๕] การเคี้ยว การดื่ม การลื้ม [๖] การถ่ายอุจจาระปัสสาวะ [๗] การขยับเดิน ยืน นั่ง นอน กลับ ตื่น นิ่ง พุด เป็นต้น

๔] ปฏิกูลปัพพะ การพิจารณาอาการ ๓๒ มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เป็นต้น

๕] ธาตุปัพพะ การพิจารณาลักษณะของธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม

๖-๑๔] นวสีวลิกปัพพะ การพิจารณาซากศพในสภาพต่างๆ ๙ อย่าง คือ ศพที่ตายแล้ว ๒-๓ วัน ๑ ศพที่ถูกสัตว์กัดกิน ๑ ศพที่มีเนื้อและเลือดติดอยู่ ๑ ศพที่มีแต่เส้นเอ็นรัดอยู่ ๑ ศพที่มีแต่โครงกระดูกเป็นรูปร่างอยู่ ๑ ศพที่มีกระดูกกระจัดกระจาย ๑ โครงกระดูกที่เก่าจนเป็นสีขาวดุงสังข์ ๑ โครงกระดูกที่เก่า ถูกฝนชะกระดูกกระจาย ๑ ศพที่มีแต่กองกระดูกเป็นผง ๑

๒. เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน ฐานของสติที่ตามกำหนดพิจารณาเวทนาเป็นอารมณ์มี ๙ บรรพ คือ

๑] สุขเวทนา

๒] ทุกขเวทนา

๓] อุเบกขาเวทนา

๔] สุขเวทนา	เจือด้วยอามิส
๕] ทุกขเวทนา	เจือด้วยอามิส
๖] อุเบกขาเวทนา	เจือด้วยอามิส
๗] สุขเวทนา	ไม่เจือด้วยอามิส
๘] ทุกขเวทนา	ไม่เจือด้วยอามิส
๙] อุเบกขาเวทนา	ไม่เจือด้วยอามิส

๓. จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ฐานของสติที่กำหนดพิจารณาจิตเป็นอารมณ์

มี ๑๖ บรรพ คือ

๑] สราคจิต	จิตมีราคะ
๒] วิตรากจิต	จิตปราศจากราคะ
๓] สโทสจิต	จิตมีโทสะ
๔] วิตโทสจิต	จิตปราศจากโทสะ
๕] สโมหจิต	จิตมีโมหะ
๖] วิตโมหจิต	จิตปราศจากโมหะ
๗] สังขิตตจิต	จิตมีถีนะ
๘] วิกขิตตจิต	จิตฟุ้งซ่าน
๙] มหัคคตจิต	จิตเป็นมหัคคตะ คือ รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต
๑๐] อมหัคคตจิต	จิตไม่เป็นมหัคคตะ
๑๑] สอูตตรจิต	จิตเป็นกามาวจร
๑๒] อนูตตรจิต	จิตเป็นโลกุตตระ
๑๓] สมาhitจิต	จิตตั้งมั่นเป็นสมาธิ
๑๔] อสมาhitจิต	จิตไม่เป็นสมาธิ
๑๕] วิมุตตจิต	จิตที่หลุดพ้นจากกิเลส [ปริยภูฐานกิเลส]
๑๖] อวิมุตตจิต	จิตที่ไม่หลุดพ้นจากกิเลส

๔. ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ฐานของสติที่ตามกำหนดพิจารณาสภาวธรรมเป็น
อารมณ์ มี ๕ บรรพ คือ

- ๑] นีวรณปัพพะ พิจารณานีวรณ ๕ เป็นอารมณ์
- ๒] ชันธปัพพะ พิจารณาขันธ ๕ เป็นอารมณ์
- ๓] อายตนปัพพะ พิจารณาอายตนะ ๑๒ เป็นอารมณ์
- ๔] โพชฌงค์ปัพพะ พิจารณาโพชฌงค์ ๗ เป็นอารมณ์
- ๕] สัจจปัพพะ พิจารณาอริยสัจ ๔ เป็นอารมณ์

ในสติปัฏฐาน ๔ นี้เป็นอารมณ์ได้ทั้งสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน กล่าวคือ

ในกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน นั้น ๓ บรรพ คือ อิริยาปถปัพพะ สัมปชัญญ-
ปัพพะ และธาตุปัพพะ เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาอย่างเดียว

อานาปานปัพพะ เป็นอารมณ์ของสมถะอย่างเดียว

ส่วนปฏิกุลปัพพะ และอสุภปัพพะ ต้องเจริญสมถะเสียก่อนแล้วจึงยกขึ้นสู่วิปัสสนา
ภายหลัง

สำหรับเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน และธัมมานุปัสสนาสติ
ปัฏฐานนั้น เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาอย่างเดียว

สงเคราะห์สติปัฏฐาน ๔ เข้าในนามรูป

กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน	ได้แก่	รูปขันธ	จัดเป็น	รูปธรรม
เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน	ได้แก่	เวทนาขันธ	จัดเป็น	นามธรรม
จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน	ได้แก่	วิญญาณขันธ	จัดเป็น	นามธรรม
ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน	ได้แก่	ขันธ ๕	เป็นทั้ง	รูปธรรมและนามธรรม

สติปัฏฐานที่เหมาะสมกับจริต

ในสติปัฏฐาน ๔ นี้ ท่านวางจริตไว้ เพื่อให้เหมาะสมกับอัธยาศัยของผู้ปฏิบัติ ๒ อย่าง คือ **ตัณหาจริต** กับ **ทิฏฐิจริต**

ในจริตทั้ง ๒ อย่างนี้ ยังแยกย่อยออกไปอีกจริตละ ๒ อย่าง คือ

ตัณหาจริต ของผู้มีปัญญาน้อย และ ผู้มีปัญญาแก่กล้า

ทิฏฐิจริต ของผู้มีปัญญาน้อย และ ผู้มีปัญญาแก่กล้า

กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เหมาะแก่ ผู้มีตัณหาจริต ที่มีปัญญาน้อย

เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน เหมาะแก่ ผู้มีตัณหาจริต ที่มีปัญญาแก่กล้า

จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน เหมาะแก่ ผู้มีทิฏฐิจริต ที่มีปัญญาน้อย

ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน เหมาะแก่ ผู้มีทิฏฐิจริต ที่มีปัญญาแก่กล้า^{๗๐}

นิमितแห่งวิปัสสนากัมมัฏฐาน

นิमितในวิปัสสนา นี้ ต่างกันกับนิमितในสมถะ เพราะถ้าพระโยคีบุคคลผู้เจริญวิปัสสนา ท่านใดเห็นนิमितเหมือนกับที่เห็นในสมถภาวนาแล้ว ชื่อว่า เป็นอันตราย คือ เป็นมลทินของวิปัสสนา ที่เรียกว่า **วิปัสสนูปกิเลส** เมื่อเห็นนิमितเช่นนี้แล้วยึดถือในนิมิตนั้นนานเท่าใด วิปัสสนาย่อมเกิดซ้ำตามไปด้วยเท่านั้น

วิปัสสนูปกิเลส คือ สิ่งที่เป็นมลทินของวิปัสสนา มี ๑๐ ประการ คือ

๑. โภกาส เกิดแสงสว่างลุกวูบวาบหรือสว่างโพล่งไปทั่ว

๒. ปีติ เกิดความเอิบอัมยินดี

๓. ปัสสัทธิ มีความสงบใจจนไม่ยากกำหนดนามรูป

๔. อธิโมกข์ ความปลงใจเชื่อในนิमितอย่างใดอย่างหนึ่งว่าเป็นทางแห่งวิปัสสนา

๕. ปัคคหะ วิจารณ์ที่มีความเพียรแก่กล้าเกินไป

^{๗๐} ดูเทียบเคียงในกัมมัฏฐานสังคหวิภาค : วรณสิทธิ ไวยเสวี, หน้า ๒๑๔-๒๑๗.

๖. สุข มีความสุขกายสุขใจจนเพลิดเพลีนลืมหันกำหนดนามรูป
 ๗. ญาณ เกิดความรู้ต่างๆ ที่นอกจากนามรูป
 ๘. อุปปัฏฐาน มีความระลึกอยู่ในสิ่งต่างๆ จนหลุดจากสภาพแห่งนามรูป
 ๙. อุเบกขา มีความเฉยเมยเกินไป จนลืมหันกำหนดสภาพนามรูป
 ๑๐. นิกันติ มีความยินดีติดใจในวิปัสสนูปกิเลส ๙ อย่างข้างต้น

รวมวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ประการนี้ ท่านกล่าวว่า เป็นมลทินของวิปัสสนาทั้งสิ้น หมายความว่า ไม่ใช่หนทางเพื่อวิปัสสนาเลย ถ้าพระโยคีบุคคลใดมีความยินดีติดใจอยู่ในนิमितเหล่านี้อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว พระโยคีบุคคลผู้นั้นพึงทราบเถิดว่า กัมมัฏฐานที่ตนเจริญอยู่นั้น ได้เสื่อมสูญไปแล้ว

อนึ่ง วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ประการนี้ ย่อมเกิดในขณะแห่งอุทฺทพฺพญาณอย่างอ่อน ที่เรียกว่า **ตรณอุทฺทพฺพญาณ** เท่านั้น ผู้ที่ปฏิบัติจนถึงตรณอุทฺทพฺพญาณได้นั้น ต้องอาศัยการเห็นนามรูปเกิดดับโดยชัดเจนว่า รูปก็มีการเกิดดับเหมือนกับนาม นามก็มีการเกิดดับเหมือนกับรูป สังขารธรรมทั้งหลายในโลกนี้ ย่อมมีการเกิดดับเหมือนกันทั้งหมด ไม่มีอะไรอยู่เหนือการเกิดดับ ลำดับนั้น อุปกิเลสอย่างใดอย่างหนึ่งหรือหลายอย่าง ย่อมเกิดตามหลังมาเสมอ เมื่อเป็นเช่นนั้น พระโยคีบุคคลผู้มีความรู้ทางปริยัติ ย่อมรู้ได้ว่าเป็นอุปกิเลส ส่วนผู้ไม่มีความรู้ทางปริยัติ ย่อมเข้าใจว่า เป็นของวิเศษ เมื่อเกิดความเข้าใจผิดเช่นนี้ ย่อมยินดีติดใจอยู่ในวิปัสสนูปกิเลสเหล่านั้น หรือความเข้าใจเช่นนี้แหละ ที่ทำให้วิปัสสนาญาณเสื่อมถอยลงไป เพราะฉะนั้น การเห็นนิमितมีรัศมีต่างๆ เป็นต้นในวิปัสสนากัมมัฏฐานนั้น จึงไม่ใช่เครื่องรับรองว่า เป็นของดีวิเศษแต่ประการใด แต่เป็นตัวอุปกิเลสของกัมมัฏฐานต่างหาก และจะว่าเป็นสมณะก็ไม่ใช่ เพราะว่าคนที่เห็นนิमितโดยไม่ได้เพ่งนิमितแห่งสมณะโดยถูกต้องตามหลักสมถกัมมัฏฐานนั้น ย่อมไม่ใช่เป็นนิमितแท้ จึงเรียกได้ว่า **อุปกิเลส** นั่นเอง^{๗๑}

^{๗๑} ดูเทียบเคียงในคำถาม-คำตอบในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระศรีคัมภีรญาณ [ถวัลย์ ญาณจาโร ป, ๕.๙

อธิบายวิปัสสนาวิธีตามอรรถกถาและฎีกา

วิสุทธิ ๗

พระอนุรุธาจารย์ได้แสดงสงเคราะห์วิปัสสนากัมมัฏฐานโดยวิสุทธิ ๗ ประการ ไว้ใน อภิธัมมัตถสังคหะบาลี [ข้อที่ ๑] ว่า

[๑] วิปัสสนากัมมัฏฐานะ ปน สีลวิสุทธิ จิตตวิสุทธิ ทิณฺณจิตฺตวิสุทธิ กงฺขาวิตฺตณ-
วิสุทธิ มคฺคามคคฺญาณทสฺสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทธิ ญาณทสฺสน-
วิสุทธิ เจติ สตฺตวิเรน วิสุตฺติสํคโห^{๗๒} ฯ

แปลความว่า

ในวิปัสสนากัมมัฏฐานนี้ นักศึกษาทั้งหลายพึงทราบว่ามี ๗ ประการคือ
ศีลวิสุทธิ จิตตวิสุทธิ ทิณฺณจิตฺตวิสุทธิ กงฺขาวิตฺตณวิสุทธิ มคฺคามคคฺญาณทสฺสนวิสุทธิ ปฏิปทา
ญาณทสฺสนวิสุทธิ ญาณทสฺสนวิสุทธิ ชื่อว่า วิสุทธิสังคหะ ฯ

อธิบายวิสุทธิ ๗

คำว่า วิสุทธิ แปลว่า ความบริสุทธิ์ หมายถึง ความบริสุทธิ์หมดจดจากอำนาจกิเลส
และธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อวิปัสสนาญาณ ดังมีวจนัตถะแสดงว่า

วิสุขมตฺติ = วิสุทธิ แปลความว่า ธรรมชาติใด ย่อมบริสุทธิ์เป็นพิเศษ เพราะเหตุอัน
ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า วิสุทธิ

อีกนัยหนึ่ง วิโสเธตฺติ = วิสุทธิ แปลความว่า ธรรมชาติใด ย่อมชำระกาย วาจา ใจ
ให้บริสุทธิ์เป็นพิเศษ เพราะเหตุอัน ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า วิสุทธิ

อีกนัยหนึ่ง วิสุขมตฺติ เอตายาติ = วิสุทธิ แปลความว่า กาย วาจา ใจ ย่อมบริสุทธิ์
เป็นพิเศษด้วยธรรมชาตินั้น เพราะเหตุอัน ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า วิสุทธิ

^{๗๒} อภ.ส.อ.บาลี : หลักสูตรประโยค ป.ธ. ๙] หน้า ๕๔.

อีกนัยหนึ่ง **วิสุขณฺณํ = วิสุทฺธิ** แปลความว่า ความบริสุทธิ์หมดจดเป็นพิเศษ ชื่อว่า วิสุทฺธิ

คำว่า **วิสุทฺธิ** นี้ ได้แก่ ความบริสุทธิ์ของศีล สมาธิ ปัญญา รวมเป็นวิสุทฺธิ ๗ ประการ กล่าวคือ

๑. **ศีลวิสุทฺธิ** คือ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งศีล
๒. **จิตตวิสุทฺธิ** คือ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งจิต
๓. **ทัญญูวิสุทฺธิ** คือ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งความเห็นที่ถูกต้อง ตรงกับความเป็นจริงของสภาวธรรม
๔. **กัมมชาตวิสุทฺธิ** คือ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งปัญญา ที่สามารถข้ามพ้นจากความสงสัยเสียได้
๕. **มคฺคคณฺณทตฺตวิสุทฺธิ** คือ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งปัญญาที่รู้ว่าทางนี้เป็นมรรคที่ควรดำเนิน ทางนี้ไม่ใช่มรรคที่ควรดำเนิน ที่จะไปสู่พระนิพพาน
๖. **ปฏิปทาญาณทตฺตวิสุทฺธิ** คือ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งปัญญาที่รู้ทางปฏิบัติที่ถูกต้องดีแล้ว
๗. **ญาณทตฺตวิสุทฺธิ** คือ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งปัญญาที่รู้แจ้งแทงตลอด อริยสัจจธรรมทั้ง ๔

การที่ท่านพระอนุรุธาจารย์แสดงวิสุทฺธิก่อนธรรมทั้งหมดในการเจริญวิปัสสนา กัมมัฏฐานนั้น เพราะการเจริญวิปัสสนา จะต้องอาศัยความบริสุทธิ์หมดจดแห่งกาย วาจา และใจ เป็นพื้นฐานเบื้องต้น กล่าวคือ ต้องอาศัยศีลและสมาธิเสียก่อน จึงจะสามารถเพ่งวิปัสสนาได้โดยสะดวก โดยในครั้งแรกนั้น ต้องมีศีลบริสุทธิ์เสียก่อน เมื่อมีศีลบริสุทธิ์แล้ว ย่อมอบรมสมาธิให้ตั้งมั่นเพื่อระงับกิเลสนิวรณ์มิให้รบกวนจิตใจได้ เมื่อศีลและสมาธิสมบูรณ์แล้ว ย่อมสามารถเพ่งวิปัสสนาให้สำเร็จผลได้ มิฉะนั้นแล้ว ย่อมไม่สามารถเจริญวิปัสสนาให้สำเร็จผลได้เลย

ในที่นี่ **ศีลวิสุทฺธิ** ได้แก่ ศีลของแต่ละบุคคล ตามสมควรแก่สถานภาพของบุคคลนั้นๆ ซึ่งมีความบริสุทธิ์ ๔ อย่าง ที่เรียกว่า **จตุปาริสุทฺธิศีล ๔** มีปาฏิโมกขสังวรศีล เป็นต้น

จิตตวิสุทธิ ได้แก่ สมาธิที่เข้าถึงความเป็นอุچارสมาธิหรืออัปปนาสมาธิ ส่วนปัญญานั้น ย่อมมีตั้งแต่ ทิณฺณวิสุทธิ เป็นต้นไป จนถึง ญาณทัสสนวิสุทธิ เป็นที่สุด อนึ่ง ในวิสุทธิ ๗ ประการนี้ พระโยคีบุคคลย่อมเพ่งวิปัสสนาโดยความเป็นไตรลักษณ์ได้ชัดเจน นับตั้งแต่มคคํคณฺหาณทัสสนวิสุทธิ เพราะพระโยคีบุคคลนั้นเป็นผู้ปราศจากความสงสัยต่างๆ แล้ว โดยการเพ่งอารมณ์ด้วยอำนาจสมมสนญาณ คือ การเพ่งพิจารณาสังขารนาม รูปโดยความเป็นไตรลักษณ์เสียก่อนนั่นเอง เพราะฉะนั้น ในวิสุทธิ ๗ ประการนี้ ย่อมสามารถให้วิปัสสนาญาณปรากฏเด่นชัดตั้งแต่มคคํคณฺหาณทัสสนวิสุทธิ เป็นต้นไป และในปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินั้น ย่อมให้วิปัสสนาญาณปรากฏขึ้น ๙ ญาณ คือ ตั้งแต่ อุทยัพพญาณ [พลวะ] เป็นต้นไปจนถึงอนุโลมญาณ ต่อไปก็ถึงอัปปนา คือ โคตรภูญาณ มคคณฺหาณ ผลญาณ และปัจจเวกขณญาณ ซึ่งจัดเข้าในญาณทัสสนวิสุทธิ^{๗๓}

ไตรลักษณ์

พระอนุรุทธาจารย์ได้แสดงไตรลักษณ์ไว้ในพระอภิธัมมัตถสังคหะบาลี [ข้อที่ ๒] ดังต่อไปนี้

[๒] อนิจจลักษณะํ ทุกขลักษณะํ อนตตลักษณะญเจติ ตีณิ ลกขณานิ^{๗๔} ฯ

แปลความว่า พึงทราบลักษณะ มี ๓ อย่าง คือ

๑. อนิจจลักษณะ ลักษณะที่ไม่เที่ยง
๒. ทุกขลักษณะ ลักษณะที่เป็นทุกข์
๓. อนตตลักษณะ ลักษณะที่ไม่ใช่ตัวตน

ท่านพระภูิกาจารย์ได้อธิบายความหมายของไตรลักษณ์ไว้ดังต่อไปนี้

ที่ชื่อว่า ลักษณะ นั้น เพราะอรรถว่า เป็นข้อควรกำหนด หรือเป็นเครื่องมือสำหรับ กำหนดรู้ ได้แก่ ลักษณะแห่งความไม่เที่ยง ชื่อว่า อนิจจลักษณะ ฯ ลักษณะแห่งความเป็น

^{๗๓} ดูเทียบเคียงใน อภิ.ฎี.[แปล: หลักสูตรประโยค ป.ธ. ๙] หน้า ๔๒-๔๓๒.

^{๗๔} อภิ.ส.อ.[บาลี],อ้างแล้ว,หน้า ๕๔.

ทุกข์ กล่าวคือความบีบคั้น ทนอยู่ไม่ได้ เพราะเกิดขึ้นและเสื่อมไป จึงชื่อว่า **ทุกข์-ลักษณะ** ๑ ความไม่มีแห่งอิตตา ที่ชนพวกอื่นกำหนดไว้ ชื่อว่า **อนัตตา** ๑ ลักษณะแห่งอนัตตา [คือความไม่ใช่ตัวตน] นั้นแหละ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **อนัตตลักษณะ** ๑ การพิจารณาเห็นลักษณะทั้ง ๓ ชื่อว่า **อนิจจานุปัสสนาทิกา** แปลว่า การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงเป็นต้น^{๗๕} ๑

คำว่า **ลักษณะ** หรือลักษณะมีวจนัตถะแสดงว่า **ลกฺขณฺติ ลกฺขิตพฺพํ อนเณนาติ = ลกฺขณํ** แปลความว่า บุคคลย่อมหมายจำสังขตธรรมทั้งหลายด้วยเครื่องหมายนี้ เพราะเหตุนั้น เครื่องหมายนี้ จึงชื่อว่า **ลักษณะ** แปลว่า เครื่องหมายอันบุคคลใช้หมายจำสังขตธรรมทั้งหลาย ได้แก่ ลักษณะทั้ง ๓ คือ อนิจจะ ทุกขะ อนัตตะ^{๗๖}

อธิบายความว่า

ไตรลักษณ์ คือ ลักษณะ ๓ ประการของสภาวะธรรมที่เป็นรูปธรรมและนามธรรมอันเป็นสังขารธรรมหรือสังขตธรรม ซึ่งสังขารธรรมทั้งหลายจะต้องมีจะต้องเป็นไปเหมือนกันทั้งหมด โดยไม่มียกเว้น ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **สามัญญลักษณะ** เพราะเป็นลักษณะที่เป็นธรรมดาดำรงตามธรรมชาติแห่งสังขารทั้งหลาย กล่าวคือ

๑. อนิจจลักษณะ มีลักษณะหรือมีอาการที่ไม่เที่ยง ไม่มั่นคง ไม่ยั่งยืน ไม่ตั้ง อยู่ได้ตลอดกาล โดยมีความเกิดขึ้น เรียกว่า **อุปปาตะ** แล้วก็เสื่อมไป เรียกว่า **วยะ** มีความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป เรียกว่า **วิปริณามะ** เป็นของชั่วคราว เรียกว่า **ตาวกาลิกะ** และเป็นปฏิปักษ์กับความเที่ยง เรียกว่า **นิจจปฏิกเขปะ**

๒. ทุกขลักษณะ มีลักษณะหรือมีอาการที่ทนอยู่ไม่ได้ ต้องเสื่อมสลายสิ้นไป โดยถูกบีบคั้นอยู่เสมอ เรียกว่า **อภินทลัมปฏีปาหะ** โดยความทนได้ยาก เรียกว่า **ทุกขมะ** โดยเป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์ เรียกว่า **ทุกขวัตถุ** เป็นปฏิปักษ์กับความสุข เรียกว่า **สุขปฏิกเขปะ**

๓. อนัตตลักษณะ มีลักษณะหรือมีอาการที่ว่างเปล่าจากตัวตน เพราะเหตุที่ไม่ใช่ตัวตน จึงบังคับบัญชาไม่ได้ จะให้เป็นไปตามที่ใจปรารถนาก็ไม่ได้ โดยความเป็นของว่าง

^{๗๕} อภ.วิ.ฎ. [ไทย], อ่างแล้ว, หน้า ๔๒๔.

^{๗๖} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๓.

เปล่า เรียกว่า **สูญญตะ** โดยความไม่มีเจ้าของ เรียกว่า **อัสสามิกะ** โดยไม่ยอมเชื่อฟัง เรียกว่า **อนุสวัตตะนะ** โดยความเป็นปฏิกัมภ์กับอัตตา เรียกว่า **อัตตปฏิกเขปะ**

การเพ่งไตรลักษณ์ของวิปัสสนาปัญญานั้น จะเพ่งอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อย่างไร อย่างหนึ่ง ก็เรียกว่า **วิปัสสนากัมมัฏฐาน** เหมือนกัน และยอมเป็นแนวทางให้สำเร็จ อริยมรรคอริยผลได้เช่นเดียวกัน ดังในพระบาลีธรรมบท อนิจจลักษณะวัตถุ ทุกขลักษณะวัตถุ และอนัตตลักษณะวัตถุ^{๗๗๗} ที่แสดงว่า ภิกษุเพ่งอนิจจังล้วนก็มี เพ่งทุกขังล้วนก็มี หรือเพ่ง อนัตตาล้วนก็มี ในที่สุด ย่อมสำเร็จอริยมรรคอริยผลได้เหมือนกัน พระบาลีในสังยุตตนิกาย และอุทาน สมเด็จพระบรมศาสดาได้แสดงแก่พระเมฆิยะว่า

อนิจจสณฺณิโน หิ เมฆิย อนตฺตสณฺณวา สณฺณาติ อนตฺตสณฺณิ อสฺมิมานสมุคฺฆาตํ
ปาปุณฺณาติ ทิฏฺฐเจว ธมฺเม นิพฺพานนฺติ^{๗๗๘} ฯ

แปลความว่า

ดูก่อนเมฆิยะ อนัตตสัณญาย่อมปรากฏแก่ภิกษุผู้ได้อนิจสัณญะ ผู้ที่ได้อนัตตสัณญะ ย่อมบรรลุนิพพานอันเป็นวิเพกถอนเสียได้ซึ่งอัสมิมานะในปัจจุบันเทียว^{๗๗๙} ฯ

อธิบายความว่า

สมเด็จพระบรมศาสดาตรัสว่า ดูก่อนเมฆิยะ อนัตตสัณญาย่อมปรากฏแก่ผู้ได้เห็นโดย อนิจจสัณญะ ผู้เห็นโดยอนัตตสัณญะ ย่อมถึงภาวะที่ถอนขึ้นซึ่งอัสมิมานะเสียได้ ผู้นั้นย่อม บรรลุลิขพระนิพพานในชาติปัจจุบันนี้ หมายความว่า การเพ่งวิปัสสนาภาวนานั้น แม้ท่าน

^{๗๗๗} พ.ธ. [ไทย] ๒๕/๒๗๗-๒๗๘/๑๑๘ :

อนิจจลักษณะวัตถุ [๒๗๗] เมื่อใด อริยสาวกพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง เมื่อนั้น ย่อมหน่ายในทุกข์ นั้นเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์

ทุกขลักษณะวัตถุ [๒๗๘] เมื่อใด อริยสาวกพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์ เมื่อนั้นย่อมหน่ายในทุกข์ นั้นเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์

อนัตตลักษณะวัตถุ [๒๗๙] เมื่อใด อริยสาวกพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา เมื่อนั้น ย่อมหน่ายในทุกข์ นั้นเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์

จะแสดงนามรูปไว้ทั้งหมดก็ตาม แต่ความจริงแล้ว แม้พระโยคีบุคคลจะเพ่งเพียงรูปารมณ์ อย่างเดียว หรือสัทธารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ โผฏฐัพพารมณ์ หรืออัมมารมณ์ อย่างใด อย่างหนึ่งก็ได้เหมือนกัน ตามอัธยาศัย พระบาลีในพระสูตรตันตปิฎก สมเด็จพระบรม ศาสตราทรงแสดงว่า จกขุ อนิจจัง ยทนิจจัง ตํ ทุกขํ ยททุกขํ ตํ อนัตตา^{๘๐} ดังนี้เป็นส่วน โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ และมโน ก็มีนัยเช่นเดียวกัน เพราะฉะนั้น การเพ่งไตร ลักษณะนั้น แม้จะเพ่งอนิจจัง ทุกขัง หรืออนัตตา อย่างใดอย่างหนึ่งเพียงอย่างเดียวก็ได้ หรือเพ่งรูปอย่างเดียว เพ่งนามอย่างเดียวก็น่าได้ แต่ถ้ามีปัญญาสามารถจะเพ่งทั้งรูปและนาม พร้อมกันก็ได้ ย่อมเป็นเหตุให้สำเร็จอริยมรรคอริยผลได้เหมือนกัน

เมื่อพระโยคีบุคคลรู้หรือเห็นนามธรรมรูปธรรมอย่างหนึ่งอย่างใดแล้ว ต้องพิจารณา โดยลักษณะ ๓ อย่างใดอย่างหนึ่ง กล่าวคือ พิจารณาว่า สภาวะธรรมนั้นเป็นสิ่งที่เที่ยงหรือไม่ เที่ยง เมื่อรู้ว่าไม่เที่ยงแล้วย่อมตัดสินได้ว่า เป็นอนิจจัง หรือสภาวะธรรมนั้นเป็นทุกข์หรือ เป็นสุข เมื่อรู้ว่าเป็นทุกข์แล้วย่อมตัดสินได้ว่า เป็นทุกข์ หรือสภาวะธรรมนั้นมีสาระหรือ ไม่มีสาระ เมื่อรู้ว่าเป็นธรรมไม่มีสาระแก่นสารแล้วย่อมตัดสินว่า เป็นอนัตตา ต้อง พิจารณาไปโดยตลอดจนถึงที่สุดแห่งสภาวะธรรมแต่ละอย่าง จนสามารถตัดสินได้ว่า ธรรมดาสังขารธรรมหรือสังขตธรรมทั้งหลาย ล้วนมีสภาพเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ซึ่งเป็นเครื่องหมายตัดสินสังขตธรรมทั้งหมด จึงชื่อว่า ลักษณะ หรือ ไตรลักษณ์^{๘๑}

หลักการเพ่งนามรูป

คำว่า นามรูป ซึ่งเป็นอารมณ์ของวิปัสสนานั้น หาได้หมายเอาเฉพาะนามรูปในตัว เราอย่างเดียวไม่ ความจริงแล้ว ย่อมหมายเอานามรูปทั้งหมดในโลกธาตุนี้ ซึ่งก็เรียกว่า นามรูป เหมือนกัน ธรรมดานามรูปทั้ง ๒ อย่างนี้ ย่อมปรากฏโดยอาการ ๑๑ ประการ คือ นามรูป ที่เป็น อดีต อนาคต ปัจจุบัน นามรูปที่เป็นอชฌัตติกะและ พหิทตะ คือ นามรูปที่

^{๘๐} ส.สหายตนวคฺโค.บาลี]

^{๘๑} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานทีปนี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๑๐-๑๓.

เป็นภายในและภายนอก นามรูปที่เป็นโอฬาริกะและสุขุมะ คือ นามรูปที่หยาบและละเอียด นามรูปที่เป็นหีนะและปณีตะ คือ นามรูปที่เลวและประณีต นามรูปที่เป็นปุระและสันติกะ คือ นามรูปที่ไกลและใกล้ นามรูปเหล่านี้ ก็เรียกว่า **นามรูป** เหมือนกันทั้งหมด นามรูปภายในตัวเรานี้ มีอาการเกิดดับ ฉับไฉน นามรูปภายนอกตัวเรา ก็มีอาการเกิดดับ ฉับไฉน เพราะฉะนั้น สมเด็จพระบรมศาสดาจึงทรงเทศนาว่า **สพฺเพ สงฺขารา** แปลว่า สังขารทั้งปวง คำว่า **สังขารทั้งปวง** นั้น พระองค์ทรงแสดงรวมความว่า หมายถึง นามรูปทั้งภายในและภายนอก เพราะเหตุว่า นามรูปนั้นไม่ว่าจะเป็นภายในหรือภายนอกก็ตาม ย่อมรวมอยู่ในคำว่า **สพฺเพ สงฺขารา** ด้วยกันทั้งหมด เพราะฉะนั้น จึงสรุปความว่า นามรูปทั้งปวงนั้น ย่อมมีความเกิดดับเหมือนกันทั้งสิ้น

แต่อย่างไรก็ตาม บุคคลโดยมากมักเข้าใจกันว่า อาการเกิดดับนี้ ย่อมมีแต่นามธรรมเท่านั้น ส่วนรูปธรรมนั้นไม่มีการเกิดดับเลย หรือบางคนก็ไม่มีปัญญารู้ความเกิดดับของนามรูปแม้แต่น้อย เพราะฉะนั้น จึงขอวินิจฉัยในข้อที่ว่า นามรูปทั้ง ๒ เป็นสังขตธรรมด้วยกัน กล่าวคือ อันธรรมาสังขตธรรมทั้งหลายนั้นย่อมมีลักษณะ ๓ ประการ คือ **อุปาทะ** เกิดขึ้น **ฐิติ** ตั้งอยู่ และ**ภังคะ** ดับไป ธรรมอันใดไม่มีลักษณะครบทั้ง ๓ นี้ ธรรมอันนั้นย่อมไม่ชื่อว่า **สังขตธรรม** ดังในอังคุตตรนิกายและกถาวัตถุปกรณ์ มีพระพุทธภาษิตว่า **ตีณิมานิ ภิกขเว สงฺขตสฺส สงฺขตลกฺขณานิ**^{๘๒} แปลความว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ลักษณะของสังขตธรรม ย่อมมี ๓ ประการดังนี้ เพราะฉะนั้น นามรูปทั้ง ๒ อย่างนี้ ไม่ว่าจะ เป็นนามรูปภายในตัวเราก็คือ หรือนามรูปภายนอกตัวเราก็คือตาม ย่อมมีอาการเกิดดับเหมือนกันทั้งหมด เพราะนามรูปทั้ง ๒ นี้เป็นสังขตธรรม ถ้าว่าบุคคลใดไม่เห็นว่ นามรูปมีอาการเกิดดับ บุคคลนั้นชื่อว่า ไม่สำเร็จกิจในการเพ่งวิปัสสนา หมายความว่า เป็นวิปัสสนาแบบปลอมๆ เท่านั้นเอง^{๘๓}

^{๘๒} อง.เอก-ทุก-ติก.[บาลี] ๒๐/๔๘๖[๔๗]/๑๙๒,อภิ.กถา.[บาลี],๓๗/๑๗๕/๗๔.

^{๘๓} ดูรายละเอียดในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๑๑-๑๒.

ไตรลักษณ์กับอนุปัสสนา

คำว่า **ไตรลักษณ์** กับคำว่า **อนุปัสสนา** นั้นมีความต่างกันดังนี้

คำว่า **ไตรลักษณ์** นั้น ท่านหมายเอาเครื่องหมายของสังขตธรรมเท่านั้น เพราะธรรมดาสังขตธรรมทั้งหลายย่อมเป็นของไม่เที่ยง โดยเป็นธรรมชาติที่มีความเกิดดับอยู่เสมอ อันความไม่เที่ยงนี้จึงเป็นเครื่องหมายของสังขตธรรมอย่างหนึ่ง เรียกว่า **อนิจจลักษณะ** สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นหาเป็นสุขไม่ เพราะมีความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงและแตกสลายไปเป็นธรรมดา จึงเป็นความทุกข์ล้วนๆ อันความเป็นทุกข์นี้แหละ เป็นเครื่องหมายของสังขตธรรมอีกอย่างหนึ่ง เรียกว่า **ทุกขลักษณะ** เมื่อสิ่งใดไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ด้วยแล้ว สิ่งนั้นจึงหาเป็นอัตตะที่จะบังคับบัญชาให้เป็นไปในอำนาจได้ไม่ หรือเป็นสภาวะที่ไม่มีแก่นสาร จึงชื่อว่า อนัตตะ ความเป็นอนัตตะนี้แหละ เป็นเครื่องหมายของสังขตธรรมอย่างหนึ่ง เรียกว่า **อนัตตลักษณะ** เพราะฉะนั้น ไตรลักษณ์ทั้ง ๓ นี้ ท่านจึงหมายเอาเฉพาะลักษณะหรือเครื่องหมายของสังขตธรรมเท่านั้น

ส่วนคำว่า **อนุปัสสนา** นั้น ท่านหมายเอาอาการตามเพ่งอารมณ์โดยความเป็นไตรลักษณ์ดังกล่าวมาแล้วของพระโยคีบุคคล ถ้าพระโยคีบุคคลเพ่งสังขตธรรมคือนามรูป โดยความเป็นอนิจจะเป็นประธานแล้ว ก็เรียกว่า **อนิจจานุปัสสนา** ถ้าพระโยคีบุคคลเพ่งสังขตธรรมโดยความเป็นทุกขจะเป็นประธานแล้ว ก็เรียกว่า **ทุกขานุปัสสนา** ถ้าพระโยคีบุคคลเพ่งสังขตธรรมโดยความเป็นอนัตตะเป็นประธานแล้ว ก็เรียกว่า **อนัตตานุปัสสนา** อนุปัสสนาทั้ง ๓ นี้ ย่อมครอบคลุมวิปัสสนาญาณทั้ง ๑๐ ประการ [ตั้งแต่สัมมสนญาณถึงอนุโลมญาณ] เพราะฉะนั้น คำว่า **อนุปัสสนา** นั้นจึงเป็นตัววิปัสสนาญาณ เพราะวิปัสสนาญาณทั้ง ๑๐ ประการนั้น ต้องใช้อนุปัสสนา ๓ อย่างใดอย่างหนึ่งมาเป็นเครื่องมือในการเพ่งอารมณ์

สรุปความว่า **อนุปัสสนา** นั้น เป็นอุปกรณ์ของวิปัสสนาญาณ ส่วน **ไตรลักษณ์** นั้น เป็นเครื่องหมายของสังขตธรรม แต่อนุปัสสนา ๓ นั้น ต้องอาศัยไตรลักษณ์อย่างใดอย่างหนึ่งตามสภาพของตนเป็นช่องทางในการเพ่งอารมณ์ ซึ่งอารมณ์ของวิปัสสนานั้นก็ได้แก่

สังขตธรรมคือนามรูป นั่นเอง เพราะฉะนั้น อนุปัสสนา ๓ กับ ไตรลักษณ์นั้น จึงมีความต่างกันและมีความเกี่ยวข้องกันอย่างแยกกันไม่ได้ ดังที่ได้อธิบายมาแล้ว^{๘๔}

ความเกี่ยวเนื่องของไตรลักษณ์กับไตรสิกขา

ความเกี่ยวเนื่องระหว่างไตรลักษณ์กับไตรสิกขานั้น มีความเป็นไปดังต่อไปนี้

ถ้าพระโยคีบุคคลอบรมบารมีธรรมแรงกล้ามาด้วย **ศีล อนิจจลักษณะ** ย่อมปรากฏ

ถ้าพระโยคีบุคคลอบรมบารมีธรรมแรงกล้ามาด้วย **สมาธิ ทุกขลักษณะ** ย่อมปรากฏ

ถ้าพระโยคีบุคคลอบรมบารมีธรรมแรงกล้ามาด้วย **ปัญญา อนัตตลักษณะ** ย่อมปรากฏ

พระโยคีบุคคลที่เป็นติเหตุบุคคล เมื่อเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานโดยถูกต้อง และถ้าบารมีธรรมแก่กล้าแล้ว วิปัสสนาญาณย่อมเกิดขึ้น โดยการเห็นไตรลักษณ์อย่างใดอย่างหนึ่งด้วยวิปัสสนาปัญญา โดยอาศัยบารมีธรรมอันได้สั่งสมมาแต่อดีตชาติด้วยไตรสิกขาอย่างใดอย่างหนึ่ง ดังกล่าวแล้ว แต่เมื่อพระโยคีบุคคลนั้นเห็นไตรลักษณ์อย่างใดอย่างหนึ่งโดยแจ่มแจ้งแล้ว ย่อมเข้าใจไตรลักษณ์ทั้ง ๓ อย่างทั่วถึงเช่นเดียวกัน กล่าวคือ ย่อมเข้าใจชัดว่า สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นย่อมเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นย่อมเป็นอนัตตา ดังนี้^{๘๕}

อาการของไตรลักษณ์โดยพิสดาร

ไตรลักษณ์นี้เป็นลักษณะสามัญธรรมดาที่เป็นสภาวะธรรมชาติแห่งนามรูปอันเป็นสังขารธรรมทั้งหลาย โดยจะต้องเป็นไปอย่างนี้อยู่เสมอเหมือนกันทั้งหมด ถ้ากล่าวโดยพิสดารแล้ว อาการแห่งไตรลักษณ์นี้ย่อมมี ๒๐๐ ประการ กล่าวคือ อนิจจะ มีลักษณะ ๑๐ ประการ ทุกขะ มีลักษณะ ๒๕ ประการ และอนัตตะ มีลักษณะ ๕ ประการ รวมเป็น

^{๘๔} ดูเทียบเคียงในคำถาม-คำตอบในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระศรีคัมภีรญาณ (ถวัลย์ ญาณจารี ป.ธ.๙, อภิ.ม.), ข้อ ๔ หน้า ๕-๖.

^{๘๕} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๗๘-๗๙.

อาการแห่งไตรลักษณ์ ๔๐ ประการ เมื่อจำแนกโดยชั้นทั้ง ๕ แล้ว ก็เป็นชั้นละ ๔๐ ประการ จึงรวมเป็นอาการแห่งไตรลักษณ์ ๒๐๐ ประการ คือ รูปชั้น ๔๐ ประการ เวทนาชั้น ๔๐ ประการ สัญญาชั้น ๔๐ ประการ สังขารชั้น ๔๐ ประการ และวิญญาณชั้น ๔๐ ประการ ดังนั้น ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคอรุณกถา ท่านพระพุทโธสาจารย์จึงได้แสดงอารมณ์อันเป็นไตรลักษณ์ว่า ย่อมปรากฏแก่ผู้เพ่งเบญจชั้นไว้ ๔๐ ประการ^{๘๖} กล่าวคือ

๑. อนิจจลักษณะ

อนิจจลักษณะ คือ ลักษณะที่แสดงให้เห็นความไม่เที่ยง มีการพิจารณาโดยอาการ ๑๐ ประการ ได้แก่

๑] อนิจโต	พิจารณาโดย	ความไม่เที่ยง
๒] อรุโต	พิจารณาโดย	ความไม่ยั่งยืน
๓] อสารถ	พิจารณาโดย	ความไม่มีแก่นสาร
๔] จวโต	พิจารณาโดย	ความเป็นของเคลื่อนไหว
๕] บุโลกโต	พิจารณาโดย	ความเป็นของแตกดับ
๖] วิปริณามโต	พิจารณาโดย	ความเปลี่ยนแปลงกลับกลอก
๗] มรณธัมมโต	พิจารณาโดย	ความเป็นของมีการตายเป็นธรรมดา
๘] วิภาวโต	พิจารณาโดย	ความเป็นของฉิบหาย
๙] สังขตโต	พิจารณาโดย	ความต้องปรุงแต่งเนื่องๆ
๑๐] ปภังคฺคโต	พิจารณาโดย	ความต้องแตกกระจาย

๒. ทุกขลักษณะ

ทุกขลักษณะ คือ ลักษณะที่แสดงให้เห็นความเป็นทุกข์ มีการพิจารณาโดยอาการ ๒๕ ประการ ได้แก่

๑] ทุกขโต	พิจารณาโดย	ความเป็นทุกข์	[ทนอยู่ไม่ได้]
-----------	------------	---------------	----------------

^{๘๖} วิสุทธิมรรค.

๒] ภัยโต	พิจารณาโดยความเป็นของน่ากลัว[เป็นภัย]
๓] อีติโต	พิจารณาโดยความเป็นของน่าหวาดเสียว[เป็นเสนียดจัญไร]
๔] อุปัททโต	พิจารณาโดยความเป็นสภาพที่ข่มเหง[เป็นอุบาทว์]
๕] อุปสัคคโต	พิจารณาโดยความเป็นของขัดข้อง[เป็นอุสรรค]
๖] โรคโต	พิจารณาโดยความเป็นของเสียดแทง[เป็นโรค]
๗] อาพาธโต	พิจารณาโดยความเป็นสภาพที่ป่วยไข้
๘] คัณฑโต	พิจารณาโดยความเป็นประดุจหัวผี
๙] สลลโต	พิจารณาโดยความเป็นประดุจลูกศร
๑๐] อฆโต	พิจารณาโดยความเป็นของไม่มีราคา
๑๑] อตณโต	พิจารณาโดยความเป็นของไม่มีสิ่งต้านทาน
๑๒] อเลนโต	พิจารณาโดยความเป็นของไม่มีสิ่งป้องกัน
๑๓] อสรณโต	พิจารณาโดยความเป็นของไม่มีที่พึ่ง
๑๔] อาทีนวโต	พิจารณาโดยความเป็นของมีโทษ
๑๕] อนิฆมูลโต	พิจารณาโดยความเป็นมูลของความทุกข์ที่บีบคั้น
๑๖] วรกโต	พิจารณาโดยความเป็นประดุจเพชฌฆาต
๑๗] สาสวโต	พิจารณาโดยความเป็นไปเพื่ออาสวะ[เป็นอารมณ์ของอาสวะ]
๑๘] มารามิสฺสโต	พิจารณาโดยความเป็นเหยื่อของกิเลสมาร
๑๙] ขาติธัมมโต	พิจารณาโดยความเป็นไปเพื่อความเกิดเป็นธรรมดา
๒๐] ขราธัมมโต	พิจารณาโดยความเป็นไปเพื่อความแก่เป็นธรรมดา
๒๑] พยาธิธัมมโต	พิจารณาโดยความเป็นไปเพื่อความป่วยไข้เป็นธรรมดา
๒๒] โสภธัมมโต	พิจารณาโดยความเป็นไปเพื่อความโสภเป็นธรรมดา
๒๓] ปริเทวธัมมโต	พิจารณาโดยความเป็นไปเพื่อความรำให้เป็นธรรมดา
๒๔] อุปายาสธัมมโต	พิจารณาโดยความเป็นไปเพื่อความคับแค้นใจเป็นธรรมดา
๒๕] กิเลสธัมมโต	พิจารณาโดยความเป็นไปเพื่อความเศร้าหมองเป็นธรรมดา

๓. อนัตตลักษณะ

อนัตตลักษณะ คือ ลักษณะที่แสดงให้เห็นความเป็นของไม่ใช่ตัวตน มีการพิจารณาโดยอาการ ๕ ประการ ได้แก่

- ๑] อนัตตโต พิจารณาโดย ความไม่มีตัวตน [บังคับบัญชาไม่ได้]
- ๒] ปรโต พิจารณาโดย ความเป็นของอื่น [ไม่ใช่ของเรา]
- ๓] ริดตโต พิจารณาโดย ความเป็นของนิดหน้อย
- ๔] ตุจจโต พิจารณาโดย ความเป็นของว่างเปล่าจากแก่นสาร
- ๕] สญญโต พิจารณาโดย ความเป็นสภาพสญญ ไม่ใช่สัตว์บุคคล

ไตรลักษณ์นี้ เป็นลักษณะสามัญหรือเป็นอาการที่เป็นปกติธรรมดาของนามรูปที่เป็นสังขารธรรมทั้งหลาย ดังนั้น ก่อนที่จะเห็นไตรลักษณ์ จึงต้องรู้จักรูปธรรมและนามธรรมให้เข้าใจด้วยดีเสียก่อน เพราะนามธรรมรูปธรรมเหล่านี้แหละ จะเป็นบันไดเริ่มต้นในการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานที่จะนำเข้าไปสู่ไตรลักษณ์ได้^{๘๘๗}

วิปัสสาธรรม

วิปัสสาธรรม หมายถึง ความเห็นที่คลาดเคลื่อนไปจากสภาพความเป็นจริง ซึ่งสภาพความเป็นจริงนั้น ได้แก่ สิ่งทั้งหลายเป็นอนุสูกะ คือ ความไม่สวดยไม่งาม เป็นอนิจจะ คือ ความไม่เที่ยงแท้ไม่ยั่งยืน เป็นทุกขะ คือ ไม่ใช่ของสุขสบาย และทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ เป็นอนัตตะ คือ ไม่ใช่ตัวตนที่จะพึงบังคับบัญชาว่ากล่าวให้เป็นไปตามใจปรารถนาได้ แต่บุคคลเห็นคลาดเคลื่อนไปจากความเป็นจริงนี้ กล่าวคือ เห็นว่า เป็นของสวดยงาม เป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นอัตตา จึงเรียกว่า **วิปัสสา**

วิปัสสาธรรมนั้น มี ๓ ประการ^{๘๘๘} คือ

๑. ฏิกฐิวิปัสสา วิปัสสาไปเพราะความเห็นผิด

^{๘๘๗} ดูเทียบเคียงในกัมมัฏฐานสังคหิภาค : นายวรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, หน้า ๒๐๗-๒๐๘.

^{๘๘๘} ปหัตตัพพัมมปหานกถา ญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ วิสุทธิ.[บาลี], ๒/๓๖๖.

๒. จิตตวิปัสสวาส วิปัสสวาสไปเพราะความเข้าใจผิด

๓. สัมมณวิปัสสวาส วิปัสสวาสไปเพราะความสำคัญผิด

อาการของวิปัสสวาส ๔

๑. นิจจวิปัสสวาส	ความคลาดเคลื่อนในนามรูปนี้ว่า	เป็นของเที่ยง
๒. สุขวิปัสสวาส	ความคลาดเคลื่อนในนามรูปนี้ว่า	เป็นสุข
๓. อัตตวิปัสสวาส	ความคลาดเคลื่อนในนามรูปนี้ว่า	เป็นตัวตน
๔. สุกวิปัสสวาส	ความคลาดเคลื่อนในนามรูปนี้ว่า	เป็นของสวยงาม

อาการของวิปัสสวาสธรรมทั้ง ๔ ประการนี้ เป็นอารมณ์ที่ถูกค้นหาและทวิญญูเข้าไปยึดไว้ จึงทำให้เกิดความวิปริตผิดพลาดคลาดเคลื่อนไปจากความเป็นจริง เพราะฉะนั้น อารมณ์ของวิปัสสวาส ๔ อย่างนี้ เมื่อคุณด้วยองค์ธรรมของวิปัสสวาส ๓ แล้ว จึงได้วิปัสสวาสธรรม ๑๒ ประการ^{๘๙}

วิปัสสวาสธรรม ๑๒

วิปัสสวาส ๓ อย่างนั้น แต่ละอย่าง ย่อมเป็นไปในอาการ ๔ อย่าง กล่าวคือ ทวิญญูวิปัสสวาส วิปัสสวาสไปเพราะความเห็นผิด ๔ ประการ คือ

๑. สุกทวิญญูวิปัสสวาส	เห็นผิดไปว่า เป็นสิ่งสวยงาม
๒. สุขทวิญญูวิปัสสวาส	เห็นผิดไปว่า เป็นความสุขสบาย
๓. นิจจทวิญญูวิปัสสวาส	เห็นผิดไปว่า เป็นสิ่งเที่ยงแท้ยั่งยืน
๔. อัตตทวิญญูวิปัสสวาส	เห็นผิดไปว่า เป็นตัวเป็นตน

จิตตวิปัสสวาส วิปัสสวาสไปเพราะความเข้าใจผิด ๔ ประการ คือ

๑. สุกจิตตวิปัสสวาส	เข้าใจผิดไปว่า เป็นสิ่งสวยงาม
๒. สุขจิตตวิปัสสวาส	เข้าใจผิดไปว่า เป็นความสุขสบาย

^{๘๙} วิปัสสวาสสูตร ปฐมปิณณาสก์ อง.จตุกก. [ไทย] ๒๑/๔๙.

๓. นิจจิตตวิปัสสาส เข้าใจผิดไปว่า เป็นสิ่งเที่ยงแท้ยั่งยืน

๔. อตตจิตตวิปัสสาส เข้าใจผิดไปว่า เป็นตัวเป็นตน

สัญญาวิปัสสาส วิปัสสาสไปเพราะความสำคัญผิด ๔ ประการ คือ

๑. สุภสัญญาวิปัสสาส สำคัญผิดไปว่า เป็นสิ่งสวยงาม

๒. สุขสัญญาวิปัสสาส สำคัญผิดไปว่า เป็นความสุขสบาย

๓. นิจสัญญาวิปัสสาส สำคัญผิดไปว่า เป็นสิ่งเที่ยงแท้ยั่งยืน

๔. อตตสัญญาวิปัสสาส สำคัญผิดไปว่า เป็นตัวเป็นตน

ดังนั้น จึงรวมเป็นวิปัสสาสธรรม ๑๒ ประการด้วยกัน

วิปัสสาสธรรมทั้ง ๑๒ ประการนี้ เกิดขึ้นเพราะไม่ได้กำหนดรู้ความจริงของนามรูป นั้นเอง และวิปัสสาสธรรมเหล่านี้ เกิดจากอำนาจของกิเลสอย่างละเอียด ทั้ง คีล และสมาธิ ย่อมไม่สามารถจะละได้ ต้องอาศัย วิปัสสนาปัญญา อย่างเดียวเท่านั้นที่จะละได้ เพราะเหตุว่า วิปัสสนาปัญญานั้นเป็นปัญญาที่เข้าไปกำหนดรู้ความจริงของนามรูป เพราะฉะนั้น การเจริญวิปัสสนาจึงมีความจำเป็นที่จะต้องศึกษาให้เข้าใจในนามรูป เพื่อจะได้กำหนดรู้ความจริงของนามรูป แต่วิธีการที่จะกำหนดรู้นามรูปนั้น ต้องกำหนดรู้ตามนัยแห่งสติปัฏฐาน ๔ เพราะสามารถละวิปัสสาสธรรมได้^{๙๐}

สติปัฏฐาน ๔ กำจัดวิปัสสาสธรรม ๔

กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน สามารถละ สุภวิปัสสาส ได้

เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน สามารถละ สุขวิปัสสาส ได้

จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน สามารถละ นิจวิปัสสาส ได้

ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน สามารถละ อตตวิปัสสาส ได้

ด้วยเหตุนี้ การเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานกับการเจริญสติปัฏฐานนั้น จึงเป็นอย่างเดียวกัน และการเจริญสติปัฏฐานก็เป็นการเจริญ คีล สมาธิ ปัญญา ด้วย

^{๙๐} ดูเทียบเคียงในกัมมัฏฐานสังคหวิภาค : นายวรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, หน้า ๒๑๘-๒๒๐.

เมื่อการเจริญสติปัฏฐานเป็นการเจริญ ศีล สมาธิ ปัญญา แล้ว ย่อมได้ชื่อว่า เป็นการเจริญมรรคมืองค์ ๘ หรือเรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา นั้นเอง เพราะองค์ธรรมของสติปัฏฐานประกอบด้วย วิริยะ ปัญญา สติ ดังในสติปัฏฐานสูตรแสดงว่า “อาตาปี สมปะชาโน สติมา วิเนยฺย โลเก อภิชฌาโทมนสฺส”^{๙๑} ซึ่งแปลความว่า เป็นผู้มีความเพียรยังกิเลสให้เร่าร้อน มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้

การเจริญสติปัฏฐานเป็นการสำรวมอินทริย์ ที่เรียกว่า อินทริยสังวรศีล ในพระบาลีสันยัตตนิกาย มหาวรรค แสดงว่า “จตฺตาโร สติปฏฺฐานา ภาวิตา พหุลิกตา อินทริยสังวรศีลํ ปริปุเรนฺติ”^{๙๒} แปลความว่า สติปัฏฐาน ๔ นี้ เมื่อได้เจริญให้มากเต็มที่แล้ว ย่อมยังอินทริยสังวรศีลให้บริบูรณ์ด้วย

เมื่อการเจริญสติปัฏฐานเป็นการเจริญอินทริยสังวรศีลให้บริบูรณ์แล้ว และอินทริยสังวรศีลนี้ ก็ชื่อว่า เป็นอริศีล และอริศีลนี้ ก็คือ สีลวิสุทธิ ส่วนวิริยะและสติ จัดเป็นองค์ของสมาธิ ซึ่งสมาธินี้ ได้แก่ จิตตวิสุทธิ สำหรับสัมปชัญญะนั้น เป็นองค์ของปัญญา และปัญญานี้ ก็คือ ปัญญาวิสุทธิ นับตั้งแต่ทวิสุทธิเป็นต้นไป

ด้วยเหตุผลดังกล่าวแล้วนี้ จึงแสดงว่า การเจริญสติปัฏฐาน ก็คือ การเจริญ ศีล สมาธิ ปัญญา หรือการเจริญมรรคมืองค์ ๘ ที่เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา หรือการเจริญวิสุทธิ ๗ ทั้งหมดนี้ย่อมเป็นอันเดียวกัน หรือจะกล่าวให้สั้นที่สุด ก็ได้แก่ สมถะ และวิปัสสนา ๒ อย่างนี้นั่นเอง

๙๑ อานาปานัสสติสูตร ม.อุปริ.[บาลี] ๑๔/๑๔๗

๙๒

อมพปาลิสูตร ส.มहा.[บาลี], ๓๐/๔๐/๙. อานาปานัสสติ ภิกขเว ภาวิตา พหุลิกตา มหปผลา โหติ มหานิสสา. อานาปานัสสติ ภิกขเว ภาวิตา พหุลิกตา จตฺตาโร สติปฏฺฐานา ปริปุเรนฺติ. จตฺตาโร สติปฏฺฐานา ภาวิตา พหุลิกตา สตฺต โพชฌงฺเค ปริปุเรนฺติ. สตฺต โพชฌงฺคา ภาวิตา พหุลิกตา วิชฺชาวิมุตฺติ ปริปุเรนฺติ.

เครื่องปิดบังไตรลักษณ์

เหตุที่ทำให้เกิดวิปัสสนา คือ มีความเห็นผิด มีความเข้าใจผิด มีความสำคัญผิดขึ้นนั้น เพราะความไม่รู้แจ้งในไตรลักษณ์ เหตุที่ทำให้ไม่รู้แจ้งในไตรลักษณ์นั้น เพราะมีสิ่งที่ปิดบังไตรลักษณ์ไว้ สิ่งที่ปิดบังไตรลักษณ์ไว้นั้น มี ๓ ประการ คือ

๑. สันตติปิดบังอนิจจัง หมายความว่า สันตติ คือ ความสืบทอดของนามรูปที่เกิดดับติดต่อกันอย่างรวดเร็ว จึงทำให้ไม่เห็นความเกิดขึ้นและความดับไปของนามรูป เปรียบเหมือนการมองดูแสงไฟที่ธูปซึ่งบุคคลแกว่งหมุนรอบเป็นวงกลมอย่างรวดเร็วในที่มืด จึงมองไม่เห็นความขาดตอน มองเห็นแต่แสงไฟนั้นติดกันเป็นพืดเป็นวงกลมไป ข้อนี้ฉันใด นามรูปนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อบุคคลมองไม่เห็นความขาดตอนของนามรูป ย่อมทำให้เข้าใจผิดไปว่า นามรูปนี้ไม่มีการเกิด ไม่มีการดับ เป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตนเราเขา เป็นของสวยงาม น่าชื่นชมยินดี ต่อเมื่อได้กำหนดพิจารณาจนเกิดปัญญาเห็นความเกิดขึ้นและความดับไปของนามรูปอย่างชัดเจนแจ่มแจ้งแล้ว จึงจะสามารถทำลายนิจวิปัสสนา ที่เห็นว่าเที่ยง เห็นว่ายั่งยืน และสามารถประหาณมานะได้ ตามสมควรแก่ปัญญาญาณแต่ละขั้น

๒. อิริยาบถปิดบังทุกข์ หมายความว่า ความทุกข์ทั้งหลายโดยปกติแล้ว เป็นสิ่งที่เกิดจากอิริยาบถ เช่น นั่งนานเกินไป ก็ปวดเมื่อยเกิดทุกข์ขึ้นมาแล้วก็ทนอยู่ไม่ได้ เดินมากเกินไป ก็ปวดเมื่อยเกิดทุกข์ขึ้นมาแล้วก็ทนอยู่ไม่ได้ ยืนนานเกินไป ก็ปวดเมื่อยเกิดทุกข์ขึ้นมาแล้วก็ทนอยู่ไม่ได้ แม้แต่นอนมากเกินไป ก็ลำบากทนอยู่ไม่ได้ เหมือนกัน การที่อิริยาบถเก่าเป็นทุกข์นั้น ย่อมรู้เห็นได้โดยง่าย แต่อิริยาบถใหม่เป็นทุกข์นั้นเห็นได้ยาก กล่าวคือ เมื่อนั่งนานเกินไป ก็ปวดเมื่อยทนอยู่ไม่ได้ จึงต้องลุกขึ้นยืนหรือเดิน เมื่อลุกขึ้นยืนหรือเดินใหม่ๆ ก็คิดว่าการยืนหรือการเดินที่เปลี่ยนใหม่นั้นเป็นความสุขสบาย เพราะทำให้หายปวดเมื่อย แต่เมื่อยืนหรือเดินนานๆ เข้า ก็ปวดเมื่อยหรือเหน็ดเหนื่อยทนไม่ได้อีก จึงนั่งหรือนอน ในขณะที่นั่งหรือนอนใหม่ๆ นั้น ก็คิดว่าการนั่งหรือการนอนนั้นเป็นสุขสบาย เพราะทำให้หายปวดเมื่อยหรือหายเหน็ดเหนื่อย คือ เห็นว่าอิริยาบถ

ที่เปลี่ยนใหม่นั้นเป็นสุข เพราะขณะที่เปลี่ยนใหม่ๆ นี้ ทุกขเวทนายังไม่ทันเกิดขึ้นมาทักถมมากนัก แต่แท้ที่จริงแล้ว อิริยาบถเก่าเป็นทุกข์ อิริยาบถที่เปลี่ยนใหม่ก็เป็นทุกข์อีกเหมือนกัน รวมความว่า หนีทุกข์เก่าไปสู่ทุกข์ใหม่นั้นเอง อิริยาบถเก่านั้นเห็นทุกข์ได้ง่าย เพราะทุกขเวทนายามีกำลังแรงกล้าปรากฏชัดอยู่แล้ว แต่อิริยาบถใหม่ก็ไม่พ้นจากความเป็นทุกข์ไปได้ จะต้องแสดงอาการทุกข์ให้ปรากฏอย่างแน่นอน ขึ้นอยู่กับว่าช้าหรือเร็วเท่านั้น อนึ่ง อิริยาบถเก่าที่กำลังมีทุกข์อยู่นั้น เป็นที่ตั้งแห่งโทมนัส คือ ความยินร้าย ความไม่ชอบใจ ไม่น่าปรารถนา ส่วนอิริยาบถใหม่ ที่คิดว่าเป็นสุขนั้น ก็เป็นที่ตั้งแห่งตัณหา หรืออภิชฌา คือ ความยินดี ความชอบใจ น่าปรารถนา แต่ว่าการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานนั้น จุดมุ่งหมายเบื้องต้นก็เพื่อกำจัดอภิชฌาและโทมนัสทั้ง ๒ อย่างนี้ คือ ไม่ให้เกิดความยินดีและความยินร้ายขึ้นมาครอบงำจิตได้ เพื่อให้เกิดปัญญารู้เห็นเท่าทันความเป็นจริง โดยไม่หลงมกมาย

ที่กล่าวมานี้ เป็นการกล่าวถึงการเห็นทุกขเวทนา ซึ่งผู้ที่เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานย่อมจะเห็นทุกขเวทนาได้ก่อนเป็นเบื้องต้น เพราะทุกขเวทนาเป็นของหยาบเห็นได้ง่าย ลำดับต่อไป จึงจะเห็นสังขารทุกข์ ที่ถูกบีบคั้นโดยความเกิดดับอยู่เป็นนิตย์ ลำดับต่อไป ก็ จะเห็นทุกข์ลักษณะ คือ ความเกิดดับ และเห็นทุกข์สัจจะเป็นขั้นสุดท้าย อนึ่ง ทุกขเวทนานั้นย่อมเห็นได้ในอิริยาบถเก่า สังขารทุกข์ย่อมเห็นได้ในอิริยาบถใหม่ ทุกขลักษณะย่อมเห็นได้เมื่อกำหนดเห็นความขาดตอนของนามรูป ส่วนทุกข์สัจจะเป็นนั้นย่อมเห็นได้ในขณะแห่งสังขารูปเพกขาญาณที่แก่กล้าและมีกำลังพอที่จะอนุโลมให้เห็นอริยสัจทั้ง ๔ ได้ เมื่อเห็นทุกข์แล้ว ย่อมสามารถทำลายสุขทมิฬวิภลัสที่เห็นผิดว่า นามรูปเป็นของสุขสบายนั้นได้ และย่อมประหาณตัณหาเสียได้

๓. **ชนสังญญาปิดบังอนัตตา** หมายความว่า ชนสังญญา คือ ความสำคัญผิดคิดว่า นามรูปนั้น เป็นกลุ่มเป็นก้อน เป็นแท่งที่บีบอันเดียวกัน แยกจากกันไม่ได้ ความสำคัญผิดนี้ เป็นสิ่งที่ทำให้เห็นว่า เป็นตัวเป็นตน เป็นสัตว์ เป็นบุคคล เช่นที่เห็นว่า เป็นคนนั้น ก็สำคัญเอาหมดทั้งก้อน ถือเอาทั้งแท่งว่า นี่เป็นคน แต่ความเป็นจริงนั้น ถ้าแยกส่วนต่างๆ ออกจากกันแล้ว ก็จะมีแต่สภาพธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ อากาสธาตุ และวิญญาณธาตุ

[เฉพาะในสัตว์มีชีวิต] หรือเป็นแต่สภาพของรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เท่านั้น หรือแม้แต่รูปธรรมที่เห็นได้โดยง่ายนั้น เมื่อแยกส่วนของรูปธรรมทั้งหมดออกจากกันแล้ว ก็จะเห็นว่า มีแต่ส่วนต่างๆ เท่านั้น หาสิ่งที่เป็นคนเป็นตัวตนนั้นไม่มี ถ้ายังถือทั้งก้อนทั้งแท่งว่า เป็นคนเป็นสัตว์อยู่ ย่อมจะเข้าใจผิดไปว่า เป็นของเที่ยง เพราะยังยืนอยู่ได้นาน นับเป็นเวลาหลายสิบปี หรือเป็นร้อยปี เป็นของสุขสบาย เพราะสามารถบำรุงบำเรอให้เกิดความสุขได้ เป็นแก่นสาร เพราะสามารถยึดถือว่าเป็นเจ้าของได้ เป็นของสวยงามน่ารักใคร่ น่าปรารถนา เพราะสามารถตกแต่งให้งดงามวิจิตรพิสดารได้ แต่เมื่อเห็นอนัตตา อย่างแจ่มแจ้งแล้ว ย่อมสามารถทำลายอัตตวิปลาส คือ ความเห็นผิดว่าเป็นตัวเป็นตนนั้นได้ และสามารถประหาณทิฏฐิ คือ ความเห็นผิดได้

การทำลายสิ่งที่ปกปิดไตรลักษณ์ เพื่อให้เห็นไตรลักษณ์นี้ มีวิธีเดียว คือ การกำหนดพิจารณานามรูปตามวิธีที่เรียกว่า **การเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน** เพื่อให้เห็นสภาวะของนามรูปอย่างแจ่มแจ้งตามความเป็นจริง เมื่อเห็นนามรูปแจ่มแจ้งตามความเป็นจริงแล้ว ย่อมทำลายสันตติที่ปิดบังอนิจจังได้ ย่อมทำลายความเข้าใจผิดในอริยาบถใหม่ว่าเป็นสุขเสียได้ และย่อมทำลายชนสัญญา คือ ความสำคัญหมายในนามรูปว่าเป็นตัวตนเสียได้ เมื่อทำลายสิ่งที่ปิดบังไตรลักษณ์ได้แล้ว ไตรลักษณ์ย่อมปรากฏให้เห็นเองโดยชัดแจ้ง เปรียบเหมือนบุคคลทำลายความมืดได้แล้ว ย่อมจะเห็นสิ่งต่างๆ ที่อยู่ในบริเวณนั้นได้ โดยไม่ต้องไปค้นหาสิ่งนั้นอีก

อนึ่ง การเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ก็เพื่อเป็นอุบายที่จะกำหนดพิจารณานามรูปให้เห็นความแยกออกจากกันเพื่อทำลายสันตติ ด้วยการกำหนดพิจารณาให้รู้ลักษณะหน้าที่และเหตุปัจจัยของนามรูปนั้นๆ ให้แยกออกจากกันเป็นอย่างละสัดส่วน ไม่ให้ปะปนกันเพื่อทำลายชนสัญญา คือ ความสำคัญว่าเป็นกลุ่มก้อน ที่ทำให้เห็นเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน หรือชาย หญิง เป็นต้น ด้วยเหตุนี้ การเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานจึงเป็นการพิจารณาจำแนกสภาวะธรรมออกเป็นสัดส่วน ตามนัยแห่งวิปัสสนาภูมิ ๖ มีขั้นต้นเป็นต้น เพื่อเป็นการสะดวกในการที่จะพิจารณาแยกชนสัญญาออกจากกัน เมื่อปัญญาได้กำหนดพิจารณารู้เห็นความจริงของสภาวะธรรมตามภูมินั้นๆ แล้ว ย่อมเป็นอันทำลายชนสัญญาให้กระจายออก

และเมื่อพระโยคีบุคคลผู้ปฏิบัติได้ทำลายชนสัญญาแล้ว ปัญญานั้นย่อมได้ชื่อว่า **นามรูป
ปริจเฉทญาณ**

การที่จะปฏิบัติเพื่อทำลายชนสัญญานั้น ย่อมไม่มีวิธีอื่น นอกจากวิปัสสนาวิธีนี้ เพราะการที่จะทำลายชนสัญญาได้นั้น จะต้องมาจากการกำหนดนามรูปที่ถูกต้องเท่านั้น แม้การทำลายสันตติที่ปิดบังอนิจจังและทำลายอิริยาบถที่ปิดบังทุกข์ก็เช่นเดียวกัน กิจกรรมเหล่านี้เป็นหน้าที่ของนามรูปปริจเฉทญาณ คือ ปัญญาที่เห็นนามรูปแยกออกเป็น สัตว์ส่วนไม่ปะปนกัน เพราะชนสัญญา คือ ความเป็นกลุ่มก้อนนั้นจะกระจายออกไปได้ ต้องอาศัยการกำหนดแยกนามรูปในอิริยาบถต่างๆ ออกเป็นส่วนๆ ด้วยอำนาจแห่งปัญญาที่มีการกำหนดแยกนามรูปและทำลายสันตติให้ขาดลงได้นั่นเอง

เพราะฉะนั้น การกำหนดรู้นามรูป จึงเป็นกิจสำคัญยิ่งในการเจริญวิปัสสนา ด้วยเหตุนี้ จึงจัดนามรูปปริจเฉทญาณไว้เป็นญาณขั้นต้นและเป็นทฤษฎีวิสุทธิ เพราะเหตุว่า วิปัสสนาญาณทั้งหลายจะบังเกิดขึ้นได้นั้น ต้องอาศัยนามรูปปริจเฉทญาณ ถ้านามรูปปริจเฉทญาณนี้ยังไม่เกิดขึ้นเพียงใด วิปัสสนาญาณลำดับต่อๆ ไปย่อมเกิดขึ้นไม่ได้เลย หรือจะจัดว่านามรูปปริจเฉทญาณนี้เป็นภูมิแห่งปริยัติก็ได้ และวิปัสสนาญาณขั้นต่อๆ ไป ก็เป็นภูมิแห่งปฏิบัติและปฏิเวธเป็นลำดับไป^{๙๓}

การทำลายวิปลาส

การทำลายวิปลาสธรรมนั้น สิ่งสำคัญเบื้องต้น ต้องอาศัยโยนิโสมนสิการ คือ การทำไว้ในใจโดยอุบายอันแยบคาย กล่าวคือ การทำไว้ในใจโดยอุบายอันแยบคายว่า สิ่งทั้งปวงเป็นอสุภะ ล้วนแต่ไม่สวยไม่งาม สิ่งทั้งปวงเป็นอนิจจัง ล้วนแต่ไม่เที่ยงแท้ไม่ยั่งยืน สิ่งทั้งปวงเป็นทุกข์ ล้วนแต่เป็นของไม่สุขไม่สบาย สิ่งทั้งปวงเป็นอนัตตา ล้วนแต่ไม่ใช่ตัวตนที่จะพึงบังคับบัญชาว่ากล่าวให้เป็นไปตามใจปรารถนาได้ การทำไว้ในใจโดยอุบายอันแยบคายเช่นนี้ เรียกว่า **โยนิโสมนสิการ**

^{๙๓} ดูเทียบเคียงในกัมมัฏฐานสังคหิภาค : นายวรรณสิทธิ ไวทยะเสรี, หน้า ๒๖๐-๒๖๘.

โยนิโสมนสิการนี้ ย่อมเป็นเหตุให้ทำลาย ทิฏฐิวีปัลลัส จิตตวีกัลลัส และ สัณญาวีปัลลัส ได้ เมื่อตติวิปัลลัสธรรมเหล่านี้ได้แล้ว ย่อมเป็นประโยชน์อันยิ่งใหญ่ เป็นไปเพื่อพระนิพพาน ด้วยเหตุนี้ พระพุทธองค์จึงทรงตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า “โยนิโสมนสิกาโร ภิกขเว มหโต อุตถาย ส่วตตติ”^{๙๔} แปลความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การกระทำไว้ในใจโดยอุบายอันแยบคาย ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์อันใหญ่หลวง และทรงแสดงว่า โยนิโสมนสิการนี้

๑. ย่อมเป็นไปเพื่อปราบบิภิจิฉณา คือ ความสงสัยที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้วย่อมทำให้อันตรายหายไปได้

๒. ย่อมเป็นธรรมที่กัณอนุสตรธรรมที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดโอกาสเกิดขึ้นได้ ส่วนอนุสตรธรรมที่เกิดขึ้นแล้วย่อมกำจัดให้หมดไปได้

๓. ย่อมเป็นธรรมที่ยังกุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น กุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมทำให้ตั้งมั่นและเจริญยิ่งขึ้นได้

๔. ย่อมเป็นไปเพื่อทำสมาธิทวิวิธที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมทำให้เจริญมั่นคงยิ่งขึ้น

๕. ย่อมเป็นธรรมที่ยังโพชฌงค์อันเป็นองค์แห่งธรรมเป็นเครื่องตรัสรู้ริยสัจจ์ ๔ ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้วย่อมทำให้ถึงความบริบูรณ์

๖. ย่อมเป็นไปเพื่อความตั้งมั่นแห่งพระสัทธรรม เพื่อความไม่เลอะเลือน เพื่อความไม่เสื่อมสูญ และเพื่อความไม่อันตรายไปแห่งพระสัทธรรม

ถ้าหากมีความประมาทขาดโยนิโสมนสิการ กลายเป็นโยนิโสมนสิการแล้ว ย่อมเป็นเหตุให้วิปัลลัสธรรม ๑๒ ประการนี้เกิดขึ้นได้ อันเป็นเครื่องปิดกั้นทำให้ไม่รู้ความจริงของนามรูปว่า เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน เพราะลักษณะที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตนทั้ง ๓ อย่างนี้แหละ เรียกว่า ไตรลักษณ์ เพราะเหตุนี้ เมื่อบุคคลไม่รู้แจ้งใน

^{๙๔} สุตตนปิฎก อังคุตตรนิกายสส เอก-ทุก-ติกนิปาตา [บาลี] ๓๓/๙๒/๒๐.

ไตรลักษณ์ เนื่องจากมีสิ่งที่ปิดบังไตรลักษณ์ไว้ ทำให้เพลิดเพลนหลงใหลอยู่ในสิ่งที่ปิดบังนั้นเสีย ก็เพราะขาดโยนิโสมนสิการนั่นเอง เป็นปัจจัยซึ่งกันและกันด้วยอาการอย่างนี้^{๙๕}

โยนิโสมนสิการ

โยนิโสมนสิการ แปลว่า การกระทำในใจโดยแยบคาย หมายถึง การกระทำไว้ในใจโดยอุบายอันแยบคาย ได้แก่ การพิจารณาเพื่อเข้าถึงความจริงโดยการสืบค้นหาเหตุผลไปตามลำดับจนถึงทราบต้นเหตุ และแยกแยะองค์ประกอบของสิ่งนั้นๆ หรือสภาวะธรรมนั้นๆ ได้ สามารถมองเห็นสภาวะและความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย หรือการตริตrongให้รู้จักสิ่งที่ดีหรือสิ่งที่ชั่วโดยอุบายที่ชอบ เพื่อระงับอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น เพื่อละอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดไป เพื่อยังกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น เพื่อรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้คงอยู่และเจริญขึ้น

โยนิโสมนสิการ มี ๔ ประการ คือ

๑. อุปายมณสิการ แปลว่า การกระทำไว้ในใจโดยอุบาย หมายถึง การคิดหรือการพิจารณาโดยอุบาย ได้แก่ การคิดอย่างมีวิธีหรือคิดให้ถูกวิธี หมายความว่า คิดถูกวิธีที่จะให้เข้าถึงความจริง คิดให้สอดคล้องกับแนวทางแห่งสัจจะ ทั้งสมมติสัจจะและปรมาตตสัจจะ กล่าวคือ ความจริงโดยสมมติและความจริงแท้โดยปรมาตต เพื่อหยั่งรู้สภาวะลักษณะและสามัญญลักษณะแห่งสภาวะธรรมทั้งปวงโดยถูกต้อง จึงเรียกว่า **คิดให้ถูกวิธี**^{๙๖}

๒. ปถมนสิการ แปลว่า การคิดตามทาง หรือคิดให้ถูกทาง หมายถึง การคิดให้ติดต่อกันเป็นลำดับไป จัดลำดับความคิดให้เป็นขั้นตอน ดำเนินไปได้อย่างเป็นระบบ ไม่สับสนปนเปกัน หมายความว่า การคิดให้เป็นระเบียบตามครรลองแห่งเหตุและผล ทั้งนี้

^{๙๕} ดูเทียบเคียงในกัมมัฏฐานสังคหิภาค : นายวรรณสิทธิ ไวยะเสวี, หน้า ๒๑๘-๒๒๐.

^{๙๖} ที.อ. [ไทย] ๒/๗๐, ๓๒๓, ๕๐๐.

รวมทั้งความสามารถที่จะชักชวนนึกคิดเข้าสู่แนวทางที่ถูกต้อง จึงเรียกว่า **คิดให้มีระเบียบ**^{๙๗}

๓. การณมนสิการ แปลว่า การคิดตามเหตุ คิดค้นหาเหตุ หรือคิดตามเหตุผล หมายถึง การคิดอย่างมีเหตุผล หมายความว่า เมื่อได้ผลแล้วก็คิดสืบค้นสาวไปหาเหตุว่า สิ่งนี้หรือผลอย่างนี้มาจากเหตุอะไร ดังนั้นเป็นต้น ให้สัมพันธ์สืบทอดกันแห่งเหตุปัจจัย โดยการพิจารณาสืบสาวหาสาเหตุ ให้เข้าถึงต้นเค้าหรือแหล่งที่มา ซึ่งส่งผลต่อเนื่องกันมาตามลำดับ จึงเรียกว่า **คิดให้มีเหตุผล**^{๙๘}

๔. อุปาทกมนสิการ แปลว่า การคิดให้เกิดผล หมายถึง การใช้ความคิดให้เกิดผลที่พึงประสงค์โดยถูกต้องและดีงาม เล็งถึงการคิดอย่างมีเป้าหมาย หมายความว่า การคิดพิจารณาที่ทำให้เกิดกุศลธรรม เช่น ปลุกเร้าให้เกิดความเพียรพยายามในทางที่ถูกต้องตามหลักสัมมัตตญาณ **๕ การรู้จักคิดในทางที่ทำให้หายหวาดกลัว ให้หายโกรธ การพิจารณาให้สติเกิดขึ้น หรือทำให้จิตใจเข้มแข็งมั่นคงเป็นต้น** จึงเรียกว่า **คิดปลุกเร้ากุศล**^{๙๙}

ความหมายทั้ง ๔ ประการนี้ เป็นเพียงการแสดงลักษณะด้านต่างๆ ของความคิดที่เรียกว่า **โยนิโสมนสิการ** เท่านั้น แต่ความจริงแล้ว โยนิโสมนสิการที่เกิดขึ้นครั้งหนึ่งๆ นั้น อาจมีลักษณะครบทั้ง ๔ ประการนี้พร้อมกันก็ได้

โยนิโสมนสิการนี้เป็นองค์ประกอบภายในที่คู่กับปรโตโมสะหรือกัลยาณมิตรที่เป็นองค์ประกอบภายนอก ที่จะทำใ้บุคคลมีความคิดที่ดีงามและดำเนินชีวิตไปตามครรลองที่ดีงามได้ ซึ่งองค์ประกอบทั้ง ๒ ประการนี้เป็นปัจจัยสนับสนุนกันและกัน กล่าวคือ ถ้าบุคคลใดคิดเองไม่เป็น คือ ขาดโยนิโสมนสิการมาแต่ต้น กัลยาณมิตรย่อมมีส่วนสำคัญในการช่วยสนับสนุนให้เกิดความรู้และทำให้มีความคิดที่ดี ที่เป็นโยนิโสมนสิการได้ แต่กัลยาณมิตรช่วยได้เพียงชี้แนะแนวทางให้เท่านั้น ถ้าบุคคลนั้นไม่ใส่ใจในการคิดพิจารณาด้วยตนเองด้วยแล้ว กัลยาณมิตรย่อมช่วยอะไรไม่ได้มาก แต่ถ้าบุคคลใดมีโยนิโสมนสิการ

^{๙๗} ส.อ.[ไทย] ๓/๒๕๒.

^{๙๘} ม.อ.๑/๔๐๕.

^{๙๙} วิสุทธิฎีกา ๑/๒๒๖.

อยู่ในใจของตนเองแล้ว ถ้าแม้จะไม่มีกัลยาณมิตร บุคคลนั้น ย่อมสามารถประทับประคองตนเองไปในทางที่ถูกต้องได้ แต่ที่ว่า องค์ประกอบทั้ง ๒ นี้เป็นปัจจัยสนับสนุนซึ่งกันและกันนั้น หมายความว่า ถ้ามีครบทั้ง ๒ อย่างนี้ ก็จะเป็นไปได้อย่างสมบูรณ์ ทำให้บุคคลนั้นดำเนินไปสู่หนทางที่ดีได้โดยสะดวก นั่นเอง

ความสำคัญของโยนิโสมนสิการ

พระพุทธองค์ได้ตรัสถึงความสำคัญของโยนิโสมนสิการไว้มากมาย ดังจะยกมาพอเป็นตัวอย่างต่อไปนี้

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อน เป็นบุพนิมิตฉันใด โยนิโสมนสิการสัมปทา [ความถึงพร้อมด้วยการมนสิการโดยแยบคาย] ก็เป็นตัวนำเป็นบุพนิมิตเพื่อความเกิดขึ้นแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ ฉะนั้น^{๑๐๐}”

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการพึงหวังข้อนี้ได้ว่า ‘จักเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ทำอริยมรรคมีองค์ ๘ ให้มาก’^{๑๐๑}

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงเงินแสงทอง เป็นบุพนิมิตมาก่อน ฉะนั้น โยนิโสมนสิการก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิตแห่งการเกิดขึ้นของโพชฌงค์ ๗ แก่ภิกษุ ฉะนั้น ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการพึงหวังสิ่งนี้ได้ คือ จักเจริญ จักทำให้มากซึ่งโพชฌงค์ ๗”^{๑๐๒}

ภิกษุทั้งหลาย ร่างกายนี้ ดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร อาศัยอาหารจึงดำรงอยู่ได้ ไม่มีอาหาร หาดำรงอยู่ได้ไม่ ฉะนั้น นิรวณ ๕ ก็ฉะนั้นเหมือนกัน ดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร อาศัยอาหารจึงดำรงอยู่ได้ ไม่มีอาหารดำรงอยู่ไม่ได้ อะไรเล่าคืออาหาร ? คือ การกระทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการ....

ภิกษุทั้งหลาย ร่างกายนี้ ดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร อาศัยอาหารจึงดำรงอยู่ได้ ไม่มีอาหารหาดำรงอยู่ได้ไม่ ฉะนั้น โพชฌงค์ ๗ ก็ฉะนั้นเหมือนกัน ดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร

^{๑๐๐} โยนิโสมนสิการสัมปทาสูตร ส.ม. [ไทย] ๑๙/๕๕/๔๔.

^{๑๐๑} โยนิโสมนสิการสัมปทาสูตร ส.ม. [ไทย] ๑๙/๕๗-๖๑.

^{๑๐๒} ส.ม. [ไทย] ๑๙/๔๑๔/๑๑๓.

อาศัยอาหารจึงดำรงอยู่ได้ ไม่อาศัยอาหารหาดำรงอยู่ได้ไม่ อะไรเล่าคืออาหาร ก็คือ การกระทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการ....” เป็นต้น^{๑๐๓}

อานิสงส์ของโยนิโสมนสิการ ๙ ประการ

เมื่อบุคคลเจริญและทำให้มากแล้วซึ่งโยนิโสมนสิการ ย่อมได้รับอานิสงส์ ๙ ประการ^{๑๐๔} กล่าวคือ

๑. ทำให้เกิดความปราโมทย์	๒. ทำให้เกิดปีติ
๓. ทำให้เกิดปัสสัทธิ	๔. ทำให้เกิดสุข
๕. ทำให้เกิดสมาธิ	๖. ทำให้เกิดยถาภูตญาณทัสสนะ
๗. ทำให้เกิดนิพพิทา	๘. ทำให้เกิดวิราคะ
๙. ทำให้เกิดวิมุตติ	

ไตรลักษณ์ประหาณอนุสัย

ธรรมดาว่าลายเสือย่อมติดอยู่กับตัวเสือ เมื่อเห็นเสือก็ต้องเห็นลายเสือพร้อมกันไป ด้วย ข้อนี้อันใด นามรูปกับไตรลักษณ์ก็ฉนั้นเหมือนกัน เมื่อพระโยคีบุคคลผู้เจริญ วิปัสสนากัมมัฏฐานรู้เท่าทันปัจจุบันอารมณ์ จนเห็นนามรูปเกิดดับอย่างชัดเจนแล้ว ย่อมเห็นไตรลักษณ์ของนามรูปนั้นเด่นชัดตามไปด้วย กล่าวคือ

๑. เห็นอนิจจัง คือ ความไม่เที่ยงไม่มั่นคง เพราะไม่สามารถตั้งอยู่คงที่ได้ ต้องเปลี่ยนแปลงไปอยู่เสมอ

๒. เห็นทุกขัง คือ ความเป็นทุกข์ เพราะทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้นาน ต้องเสื่อมสิ้นสลายไป แตกดับทำลายไปอยู่เสมอ

^{๑๐๓} ส.ม. [ไทย] ๑๙/๓๕๗-๓๗๒/๙๔-๙๘., ตูรายละเอียดในพุทธธรรม : พระพรหมคุณาภรณ์ [ป.อ.ปยุตฺโต],

หน้า ๖๖๗-๖๖๙.

^{๑๐๔} นายแพทย์เกิด ธนชาติ : คู่มือคลังปรัยัติธรรม เล่ม ๒, หน้า ๑๑๗.

๓. เห็นอนัตตา คือ ความไม่ใช่ตัวตน เพราะไม่อยู่ในอำนาจที่จะบังคับบัญชาของใคร ต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัยของตนๆ เพราะเป็นสภาพที่ไม่มีสาระแก่นสาร

ลักษณะทั้ง ๓ ประการนี้ เป็นลวดลายของนามรูป เป็นเครื่องมืออันสำคัญที่จะขุดทำลายอนุสัยอันเป็นตัวกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดานให้หมดไปได้ อุปมาเหมือนการทำลายรังของปลวก หรือขุดรากเหง้าของต้นไม้ทิ้งเสีย ฉะนั้น เมื่อได้ขุดทำลายรากเหง้าทิ้งไปให้หมดสิ้นแล้ว กิเลสย่อมไม่สามารถเกิดขึ้นและเจริญขึ้นได้อีก เมื่อวิปัสสนาญาณได้เข้าไปพิสูจน์รู้เห็นตามความเป็นจริงของนามรูปแล้ว ย่อมเป็นปัจจัยให้ทำลายอนุสัยกิเลสทั้งหลายให้เบาบางจนหมดสิ้นไปในที่สุด

ธรรมดาอนุสัยกิเลสย่อมอาศัยจิตเกิดขึ้น เพราะฉะนั้น กิเลสที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเป็นไปตามวิถีของจิตแล้วนอนเนื่องอยู่ในขันธสันดานเป็นตัวนุสัยต่อไปอีกดังนี้

เมื่อวิญญาณทางตาเห็นรูป หรือเมื่อวิญญาณทางหูได้ยินเสียง วิญญาณทางจมูกรู้กลิ่น วิญญาณทางลิ้นรู้รส วิญญาณทางกายรู้สัมผัส หรือวิญญาณทางใจคิดนึก สัมผัสไว้แล้วดับไป ย่อมเป็นปัจจัยให้สัมปฏิจฉันนจิตรับอารมณ์นั้นต่อไป เมื่อสัมปฏิจ ฉันนจิตดับลงแล้ว ย่อมเป็นปัจจัยให้สันตிரณจิตพิจารณาอารมณ์นั้นต่อไป เมื่อสันตிரณจิตดับลงแล้ว ย่อมเป็นปัจจัยให้โวกุฐัพพนจิตตัดสินอารมณ์นั้นต่อไป เมื่อโวกุฐัพพนจิตดับลงแล้ว ย่อมเป็นปัจจัยให้ชวนจิตเสพอารมณ์นั้นต่อไป ๗ ขณะ เมื่อชวนจิตดวงที่ ๗ ดับลงแล้ว ย่อมเป็นปัจจัยให้ตทาลัมพณจิตห้วงเหวอารมณ์นั้นต่อไปอีก ๒ ขณะ เมื่อตทาลัมพณจิตดวงที่ ๒ ดับลงแล้ว ภาวักจิตย่อมเกิดขึ้น เป็นอันสิ้นสุดวิถีจิตในการรับอารมณ์นั้น

ถ้าราคะ คือ ความกำหนัดเกิดขึ้น เมื่อโวกุฐัพพนจิตตัดสินอารมณ์อันใดอันหนึ่งแล้ว ชวนจิตย่อมทำหน้าที่เสพอารมณ์ด้วยราคะนั้น ๗ ขณะแล้ว ตทาลัมพณจิตย่อมห้วงเหวอารมณ์ของราคะนั้นไว้ ๒ ขณะแล้วก็ลงสู่ภวังค์ตามเดิม เมื่อชวนจิตเสพอารมณ์ด้วยราคะบ่อยๆ ย่อมสั่งสมอยู่ในขันธสันดาน เรียกว่า กามราคานุสัย และ ภวราคานุสัย แต่เมื่อวิปัสสนาปัญญาเกิดขึ้นเห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา คือ เสพไตรลักษณ์นั้น ๗ ขณะแล้ว ตทาลัมพณจิตย่อมห้วงเหวไตรลักษณ์นั้นเป็นอารมณ์อีก ๒ ขณะ แล้วจิตย่อมลงสู่ภวังค์ตามเดิม ตัววิปัสสนาชวนะนั้นย่อมตัดกระแสแห่งราคะมิให้สั่งสมเป็นอนุสัยต่อไป

อีก เมื่อตัดบ่อยๆ ราคะย่อมจะเบาบางลงเรื่อยๆ เนื่องจากไม่ได้รับการสั่งสมหมักหมมเพิ่มพูนขึ้นนั่นเอง

ถ้าโทสะคือความโกรธเกิดขึ้น เมื่อโงฐฐัพพนจิตตตสินอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ขวนจิตย่อมทำหน้าที่เสพอารมณ์ด้วยโทสะนั้น ๗ ขณะ แล้วตทาลัมพณจิตย่อมห่วงเหี่ยววารมณ์นั้นอีก ๒ ขณะ แล้วจิตก็ลงสู่ภวังค์ เมื่อขวนจิตเสพอารมณ์ด้วยโทสะนั้นบ่อยๆ ย่อมหมักหมมสั่งสมอยู่ในชั้นธสันดาน เรียกว่า **ปฏิกขานุสัย** แต่เมื่อวิปัสสนาปัญญาเกิดขึ้นรู้เห็นความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา คือ วิปัสสนาขณะทั้ง ๗ ขณะนั้นเสพอารมณ์เป็นไตรลักษณ์ แล้วตทาลัมพณจิตย่อมห่วงเหี่ยวไตรลักษณ์นั้นอีก ๒ ขณะ แล้วจิตก็ลงสู่ภวังค์ ตัววิปัสสนาขณะนั้นแหละย่อมตัดกระแสแห่งโทสะมิให้สั่งสมเป็นอนุสัยต่อไปอีก เมื่อตัดบ่อยๆ โทสะย่อมจะเบาบางลงเรื่อยๆ เนื่องจากไม่ได้รับการสั่งสมหมักหมมเพิ่มพูนขึ้นนั่นเอง

ถ้า **ทิฏฐิ** ความเห็นผิด **วิจิกิจฉา** ความสงสัย **มานะ** ความถือตัว **อวิชชา** ความไม่รู้ เกิดขึ้น เมื่อโงฐฐัพพนจิตตตสินอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ขวนจิตย่อมทำหน้าที่เสพอารมณ์ด้วยทิฏฐิ วิจิกิจฉา มานะ หรืออวิชชา อย่างใดอย่างหนึ่งนั้น ๗ ขณะ แล้วตทาลัมพณจิตย่อมห่วงเหี่ยวทิฏฐิ วิจิกิจฉา มานะ หรืออวิชชา อย่างใดอย่างหนึ่งนั้นอีก ๒ ขณะ แล้วจิตก็ลงสู่ภวังค์ เมื่อขวนจิตเสพอารมณ์ด้วยทิฏฐิ วิจิกิจฉา มานะ หรืออวิชชา อย่างใดอย่างหนึ่งนั้นบ่อยๆ ย่อมหมักหมมสั่งสมอยู่ในชั้นธสันดาน เรียกว่า **ทิฏฐานุสัย** **วิจิกิจฉานุสัย** **มานานุสัย** หรือ **อวิชชานุสัย** ตามลำดับ แต่เมื่อวิปัสสนาปัญญาเกิดขึ้นรู้เห็นความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา คือ วิปัสสนาขณะนั้นเกิดขึ้น ๗ ขณะ ย่อมเสพอารมณ์เป็นไตรลักษณ์แล้วตทาลัมพณจิตย่อมห่วงเหี่ยวไตรลักษณ์นั้น ๒ ขณะ แล้วจิตก็ลงสู่ภวังค์ ตัววิปัสสนาขณะนั้นย่อมตัดกระแสแห่งทิฏฐิ วิจิกิจฉา มานะ อวิชชา นั้น มิให้สั่งสมเป็นอนุสัยต่อไปอีก เมื่อตัดบ่อยๆ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา มานะ อวิชชา ย่อมจะเบาบางลงเรื่อยๆ เนื่องจากไม่ได้รับการสั่งสมหมักหมมเพิ่มพูนขึ้นเช่นเดียวกัน

เมื่อเห็นไตรลักษณ์มากเท่าใด อนุสัยย่อมจะเบาบางลดน้อยลงมากเท่านั้น จนดับสิ้นหมดไป โดยไม่มีส่วนเหลืออยู่เลยในที่สุต

การเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานโดยยกนามรูปขึ้นสู่ไตรลักษณ์อย่างใดอย่างหนึ่งที่ถูก
แก้อัธยาศัยของตนนั้น อาสวะที่ไหลและหมักหมมอยู่ในชั้นธันดาน คือ กามาสวะ
ภวาสวะ ทิฏฐาสวะ และอวิชชาสวะ ย่อมจะถูกทำลายลงและจะไหลเข้ามาหมักหมมอยู่
ในจิตใจไม่ได้อีกต่อไป พระโยคีบุคคลย่อมจะบรรเทาอาสวะให้เบาบางลงได้ตามลำดับ จน
หมดสิ้นไปในที่สุด ด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนาญาณ เมื่อหมดสิ้นอาสวะแล้ว พระโยคีบุคคล
นั้นย่อมบรรลุสันติลักษณะ คือ ลักษณะที่สงบระงับจากกิเลสทั้งปวง ได้แก่ พระนิพพาน
หมายความว่า เมื่อพระโยคีบุคคลกำจัดอาสวะได้หมดสิ้นแล้ว ย่อมเป็นอันว่าได้บรรลุพระ
นิพพานนั่นเอง เพราะคำว่า นิพพาน นั้น หมายถึง ความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งปวง เพราะ
เหตุนี้ ท่านจึงเรียกพระอรหันต์ทั้งหลายว่า พระชินาสพ แปลว่า ท่านผู้มีอาสวะหมดสิ้น
ไปแล้ว^{๑๐๕}

ธรรมนิยาม ๓

ธรรมนิยาม หมายถึง ความเป็นไปของสังขตธรรมและอสังขตธรรม ซึ่งมีสภาพ
เป็นไป ๓ ประการ^{๑๐๖} คือ

๑. สัพเพ สังขารา อนิจจา สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง
๒. สัพเพ สังขารา ทุกขา สังขารทั้งปวง เป็นทุกข์
๓. สัพเพ ธัมมา อนัตตา ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา

สังขตธรรม คือ ธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง และธรรมที่เป็นตัวปรุงแต่ง ได้แก่ จิต
เจตสิก รูป ทั้ง ๓ ประการนี้ มีความเป็นไปตามธรรมนิยามครบทั้ง ๓ ประการ หรือเรียก
อีกอย่างหนึ่งว่า สังขารธรรม ฯ

อสังขตธรรม คือ ธรรมที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่งและเป็นธรรมที่ไม่ปรุงแต่งอะไรๆ
ได้แก่ พระนิพพาน พระนิพพานนี้มีสภาพความเป็นธรรมนิยามเพียงประการเดียว คือ

^{๑๐๕} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร] หน้า ๗๒-๗๔.

^{๑๐๖} อุปปาตสูตร โยชชีวรรค ตติยปิณณาสก อัง.ติก.[ไทย], ๒๐/๑๐๖๒.

สัพเพ ธัมมา อนัตตา เพราะพระนิพพานนั้นไม่มีการเกิดขึ้น เมื่อไม่มีการเกิดแล้ว สภาพที่เป็นความเปลี่ยนแปลง ที่เรียกว่า อนิจจัง จึงไม่มี เมื่อสภาพความเปลี่ยนแปลงไม่มีแล้ว สภาพที่ถูกบีบคั้นหรือสภาพที่ทนอยู่ไม่ได้ ที่เรียกว่า ทุกขัง ก็ไม่มี แต่พระนิพพานนั้น มีสภาพที่ชื่อว่า อนัตตา อย่างเดียวเท่านั้น เพราะพระนิพพานนั้น ไม่มีตัวตน ไม่มีรูปร่าง สันฐาน ไม่มีสี สันวรรณะ ไม่ใช่ภพภูมิหรือโลกแห่งแดนใดๆ แต่มีสภาพที่เป็น สันติลักษณะ คือ สงบ ปราศจากกิเลสและนามรูปชั้น ๕ เป็นสภาวะที่มีอยู่โดยเฉพาะ ไม่เกี่ยวข้องกับสังขตธรรมหรือสังขารธรรม^{๑๐๗} ฯ

อนุปัสสนา ๓

พระอนุรุธอาจารย์ได้แสดงอนุปัสสนา คือ การตามเห็นไตรลักษณ์ไว้ในพระอภิธรรมมัตถสังคหะบาลี [ข้อที่ ๓] ว่า

[๓] อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา อนัตตานุปัสสนา เจติ ติสโส อนุปัสสนาโย^{๑๐๘} ฯ

แปลความว่า

พึงทราบอนุปัสสนา คือ การตามเห็นไตรลักษณ์ มี ๓ อย่าง ได้แก่

๑. อนิจจานุปัสสนา การตามพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงเนื่องๆ
๒. ทุกขานุปัสสนา การตามพิจารณาเห็นความเป็นทุกข์เนื่องๆ
๓. อนัตตานุปัสสนา การตามพิจารณาเห็นความเป็นอนัตตาเนื่องๆ

อธิบายความว่า

คำว่า อนุปัสสนา แปลว่า การตามเพ่งอารมณ์โดยความเป็นไตรลักษณ์บ่อยๆ เนื่องๆ ดังมีวจนัตถะแสดงว่า อนุ อนุปัสสตีติ = อนุปัสสนา แปลความว่า พระโยคีบุคคลย่อมเพ่งอารมณ์โดยความเป็นไตรลักษณ์อยู่เนื่องๆ หรือบ่อยๆ ทุกขณะ เพราะเหตุนี้ จึง

^{๑๐๗} ดูเทียบเคียงในกัมมัฏฐานสังคหิภาค : นายวรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, หน้า ๒๐๙-๒๑๐.

^{๑๐๘} อภิ.ส.อ.[บาลี], อ่างแล้ว, หน้า ๕๔.

ชื่อว่า **อนุปัสสนา** ได้แก่ **อนิจจานุปัสสนา** การเพ่งอารมณ์โดยความไม่เที่ยงอยู่เนื่องๆ
ทุกขานุปัสสนา การเพ่งอารมณ์โดยความเป็นทุกข์อยู่เนื่องๆ **อนัตตานุปัสสนา** การเพ่ง
 อารมณ์โดยความเป็นของไม่ใช่ตัวตนอยู่เนื่องๆ^{๑๐๙}

อีกนัยหนึ่ง **อนุปัสสนา** แปลว่า การตามพิจารณาเนื่องๆ ย่อมเกิดขึ้นแก่พระโยคี
 บุคคลผู้เจริญวิปัสสนาที่ตามเห็นสังขารธรรมโดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ดัง
 มีวจนัตถะแสดงว่า **อนิจจสสุ อนุปัสสนา = อนิจจานุปัสสนา** แปลความว่า การตาม
 พิจารณานามรูปโดยความไม่เที่ยงอยู่เนื่องๆ จนอนิจจลักษณะปรากฏ ชื่อว่า **อนิจจา
 นุปัสสนา**

อีกนัยหนึ่ง **อนิจจตาย อนุปัสสนา = อนิจจานุปัสสนา** แปลความว่า การ
 พิจารณาเห็นนามรูปไม่เที่ยงอยู่เนื่องๆ ชื่อว่า **อนิจจานุปัสสนา** องค์ธรรมได้แก่ **ปัญญา
 เจตสิก** ที่ในมหาภูตญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหาภิริชาญาณสัมปยุตตจิต ๔ ที่มีการ
 พิจารณาความเกิดดับของนามรูปเป็นอารมณ์

ทุกขานุปัสสนา และ อนัตตานุปัสสนา ก็มีวจนัตถะเป็นไปในทำนองเดียวกันกับ
 อนิจจานุปัสสนานี้ เพียงแต่เปลี่ยนจาก **อนิจจ** เป็น **ทุกข** และ **อนตต** ตามลำดับ เท่านั้น

เมื่อพระโยคีบุคคลผู้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานทำการพิจารณาอารมณ์โดยอนุปัสสนา
 ๓ ประการนี้จนบริบูรณ์แล้ว ย่อมเข้าถึง **สังขารุเปกขาญาณ** เพราะเป็นญาณที่เข้าถึง
 ความสงบจากสังขารธรรมทั้งปวง ไม่หวนกลับมามีเยื่อใยในสังขารธรรมทั้งหลายอีกแล้ว
 ในขณะที่แห่งญาณนี้ กิเลสทั้งหลายย่อมถูกกำราบให้สงบลงมากแล้ว ไม่มีกำลังพอที่จะจัดตั้ง
 ใจให้หวนกลับมายินดีในอารมณ์ที่จะให้เป็นไปในสังสารวัฏฏ์อีกแล้ว^{๑๑๐}

ข้อนี้มีอุปมาเหมือน ภิกษุรูปหนึ่งจะไปแสวงหาบาตร เมื่อได้เห็นบาตรที่ช่างทำบาตร
 นำมาแสดงให้ดูแล้ว ย่อมมีความพอใจ คิดว่าจะเลือกเอาบาตรใบที่ตนต้องการนั้น จึงเพ่ง
 พิจารณาตรวจดูอย่างถี่ถ้วน แต่เมื่อได้เห็นบาตรนั้นมีรอยทะลุเป็นรูอยู่ ๓ รู ในขณะที่
 ความพึงพอใจในบาตรใบนั้นก็ค่อยๆ จางคลายและหายไปจนหมดสิ้น ในการที่ความพึง

^{๑๐๙} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๓.

^{๑๑๐} ดูรายละเอียดในมหาปัญญาภาสกา อรรถกถาพุทธทศนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ปัญญาวรรค.

พอใจหมดไปนั้น หาใช้หมดความพอใจเฉพาะในรอยทะเล ๓ รูของบาตรใบนั้นเท่านั้น ไม่ แต่หมดความพอใจในบาตรใบนั้นทั้งหมดนั่นเอง

อนึ่ง เมื่อพระโยคีบุคคลพิจารณารู้เห็นนามรูปโดยความเป็นไตรลักษณ์แล้ว ความพึงพอใจรักใคร่ในสังขารธรรมทั้งหลายก็หมดลงด้วย ด้วยเหตุนี้ โคตรภูญาณ และมัคคญาณ ที่เกิดต่อจากภูฐานคามินีวิปัสสนา [สังขารูปেকชาญาณ] นั้น จึงพ้นจากอารมณ์ที่เป็นสังขารธรรมคือนามรูป ด้วยอำนาจภูฐานคามินีวิปัสสนาที่เห็นสังขารธรรมทั้งหลายโดยความเป็นไตรลักษณ์นั่นเอง เพราะฉะนั้น พระโยคีบุคคลผู้เจริญวิปัสสนาจึงต้องตั้งอยู่ในอนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา หรืออนัตตานุปัสสนา อย่างใดอย่างหนึ่ง ใน ๓ อย่างนั้น สภาวธรรมทั้ง ๓ อย่างนี้ ท่านเรียกว่า วิโมกขมุข คือ เป็นช่องทางที่จะนำออกจากสังขารธรรมทั้งหลายสู่พระนิพพานอันมีสภาพเป็นอสังขตธรรม^{๑๑๑}

การพิจารณานามรูปโดยอนุปัสสนา ๓

วิธีการเจริญวิปัสสนา คือ การเพ่งนามรูปให้เห็นโดยความเป็นไตรลักษณ์แต่ละอย่างตามบาลีว่า อนิจจัง ขยัญเณน ทุกขัง ภยัญเณน อนตตา อสารกญเณน รวมเป็น ๓ บทด้วยกัน

บทที่ ๑ คำว่า อนิจจัง ขยัญเณน แปลความว่า ชื่อว่า อนิจจะ เพราะอรรถว่า ดับสูญสิ้นไปหรือฉิบหายไป หมายความว่า ธรรมดารูปหรือนามนี้ไม่มีสภาพที่เที่ยงเลย ย่อมมีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปอยู่เสมอ มิได้หยุดนิ่ง ความเกิดดับที่มีอยู่ไม่ขาดสายเช่นนี้ เรียกว่า ไม่เที่ยง คือ ย่อมฉิบหายสูญสิ้นไปอยู่เสมอ ด้วยเหตุนี้ สภาพแห่งรูปหรือนามเหล่านี้ ในภาษาธรรม ท่านจึงเรียกว่า อนิจจะ ดังนี้

บทที่ ๒ คำว่า ทุกขัง ภยัญเณน แปลความว่า ชื่อว่า ทุกข์ เพราะอรรถว่า เป็นภัยหรือเป็นที่เกิดของภัยต่างๆ หมายความว่า ธรรมดารูปหรือนามก็ดิ ย่อมเป็นภัย เพราะมีความเปลี่ยนแปลงเกิดดับไปตามเหตุปัจจัยอย่างรวดเร็ว จนวิปัสสนาญาณเห็นว่าเป็นของน่ากลัว หรือรูปนั้นเป็นที่ตั้งแห่งความป่วยไข้ เป็นที่เกิดแห่งโรคต่างๆ นามที่เป็นอกุศลต่างๆ

^{๑๑๑} ดูเทียบเคียงในกัมมัฏฐานสังคหวิภาค : นายวรรณสิทธิ ไทยะเสวี, หน้า ๒๑๐-๒๑๑.

หรือกิเลสต่างๆ ย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยนามคืออกุศลจิตและอกุศลเจตสิกทั้งหลาย อกุศลธรรมเหล่านี้ย่อมพาสัตว์ไปสู่อบาย ทำให้เป็นทุกข์ยากลำบากอย่างมากมาย ด้วยเหตุนี้ รูปหรือนามเหล่านี้ ในภาษาธรรม ท่านจึงเรียกว่า **ทุกข์** ดังนี้

บทที่ ๓ คำว่า **อนตตา อสารถฺเจน** แปลความว่า ที่ชื่อว่า **อนัตตา** เพราะไม่มีสาระ คือ ไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาการของใคร หมายความว่า ธรรมดรูปธรรมนั้น ย่อมไม่มีสาระ รูปทุกอย่างย่อมบ่ายหน้าไปสู่ความแตกดับ โดยเฉพาะรูปของสัตว์มีชีวิตนั้น ถ้าปราศจากปัจจัย ๓ ประการ คือ **ชีวิต** ได้แก่ ความยั่งยืน **อุสมาทะโช** ได้แก่ ไอร้อนในร่างกาย และ**วิญญาน** ได้แก่ จิตที่เป็นตัวรับรู้ อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว รูปย่อมไม่สามารถแสดงกิริยาอาการอย่างใดอย่างหนึ่งได้เลย หรือไม่อาจมีชีวิตอยู่ได้เลย อนึ่ง แม้ในขณะที่มีชีวิตอยู่ก็ดี รูปร่างกายก็ไม่มีสาระแก่นสารใดๆ เพราะมีการเกิดดับอยู่เสมอ ด้วยเหตุนี้ สมเด็จพระบรมศาสดาจึงทรงเปรียบเทียบข้ออุปมาไว้ว่า **แผนปิณทุพมัม รูป^{๑๒๒}** แปลความว่า รูปเปรียบเหมือนต่อน้ำ เพราะเกิดขึ้นแล้วแตกดับไปอย่างรวดเร็ว ส่วนนามธรรมก็เหมือนกัน เป็นสิ่งที่กระทบถูกต้องด้วยตา หู จมูก ลิ้น หรือจับต้องด้วยกายไม่ได้ เป็นสิ่งที่รู้ได้ด้วยใจเท่านั้น เพราะฉะนั้น จะเอาเวทนา สัญญา เป็นต้นเหล่านี้ไปใช้ประโยชน์ในทางรูปธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งก็ไม่ได้ ล้วนแต่เกิดขึ้นแล้วก็แตกดับไปอยู่เสมอ ห้ามไม่ให้เกิดก็ไม่ได้ หรือห้ามมิให้ดับก็ไม่ได้เช่นเดียวกัน ด้วยเหตุผลดังกล่าวแล้วนี้ รูปธรรมและนามธรรมทั้งหลาย ในภาษาธรรมท่านจึงเรียกว่า **อนตตา** ดังนี้^{๑๒๓}

วิปัสสนาญาณ ๑๐

พระอนุรุธาจารย์ได้แสดงวิปัสสนาญาณ คือ ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจการพิจารณาสังขารธรรม กล่าวคือ วิปัสสนาภูมิ มีขั้นเป็นต้นเป็นอารมณ์โดยความเป็นไตรลักษณ์ หมายความว่า เป็นญาณที่สามารถพิจารณาเห็นไตรลักษณ์ตั้งแต่เริ่มต้นจนถึง

^{๑๒๒} ส.พนธ. [บาลี] ๑๗/๒๔๗/๑๗๔.

^{๑๒๓} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๑๐-๑๒.

เห็นได้ชัดเจนแจ่มแจ้งแล้วนั่นเอง ดังที่ท่านแสดงไว้ในพระอภิธัมมัตถสังคหะบาลี [ข้อที่ ๔] ว่า

[๔] สัมมสนญาณ อุตฺถัพพญาณ ภังคญาณ ภยญาณ อาทีนวญาณ
นิพพิทาญาณ มุญฺจิตุกมฺยตาญาณ ปฏิสงฺขาญาณ สงฺขารุเปกฺขาญาณ อนุโลมญาณ
เจติ ทส วิปัสสนาญาณานิ^{๑๑๔} ฯ

แปลความว่า

พึงทราบวิปัสสนาญาณ ๑๐ ประการ ดังต่อไปนี้

๑. สัมมสนญาณ	ปัญญาที่รู้นามรูปโดยความเป็นไตรลักษณ์
๒. อุตฺถัพพญาณ	ปัญญาที่รู้เห็นความเกิดและความดับของนามรูป
๓. ภังคญาณ	ปัญญาที่รู้เห็นแต่ความดับไปของนามรูป
๔. ภยญาณ	ปัญญาที่รู้เห็นว่านามรูปนี้เป็นภัยที่น่ากลัว
๕. อาทีนวญาณ	ปัญญาที่รู้เห็นว่านามรูปนี้เป็นโทษ
๖. นิพพิทาญาณ	ปัญญาที่รู้เห็นว่านามรูปนี้เป็นสิ่งที่น่าเบื่อหน่าย
๗. มุญฺจิตุกมฺยตาญาณ	ปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไปจากนามรูป
๘. ปฏิสงฺขาญาณ	ปัญญาที่รู้อุบายในการพิจารณานามรูป
๙. สงฺขารุเปกฺขาญาณ	ปัญญาที่พิจารณาเห็นไตรลักษณ์ของนามรูปแล้ววาง

เฉยโดยรู้เห็นตามความเป็นจริง

๑๐. อนุโลมญาณ ปัญญาที่พิจารณาล้อยตามอริยสัจจ ๔ โดยไม่ขัดกัน

ท่านพระภูิกัจจายะได้อธิบายความหมายของวิปัสสนาญาณ ๑๐ ไว้ดังต่อไปนี้

ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจการพิจารณาธรรมมีขั้นต้น โดยความเป็นหมวดหมู่
ชื่อว่า สัมมสนญาณ ฯ ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจการตามเห็นความเกิดและความดับแห่ง
นามรูป ชื่อว่า อุตฺถัพพญาณ ฯ ญาณที่ปล่อยความเกิดเสีย เป็นไป [กำหนดพิจารณา
เฉพาะ] แต่ในความดับ [อย่างเดียว] ชื่อว่า ภังคญาณ ฯ ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจการตาม

^{๑๑๔} อภิ.ส.อ.[บาลี].อ้างแล้ว, หน้า ๕๕.

เห็นสังขารธรรมทั้งหลายโดยความเป็นภัยคือเป็นสิ่งที่น่ากลัว ชื่อว่า ภัยญาณ ฯ ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจการเพ่งพิจารณาสังขารทั้งหลายที่เห็นที่น่ากลัวนั้นโดยเป็นสภาพที่มีโทษ ชื่อว่า อาทีนวญาณ ฯ ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจความเบื่อหน่ายในสังขารธรรมทั้งหลายเหล่านั้นแล้วพิจารณาเห็นโดยความเป็นโทษ ชื่อว่า นิพเพทยญาณ [นิพพิทธานุญาณ] ฯ ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจความเบื่อหน่ายในสังขารธรรมทั้งหลายแล้วมีความปรารถนาที่จะพ้นไปจากสังขารธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า มุญจจิตกัมมตาญาณ ฯ ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจการกำหนดพิจารณาสังขารธรรมทั้งหลายทบทวนกลับไปกลับมา เพื่อค้นหาอุบายที่จะออกไปให้พ้นจากสังขารธรรมทั้งหลายให้ถึงพร้อม [คือให้สำเร็จผลได้โดยถูกต้องและปลอดภัย] ชื่อว่า ปฏิสังขานุญาณ ฯ ญาณที่เพ่งพิจารณาวางเฉยซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจการเว้นจากความยินร้ายและความยินดีในสังขารธรรมทั้งหลายที่ทำการกำหนดพิจารณาอยู่ ในเมื่อยังค้นหาทางออกไปยังไม่ได้ ชื่อว่า สังขารูปেকขญาณ ฯ ญาณที่อนุโลมแก้ความสำเร็จกิจแห่งญาณทั้ง ๙ ข้างต้น [มีสัมมสนญาณเป็นต้น] และแกกโฬธปิณฑิยธรรม ๓๗ ประการในเบื้องบน ชื่อว่า อนุโลมญาณ ฯ^{๑๑๕}

วิโมกข์ ๓

พระอนุรุทธาจารย์ได้แสดงวิโมกข์ คือ ความหลุดพ้นจากอำนาจกิเลสโดยการพิจารณาเห็นไตรลักษณ์แห่งสังขารธรรมทั้งหลาย ด้วยการบรรลุถึงพระนิพพานโดยอาศัยอนุปัสสนา ๓ อย่างใดอย่างหนึ่ง ไว้ในพระอภิธัมมัตถสังคหะบาลี [ข้อที่ ๕] ว่า

[๕] สุลฺลโต วิโมกฺโข อนิมิตฺโต วิโมกฺโข อปฺปณฺหิตो วิโมกฺโข เจตฺติ ตโย วิโมกฺขา^{๑๑๖} ฯ

แปลความว่า

พึงทราบวิโมกข์ คือ ความหลุดพ้น มี ๓ ประการ ได้แก่

^{๑๑๕} อภิ.วิ.ฎี.ไทย, อ่างแล้ว, หน้า ๔๒๔-๔๒๕.

^{๑๑๖} อภิ.ส.อ. [บาลี], อ่างแล้ว, หน้า ๕๕, วิโมกขกถา ขุ.ปา. [บาลี] ๓๑/๔๖๙.

๑. **สุญญตวิโมกข์** การหลุดพ้นด้วยอำนาจการพิจารณาเห็นความไม่ใช่ตัวตนแห่งสังขารธรรมทั้งหลาย

๒. **อนิมิตตวิโมกข์** การหลุดพ้นด้วยอำนาจการพิจารณาเห็นความไม่มีนิमितเครื่องหมายแห่งสังขารธรรมทั้งหลาย

๓. **อัปปณิหิตวิโมกข์** การหลุดพ้นด้วยอำนาจการพิจารณาเห็นความไม่เป็นที่ตั้งลงแห่งตัณหาในสังขารธรรมทั้งหลาย

ท่านพระภิกษุอาจารย์ได้อธิบายความหมายของวิโมกข์ ๓ ประการไว้ดังต่อไปนี้

มรรคชื่อว่า **สุญญตะ** เพราะเป็นสภาพว่างเปล่าจากตัวตน ฯ ชื่อว่า **วิโมกข์** เพราะอรรถว่า พ้นจากกิเลสมีสัญญาชนเป็นต้น ฯ ชื่อว่า **อนิมิตตะ** เพราะไม่มีนิमित มีนิจจนิมิตเป็นต้น ฯ ชื่อว่า **อัปปณิหิตะ** เพราะความมุ่งมาด ได้แก่ ความปรารถนาอันเป็นตัวตัณหาไม่มี^{๑๑๗} ฯ

คำว่า **วิโมกข์** หมายถึง ธรรมชาติที่ข้ามพ้นจากอำนาจกิเลสอันเป็นปฏิปักษ์ ดังมีวจนัตถะแสดงว่า ปฏิปักษ์โต วิมุจจตีติ = วิโมกฺโข แปลความว่า สภาวธรรมโดยอมข้ามพ้นจากธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ เพราะเหตุนั้น สภาวธรรมนั้น จึงชื่อว่า วิโมกข์ ได้แก่ อริยมรรคที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจการกำหนดพิจารณาสังขตธรรมโดยความเป็นไตรลักษณ์แต่ละอย่าง ได้แก่ สุญญตวิโมกข์ อนิมิตตวิโมกข์ และอัปปณิหิตวิโมกข์

สุญญตวิโมกข์ เป็นอริยมรรคที่เกิดขึ้นด้วยการกำหนดพิจารณาสังขตธรรมโดยความเป็น อนัตตา

อนิมิตตวิโมกข์ เป็นอริยมรรคที่เกิดขึ้นด้วยการกำหนดพิจารณาสังขตธรรมโดยความเป็น อนิจจัง

อัปปณิหิตวิโมกข์ เป็นอริยมรรคที่เกิดขึ้นด้วยการกำหนดพิจารณาสังขตธรรมโดยความเป็น ทุกขัง^{๑๑๘}

^{๑๑๗} อภ.วิ.ฎี.ไ[ไทย], อ่างแล้ว, หน้า ๔๒๔-๔๒๕.

^{๑๑๘} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณิ : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๔.

วิโมกขมุข ๓

พระอนุรุธอาจารย์ได้แสดงวิโมกขมุข คือ แนวทางแห่งความหลุดพ้นจากอำนาจกิเลสด้วยการกำหนดพิจารณาสังขารธรรมทั้งหลายโดยความเป็นไตรลักษณ์ไว้ในพระอภิธัมมัตถสังคหะบาลี [ข้อที่ ๖] ว่า

[๖] สุธมฺมตานุปัสสนา อนิมิตตานุปัสสนา อปฺปณฺหิตานุปัสสนา เจติ ตีณิ วิโมกฺขมุขานิ จ เวทิตพฺพานิ^{๑๑๙} ฯ

แปลความว่า

อนึ่ง พึงทราบวิโมกขมุข ๓ ประการ คือ

๑. สุธมฺมตานุปัสสนา การหลุดพ้นด้วยการตามพิจารณาเห็นสังขารธรรมทั้งหลาย โดยความเป็นของไม่ใช่ตัวตน

๒. อนิมิตตานุปัสสนา การหลุดพ้นด้วยการตามพิจารณาเห็นสังขารธรรมทั้งหลาย โดยความเป็นของไม่มีนิमितเครื่องหมาย

๓. อปฺปณฺหิตานุปัสสนา การหลุดพ้นด้วยการตามพิจารณาเห็นสังขารธรรมทั้งหลายโดยความเป็นของไม่มีที่ตั้งลงแห่งตัณหา

คำว่า วิโมกขมุข แยกเป็น ๒ บท คือ วิโมกข+มุข

คำว่า วิโมกข์ แปลว่า การข้ามพ้นจากกิเลส

คำว่า มุข แปลว่า เป็นประตูหรือเป็นช่องทาง

คำว่า วิโมกขมุข จึงหมายถึง สภาวธรรมอันเป็นประตูหรือเป็นช่องทางให้เข้าสู่ อริยมรรคเพื่อความหลุดพ้นจากอำนาจกิเลส ได้แก่ วุฏฐานคามินีวิปัสสนา คือ วิปัสสนาที่เป็นหนทางให้เข้าถึงอริยมรรค มี ๓ ประการ คือ สุธมฺมตานุปัสสนา อนิมิตตานุปัสสนา อปฺปณฺหิตานุปัสสนา

สุธมฺมตานุปัสสนา หมายถึง วุฏฐานคามินีวิปัสสนา ที่เนื่องมาจากการกำหนดพิจารณาสังขตธรรมโดยความเป็นอนัตตา

^{๑๑๙} อภ.สอ. [บาลี], อ่างแล้ว, หน้า ๕๕.

อนิมิตตานุปัสสนา หมายถึง วุฏฐานคามินีวิปัสสนา ที่เนื่องมาจากการกำหนดพิจารณาสังขตธรรมโดยความเป็นอนิจจะ

อัปปณิหิตานุปัสสนา หมายถึง วุฏฐานคามินีวิปัสสนา ที่เนื่องมาจากการกำหนดพิจารณาสังขตธรรมโดยความเป็นทุกขะ^{๑๒๐}

พระมหาสมณังคะ จกฺกาโร

อธิบายลำดับวิสุทธิ ๗

ในรถวินิตสูตร มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก^{๑๒๑} ได้กล่าวถึงเรื่องที่ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรเถระเจ้าได้สนทนาธรรมกับท่านพระปุลณณมันตานีบุตรเถระเจ้าเรื่องเกี่ยวกับวิสุทธิ ๗ ประการว่ามีความเกี่ยวเนื่องกันและเป็นประโยชน์ส่งทอดต่อกันไปตามลำดับ เปรียบเหมือนรถม้าที่วิ่งจากเมืองสาวัตถีถึงเมืองสาเกตซึ่งส่งต่อกันถึง ๗ ผลัด ดังมีเนื้อความต่อไปนี้

เย็นวันหนึ่ง ท่านพระสารีบุตรออกจากที่พักในเวลากลางวันแล้วเข้าไปหาท่านพระปุลณณมันตานีบุตรถึงที่พำนัก ได้ปราศรัยกับท่านพระปุลณณมันตานีบุตร ครั้นผ่านการปราศรัยพอให้ระลึกถึงกันแล้ว จึงนั่งลง ณ ที่สมควรส่วนข้างหนึ่ง ครั้นนั่งลงเรียบร้อยแล้ว จึงถามท่านพระปุลณณมันตานีบุตรในเรื่องการประพาสพรหมจรรย์ว่า ท่านผู้มีอายุ ประพาสพรหมจรรย์เพื่อวิสุทธิแต่ละอย่างหรือ ? ท่านพระปุลณณมันตานีบุตรก็ตอบปฏิเสธว่า มิใช่อย่างนั้น ท่านผู้มีอายุ และท่านพระสารีบุตรก็ถามท่านพระปุลณณมันตานีบุตรว่า ท่านผู้มีอายุ ผมถามท่านว่า ท่านประพาสพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อสลวิสุทธิหรือ ? ท่านตอบผมว่า มิใช่อย่างนั้น เมื่อผมถามท่านว่า ท่านประพาสพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อจิตตวิสุทธิหรือ ? เพื่อทัญญูวิสุทธิหรือ ? เพื่อกังขาวิตรณวิสุทธิหรือ ? เพื่อมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิหรือ ? เพื่อปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิหรือ ? เพื่อญาณทัส

^{๑๒๐} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๔.

^{๑๒๑} รถวินิตสูตร ม.ญ.๑๒/๒๙๖-๒๙๘/๒๐๑-๒๐๗.

สนวิสุทธิหรือ ? ท่านก็ตอบผมว่า ไม่ใช่อย่างนั้นๆ เมื่อเป็นเช่นนี้ ท่านประพฤติพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่ออะไรเล่า ?

ลำดับนั้น ท่านพระปุลณณมันตานีบุตรจึงตอบว่า ท่านผู้มีอายุ ผมประพฤติพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่ออนุปาทาปรินิพพาน แล้วท่านพระสารีบุตรถามว่า วิสุทธิ ๗ แต่ละอย่าง เป็นอนุปาทาปรินิพพานหรือ ? ท่านพระปุลณณมันตานีบุตรก็ตอบว่า ไม่ใช่อย่างนั้นๆ ๗ ท่านพระสารีบุตรจึงถามว่า ท่านผู้มีอายุ ผมถามท่านว่า สลวิสุทธิหรือ เป็นอนุปาทาปรินิพพาน จิตตวิสุทธิหรือ เป็นอนุปาทาปรินิพพาน ทิฏฐวิสุทธิหรือ เป็นอนุปาทาปรินิพพาน กังขาวิตรณวิสุทธิหรือ เป็นอนุปาทาปรินิพพาน มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิหรือ เป็นอนุปาทาปรินิพพาน ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิหรือ เป็นอนุปาทาปรินิพพาน ญาณทัสสนวิสุทธิหรือ เป็นอนุปาทาปรินิพพาน ที่นอกไปจากธรรมเหล่านี้หรือ เป็นอนุปาทาปรินิพพาน ท่านก็ตอบผมว่า ไม่ใช่อย่างนั้นๆ เมื่อเป็นเช่นนี้ จะพึงเห็นเนื้อความของถ้อยคำที่ท่านกล่าวนั้นอย่างไรเล่า ?

ลำดับนั้น ท่านพระปุลณณมันตานีบุตรจึงตอบว่า ท่านผู้มีอายุ ถ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า จักทรงบัญญัติสลวิสุทธิว่าเป็นอนุปาทาปรินิพพานแล้วไซ้ร้ ก็ชื่อว่า ทรงบัญญัติธรรมที่ยังมีอุปาทาน ว่าเป็นอนุปาทาปรินิพพาน ๗ ถ้าจักทรงบัญญัติ จิตตวิสุทธิ ทิฏฐวิสุทธิ กังขาวิตรณวิสุทธิ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ญาณทัสสนวิสุทธิ [แต่ละอย่าง] ว่าเป็นอนุปาทาปรินิพพานแล้วไซ้ร้ ก็ชื่อว่า ทรงบัญญัติธรรมที่ยังมีอุปาทาน ว่าเป็นอนุปาทาปรินิพพาน ถ้าหากว่า ธรรมนอกจากธรรมเหล่านี้ จักเป็นอนุปาทาปรินิพพานแล้วไซ้ร้ ปุถุชนทั้งหลาย ก็จะได้ชื่อว่า ปรินิพพาน เหมือนกัน เพราะว่า ปุถุชนไม่มีธรรมเหล่านี้ ท่านผู้มีอายุ ผมจะอุปมาให้ท่านฟัง บุรุษผู้เป็นวิญญูชนบางพวกในโลกนี้ ย่อมรู้เนื้อความแห่งคำที่กล่าวแล้วด้วยอุปมา

อุปมาวิสุทธิ ๗ ด้วยรถ ๗ ผลัด

ท่านผู้มีอายุ เปรียบเหมือนพระเจ้าปเสนทิโกศลกำลังประทับอยู่ในพระนครสาวัตถี มีพระราชกรณียะถ้วนบางอย่างเกิดขึ้นในเมืองสาเกต และในระหว่างพระนครสาวัตถีกับเมืองสาเกตนั้น จะต้องใช้รถถึง ๗ ผลัด ลำดับนั้น พระเจ้าปเสนทิโกศลจึงเสด็จออกจาก

พระนครสาวัตถิ ทรงรถพระที่นั่งผลัดที่ ๑ ที่ประตูพระราชวัง ไปถึงรถพระที่นั่งผลัดที่ ๒ ด้วยรถพระที่นั่งผลัดที่ ๑ ทรงละจากรถพระที่นั่งผลัดที่ ๑ แล้วทรงรถพระที่นั่งผลัดที่ ๒ เสด็จไปถึงรถพระที่นั่งผลัดที่ ๓ ด้วยรถพระที่นั่งผลัดที่ ๒ ทรงละจากรถพระที่นั่งผลัดที่ ๒ แล้วทรงรถพระที่นั่งผลัดที่ ๓ เสด็จถึงรถพระที่นั่งผลัดที่ ๔ ด้วยรถพระที่นั่งผลัดที่ ๓ ทรงละจากรถพระที่นั่งผลัดที่ ๓ แล้วทรงรถพระที่นั่งผลัดที่ ๔ เสด็จถึงรถพระที่นั่งผลัดที่ ๕ ด้วยรถพระที่นั่งผลัดที่ ๔ ทรงละจากรถพระที่นั่งผลัดที่ ๔ แล้วทรงรถพระที่นั่งผลัดที่ ๕ เสด็จไปถึงรถพระที่นั่งผลัดที่ ๖ ด้วยรถพระที่นั่งผลัดที่ ๕ ทรงละจากรถพระที่นั่งผลัดที่ ๕ แล้วทรงรถพระที่นั่งผลัดที่ ๖ เสด็จไปถึงรถพระที่นั่งผลัดที่ ๗ ด้วยรถพระที่นั่งผลัดที่ ๖ ทรงละจากรถพระที่นั่งผลัดที่ ๖ แล้วทรงรถพระที่นั่งผลัดที่ ๗ จึงเสด็จถึงเมืองสาเกตที่ประตูพระราชวัง ด้วยรถพระที่นั่งผลัดที่ ๗ ด้วยประการฉะนี้ ถ้าพวกมิตรอำมาตย์หรือพระญาติสาโลหิตจะพึงทูลถามพระองค์ซึ่งเสด็จถึงประตูพระราชวังว่า ข้าแต่มหाराชาเจ้าพระองค์เสด็จมาจากพระนครสาวัตถิถึงเมืองสาเกตที่ประตูพระราชวัง ด้วยรถพระที่นั่งผลัดนี้ผลัดเดียวหรือ ? ท่านผู้มีอายุ พระเจ้าปเสนทิโกศลจะตรัสตอบว่าอย่างไร จึงจะเป็นอันตรัสตอบถูกต้อง ?

ท่านพระสารีบุตรตอบว่า ท่านผู้มีอายุ พระเจ้าปเสนทิโกศลจะต้องตรัสตอบอย่างนี้ จึงจะเป็นอันตรัสตอบถูกต้อง คือ เมื่อฉันกำลังอยู่ในนครสาวัตถินั้น มีกรณียะด่วนบางอย่างเกิดขึ้นในเมืองสาเกต ก็ในระหว่างนครสาวัตถิกับเมืองสาเกตนั้นจะต้องใช้รถถึง ๗ ผลัด เมื่อเป็นเช่นนั้น ฉันจึงออกจากนครสาวัตถิขึ้นรถผลัดที่ ๑ ที่ประตูวัง ไปถึงรถผลัดที่ ๒ ด้วยรถผลัดที่ ๑ ละจากรถผลัดที่ ๑ แล้วขึ้นรถผลัดที่ ๒ ไปถึงรถผลัดที่ ๓ ด้วยรถผลัดที่ ๒ ละจากรถผลัดที่ ๒ แล้วขึ้นรถผลัดที่ ๓ ไปถึงรถผลัดที่ ๔ ด้วยรถผลัดที่ ๓ ละจากรถผลัดที่ ๓ แล้วขึ้นรถผลัดที่ ๔ ไปถึงรถผลัดที่ ๕ ด้วยรถผลัดที่ ๔ ละจากรถผลัดที่ ๔ แล้วขึ้นรถผลัดที่ ๕ ไปถึงรถผลัดที่ ๖ ด้วยรถผลัดที่ ๕ ละจากรถผลัดที่ ๕ แล้วขึ้นรถผลัดที่ ๖ ไปถึงรถผลัดที่ ๗ ด้วยรถผลัดที่ ๖ ละจากรถผลัดที่ ๖ แล้วขึ้นรถผลัดที่ ๗ มาถึงเมืองสาเกตที่ประตูวัง ในขณะนี้ ด้วยรถผลัดที่ ๗ ท่านผู้มีอายุ พระเจ้าปเสนทิโกศลจะต้องตรัสตอบอย่างนี้ จึงจะเป็นอันตรัสตอบถูกต้อง ฯ

ลำดับนั้น ท่านพระปุลณมัตตานีบุตรจึงกล่าวต่อไปว่า ท่านผู้มีอายุ ข้อนี้อีกฉันนั้น สीलวิสุทธิต เป็นประโยชน์แก่จิตตวิสุทธิต จิตตวิสุทธิตเป็นประโยชน์แก่ทัญญูวิสุทธิต ทัญญูวิสุทธิต เป็นประโยชน์แก่กัณหาวิตรณวิสุทธิต กัณหาวิตรณวิสุทธิตเป็นประโยชน์แก่มัคคคามัคคญาณ- ทัสสนวิสุทธิต มัคคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิตเป็นประโยชน์แก่ปฏิบัติทาญาณทัสสนวิสุทธิต ปฏิบัติทาญาณทัสสนวิสุทธิตเป็นประโยชน์แก่ญาณทัสสนวิสุทธิต ญาณทัสสนวิสุทธิตเป็น ประโยชน์แก่อนุปาทาปรินิพพาน ท่านผู้มีอายุ ผมประพจน์พรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาค เจ้าเพื่ออนุปาทาปรินิพพาน ด้วยอาการอย่างนี้ ฯ

ต่อไปนี้จะได้อธิบายวิสุทธิต ๗ ตามลำดับ ที่มาในอภิธัมมัตถสังคหะและอภิธัม- มัตถวิภาวินีฎีกา พอเป็นแนวทางการศึกษาโดยสังเขปต่อไป

สีลวิสุทธิต

พระอนุรุธาจารย์ได้แสดงสีลวิสุทธิต คือ ความบริสุทธิ์หมดจดเป็นพิเศษแห่งศีลไว้ ในพระอภิธัมมัตถสังคหะบาลี [ข้อที่ ๗] ว่า

[๗] กถั ฯ ปาฏิโมกขสัวรสีลั อินทริยสัวรสีลั อาชีวปาริสุทธิตสีลั ปัจจยสนนิตสีลิต สีลญเจตติ จตุปาริสุทธิตสีลั สีลวิสุทธิต นาม^{๑๒๒} ฯ

แปลความว่า

พึงทราบ [เรื่องสีลวิสุทธิต] ได้อย่างไร ? พึงทราบอย่างนี้ คือ ปาริสุทธิตสีล ๔ ประการ ได้แก่ ปาฏิโมกขสังวรสีล อินทริยสังวรสีล อาชีวปาริสุทธิตสีล ปัจจยสนนิตสีล ชื่อว่า สีลวิสุทธิต ฯ

ท่านพระภูิกาจารย์ได้อธิบายความหมายของปาริสุทธิตสีล ๔ เพิ่มเติมไว้ดังต่อไปนี้

ศีลที่ชื่อว่า ปาฏิโมกข เพราะอรรถว่า ยังบุคคลผู้รักษาศีลนั้นให้พ้นจากทุกขมือบาย ทุกข เป็นต้น ฯ ปาฏิโมกขนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า สังวร เพราะป้องกันไว้จากทุจริต มีทุจริต

^{๑๒๒} อภ.ส.อ.[บาลี], อ่างแล้ว, หน้า ๕๕.

ทางกาย เป็นต้น และชื่อว่า **ศีล** เพราะอรรถคือตั้งกายกรรมและวจีกรรมไว้ด้วยดี และ
 รongรับกุศลธรรมไว้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **ปาฏิโมกขสังวรศีล** ฯ

ศีลที่เป็นไปด้วยสามารถการสำรวมอินทรีย์มีใจเป็นที่ ๖ ในอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็น
 ต้น ชื่อว่า **อินทรีย์สังวรศีล** ฯ

ศีลที่เป็นไปด้วยอำนาจความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะ โดยการเว้นจากมิถฉาชีพ ชื่อว่า
อาชีวะปาริสุทธิศีล ฯ

ศีลที่อาศัยปัจจัยทั้งหลายเป็นไป ได้แก่ ศีลคือการพิจารณาโดยความที่ปัจจัย
 เหล่านั้นมีประโยชน์เช่นนี้ๆ ชื่อว่า **ปัจจัยสันนิสสิตศีล** ฯ

ชื่อว่า **จตุปาริสุทธิศีล** เพราะมี ๔ ประการ และเพราะบริสุทธิ์ได้ด้วยสามารถการ
 แสดง การสำรวม การแสวงหา และการพิจารณา^{๑๒๓} ฯ

อธิบายความตามนัยแห่งอรรถกถาและฎีกาดังต่อไปนี้

สัลวิสุทธิ หมายถึง ความบริสุทธิ์หมดจดเป็นพิเศษแห่งศีล ได้แก่ ความบริสุทธิ์หมด
 จดแห่งศีล ๔ ประการ ที่เรียกว่า **จตุปาริสุทธิศีล** กล่าวคือ

๑. **ปาฏิโมกขสังวรศีล** คือ ศีลที่บริสุทธิ์ด้วยการสำรวมในพระปาฏิโมกข์ ศีลนี้ช่วยให้
 ผู้รักษาพ้นจากอบายภูมิทั้ง ๔ องค์ธรรมได้แก่ **สัทธาเจตสิก** ที่ในมหากุศลจิต ๘ ที่มีศีล
 เป็นอารมณ์ ได้แก่ ศีล ๕ ศีล ๘ ศีลอุโบสถ ศีล ๑๐ ศีล ๒๒๗ เป็นต้น

๒. **อินทรีย์สังวรศีล** คือ ศีลที่บริสุทธิ์ด้วยการสำรวมในอินทรีย์ ๖ มีตาเป็นต้น ที่
 เรียกว่า **จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ มนินทรีย์** ความ
 สำรวมระวังรักษาอินทรีย์ทั้ง ๖ เหล่านี้ โดยไม่ให้เกิดความยินดี เมื่อประสบกับอารมณ์ที่
 น่าชอบใจ ที่เรียกว่า **อภิขมา** [ความละโมภพ่งเล็ง] และไม่ให้เกิดความยินร้าย เมื่อ
 ประสบกับอารมณ์ที่ไม่น่าชอบใจ ที่เรียกว่า **โทมนัส** [ความเสียใจ, ความโกรธ, ความ
 ประทุษร้าย] ชื่อว่า **อินทรีย์สังวรศีล** องค์ธรรมได้แก่ **สติเจตสิก** ที่ประกอบในมหากุศลจิต
 ๘ ขณะที่มีการสำรวมในการรับอารมณ์ทางทวารทั้ง ๖

^{๑๒๓} อภิ.วิ.ฎี.ไทย, อ่างแล้ว, หน้า ๔๒๕-๔๒๖.

การสำรวมในการรับอารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ นั้น ท่านมิให้ถือเอานิमितและอนุพยัญชนะ คือ มิให้ถือเอาบัญญัติอารมณ์ เฉพาะส่วนใดส่วนหนึ่ง เช่น ศีระชะ ใบหน้า ตา หู จมูก แขน ขา เป็นต้น ที่เรียกว่า **อนุพยัญชนะ** [บัญญัติส่วนย่อย] และมีให้ถือเอาแม่โดยรวม เช่น ชาย หญิง สัตว์ บุคคล เป็นต้น ที่เรียกว่า **นิमित** [บัญญัติส่วนรวม] ท่านให้ถือเอาสภาพปรমัตถ์เป็นอารมณ์ ได้แก่ นามธรรม รูปธรรม ที่กำลังปรากฏอยู่เฉพาะหน้า ซึ่งเป็นปัจจุบันอารมณ์ ฯ

๓. อาชีวปาริสุทธิศีล คือ ศีลที่บริสุทธิ์เพราะการแสวงหาเลี้ยงชีพในทางที่ชอบ ด้วยการเว้นจากมิจฉาอาชีวะทั้งปวง สำหรับฆราวาส เว้นจากมิจฉาชีพต่างๆ ที่เนื่องด้วยกาย ทุจริตและวจีทุจริต ด้วยการอดกลั้นต่ออำนาจกิเลสที่เป็นเหตุให้ล่วงละเมิดทุจริตทราชีพ สำหรับนักบวช มีพระภิกษุ สามเณร เป็นต้น พึงเว้นจากกุกุสกรรม คือ การประทุษร้าย ตระกูลด้วยการประจบคฤหัสถ์ ทำให้เขาหลงทางบุญหลงทางศาสนา และเว้นจากอนธนากรรม คือ การแสวงหาปัจจัยเลี้ยงชีพโดยทางที่ไม่ชอบธรรม ตามที่กำหนดไว้ในพระปาฏิโมกข์และอภิธมาจาร องค์ธรรมได้แก่ **วิริยเจตสิก** ที่ประกอบในมหากุศลจิต ๘ ขณะที่มีความเพียรพยายามในการแสวงหาปัจจัยเลี้ยงชีพโดยชอบธรรม ด้วยการเว้นจากทุจริตทราชีพ ฯ

๔. ปัจจยสันนิสสิตศีล คือ ศีลที่บริสุทธิ์ด้วยการพิจารณาปัจจัย ๔ ได้แก่ เครื่องนุ่งห่ม อาหาร ที่อยู่อาศัย ยารักษาโรค ตามความจำเป็นด้วยเหตุผล เช่น รับประทานอาหาร เพื่อแก้ทุกข์จากความหิว ใช้จีวรหรือเสื้อผ้าอาภรณ์เพื่อปกปิดสิ่งอันควรละอาย หรือเพื่อป้องกันเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลาน เป็นต้น องค์ธรรมได้แก่ **ปัญญาเจตสิก** ที่ในมหากุศลจิต ๘ ซึ่งเกี่ยวกับการพิจารณาปัจจัย ๔ ฯ

ความบริสุทธิ์แห่งศีลทั้ง ๔ ประการนี้ ชื่อว่า **สีลวิสุทธิ** ฯ

ในการปฏิบัติวิสุทธิเบื้องต้น คือ สีลวิสุทธิ นั้น ยังไม่ได้ชื่อว่า เป็นการเจริญวิปัสสนา กัมมัฏฐาน เป็นแต่เพียงการบริกรรม คือ เริ่มต้นพื้นฐานของกัมมัฏฐานเท่านั้น การรักษาศีลนั้น เมื่อศีลวิบัติ คือ ศีลขาด ศีลต่าง ศีลพร้อย หรือศีลทะลุแล้ว ถ้าเป็นศีลที่สามารถแก้ไขได้ เมื่อตั้งใจสมาทานรักษาใหม่ หรือแก้ไขด้วยวิธีการชำระศีลแต่ละอย่างโดยถูกต้อง

แล้ว ก็ไม่เป็นอุปสรรคต่อการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานแต่ประการใด และย่อมสามารถทำให้ศิลปบริสุทธิ์ขึ้นมาได้อีก^{๑๒๔}

ศิลปะบริสุทธิ์หมดจดได้ด้วยการปฏิบัติ ๔ ประการ

ในจตุปาริสุทธิศิลป์ ๔ นั้น ศิลแต่ละอย่างจะบริสุทธิ์หมดจดได้ ก็ด้วยการปฏิบัติให้ถูกต้องตามหลักการของศิลปินนั้นๆ กล่าวคือ ด้วยการแสดงคืน ๑ ด้วยการสำรวมระวัง ๑ ด้วยการแสวงหาโดยชอบธรรม ๑ และด้วยการพิจารณาโดยแยบคาย ๑ ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

๑. ปาฏิโมกขสังวรศิลป์ คือ ศิลที่บริสุทธิ์หมดจดได้ด้วยการแสดง ได้แก่ การแสดงคืนอาบัติที่ล่วงละเมิดแล้ว การสมานานศิลป์ใหม่ เป็นต้น เรียกว่า เทสนาสุทธิ [ความบริสุทธิ์ด้วยการแสดง]

๒. อินทริยสังวรศิลป์ คือ ศิลที่บริสุทธิ์หมดจดได้ด้วยการสำรวมระวัง เรียกว่า สังวรสุทธิ ได้แก่ การสำรวมระวังทางทวารทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ที่เรียกว่า อินทริย ๖ มิให้เกิดความยินดีและยินร้ายขึ้น ในเมื่อประสพกับอารมณ์ต่างๆ

๓. อาชีวะปาริสุทธิศิลป์ คือ ศิลที่บริสุทธิ์หมดจดได้ด้วยการแสวงหา เรียกว่า เภฏฐิสุทธิ ได้แก่ การแสวงหาปัจจัยเลี้ยงชีพโดยทางที่ชอบด้วยหลักกฎหมายบ้านเมือง หลักวัฒนธรรมประเพณีอันดีงาม และหลักศีลธรรมทางศาสนาที่ถูกต้อง เว้นจากทุจริตทุราชีพทั้งปวง

๔. ปัจจัยสันนิสสิตศิลป์ คือ ศิลที่บริสุทธิ์หมดจดได้ด้วยการพิจารณา เรียกว่า ปัจจเวกชนสุทธิ ได้แก่ การพิจารณาปัจจัย ๔ คือ เครื่องนุ่งห่ม อาหาร เสนาสนะที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค ก่อนจะบริโภคและหลังจากบริโภคแล้ว

^{๑๒๔} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ป็น : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๒๐-๒๑., กัมมัฏฐานสังคหวิภาค : นายวรรณสิทธิ ไวยะเสวี, หน้า ๑๙๙-๒๐๑.

ดังในคัมภีร์อรรถกถา ท่านพระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายไว้เฉพาะของพระภิกษุ ภิกษุณีที่สามารถแก้ไขได้ ด้วยการแสดงอาการของศีลที่ปราศจากความเศร้าหมองโดย อาการ ๔ ประการ ดังคาถาบาลีว่า

เอสนา สัวโร เอญฺธิ

ปัจจเวกฺขนณาทโต

สุทฺธิ จตุพฺพิธา วุตฺตา

มุนินาทิจพนฺธนา^{๑๒๕}

แปลความว่า

พระมหามุนีซึ่งเป็นเผ่าพันธุ์แห่งพระอาทิตย์ ย่อมตรัสความบริสุทธิ์ของจตุปาริสุทธิ ศีล ๔ ประการ คือ เทสนาสุทธิ สังวรสุทธิ เอญฺฐิสุทธิ และปัจจเวกขนณสุทธิ ดังนี้

อธิบายความว่า

๑. เทสนาสุทธิ แปลว่า ความบริสุทธิ์ด้วยการแสดง หมายถึง การแสดงอาบัติ สำหรับพระภิกษุที่ต้องลหุกาบัติ คือ อาบัติเบา ต้องแก้ไขด้วยเทสนาบัติ พระที่ต้องครุ กาบัติ คือ อาบัติหนัก ที่เป็นสเทกัจฉา คือ สามารถเยียวยาแก้ไขได้ ได้แก่ อาบัติ สังฆาติเสส ต้องอยู่ปริวาสและมานัตต์ พระที่ต้องอาบัติปาราชิก ต้องลาสิกขาจากพระวินัย ส่วนฆราวาสนั้น สมาทานรักษาใหม่ได้เลย

๒. สังวรสุทธิ แปลว่า ความบริสุทธิ์ด้วยการสำรวม หมายถึง การสำรวมอินทรีย์ ๖ คือ ผู้ที่สำรวมอินทรีย์นั้น เมื่อหลงลืมสติไปแล้ว ก็เริ่มต้นสำรวมใหม่ด้วยการตั้งจิตอธิษฐาน ว่า ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป จะไม่ให้เกิดความพลั้งเผลอสติ อันทำให้เสียอินทรีย์สังวรอีก ดังนี้ แล้ว ย่อมรักษาต่อไปได้

๓. เอญฺฐิสุทธิ แปลว่า ความบริสุทธิ์ด้วยการแสวงหา สำหรับพระภิกษุต้องเว้นจาก กุลหุสกกกรรม คือ การประทุษร้ายตระกูลด้วยการประจบคฤหัสถ์ ทำให้ตระกูลเสียเจตนา เสียศรัทธาในพระธรรมวินัยที่ถูกต้อง เป็นการทำให้เขาพลาดจากบุญกุศลที่ถูกต้องใน พระพุทธศาสนาไป และต้องเว้นจากอนเสนา คือ การแสวงหาปัจจัยเลี้ยงชีพในทางที่ ไม่ถูกต้อง แล้วหาเลี้ยงชีพในทางที่ถูกต้องตามพระธรรมวินัย กฎกติกา และวัฒนธรรม

^{๑๒๕} วิสุทธิ.อ.เล่ม ๑.

ประเพณีของบ้านเมือง สำหรับชาววาสนั้น ต้องเว้นจากมิจฉาซีพมีประการต่างๆ ที่ผิดหลักกฎหมาย วัฒนธรรม จารีตประเพณีอันดีงามของบ้านเมือง และหลักศีลธรรมของศาสนา

๔. ปัจจเวกชนสุทธิ แปลว่า ความบริสุทธิ์ด้วยการพิจารณา สำหรับนักบวชหรือชาววาสก็ตาม การบริโศกปัจจัย ๔ คือ เครื่องนุ่งห่ม อาหาร ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค นั้น ต้องมีการพิจารณา ก่อนบริโศกก็ดี หรือภายหลังที่บริโศกเสร็จแล้วก็ดี ไม่บริโศกแบบเป็นหนี้ และไม่บริโศกแบบขโมย แต่บริโศกโดยความเป็นเจ้าของและบริโศกโดยความเป็นทนาย

รวมปาริสุทธิ ๔ ประการนี้ เมื่ออย่างใดอย่างหนึ่งขาดตกบกพร่องไปแล้ว ถ้าสามารถแก้ไขใหม่ได้ เมื่อทำการแก้ไขโดยถูกต้องตามหลักวิธีการแล้ว ย่อมไม่เป็นอันตรายต่อการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานแต่อย่างใด

อนึ่ง โดยธรรมดาแล้ว **นิจจศีล** ชื่อว่า **ศีลวิสุทธิ** คฤหัสถ์รักษาศีล ๕ เป็นนิตยอุบาสกอุบาสิกา รักษาศีล ๘ เป็นนิตย สามเณรรักษาศีล ๑๐ เป็นนิตย พระภิกษุรักษาศีล ๒๒๗ เป็นนิตย ชื่อว่า **ศีลวิสุทธิ** แต่การรักษาศีลดังกล่าว จะรักษาให้เป็นนิตยได้นั้น ย่อมกระทำได้ยาก เพราะปุถุชนไม่อาจรักษาให้เป็นนิตยได้ เนื่องจากถูกอำนาจกิเลสรุ่มร่าอยู่เสมอ ยกเว้นบุคคลพิเศษ มีพระโพธิสัตว์เป็นต้นเท่านั้น ส่วนพระอริยบุคคลนั้น เป็นผู้มียศวิสุทธิประจำชั้นธัมมทานแล้ว ด้วยอำนาจสมุจเฉทวิริติ คือ การงดเว้นได้เด็ดขาด ด้วยอำนาจแห่งมัคคญาณ

สำหรับปุถุชนนั้น **อินทริยสังวร** คือ การเจริญสติปัฏฐานเท่านั้น ที่จะทำให้เกิดศีลวิสุทธิได้เป็นนิตย เพราะฉะนั้น ศีลวิสุทธิจึงได้แก่ศีลที่มีอารมณ์เป็นสติปัฏฐาน กล่าวคือ ในขณะที่เจริญสติปัฏฐานหรือเจริญมรรค ที่เรียกว่า **มัชฌิมาปฏิปทา** เท่านั้น ที่จะทำให้เกิดศีลวิสุทธิได้เป็นปกติ^{๑๒๖}

^{๑๒๖} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๒๑., กัมมัฏฐานสังคหวิภาค : นายวรรณสิทธิ ไวยะเสวี, หน้า ๒๐๑.

จิตตวิสุทธิ

พระอนุรุธาจารย์ได้แสดงจิตตวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์หมดจดเป็นพิเศษแห่งจิตไว้ในพระอภิธัมมัตถสังคหะบาลี [ข้อที่ ๘] ว่า

[๘] อุปจารสมาธิ อปปนาสมาธิ เจติ ทูวิโรปิ สมาธิ จิตตวิสุทธิ นาม ^{๑๒๗} ฯ

แปลความว่า

สมาธิแม้มี ๒ ประการ คือ อุปจารสมาธิ ๑ อปปนาสมาธิ ๑ ชื่อว่า จิตตวิสุทธิ ฯ

อุปจารสมาธิ คือ สมาธิที่ใกล้ต่อฌาน หรือสมาธิเฉียดฌาน ฯ

อปปนาสมาธิ คือ สมาธิที่เข้าถึงฌาน หรือสมาธิในฌาน ฯ

ท่านพระภูิกาจารย์ได้อธิบายความหมายของจิตตวิสุทธิไว้ดังต่อไปนี้

สมาธิ ที่ชื่อว่า **จิตตวิสุทธิ** นั้น เพราะเป็นเครื่องชำระจิตให้หมดจดถึงความปราศจากนิวรณ์ หรือเพราะกระทำคำอธิบายว่า เพราะสมาธิที่ทรงแสดงด้วยจิตเป็นใหญ่ และเพราะสมาธินั้นบริสุทธิ์แล้วด้วยจิต ^{๑๒๘} ฯ

อธิบายเนื้อความตามนัยแห่งอรรถกถาและฎีกาดังต่อไปนี้

การชำระจิตให้ปราศจากกิเลสนิวรณ์ ชื่อว่า **จิตตวิสุทธิ** หมายถึง ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งสมาธินั่นเอง องค์ธรรมได้แก่ **เอกัคคตาเจตสิก** ที่ประกอบในมหากุศลจิต มหากิริยาจิต มหัคคตกุศลจิต และมหัคคตกิริยาจิต

จิตตวิสุทธินี้ ย่อมเกิดแก่พระโยคีบุคคลที่เป็นผู้ฝึกฝนในการเจริญสมณะและวิปัสสนาที่เรียกว่า **สมถยานิกะ** และผู้เจริญวิปัสสนาล้วน เรียกว่า **วิปัสสนายานิกะ**

หนทางให้เกิดจิตตวิสุทธินั้น มี ๒ ประการ คือ

๑. สมถยานิกสมาธิ ได้แก่ สมาธิ ๒ อย่างคือ อุปจารสมาธิ อปปนาสมาธิ

๒. วิปัสสนายานิกสมาธิ ได้แก่ ขณิกสมาธิ

^{๑๒๗} อภ.ส.อ.[บาลี],อ้างแล้ว,หน้า ๕๕.

^{๑๒๘} อภ.วิ.ฎี.[ไทย],อ้างแล้ว, หน้า ๔๒๖.

จิตตวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งสมาธินั้น หมายถึง สมาธิที่ปราศจากกิเลส นิวรณ์ หรือนิวรณ์ธรรมมีกามฉันทนิวรณ์เป็นต้นนั้นไม่อาจอาศัยสมาธินั้นเป็นอารมณ์ได้องค์ธรรมได้แก่ **เอกัคคตาเจตสิก** ที่ตั้งอยู่ในอารมณ์ของสติปัฏฐาน หรือมีนามรูปที่เป็นปัจจุบันขณะเป็นอารมณ์

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคอรุณกถา ท่านพระพุทธโฆสะจารย์ได้แสดงสงเคราะห์สมบัติ ๘ ว่าเป็นจิตตวิสุทธิ หมายถึง การยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ของวิปัสสนาได้ กล่าวคือ เป็นบาทฐานให้แก่วิปัสสนานั้นเอง

อนึ่ง อาจารย์บางท่านกล่าวว่า การเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานนั้นต้องอาศัยฉานจึงจะสามารถเพ่งวิปัสสนาให้สำเร็จผลได้ ความเห็นของอาจารย์นั้นย่อมไม่ถูกต้องนัก เพราะในพระบาลีและอรุณกถาหลายแห่งท่านกล่าวว่า **อุปจารสมาธิ อปปนาสมาธิ เจติ ทูวิโรปิ สมาธิ จิตตวิสุทธิ นาม** แปลความว่า อุปจารสมาธิก็ดี อปปนาสมาธิก็ดี สมาธิทั้ง ๒ ประการนี้ เป็นจิตตวิสุทธิได้ทั้งนั้น ในที่นี้ พึงพิจารณาตุคำว่า **อุปจารสมาธิ** ได้แก่ สมาธิที่เป็นกามาวจรนั่นเอง ยังไม่ถึงฉาน เพราะฉะนั้น การเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ย่อมอาศัยเพียงกามาวจรสมาธิก็ได้

ในเรื่องนี้ เมื่อพิจารณาตุพระอรหันต์ทั้งหลายที่เป็นปัญญาวิมุตต์ ย่อมมีมากมาย และพระอรหันต์ทั้งหลายที่เป็นปัญญาวิมุตต์นั้นไม่มีฉานเลย เรียกว่า **สุกขวิปัสสก** แปลว่าการเห็นแจ้งที่แท้จริงจากฉาน คือ วิปัสสนาญาณที่ปราศจากฉานนั่นเอง

ส่วนผู้ที่ได้ฉานมาก่อนแล้ว จึงได้บรรลुเป็นพระอรหันต์ในภายหลังนั้น เรียกว่า **เจโตวิมุตต์** พระอรหันต์เหล่านี้ต้องได้ฉานมาก่อน หรือมีฉานเกิดขึ้นมาพร้อมในขณะบรรลุอรหัตตมคคญาณ ส่วนผู้ได้เพียงอุปจารสมาธิแล้วขึ้นสู่วิปัสสนาเลยนั้น เมื่อได้บรรลุเป็นพระอรหันต์แล้ว ก็เรียกว่า **ปัญญาวิมุตต์** เพราะได้เพียงอุปจารสมาธิ อันเป็นกามาวจรสมาธิเท่านั้น เพราะเหตุนี้ ผู้แสวงหาวิปัสสนากัมมัฏฐานต้องบริบูรณ์ด้วยสมาธิอย่างใด

อย่างหนึ่ง ในสมาธิ ๒ อย่างนั้น ดังที่ท่านพระอนุรุทธอาจารย์แสดงบาลีไว้ว่า อุปจารสมาธิ
อปปนาสมาธิ เจติ ทูโรปิ สมาธิ จิตตวิสุทธิ นาม ดังกล่าวไปแล้วนั้น^{๑๒๙}

ทิวฐิวิสุทธิ

พระอนุรุทธอาจารย์ได้แสดงทิวฐิวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์หมดจดเป็นพิเศษแห่ง
ความเห็นที่ถูกต้องในสังขารธรรมทั้งหลาย โดยการเห็นไตรลักษณ์แห่งสังขารธรรม
ทั้งหลายนั่นเอง ดังที่ท่านแสดงไว้ในพระอภิธัมมัตถสังคหะบาลี [ข้อที่ ๙] ว่า

[๙] ลกขณรสปัจจุปปฏฐานปทฏฐานวเสน นามรูปปริคคโ ทิวฐิวิสุทธิ

นาม^{๑๓๐} ฯ

แปลความว่า

การกำหนดรู้นามรูปด้วยอำนาจแห่งลักษณะ มีลักษณะ รส ปัจจุปปฏฐาน และ
ปทฏฐาน ชื่อว่า ทิวฐิวิสุทธิ ฯ

ท่านพระภิกษุอาจารย์ได้อธิบายความหมายของทิวฐิวิสุทธิไว้ดังต่อไปนี้

การกำหนดลักษณะเป็นต้นที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า ธรรมทั้งหลาย มีสภาพที่เสมอ
เหมือนกันเป็นลักษณะ มีกิจและสมบัติเป็นรส มีอาการคือกิจที่ปรากฏและผลเป็นปัจจุ
ปฏฐาน โดยพิสดารด้วยนัยเป็นต้นว่า ผัสสะมีการถูกต้องเป็นลักษณะ ชาติดินมีความชื้น
แข็งเป็นลักษณะ และโดยย่อด้วยนัยเป็นต้นว่า นามมีความนุ่มไปเป็นลักษณะ รูปมีความ
แปรผันเป็นลักษณะ คือ กำหนดหมายเอาด้วยอำนาจลักษณะ อันมีอยู่เฉพาะของตน
ได้แก่ การกำหนดทุกขสัจจะ ชื่อว่า ทิวฐิวิสุทธิ เพราะกระทำวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ทิวฐิ
เพราะเห็นว่า ขึ้นชื่อว่า อตตอื่นจากนามรูปไปไม่มี และชื่อว่า วิสุทธิ เพราะชำระมลทิน
คืออตตทิวฐิเสียได้^{๑๓๑} ฯ

^{๑๒๙} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปาโร], หน้า ๒๑-๒๒., กัมมัฏฐาน
สังคหิภาค : นายวรรณสิทธิ ไวยะเสวี, หน้า ๒๐๑-๒๐๒.

^{๑๓๐} อภิ.ส.อ.[บาลี], อ่างแล้ว, หน้า ๕๕.

^{๑๓๑} อภิ.วิ.ฎี.[ไทย], อ่างแล้ว, หน้า ๔๒๖.

อธิบายเนื้อความตามนัยอรรถกถาและฎีกาดังต่อไปนี้

ทวิวิสุทธิตี คือ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งปัญญาอันมีความเห็นถูกต้อง ได้แก่ การเห็นนามรูปตามความเป็นจริง องค์ธรรมได้แก่ **ปัญญาเจตสิก** ที่ประกอบกับ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ ซึ่งมีไตรลักษณ์ของนามรูปเป็นอารมณ์ หมายความว่า ปัญญาที่กำหนดรู้สภาวะลักษณะของสังขารธรรมทั้งหลายให้เห็นเป็นแต่เพียงนามรูปเท่านั้น ไม่ใช่อัตตาตัวตน ชื่อว่า **ทวิวิสุทธิตี** เมื่อสงเคราะห์โดยญาณ ๑๖ แล้ว ได้แก่ **นามรูปปริจเฉทญาณ** ๖

อนึ่ง ปัญญาที่เห็นนามรูปตามสภาวะที่เป็นจริงนี้ ชื่อว่า **ทวิวิสุทธิตี** เพราะความเห็นนี้ เป็นความเห็นที่บริสุทธิ์หมดจดจากสัkkายาทิวิสุทธิตี คือ ความสำคัญผิดคิดว่า นามรูปชั้น ๕ เป็นอัตตาตัวตนนั่นเอง ๖

การกำหนดนามรูปโดยจำแนกเป็นลักษณะ รส ปัจจุปปัญฐาน และปทัฏฐานของนามรูปแต่ละอย่างนั้น เครื่องหมายที่สำคัญของรูปหรือนาม อันเป็นสภาวะธรรมนั้น เรียกว่า **ลักษณะ** ความบริบูรณ์ด้วยเหตุของรูปหรือนาม และกิจของรูปหรือนามนั้น เรียกว่า **รส** อาการที่ปรากฏได้ชัดเจนของรูปหรือนาม และผลของรูปหรือนามนั้น เรียกว่า **ปัจจุปปัญฐาน** เหตุที่ใกล้เคียงให้รูปหรือนามนั้นเกิดขึ้น เรียกว่า **ปทัฏฐาน** ในนามรูปปริจเฉทอรรถกถาแสดงว่า

สามญญี วา สภาโว วา	ธมฺมานํ ลกฺขณํ มตํ
กิจจํ วา ตสฺส สมฺปตฺติ	รโสติ ปริทีปเย
ผลํ วา ปัจจุปปัญฐาน-	มุပ္ปัญฐานากาโรปิ วา
อาสนนฺการณํ ынตุ	ปทัฏฐานนติ ตํ มตํ ^{๑๓๒} ๖

แปลความว่า

สามัญญลักษณะและสภาวะธรรมของปรมาตม เรียกว่า **ลักษณะ** กิจและคุณสมบัติของปรมาตมธรรม เรียกว่า **รส** อาการที่ปรากฏได้เด่นชัด เรียกว่า **ปัจจุปปัญฐาน** เหตุที่ใกล้เคียง เรียกว่า **ปทัฏฐาน** ๖

^{๑๓๒} นามรูปปริจเฉทอรรถกถา

คุณสมบัติพิเศษของปรมัตถธรรมแต่ละอย่างเหล่านี้ เรียกว่า **วิเสสลักษณะ** แปลว่า **คุณสมบัติพิเศษ** ซึ่งมีความแตกต่างกันออกไปแต่ละอย่างไม่เหมือนกัน เช่น

คุณสมบัติพิเศษของจิตนั้น คือ การรู้อารมณ์อยู่เสมอ เรียกว่า **ลักษณะ** อาการที่เป็นประธานหรือมีสภาพถึงก่อนนั้น เรียกว่า **รส** การที่จิตดวงหนึ่งดับไปแล้วจิตอีกดวงหนึ่งเกิดขึ้นติดต่อกันที่ เรียกว่า **ปัจจุปปิฏฐาน** จิตเป็นธรรมชาติที่ใกล้ชิดกับเจตสิกและหทยวัตถุ เพราะฉะนั้น เจตสิกและกัมมชรูปจึงเป็นเหตุใกล้ให้จิตเกิดขึ้น เรียกว่า **ปทัฏฐาน** ดังนี้ เป็นต้น

ส่วนรูปนั้น ยกปฐวีธาตุเป็นตัวอย่าง ความแข็งหรืออ่อน เรียกว่า **ลักษณะ** อาการที่เป็นที่ตั้งแห่งรูปที่เกิดพร้อมกันกับตน เรียกว่า **รส** อาการที่สามารถรองรับรูปอื่นๆ ไปได้ เรียกว่า **ปัจจุปปิฏฐาน** การใกล้ชิดกับมหาภูตรูปอื่นๆ กล่าวคือ มีมหาภูตรูปที่เหลืออีก ๓ เป็นเหตุใกล้ให้เกิด เรียกว่า **ปทัฏฐาน** ดังนี้ เป็นต้น

พระโยคีบุคคลสามารถจับนามรูปด้วยวิธีการอย่างนี้แล้ว ย่อมสามารถประหาณทิฏฐิ คือ ความเห็นผิดว่า นามรูปเป็นอัตตาตัวตนเสียได้ อาการที่ปราศจากอัตตทิฏฐิเช่นนี้ เรียกว่า **ทิฏฐิวิสุทธิ**^{๑๓๓} ฯ

กัณฑาวิตรณวิสุทธิ

พระอนรุทธาจารย์ได้แสดงกัณฑาวิตรณวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์หมดจดเป็นพิเศษแห่งปัญญาที่ข้ามพ้นความสงสัยในสังขารธรรมทั้งหลายเสียได้ ไว้ในพระอภิธัมมัตถสังคหะบาลี [ข้อที่ ๑๐] ว่า

^{๑๓๓} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๒๒-๒๓., กัมมัฏฐานสังคหิกา : นายวรรณสิทธิ ไวยะเสวี, หน้า ๒๐๒-๒๐๓.

[๑๐] เตสเมว จ นามรูปานํ ปจฺจยปริคฺคโห กงฺขาวิตรณวิสุทฺธิ นาม^{๑๓๔} ฯ

แปลความว่า

การกำหนดรู้ปัจจัยแห่งนามรูปทั้งหลายเหล่านั้นนั่นแหละ ชื่อว่า กังขาวิตรณวิสุทฺธิ ฯ

ท่านพระภิกษุอาจารย์ได้อธิบายความหมายของกังขาวิตรณวิสุทฺธิไว้ดังต่อไปนี้

บทว่า **ปจฺจยปริคฺคโห** มีความว่า การกำหนดปัจจัยมีกรรมเป็นต้น ที่สำเร็จโดยความประจักษ์เป็นต้น แห่งความเป็นไปของนามรูปในกาลทั้ง ๓ ด้วยอำนาจปัจจัยที่ทั่วไปและไม่ทั่วไป อย่างนี้คือ นามและรูปเกิดในปฏิสนธิกาล ด้วยอำนาจแห่งเหตุ คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน และกรรมก่อน แต่ในปวัตติกาล รูปเกิดด้วยอำนาจแห่งปัจจัย คือ กรรม จิต อุตุ อาหาร ส่วนนามเกิดด้วยอำนาจแห่งปัจจัยมีนิสสยปัจจัยและอาร์มมณปัจจัย มีจักขุกับรูปเป็นต้น ก็โดยพิเศษ [โดยเฉพาะ] กุศลย่อมเกิดโดยจตุกกสมปัตติมีโยนิโสมนสิการเป็นต้น อกุศลย่อมเกิดโดยปริยายตรงกันข้ามกับจตุกกสมปัตติมีโยนิโสมนสิการเป็นต้นนั้น วิบากย่อมเกิดด้วยอำนาจแห่งกุศลและอกุศล อาวัชชนะย่อมเกิดด้วยอำนาจแห่งภวังค์เป็นต้น และกิริยาชชนะย่อมเกิดด้วยอำนาจแห่งสันดานของพระชินาสพ [ฉะนี้] ได้แก่ การกำหนดสมุทัยสัจจ ชื่อว่า **กังขาวิตรณวิสุทฺธิ** เพราะกระทำวิเคราะห์ว่า ปัญญา ชื่อว่า **กังขาวิตรณา** เพราะข้ามคือก้าวล่วงความสงสัย ๑๖ ประการ มีอาทิว่า ในอดีตกาลนานไกล เราได้มีไหมหนอ^{๑๓๕} และความสงสัย ๘ ประการ มีอาทิว่า ความสงสัยในพระศาสดา และชื่อว่า **วิสุทฺธิ** เพราะชำระมลทินคือทิฏฐิ ที่เห็นว่า นามรูปทั้ง ๒ นี้ ไม่มีเหตุและมีเหตุไม่เหมือนกัน^{๑๓๖} ฯ

อธิบายเนื้อความตามนัยแห่งอรรถกถาและฎีกา ดังต่อไปนี้

กังขาวิตรณวิสุทฺธิ คือ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งปัญญาที่พ้นจากความสงสัย เพราะรู้ชัดถึงเหตุปัจจัยของนามรูปทั้ง ๒ อย่าง หมายความว่า กังขาวิตรณวิสุทฺธินี้ เป็นปัญญาที่รู้

^{๑๓๔} อภ.ส.อ.[บาลี],อ้างแล้ว,หน้า ๕๕.

^{๑๓๕} ม.มฺ. [ไทย],๑๒/๑๔.

^{๑๓๖} อภ.วิ.ฎี.[ไทย],อ้างแล้ว,หน้า ๔๒๖-๔๒๗.

ว่า ธรรมทั้งหลาย คือ นามธรรมและรูปธรรมเหล่านี้ เกิดขึ้นมาได้โดยอาศัยอวิชชา ตัณหา อุปาทาน เป็นต้น เป็นเหตุปัจจัยให้เกิดขึ้น ทั้งในอดีตชาติ ปัจจุบันชาติ และอนาคตชาติ ก็เหมือนกัน หากได้มีพระผู้เป็นเจ้าของหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ใดๆ มาดลบันดาลให้เกิดขึ้นไม่ ปัญญา นี้จึงชื่อว่า **กังขาวิตรณวิสุทธิ** เพราะสามารถทำลายความเห็นผิดที่ชื่อว่า **อิสสรนิมมานวาททวิสุทธิ** คือ ความเห็นที่สำคัญว่า มีผู้ยิ่งใหญ่เป็นผู้สร้างโลกและสรรพสัตว์ทั้งหลายขึ้นมา ความเห็นผิดและความสงสัยนี้ จึงถูกทำลายลงด้วยปัญญาที่เห็นปัจจัยของนามรูปตามสถานะที่เป็นจริง กังขาวิตรณวิสุทธินี้ องค์ธรรมได้แก่ **ปัญญาเจตสิก** ที่ประกอบกับมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ ที่รู้เห็นปัจจัยของนามรูปเป็นอารมณ์

การพ้นจากความสงสัยเหล่านั้น เป็นเพราะพระโยคีบุคคลมีความรู้ความเข้าใจที่ได้มาจากจิตตวิสุทธิและทวิวิสุทธิ ที่รู้ว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เหล่านี้ หาได้เป็นอัตตัตถัตตไม่ ความจริงแล้ว นามรูปทั้ง ๒ ล้วนมีอาการเกิดดับอยู่เสมอ แม้ในอดีตกาลก็ได้เกิดดับมาแล้ว ในปัจจุบันก็กำลังเกิดดับอยู่ ในอนาคตก็จะเกิดดับต่อไปอีกแน่นอน เมื่อได้รู้อย่างนี้แล้ว ความสงสัยที่เกี่ยวข้องกับอัตตทวิสุทธิ ๑๖ ประการ ย่อมดับสูญหายไปทันที

ความสงสัย ๑๖ ประการ

ในสังยุตตนิกาย นิทานวรรค พระสุตตันตปิฎก พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงความสงสัยไว้ ๑๖ ประการ^(๑๓๗) คือ

ความสงสัยที่เป็นไปในอดีต ๕ ประการ ได้แก่

๑. อโหสิ นุ โข อตีตมทธานิ ในอดีตกาล เราเคยเกิดมาแล้วหรือหนอ ?
๒. น นุ โข อโหสิ อตีตมทธานิ ในอดีตกาล เราไม่เคยเกิดหรือหนอ ?
๓. กิณนุ โข อโหสิ อตีตมทธานิ ในอดีตกาล เคยมีเราหรือหนอ ?
๔. กถิ นุ โข อโหสิ อตีตมทธานิ ในอดีตกาล เราเคยเป็นอย่างไรรหรือหนอ ?

^(๑๓๗) ส.นิทาน.[บาลี] ๑๖/๖๓/๓๑, ส.นิทาน.[ไทย] ๑๑/๖๓/๒๓.

๕. ก็ หุตฺวา อโหสิ อติตมฺหฺธานํ ในอดีตกาล เราเป็นอะไรมาแล้ว และได้เป็นอะไรอีกหนอ ?

ความสงสัยที่เป็นไปในอนาคต ๕ ประการ ได้แก่

๑. ภวิสฺสามิ นฺุ โข อนาคตมฺหฺธานํ ในอนาคตกาล เราจักเกิดหรือหนอ ?
๒. น นฺุ โข ภวิสฺสามิ อนาคตมฺหฺธานํ ในอนาคตกาล เราจักไม่เกิดหรือหนอ ?
๓. กิณฺุ โข ภวิสฺสามิ อนาคตมฺหฺธานํ ในอนาคตกาล จักมีเราหรือหนอ ?
๔. กถํ นฺุ โข ภวิสฺสามิ อนาคตมฺหฺธานํ ในอนาคตกาล เราจักเป็นอย่างไรหรือหนอ ?

๕. ก็ หุตฺวา ภวิสฺสามิ นฺุ โข อหํ อนาคตมฺหฺธานํ ในอนาคตกาล เราเป็นอะไรแล้ว จักเป็นอะไรอีกหนอ ?

ความสงสัยที่เป็นไปในปัจจุบัน ๖ ประการ ได้แก่

๑. อหํ นฺุ โข สฺมุหิ เรามีไหมหนอ ?
๒. น นฺุ โข สฺมุหิ เราไม่มีกรรมังหนอ ?
๓. กิณฺุ โข สฺมุหิ เราเป็นอะไรหนอ ?
๔. กถํ นฺุ โข สฺมุหิ เราเป็นอย่างไรหนอ ?
๕. อยํ นฺุ โข สฺตฺโต กุโธ อาคโธ สัตว์นี้ มาแต่ที่ไหนหนอ ?
๖. โส กุหิ คามิ ภวิสฺสติ เขาจักเป็นผู้ไปที่ไหนหนอ ?

รวมความสงสัยในอดีต ๕ ในอนาคต ๕ และในปัจจุบัน ๖ เป็นความสงสัย ๑๖ ประการ การที่พระโยคีบุคคลไม่มีความสงสัยทั้ง ๑๖ ประการเหล่านี้ ก็เพราะได้เห็นความเกิดดับแห่งนามรูปในชาติปัจจุบัน และเข้าใจแจ้งชัดถึงความเกิดดับแห่งนามรูปในชาติก่อนและในชาติต่อๆ ไปอย่างมั่นคงและแน่อนแล้ว ชื่อว่า กังขาวิตรณวิสุตฺติ คือ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งปัญญา เพราะข้ามพ้นความสงสัยเสียได้

กังขาวิตรณวิสุตฺตินี้สงเคราะห์เข้าในญาณที่ ๒ ในบรรดาญาณ ๑๖ ได้แก่ ปัจจยปริคคฺชญาณ ซึ่งเป็นญาณที่รู้เห็นปัจจัยของนามรูป ทำให้สิ้นความสงสัยในกาลทั้ง ๓ ว่า อดีตเราเคยเกิดมาหรือไม่หนอ ? ชาตินี้เราเกิดมาได้อย่างไรหนอ ? และชาติหน้าต่อไป เรา

จะเกิดอีกหรือไม่หนอ ? เป็นต้น ความสงสัยเช่นนี้ จะไม่มีแก่พระโยคีบุคคลผู้ปฏิบัติที่เข้าถึงปัจจัยปริคคหญาณนี้ เพราะเหตุนั้น ปัจจัยปริคคหญาณนี้ จึงชื่อว่า กังขาวิตรณ-วิสุทธิ^{๑๓๘} ฯ

มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ

พระอนุรุธาจารย์ได้แสดงมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์หมดจดเป็นพิเศษแห่งปัญญาที่รู้เห็นว่าเป็นทางและนี้มีใช้ทางที่จะดำเนินไปสู่พระนิพพาน ไว้ในพระอภิธัมมัตถสังคหะบาลี [ข้อที่ ๑๑] ว่า

[๑๑] ตโต ปรี ปน ตถา ปรีคคหิตะสุ สปัจจเยสุ เตญฺมิกสงฺขาเรสุ อตีตาภิเษทินฺเนสุ ขนฺธาทินยมารพฺภ กลาปวเสน สงฺขิปิตฺวา อนิจฺจํ ขยฺยฺเจน ทุกฺขํ ภยฺยฺเจน อนตฺตา อสารถฺยฺเจนาติ อทฺธานวเสน สมนฺตติวเสน ขณฺวเสน วา สมฺมสนฺวาณฺน ลกฺขณตฺตยํ สมฺมสนฺตสฺส เตเสว ปจฺจยวเสน ขณฺวเสน จ อุทยพฺพยฺวาณฺน อุทยพฺพยํ สมฺนุปฺสสนฺตสฺส จ

โอภาโส ปิตี ปัสสทธิ

อิโมกฺโข จ ปคฺคโห

สุขํ ญาณมุปฺปฏฺฐาน-

มุเปกฺขา จ นิกฺกนฺติ เจติ ฯ

โอภาสาทิวิปัสสนูปกิเลสปริปฺนถปรีคคหวเสน มคฺคลกฺขณวตฺถานํ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ นาม^{๑๓๙} ฯ

แปลความว่า

ต่อจากกังขาวิตรณวิสุทธินั้นไป การกำหนดลักษณะแห่งมรรค ด้วยอำนาจจับอันตรายเป็นวิปัสสนูปกิเลสมีโอภาสเป็นต้น ได้แก่ โอภาส ปิตี ปัสสทธิ อิโมกข์ ปคคหะ สุข ญาณ อุปปฏฐาน อุเบกขา นิกันติ ของพระโยคีบุคคลผู้ปรารถนามีขั้นเป็นต้น ในสังขารทั้งหลายที่มีใน ๓ ภูมิพร้อมทั้งปัจจัย มีความแตกต่างกันโดยความต่างแห่งกาลมีอดีตกาล

^{๑๓๘} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปี่ : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๒๓-๒๔., กัมมัฏฐานสังคหวิภาค : นายวรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, หน้า ๒๐๓-๒๐๔.

^{๑๓๙} อภ.ส.อ.[บาลี], อ่างแล้ว, หน้า ๕๕.

เป็นต้น ที่ตนกำหนดแล้วอย่างนั้น ย่นย่อเข้าด้วยอำนาจหมวดแล้ว พิจารณาไตรลักษณ์ ด้วยสัมมสนญาณว่า นามรูปไม่เที่ยง เพราะอรรถว่า สิ้นไป เป็นทุกข์ เพราะอรรถว่า เป็นภัยอันน่ากลัว เป็นอนัตตา เพราะอรรถว่า ไม่มีสาระแก่นสาร ด้วยอำนาจอัทธานะ [กาล] หรือด้วยอำนาจสันตติ [ความสืบท่อ] หรือด้วยอำนาจขณะ และตามเห็นความเกิดขึ้นและความสิ้นไปในสังขารเหล่านั้นนั้นแหละ ด้วยอุทฺทพฺพญาณ โดยอำนาจแห่งปัจจัย และโดยอำนาจแห่งขณะจิต ชื่อว่า **มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธิ** ฯ

ท่านพระภิกษุอาจารย์ได้อธิบายขยายความหมายของมคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธิไว้ว่า

ต่อจากนั้น คือ ต่อจากการกำหนดปัจจัย การที่พระโยคีบุคคลผู้ปรารถนาวิปัสสนาปรารภณัยมีขันธเป็นต้น ในนามรูปที่ตนกำหนดแล้วอย่างนั้น คือ ที่กำหนดด้วยอำนาจการกำหนดลักษณะเฉพาะตนเป็นต้น และด้วยอำนาจการกำหนดปัจจัย อันนับเนื่องใน ๓ ภูมิ เว้นโลกุตตรภูมิซึ่งแตกต่างกัน โดยความต่างแห่งอดีตเป็นต้น คือ ปรารภณัยมีขันธเป็นต้น ที่มาแล้วด้วยอำนาจขันธ ๕ ทวาร ๖ อารมณ ๖ และธรรมที่เป็นไปในทวาร ๖ เป็นต้น ย่นย่อเข้าด้วยอำนาจแห่งหมวด คือ ด้วยอำนาจแห่งหมู่ แล้วพิจารณาคือไคร่ครวญไตรลักษณ์ ด้วยสัมมสนญาณ คือ ด้วยญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจการพิจารณาหมวดซึ่งเป็นไปแล้วด้วยอำนาจการพิจารณาไตรลักษณ์ที่นับว่าอาการ คือ มีแล้วหาไม่ ถูกความเกิดขึ้นและความดับไปบีบคั้น และไม่เป็นไปในอำนาจ ด้วยสามารถแห่งกาลมียุติกาลเป็นต้น และด้วยสามารถแห่งขณะมีขณะที่ล่วงไปแล้วเป็นอาทิ โดยนัยเป็นต้นว่า รูปที่เกิดขึ้นในอดีต ก็ดับไปแล้วในอดีตนั่นเอง แม้รูปที่จักมีในอนาคต ก็จักดับไปในอนาคตนั้นเหมือนกัน รูปที่เป็นปัจจุบันยังไม่ถึงอนาคต ก็จักดับลงในปัจจุบันนี้นั้นแหละ ธรรมทั้งหลายมีรูปภายใน รูปภายนอก รูปละเอียด รูปหยาบ รูปเลว และรูปประณีต เป็นต้นก็เหมือนกัน เพราะฉะนั้นรูปนั้นจึงชื่อว่า ไม่เที่ยง คือ ไม่ควรปรารภณา^{๑๔๐} ได้แก่ ไม่พึงเข้าถึงด้วยสามารถเป็นสิ่งที่ถือกันว่าเที่ยงมีอัตตาเป็นต้น เพราะอรรถว่า สิ้นไป คือ เพราะความหมดไป ชื่อว่า เป็นทุกข์ เพราะอรรถว่า น่ากลัว คือ เพราะเป็นเหตุแห่งความกลัว [เพราะกระทำให้กลัว] ชื่อว่า เป็นอนัตตา เพราะอรรถว่าไม่มีแก่นสาร คือ เพราะไม่มีอัตตาที่เป็นสาระแก่นสารเป็นต้น

^{๑๔๐} ฉบับพม่าและสืลเป็น น อิจจํ [=อนิจจัง] แปลว่า ไม่ควรถึง ฯ

และโดยนัยมีอาทิว่า จักขุไม่เที่ยง ฯลฯ ใจไม่เที่ยง รูปไม่เที่ยง ฯลฯ ธรรมทั้งหลายไม่เที่ยง จักขุวิญญาณไม่เที่ยง ฯลฯ มโนวิญญาณไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ดังนี้ แต่เมื่อ สัมมสนญาณเกิดขึ้นแล้ว พิจารณาอยู่ซึ่งความเกิดและความดับในสังขารธรรมเหล่านั้นนั้น แหละ ด้วยอุทฺทยัพพญาณ โดยอาการ ๕๐ ทศ ด้วยสามารถเห็นความเกิดดับขั้นธละ ๑๐ คือ เห็นเกิด ๕ อย่าง เห็นดับ ๕ อย่าง ได้แก่ ๔ อย่างด้วยสามารถแห่งปัจจย และอีกอย่าง หนึ่ง ด้วยสามารถแห่งขณะในขั้นธแต่ละอย่าง คือ ด้วยสามารถความเกิดขึ้นแห่งปัจจย และด้วยสามารถความดับไปแห่งปัจจยในรูปขั้นธอย่างนี้ คือ เพราะอวิชชาเกิด รูปจึงเกิด เพราะตัณหาเกิด รูปจึงเกิด เพราะกรรมเกิด รูปจึงเกิด เพราะอาหารเกิด รูปจึงเกิด เพราะ อวิชชาดับ รูปจึงดับ เพราะตัณหาดับ รูปจึงดับ เพราะกรรมดับ รูปจึงดับ เพราะอาหารดับ รูปจึงดับ ทำนองเดียวกัน และแม้ในเวทนาขั้นธ สัญญาขั้นธ สังขารขั้นธ [ก็อย่างนั้น เหมือนกัน] เป็นแต่ชักเอาอาหารออก ใส่ผัสสะเข้าแทนที่อย่างนี้ว่า เพราะผัสสะเกิด เวทนาจึงเกิด ฯลฯ เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ ดังนี้ ในวิญญาณขั้นธใสนามรูปเข้าแทน ที่ว่า เพราะนามรูปเกิด วิญญาณจึงเกิด ฯลฯ เพราะนามรูปดับ วิญญาณจึงดับ ดังนี้ และ ด้วยสามารถแห่งขณะโดยที่มีได้เกี่ยวกับปัจจย เป็นแต่เห็นเพียงลักษณะคือความเกิด และ เพียงลักษณะคือความแปรเปลี่ยนไปในขณะปัจจุบันเท่านั้น

เมื่อเกิดวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ประการ มีโอภาสเป็นต้น กล่าวคือ

โอภาส คือ แสงสว่างที่พวยพุ่งออกจากสรีระ เกิดจากจิตสัมปยุตด้วยวิปัสสนา

ปิติ คือ ปิติ ๕ อย่าง มีขุทฺทกาทิเป็นต้น ซึ่งเกิดร่วมกับวิปัสสนาจิต

ปัสสัทธิ คือ ความสงบระงับแห่งจิตและเจตสิก ได้แก่ ปัสสัทธิ ๒ อย่าง ด้วย อำนาจกายปัสสัทธิและจิตตปัสสัทธิ มีการระงับความกระวนกระวายทางกายและทางจิต เป็นลักษณะ ที่เกิดร่วมกับวิปัสสนาจิตเหมือนกัน

อธิโมกข์ คือ สัทธินทรีย์ที่มีกำลังมาก

ปคคหะ คือ วัริยสัมโพชฌงค์ ที่ยังกิจแห่งสัมมปปธานให้สำเร็จ

สุข คือ ความสุขอันประณีตยิ่ง

ญาณ คือ ญาณที่เป็นวิปัสสนาซึ่งเป็นไปในไตรลักษณ์ ย่อมเป็นเช่นเดียวกับด้วย
วชิระ [คือสายฟ้า] ที่พระอินทร์ฟาดลงมา

อุปัฏฐาน คือ สติ ซึ่งเป็นสติปัฏฐาน สามารถตามระลึกถึงกิจที่กระทำแล้วนานๆ
เป็นต้นได้

อุเบกขา คือ อุเบกขาทั้ง ๒ อย่าง ได้แก่ **ตัตตรมัชฌัตตอุเบกขา** ที่เป็นอุเบกขา
สัมโพชฌงค์ เกิดร่วมกับวิปัสสนาที่เป็นไปสมำเสมอ และ**อาวัชชนูปะกขา** ในมโนทวาร

เมื่อวิปัสสนูปกิเลส ๙ อย่าง มีโอกาสเป็นต้นดังกล่าวนี้อาจเกิดขึ้นแล้ว รูปนิกันติ [ความ
พอใจในรูป] ซึ่งเป็นต้นหาอย่างละเอียด ย่อมกระทำความอาลัยในโอกาสเป็นต้นนั้น
โดยนัยเป็นต้นว่า โอกาสเห็นปานนี้ไม่เคยเกิดขึ้นแก่เราในกาลก่อนแต่กาลนี้เลย ดั่งนี้อย่าง
หนึ่ง ก็ไปทักท้วงเอาว่า โอกาสเป็นต้นเห็นปานนี้ ไม่เคยเกิดขึ้นแก่เราเลย เราจะเป็นผู้ได้
บรรลุมรรคผลแน่นอนแล้ว ดั่งนี้อย่างหนึ่ง แล้วกำหนดคือวินิจฉัยลักษณะคือมรรคอย่างนี้
ว่า โอกาสเป็นต้นเหล่านี้ไม่ใช่มรรค เพราะเป็นเหตุที่ตั้งแห่งตัณหาและมานะ โดยที่แท้ ก็
คือ ตัววิปัสสนูปกิเลสนั่นเอง แต่วิปัสสนาญาณที่ดำเนินไปสู่วิถีที่พ้นจากวิปัสสนูปกิเลส
มีโอกาสเป็นต้นนั้นแล้ว จึงจะเข้าถึงความเป็นมรรค ชื่อว่า **มคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ**
เพราะรู้คือเพราะเห็นว่าเป็นทางและมีใช่ทาง และเพราะชำระความสำคัญผิดในที่มิใช่ทาง
ว่าเป็นทางให้หมดจดได้^{๑๕๑} ฯ

อธิบายเนื้อความตามนัยแห่งอรรถกถาและฎีกาดังต่อไปนี้

คำว่า **มคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ** แยกได้ ๕ บท คือ **มคค+อมคค+
ญาณ+ทัสสน+วิสุทธิ**

มคค แปลว่า หนทาง

อมคค แปลว่า ไม่ใช่ทาง

ญาณ แปลว่า ความรู้

ทัสสน แปลว่า ความเห็น

วิสุทธิ แปลว่า ความบริสุทธิ์

^{๑๕๑} อภิ.วิ.ฎ.ไทย, อ่างแล้ว, หน้า ๔๒๗-๔๓๐.

มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งปัญญาที่รู้ถูกต้องว่าใช่ทางหรือไม่ใช่ทาง ที่จะดำเนินไปสู่พระนิพพาน หมายความว่า เป็นวิสุทธิองค์หนึ่งที่มีความรู้ความเห็นในหนทางแห่งพระนิพพานโดยถูกต้อง และรู้เห็นว่าวิปัสสนูปกิเลสทั้งหลายไม่ใช่ทางที่จะไปสู่พระนิพพาน

แต่คำว่า **มัคคะ** ในที่นี้ หมายถึง อารมณ์ เพราะฉะนั้น **มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ** จึงหมายถึง ปัญญาของพระโยคีบุคคลผู้ปฏิบัติที่มีความรู้ถูกต้องแน่นอนว่า อารมณ์นี้เป็นอารมณ์ที่จะดำเนินไปสู่พระนิพพานหรือไม่ใช่ องค์ธรรมได้แก่ **ปัญญาเจตสิก** ที่ประกอบกับมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ ซึ่งมีไตรลักษณ์หรือวิปัสสนูปกิเลสเป็นอารมณ์

ในคัมภีร์อภิธัมมัตถวินิฎ્ฐิกา อธิบายว่า **อิเม โสภาสาทโย ตณฺหามานวตฺตตาย นมคฺโค**^{๑๔๒} แปลความว่า โสภาส เห็นรัศมี **ปีติ** ความยินดีแก่กล้า **ปัสสัทธิ** ความสงบกายใจแก่กล้า **อิโมกข์** ศรัทธาแก่กล้า **ปคฺคหะ** วิริยะแก่กล้า **สุข** ความสุขแก่กล้า **ญาณ** ความรู้แก่กล้า **อุปปุฏฺฐาน** สติปรากฏชัดเกินไป **อุเปกขา** เฉยๆ จนลืมหำหนดนามรูป **นิกันติ** ตัณหายินดีในแสงรัศมี เป็นต้น รวมอุปกิเลส ๑๐ ประการนี้ เป็นที่อาศัยของตัณหาและมานะนั่นเอง เพราะฉะนั้น พระโยคีบุคคลต้องมีความรู้ว่า วิปัสสนูปกิเลสเหล่านี้เป็น **อมัคคะ** คือ ไม่ใช่หนทางที่จะไปสู่พระนิพพาน แต่เป็นเรื่องของกิเลสที่เป็นอุปกิเลสของวิปัสสนาญาณเท่านั้น

บาลีในอภิธัมมัตถวินิฎ્ฐีกาว่า **ตพฺพินิมุตฺตํ ปน วิถีปฺปินนํ วิปสฺสนาญาณํ มคฺโคติ** **เอวํ มคฺคามคฺคสุส ขานนโต ทสฺสนโต อมคฺเค มคฺคสฺสยาววิโสธนโต จ มคฺคามคฺคญาณทัสสนวิสุทธิ** **นาม ฯ** แปลความว่า วิปัสสนาที่ข้ามพ้นจากวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ประการ อันเป็นหนทางแห่งปฏิบัติ ที่เรียกว่า **มัคคะ** อนึ่ง ปัญญาที่สามารถรู้มัคคะและอมัคคะแล้วประหาณสัญญาในอมัคคะเสียได้ เรียกว่า **มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ** ฯ

อธิบายความว่า การเห็นนิมิตต่างๆ เช่น เห็นแสงสว่างรัศมี เป็นต้น ถ้ายึดถือว่า เป็นของวิเศษเป็นของดี เป็นวิปัสสนาแท้ๆ ดังนั้นเป็นต้น ก็จัดว่าเป็นอมัคคะ คือ ไม่ใช่ทาง หรือเรียกว่า หลงทางไปเสียแล้ว สำหรับผู้ที่มีความรู้เรื่องปริยัติดีพอ ย่อมรู้ได้ว่า นิมิตเหล่านี้

^{๑๔๒} อภิ.วิ.ฎี.[บาลี] อ้างแล้ว.

ไม่ใช่หนทาง เพราะมีความรู้โดยอาศัยปริยัติ คือ การศึกษาเล่าเรียนนั่นเอง แท้จริงแล้ว อารมณ์ของวิปัสสนานั้น ได้แก่ ความเกิดดับของนามรูปเท่านั้น เมื่อรู้เห็นอย่างนี้ ย่อมเข้าสู่ อุทยัพพญาณตามเดิมได้ เมื่อพระโยคีบุคคลรู้จักมัคคะและอัมคคะโดยถูกต้องเช่นนี้แล้ว ชื่อว่า เป็นวิสุทธิชนิดหนึ่ง ในวิสุทธิ ๗ ที่เรียกว่า **มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ** ฯ

มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินี้ สงเคราะห์เข้าในญาณที่ ๔ ในบรรดาญาณ ๑๖ ได้แก่ อุทยัพพญาณเบื้องต้น ที่เรียกว่า **ตรุณอุทยัพพญาณ** คือ ปัญญาที่ตามเห็นความเกิดและความดับไปของนามรูป ต่อจากสัมมสนญาณที่เห็นการเกิดดับของนามรูปชนิดสันตติ ยังไม่ขาด เมื่อเพ่งอารมณ์ด้วยสมาธิที่มีกำลังมากเกินกว่าปัญญา ย่อมทำให้วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้นเป็นอารมณ์ ปะปนอยู่กับนามรูปที่เป็นไตรลักษณ์ใน อุทยัพพญาณนั้น^{๑๔๓}

วิปัสสนูปกิเลส

วิปัสสนูปกิเลส หมายถึง เครื่องเศร้าหมองของวิปัสสนา และเป็นสหชาตธรรมของวิปัสสนาด้วย หมายความว่า บุคคลผู้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน จนถึง**ตรุณอุทยัพพญาณ** แล้ว ย่อมเป็นที่แน่นอนว่าจะต้องพบกับวิปัสสนูปกิเลส อันเป็น **อัมคคะ** คือ ไม่ใช่หนทางที่จะให้ถึงความบริสุทธิ์หมดจดคือพระนิพพานได้ ด้วยเหตุนี้ วิปัสสนูปกิเลสจึงได้ชื่อว่า **เป็นเครื่องเศร้าหมองของวิปัสสนา** แต่บุคคลผู้จะผ่านตรุณอุทยัพพญาณไปได้นั้น ต้องพบกับวิปัสสนูปกิเลสอย่างแน่นอน โดยไม่มีกรณียกเว้น ด้วยเหตุนี้ วิปัสสนูปกิเลสนี้จึงได้ชื่อว่า **สหชาตธรรมของวิปัสสนา** กล่าวคือ เป็นธรรมที่เกิดร่วมกับวิปัสสนาญาณโดยจะขาดเสียมิได้ แต่ถ้าบุคคลใดปฏิบัติวิปัสสนาในเบื้องต้นแล้ว ไม่มีวิปัสสนูปกิเลสปรากฏเกิดขึ้น ก็แสดงว่า บุคคลนั้นไม่สามารถก้าวถึงวิปัสสนาญาณขั้นตรุณอุทยัพพญาณได้ อันเป็นเครื่องแสดงว่า บุคคลนั้นไม่สามารถบรรลุมรรคผลได้ เรียกว่า **อภัพพบุคคล** ได้แก่

^{๑๔๓} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานทีปนี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๒๔-๒๖., กัมมัฏฐานสังคหวิภาค : นายวรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, หน้า ๒๐๔-๒๐๕.

ทวิเหตุบุคคล สุตตเหตุบุคคล และทุตติบุคคล ซึ่งบุคคลทั้ง ๓ จำพวกนี้จัดเป็นอภัพพบุคคลโดยกำเนิด เรียกว่า **วิปាកาวรณ** คือ ผู้ถูกวิพากษ์ขวางกั้นไว้ ส่วนติเหตุบุคคลที่ไม่สามารถบรรลุถึงตรณอุทยัพพญาณได้นั้น จัดเป็นอภัพพบุคคลโดยธรรม เรียกว่า **กัมมวารณ** หรือ **กิเลสวารณ** คือ ถูกกรรมขวางกั้นหรือถูกกิเลสขวางกั้นไว้

ในบรรดาวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ประการนั้น วิปัสสนูปกิเลส ๙ ประการข้างต้น ตั้งแต่โอภาสถึงอุเบกขานั้น แม้ว่าจะปรากฏเกิดขึ้นมาแล้วก็ตาม แต่ถ้าไม่มีอุปกิเลสข้อที่ ๑๐ คือ **นิกันติ** มาเข้าร่วมด้วย คือ ถ้าไม่มีความยินดีชอบใจ ไม่ติดใจ ไม่เพิลิตเพิลินไปกับสิ่งนั้นๆ ด้วย ก็ไม่เชื่อว่า เป็นเครื่องเศร้าหมองของวิปัสสนา แต่สามารถกำหนดรู้อาการเป็นไปของสิ่งเหล่านั้นโดยความเป็นนามรูปแล้วยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ อันเป็นอุปการะต่อวิปัสสนาญาณได้ แต่ถ้าเมื่อใด

มี	นิกันติ	เข้าไปชอบใจติดใจในโอภาส	จึงมีความเศร้าหมอง
มี	นิกันติ	เข้าไปชอบใจติดใจในปิติ	จึงมีความเศร้าหมอง
มี	นิกันติ	เข้าไปชอบใจติดใจในปัสสัทธิ	จึงมีความเศร้าหมอง
มี	นิกันติ	เข้าไปชอบใจติดใจในอิโมกข์	จึงมีความเศร้าหมอง
มี	นิกันติ	เข้าไปชอบใจติดใจในปคฺคหะ	จึงมีความเศร้าหมอง
มี	นิกันติ	เข้าไปชอบใจติดใจในสุข	จึงมีความเศร้าหมอง
มี	นิกันติ	เข้าไปชอบใจติดใจในญาณ	จึงมีความเศร้าหมอง
มี	นิกันติ	เข้าไปชอบใจติดใจในอุปัฏฐาน	จึงมีความเศร้าหมอง
มี	นิกันติ	เข้าไปชอบใจติดใจในอุเบกขา	จึงมีความเศร้าหมอง

เมื่อมีนิกันติเข้าไปยินดีชอบใจติดใจในวิปัสสนูปกิเลสอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว จึงนับว่าสภาพธรรมทั้ง ๙ ข้างต้นนั้นเป็น **วิปัสสนูปกิเลส** ทำให้วิปัสสนาญาณเศร้าหมองไป เพราะทำให้เกิดความยินดีพอใจอยู่เพียงแค่นี้ โดยเข้าใจผิดคิดไปว่า ตนเองได้สำเร็จมรรคผลแล้ว อันเป็นปัจจัยให้กิเลสต่างๆ เกิดขึ้น และเป็นทีอาศัยเกิดแห่ง**คาหธรรม** คือ สภาพธรรมที่มีความยึดถือว่า เป็นสัตว์ เป็นบุคคล เป็นตัวตน อันได้แก่ ตัณหา มานะ ทิฏฐิ ทั้งยังเป็นช่องทางให้อกุศลธรรมเหล่าอื่นเกิดขึ้นอีกมากมายด้วย เพราะฉะนั้น ผู้มีปัญญาจึงควร

พิจารณาสภาพธรรมที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนูปกิเลสทั้ง ๙ และตัววิปัสสนูปกิเลสแท้ๆ อีก ๑ คือ นิกันติ นั้นให้เห็นโดยสักแต่ว่า เป็นสภาพธรรมที่เกิดขึ้นแล้วก็ดับไปเป็นธรรมดา มีความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เช่นเดียวกันกับสภาพแห่งนามรูป เมื่อพิจารณาเห็นอยู่อย่างนี้แล้ว วิปัสสนาย่อมจะไม่เศร้าหมอง มีแต่จะเจริญงอกงามไปพลอยยิ่งขึ้นไปตามลำดับ

อุปกิเลส ๑๐ ประการนี้ จัดว่าเป็น **อันตรายิยธรรม** คือ ธรรมที่เป็นอันตรายแห่งวิปัสสนาญาณ และเป็น **อัมคคะ** คือ มีโทษหนทางที่จะให้บรรลุมรรคผลได้ หมายความว่า **วิปัสสนูปกิเลส** เหล่านี้เป็นอันตรายของวิปัสสนาญาณโดยแท้ แต่จะบังคับบัญชามิให้เกิดขึ้นก็ไม่ได้ เมื่อพระโยคีบุคคลเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานถึงตรุณอุทยัพพญาณแล้ว วิปัสสนูปกิเลสเหล่านี้ย่อมเกิดขึ้นเคียงคู่กับวิปัสสนาญาณเป็นธรรมดา เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า **เป็นสหายของวิปัสสนา** ก็ได้

วิปัสสนูปกิเลสที่จัดเป็นเครื่องเศร้าหมองของวิปัสสนานั้น จะต้องเกิดวิปัสสนาญาณที่จัดเข้าในปฏิภาอันแท้จริงเสียก่อน มิฉะนั้นแล้ว มัคคามัคคญาณคือความรู้ว่าอันไหนเป็นทางและอันไหนไม่ใช่ทางย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ เพราะญาณนี้จะต้องรู้อย่างถูกต้องและแน่นอนว่า อะไรที่ไม่ใช่อารมณ์ของมรรค และอะไรที่เป็นอารมณ์ของมรรคที่แท้จริง เพราะฉะนั้น วิปัสสนาปัญญาที่รู้ว่า โอภาส เป็นต้นนั้นเป็นวิปัสสนูปกิเลส คือ เป็นเครื่องเศร้าหมองของวิปัสสนาต่างหาก ไม่ใช่จริยมรรค ส่วนอารมณ์ที่จะพาไปสู่จริยมรรคอรุณผล และพระนิพพานอย่างแท้จริงนั้น ได้แก่ **นามรูป** ที่เป็นไตรลักษณ์ ซึ่งปรากฏเด่นชัดในขณะแห่งอุทยัพพญาณ เป็นต้นไปเท่านั้น ปัญญาที่รู้เช่นนี้แหละ ชื่อว่า **มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ**^{๑๔๔} ฯ

วิปัสสนูปกิเลสไม่เกิดแก่บุคคล ๓ จำพวก

วิปัสสนูปกิเลสเหล่านี้ ย่อมไม่เกิดแก่บุคคล ๓ จำพวก^{๑๔๕} คือ

^{๑๔๔} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๒๕-๒๖., กัมมัฏฐานสังคหวิภาค : นายวรรณสิทธิ ไวยะเสวี, หน้า ๒๕๓-๒๕๔.

^{๑๔๕} ดูเทียบเคียงในกัมมัฏฐานสังคหวิภาค : นายวรรณสิทธิ ไวยะเสวี, หน้า ๒๕๔-๒๕๕.

๑. พระอริยบุคคล เพราะเป็นผู้ได้เคยผ่านพ้นวิปัสสนูปกิเลสมาแล้ว ย่อมมีความรู้แจ้งชัดว่า ทางไหนเป็นทางถูกและทางไหนเป็นทางผิด สามารถดำเนินไปในทางที่ถูกต้องได้ด้วยตนเองแล้ว และการก้าวสู่มัคควิถีเบื้องต้นใหม่ ย่อมเริ่มก้าวตั้งแต่พลวอุทฺทพพยญาณเป็นต้นไป เพราะฉะนั้น จึงไม่ต้องผ่านวิปัสสนูปกิเลสอีก

๒. ผู้ปฏิบัติผิดจากแนวทางแห่งวิปัสสนา เป็นผู้ที่ไม่สามารถก้าวถึงวิปัสสนาญาณ จึงไม่สามารถบรรลุถึงตรณอุทฺทพพยญาณได้ เพราะฉะนั้น บุคคลเหล่านี้จึงไม่ได้พบกับวิปัสสนูปกิเลสที่แท้จริงได้เช่นเดียวกัน

๓. ผู้มีความเพียรอ่อนเกินไป เพราะความเพียรที่เป็นไปโดยสม่ำเสมอเท่านั้น จึงจะทำให้วิปัสสนูปกิเลสปรากฏขึ้นได้ หมายความว่า บุคคลผู้มีความเพียรอ่อนนั้น ย่อมไม่สามารถปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานให้เข้าถึงตรณอุทฺทพพยญาณได้นั่นเอง

เมื่อวิปัสสนูปกิเลสปรากฏเกิดขึ้นแล้ว พระโยคีบุคคลที่ไม่สมบูรณ์ด้วยสัปปายะ [ในที่นี้หมายถึง กัลยาณมิตร คือ ครูอาจารย์ผู้อุปถัมภ์การปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน] ก็ยากที่จะก้าวล่วงพ้นวิปัสสนูปกิเลสไปได้ เพราะทำให้เกิดความยินดีชอบใจติดใจ หรือเพลิดเพลินหลงใหลอยู่ในวิปัสสนูปกิเลสนั้นเสีย อุปมาเหมือนบุคคลผู้เดินทางไกลและกันดาร เมื่อเดินไปพบศาลาพักร้อนข้างทางเข้า ถ้าไม่มีความอดุสาหะ พยายามแล้ว ย่อมจะแวะเข้าไปพักผ่อนหลับนอนเสีย ไม่เดินทางต่อไป และยินดีพอใจในความสุขสบายแห่งการพักผ่อนหลับนอนนั้น เมื่อเป็นเช่นนั้น การที่จะไปถึงจุดหมายปลายทางนั้น จึงเป็นไปไม่ได้ หรือเกิดความล่าช้าจนเสียการณ ข้อนี้นั้นใด พระโยคีบุคคลผู้ติดใจหลงใหลในวิปัสสนูปกิเลส ก็ฉนั้นเหมือนกัน ย่อมไม่สามารถก้าวพ้นจากวิปัสสนูปกิเลสแล้วยกจิตให้ขึ้นสู่วิปัสสนาญาณชั้นสูงขึ้นไปตามลำดับได้ หรือทำให้เสียเวลาในการเจริญวิปัสสนาไป บางท่านก็ต้องตกอยู่ในภาวะที่เรียกว่า “สายเกินไปเสียแล้ว” ดังนั้นก็มี เพราะฉะนั้น พระโยคีบุคคลจึงต้องมีกัลยาณมิตร คือ ครูอาจารย์ผู้ควบคุมดูแลในการปฏิบัติกัมมัฏฐานหรือผู้สอบอารมณ์กัมมัฏฐานช่วยแนะนำและแก้ไขอารมณ์ให้อยู่เสมอ จึงจะสามารถก้าวล่วงจากวิปัสสนูปกิเลสและก้าวขึ้นสู่วิปัสสนาญาณชั้นที่สูงขึ้นต่อไปได้ ด้วยเหตุนี้ วิปัสสนูปกิเลสจึงเป็นเครื่องเศร้าหมองและเป็นอันตรายของวิปัสสนาญาณ ทั้งเป็น **อัมคคะ** คือ มิใช่หนทางให้

บรรลุลึงมรรคผลนิพพานได้ ส่วนหนทางของวิปัสสนานั้น ได้แก่ การเห็นแจ้งนามรูปโดยความเป็นไตรลักษณ์ เห็นความเกิดขึ้นและความดับไปอย่างเด่นชัดในตรุณอุทัพพญาณนั้นเท่านั้น

วิปัสสนูปกิเลสนี้เกิดขึ้นในขณะแห่งมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิตี คือ ความรู้ความเห็นด้วยปัญญาอันยิ่งว่าทางไหนเป็นหนทางแห่งวิปัสสนาญาณ และทางไหนไม่ใช่หนทางแห่งวิปัสสนาญาณ เมื่อรู้ชัดเช่นนี้แล้ว ย่อมสามารถดำเนินไปสู่หนทางโดยชอบอันมุ่งตรงไปสู่การบรรลุมรรคผลนิพพานได้ เพราะฉะนั้น มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิตีนี้ จึงชื่อว่า **ญาณวินิจฉัย** กล่าวคือ เป็นปัญญาที่ทำหน้าที่พิจารณาวินิจฉัยอารมณ์ระหว่างนามรูปกับวิปัสสนูปกิเลสว่า อารมณ์ใดเป็นนามรูปที่จะนำไปสู่พระนิพพาน อารมณ์ใดเป็นวิปัสสนูปกิเลสที่ไม่ใช่หนทางนำไปสู่พระนิพพาน เมื่อทำการวินิจฉัยอยู่อย่างนี้เนืองๆ ย่อมทำให้ปัญญาญาณมีความบริสุทธิ์หมดจดยิ่งขึ้น จนมีความรู้ความเข้าใจได้อย่างถูกต้องว่า สภาวะอย่างไหนเป็นหนทางแห่งวิปัสสนาญาณและสภาวะอย่างไหนไม่ใช่หนทางแห่งวิปัสสนาญาณ เมื่อรู้ชัดเช่นนี้แล้ว ย่อมสามารถข้ามพ้นจากสภาพของวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ อย่างนั้นไปได้ เมื่อข้ามพ้นได้แล้ว ย่อมถึงสภาวะแห่งวิปัสสนาญาณ ที่เรียกว่า **พลว-อุทัพพญาณ** แปลว่า อุทัพพญาณที่มีกำลังแก่กล้า สามารถก้าวพ้นจากอำนาจของวิปัสสนูปกิเลสได้เด็ดขาดแล้ว ด้วยการทำลายนิกัณตัตถตาในวิปัสสนูปกิเลสเหล่านั้นโดยไม่มีความคิดข้องอยู่อีกเลย เพราะได้ทำการวินิจฉัยจนรู้แน่ชัดว่า วิปัสสนูปกิเลสเหล่านั้นมิใช่หนทางนำไปสู่พระนิพพานเลย เป็นแต่เพียงสังขารธรรมที่เกิดขึ้นแทรกแซงและปิดกั้นทำให้วิปัสสนาญาณเศร้าหมองไปเท่านั้น อุปมาเหมือนบุคคลผู้เดินทางมาถึงทาง ๒ แพร่งแล้วได้ทำการกำหนดวินิจฉัยด้วยปัญญาและอาศัยประสบการณ์ของตนที่ผ่านมามาว่า ทางนี้เป็นทางที่ถูกและมีความปลอดภัย ควรเดินไป ทางนอกนี้เป็นทางที่ผิดและเต็มไปด้วยอันตราย ไม่ควรเดินไป เมื่อทำการวินิจฉัยดังนี้แล้ว จึงมุ่งหน้าเดินไปตามทางที่ถูกตองนั้นข้อนี้ฉันใด พระโยคีบุคคลก็ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อได้ทำการพิจารณาเห็นว่า นามรูปเท่านั้นเป็นหนทางนำไปสู่พระนิพพาน ดังนี้แล้ว จึงใส่ใจกำหนดพิจารณาเฉพาะนามรูปเท่านั้นหรือตั้งใจกำหนดพิจารณาสังขารธรรมที่ประสพพบเห็นทุกอย่างให้เห็นเป็นแต่เพียงนามรูป

เท่านั้น แล้วยกสภาพนามรูปนั้นขึ้นสู่ไตรลักษณ์ โดยการใส่ใจถึงความเกิดและความดับไปของนามรูปนั้นอยู่เนืองๆ ด้วยความพากเพียรพยายามอย่างสม่ำเสมอ พระโยคีบุคคลเช่นนี้ย่อมสามารถก้าวพ้นจากวิปัสสนูปกิเลสไปได้โดยสวัสดิภาพ โดยไม่มีภัยอันตรายแห่งวิปัสสนามาขัดขวางได้

อนึ่ง วิปัสสนูปกิเลสนี้เกิดขึ้นได้ด้วยอำนาจของสมาธิที่มีกำลังมากกว่าวิปัสสนา ในเรื่องของวิปัสสนูปกิเลสนั้นมีความประณีตสุขุมอยู่มีใช้น้อย ย่อมทำให้บุคคลหลงเพลิดเพลिनเป็นเหตุให้เข้าใจผิดคิดไปว่า ตนได้บรรลุคุณวิเศษแล้ว บุคคลที่จะมีความเข้าใจถูกต้องหรือไม่มีความหลงผิดนั้น ย่อมมิได้เฉพาะท่านที่มีความรู้ความเข้าใจในพระปริยัติ โดยถูกต้องในเรื่องวิปัสสนากัมมัฏฐานเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ การดำเนินไปสู่จุดหมายคือพระนิพพานนั้น จึงต้องมีคัมภีร์คณญาณทัสสนวิสุทธิ คือ จะต้องมีความรู้อย่างบริสุทธิหมดจดว่า ธรรมอันนี้เป็นหนทางหรือไม่ใช่หนทางนำไปสู่พระนิพพาน อย่างเด่นชัดแน่นอนเท่านั้น จึงจะดำเนินไปตามหนทางที่ถูกต้องนั้นได้ ถ้ามีฉะนั้นแล้ว ย่อมจะเข้าใจแบบผิดๆ อยู่ นั่นเอง

การจัดธรรมเหล่านี้ว่าเป็นอุปกิเลสของวิปัสสนานั้น ก็เพราะเหตุว่า เมื่อธรรมเหล่านี้เกิดขึ้นแล้ว ย่อมทำให้อารมณ์ของวิปัสสนาคือนามรูปหายไป กล่าวคือ ทำให้พระโยคีบุคคลผู้ไม่รู้เท่าทันความจริง เกิดความหลงไหลพอใจ แล้วไปยึดเอาวิปัสสนูปกิเลสนั้นมาเป็นอารมณ์แทน โดยปล่อยสติจากสภาพแห่งนามรูปที่เป็นไตรลักษณ์ไปเสีย ทำให้การเจริญวิปัสสนานั้นเกิดการหยุดชะงักไป ไม่สามารถดำเนินไปถึงธรรมที่สุดแห่งทุกข์คือพระนิพพานได้ หรือทำให้เกิดความเนิ่นช้าในการที่จะดำเนินไปสู่พระนิพพานนั้น

อนึ่ง วิปัสสนูปกิเลสนี้เป็นที่อาศัยเกิดของ **คาหธรรม ๓** ประการคือ ตัณหา มานะ ทิฏฐิ โดยการยึดถือเป็นอารมณ์และหลงไหลอยู่ในคาหธรรมเหล่านั้น แล้วปล่อยสติจากสภาพแห่งนามรูปที่เป็นไตรลักษณ์นั้นเสีย เพราะฉะนั้น เมื่อจะจำแนกวิปัสสนูปกิเลสอันเป็นวัตถุคือเป็นอารมณ์ของกิเลสที่เป็นตัวคาหธรรม ๓ ประการนั้น ย่อมได้วัตถุคืออารมณ์อันเป็นวิปัสสนูปกิเลส ๓๐ ประการ ได้แก่ ตัณหา ๑๐ มานะ ๑๐ และทิฏฐิ ๑๐ รวมเป็นวิปัสสนูปกิเลสที่เป็นคาหธรรม ๓๐ ประการ

วิปัสสนูปกิเลสเหล่านี้จะหมดไปได้ ก็ต่อเมื่อพระโยคีบุคคลได้กำหนดพิจารณาหรือทำการวินิจฉัยจนรู้แน่ชัดด้วยอำนาจมัคคาคัมมคญาณทัสสนวิสุทธิ ซึ่งเป็นความรู้ที่ประจักษ์ชัดและบริสุทธิ์หมดจดว่า วิปัสสนูปกิเลสเหล่านี้ไม่ใช่หนทางคือไม่ใช่อารมณ์ที่จะนำไปสู่พระนิพพาน ทั้งรู้แน่ชัดว่า หนทางคืออารมณ์ที่ถูกตองนั้น ได้แก่ สภาพแห่งสังขารธรรมที่เป็นนามรูป ซึ่งเป็นอารมณ์ที่ปรากฏแจ้งชัดในขณะแห่งอุทยัพพญาณ กล่าวคือ ความเกิดขึ้นและความดับไปแห่งนามรูปนั่นเอง เมื่อรู้แน่ชัดเช่นนี้แล้ว พระโยคีบุคคลนั้นย่อมพากเพียรพยายามในการยกจิตขึ้นสู่อารมณ์เนื่องๆ โดยการกำหนดรู้นามรูปด้วยสติสัมปชัญญะที่ระลึกรู้เท่าทันสภาพอารมณ์นั้นๆ อันมีสภาพเป็นไตรลักษณ์ ลำดับนั้นอุทยัพพญาณย่อมปรากฏขึ้นอีก ซึ่งอุทยัพพญาณนี้เป็นญาณที่มีกำลังแก่กล้าและปลอดภัยจากวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ประการแล้ว จึงเรียกว่า **พลอุทยัพพญาณ** แปลว่า อุทยัพพญาณที่มีกำลังแก่กล้าเต็มที่แล้ว^{๑๔๖} ๓

ปฏิบัติภาวนาทัสสนวิสุทธิ

ลำดับต่อจากนั้น พระอนุรุธอาจารย์ได้แสดงปฏิบัติภาวนาทัสสนวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์หมดจดเป็นพิเศษแห่งปัญญาที่รู้เห็นว่าเป็นปฏิบัติที่ดำเนินไปสู่พระนิพพานอย่างแน่นอน อันเป็นญาณที่เกิดต่อจากมัคคาคัมมคญาณทัสสนวิสุทธินั้น ดังที่ท่านแสดงไว้ในพระอภิธัมมัตถสังคหะบาลี [ข้อที่ ๑๒] ว่า

[๑๒] ตถา ปริปนถวิมุตตสฺส ปน ตสฺส อุทยพฺพญาณโต ปญฺจาย ยาวานุโลมา
ติลกฺขณํ วิปสฺสนาปรมฺปราย ปฏิปชฺชนตสฺส นว วิปสฺสนาญาณานิ ปฏิปทาญาณทสฺสน
วิสุตฺติ นาม^{๑๔๗} ๓

แปลความว่า

^{๑๔๖} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๒๕-๒๖., กัมมัฏฐานสังคหวิภาค : นายวรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, หน้า ๒๕๙-๒๖๐.

^{๑๔๗} อภ.ส.อ.[บาลี], อ้างแล้ว, หน้า ๕๕-๕๖.

กวีปัสสนาญาณทั้ง ๙ ของพระโยคีบุคคลนั้น ผู้พ้นจากอันตรายแล้วอย่างนั้น ปฏิบัติอยู่ซึ่งไตรลักษณ์ ด้วยความสืบทอดแห่งวิปัสสนา จำเดิมแต่อุทัพพญาณ จนกระทั่งถึงอนุโลมญาณ ชื่อว่า ปฏิปทาญาณทัตถสนวิสุทธิ ฯ

ท่านพระภิกษุอาจารย์ได้อธิบายความหมายของศัพท์แห่งปฏิปทาญาณทัตถสนวิสุทธิไว้ดังต่อไปนี้

บทว่า ยาวานุโลมา แปลว่า จนถึงสัจจานุโลมิกญาณ ฯ

สองบทว่า นว วิปัสสนาญาณานิ ความว่า ญาณเหล่านี้ คือ ญาณที่รู้ความเกิดและความดับของขันธทั้งหลาย ชื่อว่า อุทัพพญาณ ฯ ญาณที่ปล่อยความเกิด เพ่งเพียงความดับ ชื่อว่า ฌักขณญาณ ฯ ญาณที่เพ่งอาการของขันธที่ปรากฏด้วยอำนาจแห่งภังคะ [ความดับ] เป็นของน่ากลัว ดุจบุคคลมองดูอาการของราชสีห์เป็นต้นที่น่ากลัว ฉะนั้น ชื่อว่า ภยญาณ ฯ ญาณที่เพ่งอาการที่เป็นโทษแห่งขันธที่ตนเห็นโดยอาการอันน่ากลัวอย่างนั้น ดุจบุคคลเห็นโทษแห่งเรือนที่ถูกไฟไหม้ ฉะนั้น ชื่อว่า อาทีนวญาณ ฯ ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจความเบื่อหน่ายในขันธซึ่งมีโทษที่ตนเห็นแล้ว ชื่อว่า นิพเพทยญาณ [นิพพิททาญาณ] ฯ ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจความเป็นผู้ต้องการจะพ้นไปจากธรรมที่เป็นไปใน ๓ ภูมินั้นๆ เหมือนสัตว์มีปลาเป็นต้น ต้องการจะพ้นจากเครื่องดัก มีข่ายเป็นต้น ฉะนั้น ชื่อว่า มุญจิจุกัมมตาญาณ ฯ ญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจการพิจารณาบ่อยๆ ในขันธ แม้ที่มีโทษอันตนเห็นแล้ว เพื่อยังอุปายแห่งการพ้นให้ถึงพร้อม [ให้สำเร็จ] ดุจนางนกสมุทร [นกกาน้ำ] ฉะนั้น ชื่อว่า ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ [ปฏิสังขาญาณ] ฯ ญาณที่เป็นไปโดยอาการคือเพิกเฉยในสังขารทั้งหลายเหล่านั้น ซึ่งมีโทษที่ตนเห็นแล้ว เหมือนบุรุษมีภรรยาที่ตนหย่าขาดแล้ว ฉะนั้น ชื่อว่า สังขารูปেকชาญาณ ฯ ญาณที่ ๙ กล่าวคือ สัจจานุโลมิกญาณ ที่เป็นไปในมัคควิถีก่อนโคตรภูญาณ โดยอนุโลมแก่วิปัสสนาญาณ ๘ ที่เป็นไปแล้วในหนหลัง เพราะมีอนิจจลักษณะเป็นต้นเป็นอารมณ์ และแก่วิธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ที่จะพึงบรรลู่ในขณะแห่งมรรคในเบื้องต้น ชื่อว่า อนุโลมญาณ ฯ สิริรวมเป็นวิปัสสนาญาณ ๙ ประการ ชื่อว่า ปฏิปทาญาณทัตถสนวิสุทธิ เพราะเป็นปฏิปทาแห่งความบริสุทธิ์ของ

ญาณทัสสนะ โดยอรรถว่า รู้ไตรลักษณ์ โดยอรรถว่า เห็นโดยประจักษ์ และเพราะบริสุทธิ์จากธรรมที่เป็นข้าศึก^{๑๔๘} ฯ

อธิบายขยายความตามนัยแห่งอรรถกถาและฎีกาดังต่อไปนี้

ปฏิบัติภาวนาทัสสนวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งปัญญาที่รู้ในข้อปฏิบัติที่จะดำเนินไปสู่พระนิพพานได้โดยถูกต้องและแน่นอนแล้ว องค์ธรรมได้แก่ **ปัญญาเจตสิก** ที่ประกอบกับมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ ขณะที่พิจารณานามรูปโดยความเป็นไตรลักษณ์ เพราะฉะนั้น ปฏิบัติภาวนาทัสสนวิสุทธินี้จึงสงเคราะห์เข้าในญาณ ๑๖ ได้ ๙ ญาณ คือ

๑] พลวอุทยัพพญาณ	๒] ภังคญาณ
๓] ภยตูปัฏฐานญาณ [ภยญาณ]	๔] อาทีนวญาณ
๕] นิพพิทาญาณ	๖] มุญจิตุกัมมตาญาณ
๗] ปฏิสังขยาญาณ	๘] สังขารูปেকขาญาณ
๙] อนุกโลมญาณ	

วิปัสสนาญาณทั้ง ๙ นี้เป็นวิปัสสนาญาณโดยตรง หมายความว่า นับตั้งแต่พลวอุทยัพพญาณ คือ ปัญญาที่รู้เห็นนามรูปเกิดดับอย่างชัดเจน เห็นสภาพไตรลักษณ์ของนามรูปโดยแจ้งชัด และเป็นญาณที่สามารถข้ามพ้นวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ประการได้แล้วเป็นต้นไป จนถึงอนุกโลมญาณ หรือที่เรียกว่า **สัจจานุกโลมิกญาณ** คือ ญาณที่น้อมไปสู่ความรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ จึงเป็นวิปัสสนาญาณที่ได้รู้เห็นสภาพแห่งนามรูปโดยความเป็นไตรลักษณ์อย่างเด่นชัดโดยภาวนามยปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งภาวนาอย่างแท้จริง เพราะได้ผ่านพ้นจากสุตมยปัญญาและจินตมยปัญญา อันเป็นปัญญาที่เกิดจากการฟัง การศึกษา และปัญญาที่เกิดจากการคิดพิจารณาเทียบเคียงเป็นต้นแล้ว พร้อมกับได้รู้เห็นสภาพไตรลักษณ์แห่งนามรูปโดยประจักษ์แจ้ง และมีความมั่นใจว่าสภาพแห่งนามรูปนี้เท่านั้น ที่จะเป็นแนวทางคือเป็นอารมณ์นำไปสู่พระนิพพานได้ อย่างอื่นไม่ใช่ เมื่อรู้ชัดเช่นนี้แล้ว จึงมุ่งดำเนินไปสู่พระนิพพานได้อย่างเดียวโดยถูกต้อง ฯ

^{๑๔๘} อภ.ฎี.ไทย], อ่างแล้ว, หน้า ๔๓๐-๔๓๒.

อนึ่ง วิปัสสนาญาณทั้ง ๙ นี้ เป็นการปฏิบัติเพื่อทำลายวิปัสสาธรรมทั้งปวง มี
อัตตวิปัสสา เป็นต้น และในที่สุด ย่อมให้เข้าถึงความพ้นทุกข์ได้อย่างแน่นอน จึงได้ชื่อว่า
ปฏิบัติภาวนาญาณทัสสนวิสุทธิ ฯ

อีกนัยหนึ่ง อุปกิเลส นั้น เรียกว่า **ปริพันธะ** แปลว่า เป็นภัยหรือเป็นศัตรูของ
วิปัสสนากัมมัญฐาน ตามวจนัตถะศัพท์ว่า **ปริพนฺธนฺติ = ปริพนฺธา** แปลความว่า อุปกิเลส
๑๐ ประการนี้ เป็นต้นเหตุให้ทำลายลำดับแห่งปฏิบัติ กล่าวคือ ทำให้วิปัสสนาจิตนั้นหลุด
ไปจากอารมณ์ของวิปัสสนาคือนามรูป เพราะไปยึดเอาตัววิปัสสนูปกิเลสมาเป็นอารมณ์
แทน และยินดีติดใจพอใจหรือหลงใหลอยู่ในวิปัสสนูปกิเลสเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ จึง
เรียกว่า **ปริพันธะ** พระโยคีบุคคลที่พ้นจากอุปกิเลสโดยเด็ดขาดแล้วนั้นแหละ ท่านเรียกว่า
ปริพันธวิมุตตบุคคล ซึ่งเป็นผู้ที่วิปัสสนูปกิเลสไม่สามารถเข้ามาทำอันตรายได้อีก ด้วย
เหตุนี้ ปฏิบัติภาวนาญาณทัสสนวิสุทธินี้ จึงหมายเอาปฏิบัติที่เป็นลำดับ คือ ตั้งแต่พลว
อุทฺทปฺพยญาณจนถึงอนุโลมญาณ ตามลำดับแห่งวิปัสสนาญาณ ๙ ดังที่ได้แสดงมาแล้ว^{๑๔๙}

ญาณทัสสนวิสุทธิ

ลำดับต่อนั้น พระอนุรุทธาจารย์ได้แสดงญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์
หมดจดเป็นพิเศษแห่งปัญญาที่รู้เห็นแจ้งอริยสัจ ๔ ด้วยอำนาจปัจจกขลิตี คือ
ความเห็นโดยถูกต้องและประจักษ์แจ้ง อันเป็นวิสุทธิข้อสุดท้าย ซึ่งเกิดต่อจากปฏิบัติ
ญาณทัสสนวิสุทธิ ดังที่ท่านแสดงไว้ในพระอภิธัมมัตถสังคหะบาลี [ข้อที่๑๓] ว่า

[๑๓] ตสฺเสว ปฏิปชฺชนตสฺส ปน วิปสฺสนาปริปากมามม อิทานิ อปฺปนา
อุปฺปชฺชิสฺสตีติ ภวํคํ โวจฉินฺทิตฺวา อุปฺปนฺนมนโทวาราวชฺชานนฺตรํ เทว ตีณิ
วิปสฺสนาจิตฺตานิ ยงฺกิลฺลจิ อนิจฺจาติลกฺขณมารพฺภ ปริกมฺโมปจารานุโลมนาเมน
ปวตฺตนฺติ^{๑๕๐} ฯ

แปลความว่า

^{๑๔๙} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัญฐานที่ปนี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๒๖.

^{๑๕๐} อภ.ส.อ.[บาลี], อ่างแล้ว, หน้า ๕๖.

ก็เมื่อพระโยคีบุคคลนั้นปฏิบัติอยู่อย่างนี้ วิปัสสนาจิต ๒-๓ ดวง บรรลุลักษณะ มีอนิจจลักษณะเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมเป็นไปโดยชื่อว่า บริกรรม อุปจาระ และ อนุโลม ในลำดับแห่งมโนทวาราวชชนะ ซึ่งอาศัยความแก่งออบแห่งวิปัสสนา [คือสังขารูปก ขาณฺณ] ตัดภวังค์ขาดลงแล้ว เกิดขึ้นในขณะที่จะพึงกล่าวว่า อัปฺปนาจกฺกเกิดในบัดนี้ [คือ จกฺกสำเร็จด้วยบริกรรม อุปจาระ อนุโลม] ฯ

ท่านพระภูิกายาจารย์ได้อธิบายความหมายแห่งศัพท์ของญาณทัสสนวิสุทธิไว้ดังต่อไปนี้ ความแก่งออบแห่งวิปัสสนาญาณ คือ **สังขารูปกขาณฺณ** มาถึง ได้แก่ อาศัย สังขารูปกขาณฺณนั้น ฯ

คำว่า **อิทานิ อปฺปนา อุปฺปชฺชิสฺสตี** มีความว่า ในขณะที่ควรกล่าวว่า บัดนี้ โลกุตตรมรรค กล่าวคือ อัปฺปนาจกฺกเกิดขึ้น ฯ

บทว่า **ยงฺกิญฺจิ** ได้แก่ บรรดาลักษณะ ๓ อย่าง ที่สังขารูปกขาณฺณกำหนด [ถือเอา] ลักษณะอันหนึ่ง ชื่อว่า ลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่ง^{๓๕๑} ฯ

อธิบายขยายเนื้อความตามนัยแห่งอรรถกถาและฎีกาดังต่อไปนี้

ญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งปัญญาที่รู้แจ้งแทงตลอดใน อริยสัจ ๔ โดยบริบูรณ์ องค์ธรรมได้แก่ **ปัญญาเจตสิก** ที่ประกอบในมัคคจิต ๔ ผลจิต ๔ ซึ่งมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ และญาณทัสสนวิสุทธินี้ส่งเคราะห์เข้าในญาณ ๑๖ ได้ ๔ ญาณ คือ ตั้งแต่ญาณที่ ๑๓ ถึงญาณที่ ๑๖ ได้แก่ โคตรภูญาณ มัคคญาณ ผลญาณ และปัจจุเวกขณะญาณ

คำว่า **ญาณทัสสนวิสุทธิ** เมื่อแยกบทแล้วได้ ๓ บท คือ **ญาณ+ทัสสน+วิสุทธิ**

ญาณ แปลว่า ความรู้

ทัสสน แปลว่า ความเห็น

วิสุทธิ แปลว่า ความบริสุทธิ์หมดจด

รวมทั้ง ๓ บทเข้าด้วยกันแล้ว เป็น **ญาณทัสสนวิสุทธิ** แปลว่า ปัญญาที่บริสุทธิ์ด้วยความรู้ความเห็นที่ถูกต้อง ดังแสดงวจนัตถะต่อไปนี้

^{๓๕๑} อภิ.ฎิ.ไทย, อ่างแล้ว, หน้า ๔๓๒.

๑. จตุสจจ ขานาตีติ = ญาณ แปลความว่า ธรรมชาติโดย้อมรู้ซึ่งอริยสัจจะ ๔ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า ญาณะ

๒. ปจจกขโต ปสสตีติ = ทสสน แปลความว่า ธรรมชาติโดย้อมเห็นพระนิพพาน โดยประจักษ์แจ้ง เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า ทสสนะ

๓. กิเลสมลโต วิสุขมตีติ = วิสุทธิ แปลความว่า ธรรมชาติโดย้อมบริสุทธิหมดจดจากมลทินคือกิเลส เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า วิสุทธิ

อธิบายความว่า ญาณทสสนวิสุทธิ นี้ เป็นอริยมรรคญาณที่สามารถเห็นพระนิพพานได้เหมือนกับเห็นด้วยตา เพราะเหตุนี้ จึงได้ชื่อว่า ญาณทสสนะ

คำว่า ทสสนะ นี้ เป็นศัพท์ที่ใช้ทางตาโดยตรง ดังบาลีที่ว่า ปจจกขโต ปสสตี แปลว่า เห็นทันตา หรือเห็นโดยประจักษ์แจ้งด้วยตา บางทีก็แปลว่า ในชาตินี้ก็ได้ แต่ความจริงแล้ว การเห็นพระนิพพานนั้น หาได้เห็นด้วยตาไม่ เพราะพระนิพพานไม่ใช่เป็นวัตถุหรือสิ่งของอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่จะปรากฏเป็นบ้านเป็นเมือง หรือเป็นสัตว์เป็นบุคคลตัวตนอย่างใดอย่างหนึ่งแต่ประการใด เพราะเป็นเพียงสภาวะแห่งอัมมารมณเฑาะนั้น เพราะฉะนั้น การเห็นพระนิพพานนั้น จึงเป็นการเห็นด้วยใจ คือ ได้เห็นประจักษ์แจ้งหรือได้รู้แจ้งชัดด้วยปัญญาญาณ เหมือนกับตาเห็น ฉะนั้น

ญาณทสสนวิสุทธินี้เป็นโลกุตตรปัญญา ส่วนวิสุทธิข้อที่ ๑ ถึงข้อที่ ๖ นั้น ยังเป็นโลกียปัญญา เฉพาะปัจจเวกขณญาณที่พิจารณาอารมณ์ ๑๙ ประการนั้น เป็นโลกียปัญญา แต่สงเคราะห์เข้าในญาณทสสนวิสุทธินี้ เพราะเหตุว่า ปัจจเวกขณญาณนั้น มีการพิจารณา มรรค ผล นิพพาน ซึ่งเป็นโลกุตตรธรรมเป็นอารมณ์ด้วยนั่นเอง^{๑๕๖}

สรุปวิสุทธิ ๗

๑. สิลวิสุทธิ ได้แก่ จตุปาริสุทธิศีล คือ ศีลที่เป็นบาทแก้วปัสสนาญาณ หรือศีลที่เป็นไปในอารมณ์ของสติปัฏฐาน ซึ่งเป็นศีลที่สงเคราะห์ด้วยมรรคมองค์ ๘

^{๑๕๖} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๒๙.

๒. จิตตวิสุทธิ ได้แก่ สมาธิ ๓ ประการคือ ขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิ อัปปนาสมาธิ ที่เป็นบาทแห่งวิปัสสนา

๓.-๖. ทิณฺฐวิสุทธิ กังขาวิตรณวิสุทธิ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ เป็นวิปัสสนาญาณที่เป็นโลกียปัญญา

๗. ญาณทัสสนวิสุทธิ เป็นโลกุตตรปัญญา

ยอดแห่งวิปัสสนาญาณ

พระอนุรุทธาจารย์ได้แสดงยอดแห่งวิปัสสนา คือ สิบแปดตวิปัสสนา ไว้ในพระอภิธัมมัตถสังคหะบาลี [ข้อที่ ๑๔] ว่า

[๑๔] ยะ วิปัสสนา สิบแปดตา สานุโลมา สงฺขารุเปกขา วุฏฺฐานคามินีวิปัสสนา ติ วุจฺจติ^{๑๕๓} ฯ

แปลความว่า

วิปัสสนาใด ถึงยอดสุด วิปัสสนานั้น ท่านเรียกว่า สานุโลม เรียกว่า สงฺขารุเปกขา และเรียกว่า วุฏฺฐานคามินีวิปัสสนา ฯ

ท่านพระภูิกายจารย์ได้อธิบายขยายเนื้อความแห่งสิบแปดตวิปัสสนาไว้ดังต่อไปนี้

วิปัสสนาญาณใด ถึงยอด [สิกขาปัตตะ] โดยถึงที่สุดแห่งวิปัสสนา วิปัสสนาญาณนั้น ท่านเรียกว่า สานุโลมา เพราะเป็นไปกับด้วยอนุโลมญาณ ฯ

วิปัสสนาญาณนั้นนั่นแล ท่านเรียกชื่อว่า สงฺขารุเปกขาญาณ เพราะวางเฉยในสังขารธรรมทั้งหลาย และท่านเรียกชื่อว่า วุฏฺฐานคามินี เพราะดำเนินไปถึงมรรคกล่าวคือทางออก เพราะออกไปจากอบายเป็นต้น และเพราะออกจากนิमितคือสังขารตามสมควร^{๑๕๔} ฯ

^{๑๕๓} อภิ.อ.[บาลี], อ่างแล้ว, หน้า ๕๖.

^{๑๕๔} อภิ.ฎี.[ไทย], อ่างแล้ว, หน้า ๔๓๒-๔๓๓.

ปัจจเวกขณญาณในญาณทัสสนวิสุทธิ

พระอนุรุธธำรงได้กล่าวถึงปัจจเวกขณญาณ คือ วิปัสสนาญาณที่ ๑๖ ซึ่งเป็นญาณที่ทำหน้าที่พิจารณาสภาพปรมาัตถธรรมหลังจากบรรลุมรรคผลแล้ว และเป็นวิปัสสนาญาณที่จัดอยู่ในญาณทัสสนวิสุทธิด้วย ดังที่ท่านได้แสดงไว้ในพระอภิธัมมัตถสังคหะบาลี [ข้อที่ ๑๕] ว่า

[๑๕] ตโต ปรี โคตรภูจิตตํ นิพพานมัลลปิตวา ปุณฺณชฌโคตตมภิกขวนตมรีย
โคตตมภิกขุโณตตญจ ปวตฺตติ^{๑๕๕} ฯ

แปลความว่า

เบื้องหน้าแต่นั้น โคตรภูจิตตํ หน่วงพระนิพพานเป็นอารมณ์ ครอบจำโคตรปุณฺณชฌเสีย และอย่างขึ้นสู่โคตรพระอริยบุคคลแล้ว ย่อมเป็นไป ฯ

ส่วนท่านพระภิกษุธำรงได้กล่าวถึงปัจจเวกขณญาณไว้เพียงสั้นๆ ดังต่อไปนี้

บทว่า **ปัจจเวกขณญาณานิ** ได้แก่ ญาณที่เป็นกามาวจรมีมรรคและผลเป็นต้นเป็นอารมณ์ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายเอาตรัสไว้ว่า เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ความรู้ว่า จิตหลุดพ้นแล้ว ย่อมมี ดังนี้^{๑๕๖} ฯ

อำนาจแห่งมัคคญาณ

พระอนุรุธธำรงได้แสดงอำนาจแห่งมัคคญาณไว้ในพระอภิธัมมัตถสังคหะบาลี [ข้อที่ ๑๖] ว่า

[๑๖] ตสฺसानนฺตรเมว มคฺโค ทุกฺขสจฺจํ ปรีชานนฺโต สมฺมตฺยสจฺจํ ปชฺชนฺโต
นโรธสจฺจํ สจฺฉิกโรนฺโต มคฺคสจฺจภาวนาเวสน อปฺปนาวิถิโมตฺตติ^{๑๕๗} ฯ

แปลความว่า

^{๑๕๕} อภิ.อ.[บาลี], อ้างแล้ว, หน้า ๕๖.

^{๑๕๖} ฉบับพม่าและสีหล เป็น กามจาโร ฯ

^{๑๕๗} อภิ.อ.[บาลี], อ้างแล้ว, หน้า ๕๖.

ในลำดับแห่งโคตรภูจินั้น มรรค^{๑๕๘} กำหนดรู้ทุกขสังขละ สมุทัยสังขละ ทำนิโรธสังขละให้แจ้ง หยั่งลงสู่อัปปนาวิถี ด้วยอำนาจการเจริญมัคคสังขละ ฯ

ส่วนท่านพระภูิกายาจารย์ได้อธิบายความหมายของศัพท์แห่งมัคคญาณไว้ดังต่อไปนี้

บทว่า อภิสมโณโต คือ บรรลุถึง ฯ

บทว่า ปริชานนโต คือ กำหนดรู้ว่า ทุกข์นี้เท่านั้น ไม่หย่อนและยิ่งกว่านี้ไปได้ [ไม่มีหย่อนหรือยิ่งกว่าทุกข์นี้ไปได้] ฯ

บทว่า สจฺฉิกโรนโต ได้แก่ กระทำให้ประจักษ์ ด้วยอำนาจการกระทำให้เป็นอารมณ์ ฯ

บทว่า มคฺคสจฺจภาวนาเสน ได้แก่ ด้วยอำนาจแห่งการให้สังขละที่ ๔ กล่าวคือ มัคคสังขละ ที่เรียกว่า องค์มรรค อันสัมปยุตต์เจริญ [โดยฐาน] เป็นปัจจัยมีสหชาติปัจจัย เป็นต้น ฯ

การที่มีมัคคญาณดวงเดียวเท่านั้นทำกิจ ๔ อย่างให้สำเร็จได้ บัณฑิตควรรับรองด้วยข้ออุปมาแห่งดวงประทีป เพราะแสดงกิจ ๔ อย่าง มีการไหม้ไส้เป็นต้นแห่งประทีปเป็นอาทิ และเพราะพระบาลีที่มาเป็นต้นว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดเห็นทุกข์^{๑๕๙} ฯ

มรรคชื่อว่า ญาณทัสสนวิสุทธิ เพราะรู้ เพราะกระทำการพิจารณาสังขละ ๔ และเพราะบริสุทธิ์หมดจดจากมลทินคือกิเลส ฯ

บทว่า เอตล คือ ในวิปัสสนากัมมฐานนี้^{๑๖๐} ฯ

การสิ้นสุดลงแห่งมัคควิถี

พระอนุรุธาจารย์ได้แสดงการสิ้นสุดลงแห่งมัคควิถีไว้ในพระอภิธัมมัตถสังคหะบาลี [ข้อที่ ๑๗] ว่า

^{๑๕๘} อีกนัยหนึ่งว่า มรรคย่อมหยั่งลงสู่อัปปนาวิถี ด้วยอำนาจที่กำหนดรู้ทุกขสังขละ สมุทัยสังขละ ทำนิโรธสังขละให้แจ้ง เจริญมัคคสังขละ ฯ

^{๑๕๙} สัมมหาร. ๑๘/๕๔๗.

^{๑๖๐} อภิ. ฎี. [ไทย], อ้างแล้ว, หน้า ๔๓๒-๔๓๓.

[๑๗] ตโต ปริ เทว ตีณิ ผลจิตตานิ ปวตติตวา นิรุชฌนติ ฯ ตโต ปริ ภาวคปาโต ว โหติ^{๑๖๑} ฯ

แปลความว่า

ต่อจากนั้น ผลจิต ๒-๓ ดวง เป็นไปแล้วก็ดับลง ฯ ต่อจากนั้น ก็เป็นภวังคบาท [จิต ตกภวังค์] แล ฯ

ฝ่ายท่านพระภิกษุอาจารย์ได้แสดงการสิ้นสุดแห่งมัคควิถีไว้โดยสังเขปดังต่อไปนี้

หลายบทว่า เทว ตีณิ ผลจิตตานิ ปวตติตวา ความว่า ผลจิต^{๑๖๒} ๒ หรือ ๓ ดวง เป็นไปแล้วในสันดานแม้ที่มีกิเลสถูกตัดขาดแล้ว ตามสมควรแก่ความเกิดขึ้นของมรรค โดยเป็นธรรมชาติระงับดับความเร่าร้อน ดุจน้ำที่บุคคลเอาหม้อเทราดสถานที่ที่น้ำไฟ ออกไปแล้ว เพื่อต้องการให้ความร้อนดับไป ฉะนั้น ฯ มีคำอธิบายว่า เพราะความเป็นไป แห่งผลจิตเหล่านั้น^{๑๖๓} ฯ

ภูมิแห่งปัจจเวกขณญาณ

พระอนุรุธอาจารย์ได้แสดงภูมิแห่งปัจจเวกขณญาณไว้ในพระอภิธัมมัตถสังคหะบาลี [ข้อที่ ๑๘] ว่า

[๑๘] ปุน ภาวคํ ปน วิจฉินทิตวา ปจฺจเวกฺขณญาณานิ ปวตฺตนฺติ ฯ

มคคํ ผลญจ นิพพานํ

ปจฺจเวกฺขติ ปณฺธิโต

ปทีเน เกฺลเส เสเส จ

ปจฺจเวกฺขติ วา น วา^{๑๖๔} ฯ

แปลความว่า

ส่วนปัจจเวกขณญาณทั้งหลาย ตัดภวังค์ขาดแล้ว ย่อมเป็นไปอีก ฯ

^{๑๖๑} อภิ.อ.[บาลี], อ่างแล้ว, หน้า ๕๖.

^{๑๖๒} โดยอนุโลมปาฐะอภิธัมมัตถสังคหะฉบับพม่าและสีหล จึงแปลอีกนัยหนึ่งว่า “เพราะผลจิต ๒ หรือ ๓ ดวงเป็นไป.... โดยเป็นธรรมชาติ...” ให้สมกับคำอธิบายต่อไปที่ว่า เตสํ ปวตติตวา ฯ

^{๑๖๓} อภิ.ฎี.[ไทย], อ่างแล้ว, หน้า ๔๓๒-๔๓๓.

^{๑๖๔} อภิ.อ.[บาลี], อ่างแล้ว, หน้า ๕๖.

“บัณฑิต [พระอริยบุคคล] ย่อมพิจารณามรรค ผล และนิพพาน [ส่วน]

กิเลสที่ละได้แล้ว และกิเลสที่ยังเหลืออยู่ พิจารณาก็มี ไม่พิจารณาก็มี ฯ

ฝ่ายท่านพระภูิกายาจารย์ได้แสดงภูมิแห่งปัจจเวกขณญาณไว้ดังต่อไปนี้

บัดนี้ เพื่อจะแสดงภูมิแห่งปัจจเวกขณญาณ ท่านอาจารย์ [พระอนุรุทธาจารย์] จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า **มคฺคํ ผลญจ** ฯ บรรดามรรคเป็นต้นเหล่านั้น บัณฑิตย่อมพิจารณามรรคว่า เรามาแล้วด้วยมรรคนี้นี้ ฯ ในลำดับแห่งการพิจารณามรรคนั้น ย่อมพิจารณาผลของมรรคนั้นว่า อานิสงส์ข้อนี้ เราได้แล้ว ฯ ในลำดับแห่งการพิจารณาผลนั้น ย่อมพิจารณานิพพานว่า ธรรมข้อนี้ เรากระทำให้แจ้งแล้วโดยอารมณ์ ฯ ในลำดับที่พิจารณานิพพานนั้น ย่อมพิจารณากิเลสที่ละได้แล้วว่า กิเลสเหล่านี้เราละได้แล้ว ฯ พิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่ว่า กิเลสเหล่านี้ยังเหลืออยู่แก่เรา ฯ

บทว่า **ปัจจเวกขติ วา น วา** ความว่า พระเสขะบางท่านก็พิจารณา บางท่านก็ไม่ได้พิจารณา ฯ อธิบายความว่า ในการพิจารณากิเลสที่ละได้แล้วและกิเลสที่ยังเหลืออยู่นั้น เป็นเรื่องตามแต่ท่านประสงค์ ฯ จริงอย่างนั้น เจ้าศากยะพระนามว่า มหานามะ ทูลถามสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าถึงกิเลสที่ยังละไม่ได้ว่า ธรรมอะไรหนอในภายใน ที่ข้าพระองค์ยังละไม่ได้ พระพุทธเจ้าข้า ฯ

แต่สำหรับพระอรหันต์ทั้งหลายไม่มีการพิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่ เพราะกิเลสทั้งหลายท่านละได้หมดแล้ว ฯ เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบว่ ปัจจเวกขณญาณมี ๑๙ คือ พระเสขะ ๓ จำพวก มีปัจจเวกขณญาณ ๑๕ [บุคคลละ ๕ อย่าง] พระอรหันต์มีปัจจเวกขณญาณ ๔ อย่าง^{๑๖๕} ฯ

คาถาสรุปฏิสุทธิ ๗

พระอนุรุทธาจารย์ได้แสดงคาถาสรุปฏิสุทธิ ๗ ตามที่ได้กล่าวมาแล้ว ไว้ในอภิธัมมัตถสังคหะบาลี [ข้อที่ ๑๙] ว่า

^{๑๖๕} อภิ.ฎี.ไทย, อ่างแล้ว, หน้า ๔๓๓-๔๓๔.

[๑๙] ฉพพิสุทธิกกเมเนว ภาเวตพุโพ จตฺพุพิโ
 ฌาณทสสนวิสฺสทฺธิ นาม มคฺโค ปวฺจจติ ฯ
 อยเมตถ วิสฺสทฺธิเกโท^{๑๖๖} ฯ

แปลความว่า

มรรคทั้ง ๔ ที่พระอริยบุคคลเจริญตามลำดับแห่งวิสฺสทฺธิ ๖ ดังกล่าว
 มาแล้วนี้ ท่านเรียกชื่อว่า ฌาณทสสนวิสฺสทฺธิ ฯ”

นี่เป็นความต่างแห่งวิสฺสทฺธิ ในอธิการว่าด้วยวิสฺสทฺธินี้ ฯ

ส่วนท่านพระภิกษุอาจารย์ได้แสดงความหมายแห่งคาถาสรุปวิสฺสทฺธิ ๗ ไว้แต่เพียงสังเขป
 ดังต่อไปนี้

บทว่า ฉพพิสุทธิกกเมเนว มีความว่า ตามลำดับแห่งวิสฺสทฺธิ ๖ เหล่านี้ คือ วิสฺสทฺธิ ๒ ที่
 เป็นมูลฐาน ด้วยอำนาจแห่งศีลวิสฺสทฺธิและจิตตวิสฺสทฺธิ และวิสฺสทฺธิ ๔ ที่เป็นโครงร่าง ด้วย
 อำนาจแห่งทวิวิสฺสทฺธิเป็นต้น [จนถึงปฏิบัติภาวนาทสสนวิสฺสทฺธิ]^{๑๖๗} ฯ

กิจของวิโมกขมุข ๓

พระอนุรุธาจารย์ได้แสดงกิจคือหน้าที่ในการละกิเลสของวิโมกขมุข ๓ ประการไว้
 ในพระอภิธัมมัตถสังคหะบาลี [ข้อที่ ๒๐] ว่า

[๒๐] ตตฺถ อนตฺตานุปสฺสนา อตฺตาทินิเวสํ มุญฺจนฺตี สฺสญฺญตานุปสฺสนา นาม
 วิโมกฺขมุขํ โหติ ฯ อนิจฺจานุปสฺสนา วิปลาสนิमित्तํ มุญฺจนฺตี อนิมิตฺตานุปสฺสนา นาม
 วิโมกฺขมุขํ โหติ ฯ ทุกฺขานุปสฺสนา ตณฺหาปณฺธิ มุญฺจนฺตี อปฺปณฺหิตานุปสฺสนา นาม
 วิโมกฺขมุขํ โหติ^{๑๖๘} ฯ

แปลความว่า

^{๑๖๖} อภิ.อ.[บาลี], อ้างแล้ว, หน้า ๕๖.

^{๑๖๗} อภิ.ฐี.[ไทย], อ้างแล้ว, หน้า ๔๓๓-๔๓๔.

^{๑๖๘} อภิ.อ.[บาลี], อ้างแล้ว, หน้า ๕๖-๕๗.

อนัตตานุปัสสนา [การพิจารณาเห็นว่าไม่ใช่ตัวตน] ที่กล่าวไว้ในอุทเทสนั้น ละ
อตฺตาทินิเวส [ความยึดมั่นว่าเป็นตัวตน] เสียได้ ชื่อว่า **สุญญตานุปัสสนา** [การพิจารณา
 เห็นโดยความเป็นของว่างเปล่า] จัดเป็นวิโมกขมุข [ทางพ้น] อย่างหนึ่ง ฯ **อนิจจานุ-**
ปัสสนา [การพิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง] ละ**วิปัสสณานิमित** [เครื่องหมายให้
 เข้าใจผิด] เสียได้ ชื่อว่า **อนิมิตตานุปัสสนา** [การพิจารณาเห็นโดยไม่มีเครื่องหมาย]
 จัดเป็นวิโมกขมุข อย่างหนึ่ง ฯ **ทุกขานุปัสสนา** [การพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์] ละ
ตัณหาปณิธิ [ความตั้งลงหรือความมุ่งมาดคือตัณหา] เสียได้ ชื่อว่า **อัปปณิหิตานุปัสสนา**
 [การพิจารณาเห็นโดยไม่มีที่ตั้งลงแห่งตัณหา] จัดเป็น วิโมกขมุข อย่างหนึ่ง ฯ

ฝ่ายท่านพระภิกษุจารย์ได้แสดงภูมิแห่งวิโมกขมุข ๓ ประการไว้ดังต่อไปนี้

บทว่า **ตตถ** คือ [อนัตตานุปัสสนาที่กล่าวไว้] ในอุทเทสนั้น ฯ

อนุปัสสนาที่เป็นไปว่า มิใช่อตฺตา [ตัวตน] นั้นแล ปล่อยวางความยึดมั่นในสังขาร
 ทั้งหลายว่าเป็นอตฺตา [ตัวตน] คือ ความยึดมั่น ได้แก่ ความถือมั่นอย่างนี้ว่า อตฺตา [ตัวตน]
 เรานี้แหละ เป็นผู้กระทำความกรรมและเป็นผู้ส่วยผลของกรรม ดังนี้ ชื่อว่า **สุญญตานุปัสสนา**
 เพราะความเห็นโดยอาการคือว่างจากอตฺตา [ตัวตน] เป็น**วิโมกข มุข** [ทางแห่งความหลุด
 พ้น] คือ เป็นประตูแห่งมรรคผลที่เป็นโลกุตตระกล่าวคือวิโมกข์ ด้วยอำนาจความพ้นไป
 จากธรรมที่เป็นข้าศึก ฯ สัมพันธ์ความว่า อนุปัสสนาที่เป็นไปในสังขารทั้งหลายว่าไม่เที่ยง
 ปล่อยวางคือละ**วิปัสสณานิमित** ที่เรียกว่า **สัญญาวิปัสสาส จิตตวิปัสสาส และทิฏฐิ-**
วิปัสสาส ซึ่งเป็นไปในสังขารที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง ชื่อว่า **อนิมิตตานุปัสสนา** เพราะตามเห็น
 อาการที่เว้นจากนิमितคือวิปัสสาส จัดเป็น วิโมกขมุข ฯ อนุปัสสนาที่เป็นไปว่าเป็นทุกข์
 ปล่อยวางปณิธิคือตัณหา ได้แก่ ความปรารถนาคือตัณหา ที่เรียกว่า กามตัณหา และ
 ภวตัณหา ที่เป็นไปในสังขารทั้งหลาย โดยนัยเป็นต้นว่า สิ่งนี้ของเรา ความสุขนี้ของเรา คือ
 สละเสียโดยเห็นอาการที่เป็นทุกข์ ดังนี้ ชื่อว่า **อัปปณิหิตานุปัสสนา** เพราะตามเห็นอาการ
 ที่เว้นจากความปรารถนา จัดเป็นวิโมกขมุขอย่างหนึ่ง^{๑๖๙} ฯ

^{๑๖๙} อภ.วิ.ฎ.,อ้างแล้ว, หน้า ๔๓๖.

เพราะฉะนั้น มรรคย่อมมีชื่อ ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งทางที่เป็นเหตุมาแห่งวิปัสสนา กล่าวคือ ถ้าภูฐานคามินีวิปัสสนาเห็นแจ้งโดยความเป็นอนัตตา มรรคย่อมได้ชื่อว่า **สญญตวิโมกข์** ถ้าภูฐานคามินีวิปัสสนาเห็นแจ้งโดยความเป็นของไม่เที่ยง มรรคย่อมได้ชื่อว่า **อนิมิตตวิโมกข์** และถ้าภูฐานคามินีวิปัสสนาเห็นแจ้งโดยความเป็นทุกข์ มรรคย่อมได้ชื่อว่า **อัปปณิหิตวิโมกข์**

อนึ่ง ฝ่ายผลก็เหมือนกัน ย่อมได้ชื่อ ๓ ประการ ด้วยอำนาจทางเป็นเหตุมาแห่งมรรคในมัคควินัยนั้นเอง ส่วนในผลสมาบัติวินัยนั้น ผลแม้ที่เกิดขึ้นมีอยู่ตามปัจจัยของตน แก่บุคคลผู้เห็นแจ้งอยู่โดยนัยตามที่กล่าวแล้ว เรียกว่า **สญญตวิโมกข์** เป็นต้น ด้วยอำนาจทางเป็นเครื่องมาแห่งวิปัสสนานั้นแล ฯ ก็นามทั้ง ๓ ของมรรคและผลแม้ทั้งหมดย่อมเหมือนกันกับมัคควินัยและผลสมาบัติวินัยทั้งปวง ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์และกิจของตนนั้นเอง^{๑๗๐}

นี้เป็นประเภทแห่งวิโมกข์ ในวิปัสสนากัมมัฏฐานนี้

สรุปเนื้อความตามนัยแห่งอรรถกถาและฎีกาดังต่อไปนี้

อนัตตานุปัสสนา เป็นช่องทางแห่งวิโมกข์อย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า **สญญตานุปัสสนา** เพราะมีความสามารถที่จะละทิ้งความยึดถืออัตตะเสียได้ ฯ

อนิจจานุปัสสนา เป็นช่องทางแห่งวิโมกข์อย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า **อนิมิตตานุปัสสนา** เพราะมีความสามารถที่จะละทิ้งวิปลาสนิमितเสียได้ ฯ

ทุกขานุปัสสนา เป็นช่องทางแห่งวิโมกข์อย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า **อัปปณิหิตานุปัสสนา** เพราะมีความสามารถที่จะละทิ้งตัณหาปณิธิเสียได้

วิโมกข์กับมรรค

พระอนุรุทธาจารย์ได้แสดงความเกี่ยวเนื่องระหว่างวิโมกข์กับมรรคไว้ในพระอภิธัมมัตถสังคหะบาลี [ข้อที่ ๒๑] ว่า

^{๑๗๐} อภิ.ฎ. [ไทย], อ่างแล้ว, หน้า ๔๓๔.

[๒๑] ตสฺมา ยถิ วุฏฺฐานคามินีวิปัสสนา อนตฺตโต วิปัสสติ สฺสณฺณโต วิโมกฺโข นาม โหติ มคฺโค ยถิ อนิจฺจโต วิปัสสติ อนิมิตฺโต วิโมกฺโข นาม ยถิ ทุกฺขโต วิปัสสติ อปฺปณฺหิตโต วิโมกฺโข นามาติ จ มคฺโค วิปัสสนาคมนวเสน ติณฺณิ นามานิลกฺกิตี^{๑๗๑} ฯ

แปลความว่า

เพราะฉะนั้น มรรคจึงได้ชื่อ ๓ ประการ ด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนาเป็นเหตุมา [เป็นเหตุบรรลู่] คือ ถ้าวุฏฺฐานคามินีวิปัสสนาเห็นแจ้งโดยความมีใช้ตัวตน มรรคย่อมได้ชื่อว่า สฺสณฺณโตวิโมกฺข ๑ ถ้าวุฏฺฐานคามินีวิปัสสนาเห็นแจ้งโดยความไม่เที่ยง มรรคย่อมได้ชื่อว่า อนิมิตฺตวิโมกฺข ๑ ถ้าวุฏฺฐานคามินีวิปัสสนาเห็นแจ้งโดยความเป็นทุกข์ มรรคย่อมได้ชื่อว่า อปฺปณฺหิตวิโมกฺข ๑ ฯ

ท่านพระภิกษุอาจารย์ได้แสดงความหมายของศัพท์บาลีดังกล่าวนี้ไว้ดังต่อไปนี้

บทว่า ตสฺมา ความว่า เพราะคำว่า อนัตตานุปัสสนาเป็นต้นทั้ง ๓ ประการนี้ เป็นชื่อแห่งสฺสณฺณตานุปัสสนาเป็นต้นทั้ง ๓ เหล่านี้ เพราะฉะนั้น ถ้าวิปัสสนาที่เป็นวุฏฺฐานคามินีเห็นแจ้งโดยความมีใช้ตัวตน มรรคก็เป็นวิโมกฺขชื่อว่า สฺสณฺณโต เพราะได้ชื่อตามอำนาจแห่งธรรมเป็นเหตุมา^{๑๗๒} ฯ

อธิบายความตามนัยแห่งอรรถกถาและฎีกาดังต่อไปนี้

คำว่า วิโมกฺข แปลว่า ความหลุดพ้นจากกิเลสอันเป็นปฏิปักษ์ ดังมีวจนัตถะแสดงว่า ปฏิปทฺขโต วิมุจฺจตีติ = วิโมกฺโข แปลความว่า ธรรมชาติได้ย่อมหลุดพ้นจากกิเลสซึ่งเป็นปฏิปักษ์ เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินี้ จึงชื่อว่า วิโมกฺข ได้แก่ วิโมกฺข ๓ ประการ คือ สฺสณฺณโตวิโมกฺข อนิมิตฺตวิโมกฺข และอปฺปณฺหิตวิโมกฺข อันเป็นชื่อของวุฏฺฐานคามินีวิปัสสนา ๓ ประเภทนั่นเอง

ในวิโมกฺข ๓ ประการนั้น ถ้าพระโยคีบุคคลผู้เพ่งวุฏฺฐานคามินีวิปัสสนาโดยอนัตตานุปัสสนาแล้ว วิปัสสนานั้นย่อมได้ชื่อว่า สฺสณฺณตานุปัสสนา เพราะวิโมกฺขนี้มีความสามารถ

^{๑๗๑} อภิ.ส.อ.[บาลี], อ่างแล้ว, หน้า ๕๗.

^{๑๗๒} อภิ.วิ.ฎี.[ไทย], อ่างแล้ว, หน้า ๔๓๖.

ที่จะทอดทิ้งหรือประหาณอัตตวาททิฏฐิเสียได้ เพราะฉะนั้น สุนฺณุตตานุปัสสนานี้แหละ ท่านจึงเรียกว่า สุนฺณุตวิโมกขมุข ฯ

ถ้าพระโยคีบุคคลเพ่งดูฐานคามินีวิปัสสนาโดยอาศัยอนิจจานุปัสสนาแล้ว วิปัสสนา นั้นย่อมได้ชื่อว่า อนิมิตตานุปัสสนา เพราะวิโมกข์นี้มีความสามารถที่จะทอดทิ้งหรือประหาณวิปัสสนาเสียได้ เพราะฉะนั้น อนิมิตตานุปัสสนานี้แหละ ท่านจึงเรียกว่า อนิมิตตวิโมกขมุข ฯ

ถ้าพระโยคีบุคคลเพ่งดูฐานคามินีวิปัสสนาโดยอาศัยทุกขานุปัสสนาแล้ว วิปัสสนา นั้นย่อมได้ชื่อว่า อัปฺปณฺหิตานุปัสสนา เพราะวิโมกข์นี้มีความสามารถที่จะทอดทิ้งหรือประหาณความต้องการของตัณหาเสียได้ เพราะฉะนั้น อัปฺปณฺหิตานุปัสสนานี้แหละ ท่านจึงเรียกว่า อัปฺปณฺหิตวิโมกขมุข ฯ

คุณสมบัติของผลจิต

พระอนุรุธาจารย์ได้แสดงคุณสมบัติของผลจิตไว้ในพระอภิธัมมัตถสังคหะบาลี [ข้อที่ ๒๒-๒๓] ว่า

[๒๒] ตถา ผลญจ มคฺคาคมนวเสน มคฺควิธิยํ^{๑๗๓} ฯ

แปลความว่า

และผลก็มีชื่ออย่างนั้น ย่อมมีในมคฺควิธิ ด้วยอำนาจแห่งมรรคเป็นเหตุมา [เป็นเหตุบรรลู่] ฯ

[๒๓] ผลสฺมาปตฺตติวิธิยํ ปน ยถา วุตฺตนเยน วิปสฺสนตานิ ยถาสกํ
ผลมุปฺปชฺชมานมปิ วิปสฺสนาคมนวเสนว สุนฺณุตตาทวิโมกฺโขติ ปวฺจจติ^{๑๗๔} ฯ

แปลความว่า

^{๑๗๓} อภ.ส.อ.[บาลี], อ่างแล้ว, หน้า ๕๗.

^{๑๗๔} อภ.ส.อ.[บาลี], อ่างแล้ว, หน้า ๕๗.

ก็ผลแม้ที่เกิดขึ้นตามหน้าที่ของตนแก่เหล่าพระโยคีบุคคลผู้เห็นแจ้งอยู่ โดยนัยตามที่กล่าวแล้ว ในวิธีแห่งผลสมบัติ ท่านก็เรียกว่า วิโมกข์ มีสัญญาตวิโมกข์เป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนาเป็นเหตุมาเหมือนกัน ฯ

ฝ่ายท่านพระภูิกจารย์ก็ได้แสดงความหมายของศัพท์แห่งบาลีที่แสดงคุณสมบัติของผลจิตไว้ดังต่อไปนี้

บทว่า **วิปัสสนาคมนวเสน** มีความว่า ตามอำนาจแห่งธรรมเป็นเหตุมา กล่าวคือ วิปัสสนา ฯ วิปัสสนาและมรรค ชื่อว่า เป็นเหตุมา เป็นทางมา ในที่นี้ ก็เพราะเป็นเครื่องมาของมรรคและผล ฯ

บทว่า **ยถาวิุตตนเณ** มีความว่า ตามนัยแห่งอนัตตานุปัสสนาที่กล่าวแล้วในหนหลัง เป็นต้น ฯ

คำว่า **ยถาสกิ ผลมุปปชชมานานมปิ** มีความว่า ผลของตนๆ ซึ่งเป็นผลแห่งมรรคตามที่ได้แล้ว แม้เมื่อเกิดขึ้น ก็ไม่ได้ [ชื่อ] ด้วยอำนาจแห่งธรรมเป็นเหตุมาคือมรรค ย่อมได้ชื่อ ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งธรรมเป็นเหตุมาคือวิปัสสนานั้นเอง เพราะมรรคนั้นไม่ประกอบโดยความเป็นทวาร ก็เพราะในเวลานั้นไม่มีความเป็นไปแห่งมรรคนั้นเอง^{๑๗๕} ฯ

อธิบายความตามนัยแห่งอรรถกถาและภูิกาดังต่อไปนี้

อริยมัคคญาณ มีชื่อ ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งวิโมกข์ ๓ ดังกล่าวแล้ว ฝ่ายผลญาณก็เช่นเดียวกัน ย่อมมีชื่อ ๓ อย่าง ตามประเภทแห่งอริยมัคคญาณนั้นเหมือนกัน

ข้อสำคัญที่ควรจำในเรื่องนี้ คือ ในผลสมาบัติวิถิ ถึงแม้ชื่อของอริยผลญาณจะเนื่องมาจากอริยมัคคญาณก็จริง แต่ก็ต้องอาศัยวิปัสสนาอีกเช่นกัน กล่าวคือ ก่อนที่จะเข้าผลสมาบัติวิถินั้น อริยมัคคญาณไม่มีอยู่แล้ว และการเข้าผลสมาบัตินั้นก็ไม่ใช่น้ำที่ของอริยมัคคญาณแล้ว เมื่อเรียกชื่อเช่นนั้นอีก [เรียกชื่อตามวิโมกขมุข ๓] ก็ได้เฉพาะวิปัสสนาที่ได้เจริญก่อนที่จะเข้าผลสมาบัติเท่านั้น

อธิบายความว่า เมื่อเข้าผลสมาบัตินั้น ถ้าเพ่งอนัตตาก็มีชื่อว่า **สัญญาตานุปัสสนา** ถ้าเพ่งอนิจจัง ก็มีชื่อว่า **อนิมิตตานุปัสสนา** ถ้าเพ่งทุกขัง ก็มีชื่อว่า **อัปปณิหิตานุปัสสนา** โดย

^{๑๗๕} อภ.วิ.ฎ.ไทย, อ่างแล้ว, หน้า ๔๓๖.

ลำดับดังนี้ การที่อริยมรรคและอริยผลในมัคควิถีและผลสมาบัติวิถี ได้ชื่อว่า สุธมฺมทานุสฺสหนา อนิมิตฺตานุสฺสหนา และอัปฺปณฺหิตานุสฺสหนา นั้น เพราะอาศัยเหตุ ๒ ประการ คือ เพราะอารมณ์เป็นนิพพาน อย่างหนึ่ง และเพราะเนื่องด้วยสภาวะของตน อย่างหนึ่ง หมายความว่า พระนิพพาน มีชื่อว่า สุธมฺมตฺตนิพพาน อนิมิตฺตนิพพาน อัปฺปณฺหิตนิพพาน ทั้ง ๓ นั้น เพราะเรียกชื่อตามมัคควิถีและผลสมาบัติวิธินั่นเอง อีกนัยหนึ่ง อริยมัคคญาณ และอริยผลญาณทั้ง ๒ ย่อมมีชื่อว่า สุธมฺมตฺตวิโมกข์ อนิมิตฺตวิโมกข์ อัปฺปณฺหิตวิโมกข์ โดยสภาวะของตตนั่นเอง หมายความว่า มัคคญาณเกิดขึ้นครั้งหนึ่งนั้น ย่อมมีอำนาจ ๓ ประการ ได้แก่ ย่อมทำให้กิเลสดับสูญไป อย่างหนึ่ง ย่อมไม่มีนิमितแห่งสังขาร อย่างหนึ่ง และย่อมพ้นจากตัณหาด้วย อย่างหนึ่ง เพราะฉะนั้น ผลสมาบัติวิถีจึงมีชื่ออย่างนี้เหมือนกัน โดยอาศัยอารมณ์และสภาวะของตตนั่นเอง^{๑๗๖}

อารมณ์และกิจของมรรคและผล

พระอนุรุธททจารย์ได้แสดงอารมณ์และกิจของมรรคและผลไว้ในพระอภิธัมมัตถสังคหะบาลี [ข้อที่ ๒๔] ว่า

[๒๔] อาลมฺพณวเสน ปน สรสวเสน จ นามตฺตยํ สพฺพตฺถาปิ สพฺเพสฺสปิ สมเมว ฯ อยเมตฺถ วิโมกฺขเกโ^{๑๗๗} ฯ

แปลความว่า

ส่วนชื่อทั้ง ๓ เหมือนกันทีเดียว แก่มรรคและผลแม้ทั้งหมด ทั้งในมัคควิถีและผลสมาบัติวิถีทุกอย่าง ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์และด้วยอำนาจแห่งกิจของตน ฯ

นี้เป็นความต่างแห่งวิโมกข์ ในอธิการว่าด้วยวิโมกข์นั้น ฯ

ส่วนท่านพระภูิกทจารย์ได้อธิบายความหมายของศัพท์พระบาลีที่แสดงถึงอารมณ์และกิจของมรรคและผลไว้ดังต่อไปนี้

^{๑๗๖} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๓๑-๓๒.

^{๑๗๗} อภ.ส.อ. [ไทย], อ้างแล้ว, หน้า ๕๗.

บทว่า **อาลมุพนวเสน** มีความว่า ทั้ง ๓ ชื่อเหมือนกันทีเดียว ด้วยอำนาจแห่งพระนิพพานนั้น เพราะเป็นไปปรารภพระนิพพานที่มีชื่อว่า สุธมฺมุตตะ อนิมิตตะ และอัปปณฺหิตะ เพราะเป็นธรรมชาติว่างจากสังขารทุกอย่าง เพราะเว้นจากนิมิตคือสังขาร และเพราะเว้นจากความปรารถนาคือตัณหา ฯ

บทว่า **สรวเสน** คือ ด้วยอำนาจแห่งคุณของตน เพราะว่างจากกิเลสมีราคะ เป็นต้น เพราะเว้นจากอารมณ์มีรูปนิมิต เป็นต้น และเพราะเว้นจากปณฺธิคือกิเลส ฯ

บทว่า **สพฺพตฺถาปี** คือ ในวิธีแห่งมรรคและในวิธีแห่งผลสมาบัติ ฯ

บทว่า **สพฺพเสมฺปิ** คือ ทั้งแก่มรรคทั้งแกผล^{๑๗๘} ฯ

อธิบายความตามนัยแห่งอรรถกถาและฎีกาดังต่อไปนี้

อารมณ์ของมรรคและผล กล่าวคือ พระนิพพาน นั้นมี ๓ ประการ ได้แก่

๑. อนิมิตตนิพพาน หมายถึง นิพพานที่เป็นสภาพดับนามรูป ไม่มีนิมิตเครื่องหมายใดๆ พระโยคีบุคคลที่เจริญวิปัสสนาโดยยกนามรูปขึ้นสู่ **อนิจจลักษณะ** จนเห็นนามรูปเกิดดับเป็นอนิจจานุปัสสนา เห็นความไม่เที่ยงอยู่เสมอ

๒. อัปปณฺหิตนิพพาน หมายถึง นิพพานที่เป็นสภาพดับนามรูป หาราคะ โทสะ โมหะไม่ได้ เพราะได้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน ยกนามรูปขึ้นสู่ **ทุกขลักษณะ** จนเห็นนามรูปเกิดดับ ทนอยู่ไม่ได้ เป็นทุกขานุปัสสนา เห็นนามรูปโดยความเป็นทุกข์ทนได้ยากอยู่เสมอ

๓. สุธมฺมุตตนิพพาน หมายถึง นิพพานที่เป็นสภาพดับนามรูป ว่างเปล่าจากราคะ โทสะ โมหะ เพราะได้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานยกนามรูปขึ้นสู่ **อนัตตลักษณะ** จนเห็นนามรูปเกิดดับ บังคับบัญชาไม่ได้ เป็นอนัตตานุปัสสนา เห็นอนัตตาอยู่เสมอ

อนึ่ง กิจคือหน้าที่อันเป็นคุณสมบัติของมรรคและผลนั้น ก็มี ๓ อย่างเหมือนกัน กล่าวคือ

๑. ว่างจากกิเลสมีราคะ เป็นต้น

๒. เว้นจากอารมณ์มีรูปนิมิต เป็นต้น

๓. เว้นจากอุปธิคือกิเลสที่เป็นเหตุก่อเกิดภพชาติ

^{๑๗๘} อภ. วิ. ฎีก. [ไทย], อ้างแล้ว, หน้า ๔๓๖-๔๓๗.

บุคคลและสมบัติ

พระอนุรุทธาจารย์ได้แสดงถึงบุคคลที่เกี่ยวข้องกับสมบัติไว้ในพระอภิธัมมัตถสังคหะบาลี [ข้อที่ ๒๕-๒๘] ว่า

[๒๕] เอตถ ปน โสตาปัตติมคฺคํ ภาเวตฺวา ทิฏฺฐิ วิจิกิจฺฉาปหาเนน ปหีนาปายคมโน สตตฺกฺขตฺตฺปรโม โสตาปนฺโน นาม โหติ ฯ

แปลความว่า

ก็บรรดาพระอริยบุคคลเหล่านี้ พระอริยบุคคลผู้มีชื่อว่าโสตาบัน มีการไปบายนัน ละเสียได้แล้ว มี ๗ ครั้งเป็นอย่างยิ่ง เพราะเจริญโสตาปัตติมรรคแล้วละทิฏฐิและวิจิกิจฉาเสียได้ ฯ

[๒๖] สกิทาคามิมคฺคํ ภาเวตฺวา รากฺโขสโมหานํ ตณฺุกรตฺตา สกิทาคามี นาม โหติ สกิทเว อิมํ โลกํ อาคนฺตุวา ฯ

แปลความว่า

ที่มีชื่อว่า สกิทาคามี เพราะเจริญสกิทาคามิมรรคแล้วทำรากะ โทสะ และโมหะให้เบาบางลง มาสู่โลกนี้เพียงครั้งเดียวเท่านั้น ฯ

[๒๗] อนาคามิมคฺคํ ภาเวตฺวา กามราคพฺยาปาทานํ อนวเสสฺสปปหาเนน อนาคามี นาม โหติ อนาคนฺตุวา อิตถตฺตํ ฯ

แปลความว่า

ที่มีชื่อว่า อนาคามี เพราะเจริญอนาคามิมรรคแล้วละกามราคะและพยาบาทได้เด็ดขาด ไม่มาสู่ความเป็นอย่างนี้อีก ฯ

[๒๘] อรหตฺตมคฺคํ ภาเวตฺวา อนวเสสสิลเสสฺสปปหาเนน อรหา โหติ ขีณาสโว โลเก อคฺคทกฺขิณฺเอยโย ฯ

ออยเมตถ ปุคฺคลเกโท^{๑๗๙} ฯ

แปลความว่า

^{๑๗๙} [ข้อ ๒๕-๒๘] อภิ.ส.อ.[บาลี], อ่างแล้ว, หน้า ๕๗.

อธิบายความตามนัยแห่งอรรถกถาและฎีกาต่อไปนี้

ในอริยบุคคล ๔ ประเภทนี้ พระโยคีบุคคลผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน จนสำเร็จ
โสดาปัตติมรรคโสดาปัตติผลแล้ว บุคคลนั้นได้เป็นผู้ประหามอกุศลธรรมที่เป็นเหตุนำไปสู่
อบาย เพราะได้ประหามอกุศล [ความเห็นผิด] และวิจิกิจฉา [ความลังเลสงสัย] โดยเด็ดขาด
ที่เรียกว่า **สมุจเฉทปหาน** [การประหามอกุศลให้หมดสิ้นไปโดยเด็ดขาดจากขันธสันดาน]
เพราะฉะนั้น จึงได้ชื่อว่า **สัตตักขัตตปุรรมโสดาบัน** คือ พระโสดาบันที่จะเกิดในกามสุคติ
ภูมิอย่างมากอีกเพียง ๗ ขาดเท่านั้น

เมื่อพระโสดาบันเพียรบำเพ็ญวิปัสสนากัมมัฏฐานจนสำเร็จสภิกาคามิมรรค สภิกาคา
มิผลแล้ว ได้ชื่อว่า **พระสภิกาคามี** เพราะเป็นผู้จะมากเกิดในกามสุคติภูมิอีกเพียง ๑ ขาด
โดยเหตุที่ได้ทำให้ราคะ โทสะ โมหะ เบาบางลง ที่เรียกว่า **ตนุกรปหาน** [การประหามอกุศล
ทำกิเลสให้เบาบางลง]

เมื่อพระสภิกาคามีเพียรบำเพ็ญวิปัสสนากัมมัฏฐานจนสำเร็จอนาคามิมรรค
อนาคามิผลแล้ว ได้ชื่อว่า **พระอนาคามี** เพราะเป็นผู้ไม่กลับมาสู่กามสุคติภูมิอีกแล้ว โดย
เหตุที่ได้ประหามอกุศลราคะและพยาบาท ที่เรียกว่า **สมุจเฉทปหาน** [การประหามอกุศล
ทำกิเลสให้หมดสิ้นเด็ดขาดจากขันธสันดาน]

เมื่อพระอนาคามีเพียรบำเพ็ญวิปัสสนากัมมัฏฐานจนสำเร็จอรหัตตมรรค อรหัตตผล
แล้ว ได้ชื่อว่า **พระอรหันต์** เพราะเป็นผู้ที่ควรได้รับการสักการบูชาอันเลิศในโลก หรือได้
ชื่อว่า **พระชินาสพ** เพราะเป็นผู้สิ้นอาสวกิเลส โดยเหตุที่ได้ประหามอกุศลทั้งหมดโดยไม่มี
ส่วนเหลือ ที่เรียกว่า **สมุจเฉทปหาน** [การประหามอกุศลทำกิเลสให้หมดสิ้นเด็ดขาดจาก
ขันธสันดาน] ได้ชื่อว่า เป็นทักษิณยบุคคลผู้เลิศ เพราะเป็นผู้สมควรแก่ทักษิณานีเขานำมา
บูชา และทำให้ทักษิณานั้นมีผลมาก มีอานิสงส์ไพศาลแก่ทายก^{๑๘๒}

^{๑๘๒} ดูเทียบเคียงในกัมมัฏฐานสังคหวิภาค : นายวรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, หน้า ๙๗.

สมาบัติ

การเข้าอยู่ในฌาน การเข้าอยู่ในผล หรือการเข้าอยู่ในนิโรธ เรียกว่า **สมาบัติ** อุปมาเหมือนผู้หลบความร้อนในฤดูร้อน เข้าไปภายในบ้านที่ตนได้สร้างไว้ ซึ่งประพรมด้วยความเย็น ฉะนั้น สมาบัตินี้แบ่งเป็น ๓ ประเภท^{๑๘๓} คือ

๑. ฌานสมาบัติ การเข้าอยู่ในฌานจิต
๒. ผลสมาบัติ การเข้าอยู่ในผลจิต
๓. นิโรธสมาบัติ การเข้าอยู่ในความดับจิตเจตสิกและจิตตชรูป

การเข้าฌานสมาบัติ

ผู้จะเข้าฌานสมาบัติได้นั้น ต้องเป็นผู้ที่ได้ฌานด้วยการทำสมถกัมมัฏฐาน โดยมีกสิณบัญญัติเป็นต้นเป็นอารมณ์ และได้ฌานตั้งแต่ปฐมฌานเป็นต้นไปจนถึงปัญจฌานและอรุปฌาน ๔ รวมเป็นสมาบัติ ๘ หรือสมาบัติ ๙

ในองค์กัมมัฏฐาน ๔๐ อย่างนั้น องค์กัมมัฏฐานที่สามารถทำให้ได้ฌานมี ๓๐ อย่าง คือ

กสิณ ๑๐ ทำให้ได้ถึงปัญจฌาน

อสุภะ ๑๐ ทำให้ได้เพียงปฐมฌาน

กายคตาสติ ทำให้ได้เพียงปฐมฌาน

อานาปานสติ ทำให้ได้ถึงปัญจฌาน

อัปมัณฺญา ๓ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา ทำให้ได้ปฐมฌานถึงจตุตถฌาน

อุเบกขาอัปมัณฺญา ทำให้ได้เพียงปัญจฌาน [ต้องทำต่อจากเมตตา กรุณา หรือ มุทิตาอัปมัณฺญา อย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น]

อรุปกัมมัฏฐาน ๔ ทำให้ได้เพียงอรุปฌาน ๔ [ที่ทำต่อจากกสิณ ๑๐ เท่านั้น]

^{๑๘๓} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปาโร], หน้า ๑๘๘-๑๘๙.

เพราะฉะนั้น ในกัมมัฏฐาน ๔๐ อย่างนั้น กัมมัฏฐานที่สามารถทำให้เกิดฌานได้มี ๓๐ อย่างเท่านั้น ส่วนอีก ๑๐ อย่างนอกนี้ ไม่สามารถทำให้เกิดฌานได้ ทำได้ถึงเพียง อุปจารสมาธิ และได้เพียงอุคคหนิมิต ซึ่งเป็นเพียงการทำจิตให้สงบได้ชั่วคราวชั่วคราวเท่านั้น

การเข้าฌานสมาบัติ นั้น คือ การเข้าอยู่ในฌานจิตมีบัญญัตินิमितเป็นอารมณ์ ด้วยการเลือกกัมมัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่งที่สามารถให้ถึงปัญจฌานได้ แล้วเจริญสมถกัมมัฏฐาน ด้วยการบริกรรมสมถอารมณ์นั้นอย่างต่อเนื่องไม่หยุดหย่อน เรียกว่า **บริกรรมนิมิต** สมาธิที่เกิดขึ้นในขณะนั้น เรียกว่า **ขณิกสมาธิ** เมื่อบริกรรมไปเรื่อยๆ โดยไม่หยุดหย่อน นิมิตนั้นย่อมปรากฏที่ใจเหมือนกับมองเห็นด้วยตา เรียกว่า **อุคคหนิมิต** แปลว่า นิมิตที่ขึ้นใจ หรือเรียกว่า **นิมิตติดตา** ขณิกสมาธิมีความละเอียดขึ้นตามลำดับ ถ้าพระโยคีบุคคลนั้นเป็นทิเหตุบุคคลคือบุคคลที่เกิดมาพร้อมด้วยปัญญา เมื่อเพ่งอุคคหนิมิตนั้นต่อไปเรื่อยๆ นิมิตนั้นย่อมจะปรากฏส่องใสบริสุทธิ์ เรียกว่า **ปฐกนิมิต** แปลว่า นิมิตที่มีส่วนเปรียบกับนิมิตเดิมที่เริ่มเพ่งใหม่ๆ จึงเรียกว่า **นิมิตเทียบเคียง** เพราะนิมิตนั้นมีสภาพต่างจากนิมิตเดิมแล้ว เพียงแต่มีเค้าคล้ายกับนิมิตเดิมเท่านั้น ปฐกนิมิตนั้นสามารถย่อได้และขยายเป็นส่วนๆ ได้ สมาธิจิตย่อมเปลี่ยนจากขณิกสมาธิเข้าสู่ความสงบที่ใกล้ต่อความเป็นฌาน เรียกว่า **อุปจารสมาธิ** เมื่อพระโยคีบุคคลนั้นเพ่งปฐกนิมิตต่อไปเรื่อยๆ โดยไม่หยุดหย่อน ถ้ามีบุญญาธิการในเรื่องฌานมาแต่ชาติปางก่อน ย่อมเข้าถึงความสงบที่แนบแน่นในอารมณ์อย่างเดียว เรียกว่า **อัปปนาสมาธิ** มีองค์ฌาน ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา ปรากฏเด่นชัด สามารถข่มกิเลสนิวรณ์ ๕ ได้แก่ **กามฉันทะ** คือ ความชอบใจในกามารมณ์ **พยาบาท** คือ ความชัง **ถีนมิทธะ** คือ ความเซื่องซึมหงอยเหงา **อุทธัจจกุกกุจจะ** คือ ความฟุ้งซ่านรำคาญใจ และ **วิจิกิจฉา** คือ ความลังเลสงสัย เสียได้ ในสภาวะเช่นนั้น พระโยคีบุคคลนั้นชื่อว่า **ได้ปฐมฌาน** เมื่อได้ปฐมฌานแล้วต้องฝึกฝนให้เกิดวสี คือ ความชำนาญ ๕ ประการ ได้แก่ ชำนาญในการน้อมนึกถึงฌาน ชำนาญในการเข้าฌาน ชำนาญในการตั้งอยู่ในฌาน ชำนาญในการออกจากฌาน และชำนาญในการพิจารณาองค์ฌาน แล้วจึงจะเจริญฌานที่สูงขึ้นต่อไปได้ จนผ่านฌาน ๘ ตามลำดับ กล่าวคือ

๑. ปฐมฌาน ประกอบด้วยองค์ฌาน ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา
๒. ทุตติยฌาน ประกอบด้วยองค์ฌาน ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา
๓. ตติยฌาน ประกอบด้วยองค์ฌาน ๒ คือ สุข เอกัคคตา
๔. จตุตถฌาน ประกอบด้วยองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา
๕. อากาสานัญจายตนฌาน พง์อากาศไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์
๖. วิญญูณัญจายตนฌาน พง์อากาสานัญจายตนฌานที่ดับไปแล้วเป็นอารมณ์
๗. อากิญจัญญายตนฌาน พง์ความไม่มีอยู่แห่งวิญญูณัญจายตนฌานเลยแม้แต่น้อยเป็นอารมณ์

๘. เนวสัณญานาสัณญายตนฌาน พง์อากิญจัญญายตนฌานที่ดับไปแล้วเป็นอารมณ์

อนึ่ง เมื่อได้ฌานแต่ละขั้นแล้ว จะต้องฝึกฝนฌานนั้นๆ ให้เป็นวสี คือ ความชำนาญในฌานทั้ง ๕ อย่าง มีอวัชชนวสี ความชำนาญในการเข้าฌาน เป็นต้นเสียก่อน แล้วจึงทำฌานที่สูงขึ้นไปตามลำดับ โดยทำนองนี้ ตามความสามารถที่จะทำได้ และบุคคลใดได้ฌานถึงขั้นใดแล้ว ย่อมสามารถเข้าฌานที่ตนได้แล้วนั้น แต่ไม่สามารถเข้าฌานที่ตนยังไม่ได้เลย

เมื่อเวลาจะเข้าฌานสมาบัติ โดยมาคิดคำนึงถึงความทุกข์ยากลำบากทางกายหรือทางใจที่ต้องแบกรับ หรือเห็นคุณของมหัคคตารมณ ซึ่งเป็นการสมาบัติที่ทำให้จิตใจถึงความแนบแน่นเป็นอัปนาสมาธินั้นมีคุณมากกว่าปริตตารมณคืออารมณ์ที่มีกำลังน้อย ได้แก่ กามอารมณ์ทั้งปวง ซึ่งเป็นอารมณ์ที่ไม่สามารถให้เข้าถึงอัปนาสมาธิได้ เมื่อคิดดังนี้แล้ว จึงเข้าฌานตามลำดับวิธีการเข้าฌาน จนฌานสมาบัติวิถิเกิดขึ้น คือ มโนทวาราวชชนะ บริกรรม อุปจาร อนุโลม โคตรภู แล้วฌานจิตเกิดขึ้น เรื่อยไปตามกำหนดเวลาที่ได้ อธิษฐานไว้ สมาธิจิตมีความแนบแน่นมั่นคงและมีกำลังหนักแน่นเป็นพิเศษ ได้เสวยสุขในฌาน ซึ่งเป็นโลกียสุขอย่างยอดเยี่ยมในบรรดาโลกียสุขอย่างอื่น เมื่อได้กำหนดเวลาแล้ว ย่อมออกจากฌานสมาบัติวิถิได้ทันที^{๑๘๔}

^{๑๘๔} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๑๘๘-๑๘๙.

การเข้าผลสมาบัติ

พระอนุรุธาจารย์ได้แสดงวิธีการเข้าผลสมาบัติไว้ในพระอภิธัมมัตถสังคหะบาลี [ข้อที่ ๒๙] ว่า

[๒๙] ผลสมาบัติ ปเนตถ สพฺเพสมฺปิ ยถาสกํ ผลวเสน สาธารณว^{๑๘๕} ฯ

แปลความว่า

ก็บรรดาสมาบัติเหล่านี้ ผลสมาบัตีย่อมทั่วไปแม้แก่พระอริยบุคคลทั้งปวง ด้วยอำนาจผลตามที่เป็นของตนๆ ฯ

ฝ่ายท่านพระภูิกายาจารย์ก็ได้กล่าวถึงเรื่องผลสมาบัติไว้สั้นๆ ดังต่อไปนี้

บทว่า **สพฺเพสมฺปิ** คือ แก่พระอริยบุคคลแม้ทั้ง ๔ ฯ หมายความว่า ผลสมาบัตินี้ ย่อมมีได้ทั่วไปแก่พระอริยบุคคลทั้งหลายที่ได้มรรคนั้นๆ^{๑๘๖} ฯ

อธิบายความตามนัยแห่งอรรถกถาและฎีกาดังต่อไปนี้

ผลสมาบัติ คือ การเข้าไปรับรู้อยู่เฉพาะพระนิพพานเป็นอารมณ์เท่านั้น เป็นการปิดกั้นจิตไม่รับรู้ารมณ์อย่างอื่น อันเป็นโลกียารมณ์ทั้งหลาย ซึ่งเข้าได้เฉพาะพระอริยบุคคลตั้งแต่พระโสดาบันถึงพระอรหันต์เท่านั้น เพราะเป็นอารมณ์ที่ได้มาจากการที่อริยมรรคและอริยผลบังเกิดขึ้นโดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์อย่างประจักษ์แจ้ง เรียกว่า **ปัจจักษลสิทธิญาณ** เท่านั้น ด้วยเหตุนี้ บุคคลทั้งหลายจึงไม่สามารถเข้าผลสมาบัติได้เลยโดยประการทั้งปวง

อนึ่ง การเข้าผลสมาบัตินั้น พระอริยบุคคลแต่ละชั้น ย่อมเข้าได้เฉพาะผลจิตหรือผลญาณที่ตนได้อยู่ในขณะนั้นเท่านั้น ไม่สามารถเข้าผลสมาบัติที่ตนได้ผ่านมาแล้ว หรือที่ยังไม่เคยเกิดขึ้นในสันดานของตนได้เลย หมายความว่า พระโสดาบัน ย่อมเข้าได้เฉพาะโสดาปัตติผลสมาบัติเท่านั้น พระสกิทาคามีย่อมเข้าได้เฉพาะสกิทาคามีผลสมาบัติเท่านั้น พระ

^{๑๘๕} อภิ.สํ.อ.[บาลี], อ่างแล้ว, หน้า ๕๘.

^{๑๘๖} อภิ.วิ.ฎี.[ไทย], อ่างแล้ว, หน้า ๔๓๗.

อนาคามีย่อมเข้าได้เฉพาะอนาคามีผลสมบัติเท่านั้น และพระอรหันต์ย่อมเข้าได้เฉพาะอรหันต์ผลสมบัติเท่านั้น

การที่พระอริยบุคคลจะเข้าผลสมบัตินั้น เพราะได้พิจารณาเห็นประโยชน์ในความสงบสุขของผลสมบัติซึ่งมีพระนิพพานเป็นอารมณ์อย่างเดียว อันสามารถรู้ประจักษ์แจ้งได้ ในปัจจุบันภพนี้ อุปมาเหมือนพระมหากษัตริย์ผู้เสวยความสุขในราชสมบัติหรือเทวดาผู้เสวยสุขในทิพยสมบัติ ฉะนั้น แต่พระอริยบุคคลที่เข้าผลสมบัตินั้น ย่อมมีความสุขที่ประณีตกว่าการเสวยราชสมบัติของพระมหากษัตริย์หรือว่าการเสวยทิพยสมบัติของเหล่าเทวดาทั้งหลาย มากมายอย่างเทียบกันไม่ได้เลย

อีกประการหนึ่ง พระอริยเจ้าทั้งหลาย เมื่อแรกที่ได้อริยมรรคอริยผลมีโสดาปัตติมรรคและโสดาปัตติผลเป็นต้นนั้น หากว่าอริยมรรคประกอบด้วยปฐมฌาน ย่อมชื่อว่า **ปฐมฌานมรรค** ซึ่งประกอบด้วยองค์ฌาน ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา แล้วอริยผลที่เกิดขึ้นมาในมัคควิธินั้นย่อมเป็นปฐมฌานด้วย และในการเข้าผลสมบัติ ย่อมชื่อว่า ได้ตั้งอยู่ในปฐมฌานผลญาณหรือปฐมฌานผลจิต หากว่าอริยมรรคที่ได้นั้นประกอบด้วยหุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน หรือปัญจฌาน อย่างใดอย่างหนึ่ง เมื่อเข้าสู่ผลสมบัติ ย่อมเข้าด้วยฌานนั้นๆ เช่นเดียวกัน และผู้เข้าอยู่ในผลสมบัติ ย่อมมีความสุขสงบโดยส่วนเดียว ที่เรียกว่า **เอกัณตบรมสุข** อย่างแน่นอน

สภาวะที่ตั้งอยู่ในผลสมบัตินั้น คือ จิตไม่ฝักใฝ่ในนิมิตใดๆ ทั้งสิ้น จิตย่อมแนบแน่นอยู่เฉพาะพระนิพพานเป็นอารมณ์เท่านั้น โดยการตั้งอยู่ในข้อกำหนด ๓ ประการคือ

๑. ไม่เอนานามรูป หรือขันธ ๕ เป็นอารมณ์

๒. กำหนดเวลาเข้าและเวลาออกได้ตามปรารถนา

๓. เมื่อยังไม่ถึงเวลาที่กำหนดไว้ ย่อมตั้งอยู่ในผลสมบัตินั้นเรื่อยไป จนกว่าจะถึงกำหนดเวลา หรือมีเหตุอันสมควรตามที่กำหนดไว้ ย่อมออกก่อนได้

อนึ่ง การเข้าผลสมบัตินั้น ในเบื้องต้นต้องเพ่งนามรูปเป็นอารมณ์เป็นปัจจัยนำส่ง โดยการพิจารณานามรูปเกิดดับ จนได้เห็นไตรลักษณ์ของนามรูปที่เกิดดับว่าไม่เที่ยงเป็นต้นเป็นอารมณ์ ผ่านวิปัสสนาญาณตามลำดับ จนกระทั่งขึ้นสู่ผลชวนวิถิ ดังนี้

ขณะที่ ๑ เห็นนามรูปดับไป	ไม่เที่ยง
ขณะที่ ๒ เห็นนามรูปดับไป	ไม่เที่ยง แสงขึ้น
ขณะที่ ๓ เห็นนามรูปดับไป	ไม่เที่ยง แสงที่สุด
ขณะที่ ๔ เห็นนามรูปหายไป	เข้าถึงความบริสุทธิ์ของจิต
ขณะที่ ๕ ความดับที่เคยเห็น	มาปรากฏอีก
ขณะที่ ๖ ความดับปรากฏ	อยู่เช่นนั้น
ขณะที่ ๗ ความดับปรากฏ	อยู่เช่นนั้น

ขณะจิตต่อไป ย่อมเพ่งเอาอารมณ์ที่ดับไปนั้นเป็นอารมณ์อยู่เสมอไป ดับจากอารมณ์อื่นทั้งสิ้น ตามกำหนดเวลาที่อธิษฐานไว้ โดยมีหลักเกณฑ์ดังนี้

๑. มีความปรารถนาจะอยู่ในความดับอันเป็นบรมสุขนั้น

๒. เห็นความดับครั้งที่ ๑-๒-๓-๔ และเข้าได้ทั้งหมด

๓. อธิษฐานกำหนดเวลาเข้าอยู่ในความดับ จาก ๑ นาที เป็น ๒-๓-๔-๕-๖ นาที ตลอดถึง ๑ ชั่วโมง ๒-๓-๔-๕ ชั่วโมง ตลอดถึงวันหนึ่งคืนหนึ่ง ฯลฯ ก็ได้ ตามความชำนาญและกำลังแห่งสมาธิ

๔. กำหนดนามรูปตามลำดับญาณ จนความดับปรากฏขึ้น ทั้งนิमितและนามรูปทั้งปวงได้หมดสิ้น

๕. ถือเอาความดับเป็นอารมณ์จนถึงอัปนาสมาธิ มีความแน่วแน่อยู่ในความดับ [นิพพาน] เป็นอารมณ์อย่างเดียว ตามกำหนดเวลาที่อธิษฐานไว้ [มีองค์ฌานของปฐมฌานเข้าประกอบด้วย]

๖. เมื่อหมดอำนาจหรือกำลังของสมาธิ ก็หมดเวลา จิตย่อมทิ้งอารมณ์ความดับ [นิพพาน] นั้นแล้ว กลับรับอารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ ตามปกติ [คือออกจากผลสมาบัติ]^{๑๘๗} ฯ

หมายความว่า เมื่อเวลาออกจากผลสมาบัติ อารมณ์อันเป็นนิमितแห่งโลกียะอย่างใดอย่างหนึ่ง มีกัมมนิमितเป็นต้น อันเป็นอารมณ์ของภวังคจิตที่สืบเนื่องมาตั้งแต่ปฏิสนธิจิตใน

^{๑๘๗} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๑๘๙-๑๙๑.

ปัจจุบันภพนี้ย่อมปรากฏขึ้น จิตย่อมปล่อยจากพระนิพพานด้วย เป็นอันว่า ได้ออกจากผล
สมาบัติเรียบร้อยแล้ว วิถีจิตย่อมดำเนินไปตามปกติในอารมณ์ที่เป็นโลกีย์

นิโรธสมาบัติ

พระอนุรุทธาจารย์ได้แสดงเรื่องนิโรธสมาบัติไว้ในพระอภิธัมมัตถสังคหะบาลี [ข้อที่
๓๐] ว่า

[๓๐] นิโรธสมาปตติสมาปชชนํ ปน อนาคามีณญฺเจว อรหณฺตานญฺจ
ลพฺภติ ฯ ตตฺถ ยถากกมํ ปรมชฺฌานาติมหคฺคตสมาปตฺติํ สมาปชชิตฺวา วุฏฺฐาย ตตฺถ
คเต สงฺขารธมฺเม ตตฺถ ตตฺถเวย วิปสฺสนนฺโต ยาว อากิณฺณญฺญายตณํ คนฺตฺวา ตโต
ปรมิฏฺฐญฺเอยยาทิกํ ปุพฺพกิจฺจํ กตฺวา เนวสญฺญานาสญฺญายตณํ สมาปชชติ ฯ ตสฺส
ทฺวินนํ อปฺปนาชวณานํ ปรีโต โวจฺฉิขชติ จิตฺตสนฺตติ ฯ ตโต ปรี นิโรธสมาปฺนโน นาม
โหติ^{๑๘๘} ฯ

แปลความว่า

ส่วนการเข้านิโรธสมาบัติ ย่อมมีได้แก่พระอนาคามีและพระอรหันต์เท่านั้น ฯ ในการ
เข้านิโรธสมาบัตินั้น พระอนาคามีหรือพระอรหันต์ เข้ามหคคตสมาบัติมีปฐมฌานเป็นต้น
ออกแล้วพิจารณาสังขารธรรมที่เป็นไปในสมาบัตินั้น เห็นชัดเจนอยู่ในสมาบัตินั้นๆ นั้นแล
ตามลำดับ ดำเนินไปจนถึงอากิณญญายตณฌาน ต่อจากนั้น กระทำบุพพกิจมีการ
อธิษฐานเป็นต้น แล้วเข้าเนวสัณญานาสัณญายตณฌาน ฯ ข้างหน้าอัปปนาชวณะทั้ง ๒
ของเนวสัณญานาสัณญายตณฌานนั้น จิตตสันตติ [ความสืบท่อแห่งจิต] ก็ขาดลง ฯ

ท่านพระภูิกาจารย์ได้ขยายความหมายของศัพท์ที่เกี่ยวกับนิโรธสมาบัติไว้ดังต่อไปนี้
การเข้าถึงความดับ กล่าวคือ ความไม่เป็นไปแห่งจิตและเจตสิก ชื่อว่า นิโรธสมาบัติ
ได้แก่ การเข้าถึงความหยุดอยู่แห่งจิต แล้วยับยั้งอยู่ในปัจจุบันชาตินี้แหละ ฯ

^{๑๘๘} อภ.ส.อ.[บาลี], อ่างแล้ว, หน้า ๕๘.

บทว่า **อนาคามีนญจ** มีความว่า ย่อมมีได้แก่พระอนาคามีทั้งหลาย เฉพาะที่ได้สมาบัติ ๘ ผู้ยังดำรงอยู่ในกามภพและรูปภพ และแก่พระชีนาสพทั้งหลาย ทำนองนี้ [คือเฉพาะที่ได้สมาบัติ ๘ ผู้ยังดำรงอยู่ในกามภพและรูปภพ] เท่านั้น ฯ

บทว่า **ตตถ** คือ ในนิโรธสมาบัตินั้น ฯ

สองบทว่า **ยาว อากิญจัญญายตน คนตฺวา** มีความว่า พระอริยบุคคลดำเนินไปจนกระทั่งถึงอากิญจัญญายตนฌาน ด้วยอำนาจการให้สมณะและวิปัสสนาถึงความเป็นธรรมเนื่องติดกันอยู่เป็นคู่อย่างนี้ ฯ

บทว่า **อธิฏฺเฐยยาทิก** มีความว่า กระทำบุพพกิจ ๔ อย่าง มีการอธิษฐานเป็นต้น ได้แก่ การอธิษฐานบริขารมีจิวร เป็นต้น ซึ่งเก็บไว้เป็นส่วนๆ เว้นของที่เนื่องด้วยกาย และที่อาศัยมีโรงเรือน กุฏิ ที่อยู่ เป็นต้น ไม่ให้พินาศไปด้วยไฟ เป็นต้น การออกเสียก่อนกว่าการรอคอยของสงฆ์ และการที่พระศาสดาทรงรับสั่งเรียกหา การตรวจดูอายุสังขารยังเป็นไปได้ภายใน ๗ วัน ฯ

บทว่า **ปฏิปัตติรสสสาท** ได้แก่ ความยินดีรสของการปฏิบัติคือสมณะและวิปัสสนา อันต่างด้วยความสุขมีความสุขอันประกอบด้วยฌานและความสุขอันประกอบด้วยผล เป็นต้น^{๑๘๘} ฯ

อธิบายขยายความตามนัยแห่งอรรถกถาและฎีกาดังต่อไปนี้

ผู้เข้านิโรธสมาบัตินั้น มีความต้องการเพื่อให้นามรูปดับไปชั่วคราว ในขณะที่มีชีวิตอยู่ การที่พระอนาคามีบุคคลและพระอรหันตบุคคลเข้านิโรธสมาบัตินั้น เพราะธรรมดาของบุคคลทั้ง ๒ จำพวกนี้ เป็นผู้มีความเบื่อหน่ายต่อการเกิดดับของนามรูป เพราะท่านเหล่านั้นละความกำหนัดยินดีในรูปร่าร่างกายที่เรียกว่า **กามราคะ** ได้เด็ดขาดแล้ว เพราะฉะนั้น การที่ต้องอยู่กับนามรูปทั้ง ๒ อย่างนี้ ท่านจึงมีความรู้สึกเหมือนกับว่าอยู่เกลื่อนกล่นกับบ่อสุระคือสิ่งปฏิกูลต่างๆ และรู้สึกว่าสิ่งเหล่านี้เป็นโทษเป็นภัย เหมือนกับมีศัตรูอยู่รอบด้าน พระอรหันต์ทั้งหลายท่านถือว่านามรูปนั้นเป็นภาระหนักที่ต้องแบกหามเปรียบเหมือนบุคคลต้องแบกของหนักอยู่ตลอดเวลา ฉะนั้น เมื่อท่านต้องการพักผ่อนวาง

^{๑๘๘} อภ.วิ.ฎ. [ไทย], อ้างแล้ว, หน้า ๔๓๗-๔๓๘.

ภาระการแบกหามนามรูปหรือหลบลีจากภัยอันตรายแห่งนามรูปชั่วคราว จึงปรารถนา
การเข้านิโรธสมาบัติ ดังในอรรถกถาแสดงไว้ว่า

อุทฺทพฺพยา สงฺขาระ

อุกฺกณฺฐิตฺวาน โยนิโส

สุขํ วิหริสฺสามาติ

สมาปชฺชนฺติ เต สุขี^{๑๙๐} ฯ

แปลความว่า

เพราะเบื่อหน่ายต่ออาการเกิดดับในสังขาร พระอนาคามีและพระอรหันต์ทั้งหลาย
ย่อมเข้าสมาบัติเพื่อจะอยู่เป็นสุข ด้วยปรารถนาว่า พวกเราจักอยู่เป็นสุขโดยอุบายอันแยบ
คาย ดังนี้

การเข้านิโรธสมาบัติ คือ การเข้าอยู่ในความดับแห่งจิตและเจตสิก การเข้านิโรธ
สมาบัตินั้น ต้องเข้าตามลำดับเสียก่อน แต่การเข้าสมาบัติแต่ละขั้น เมื่อออกมา
แล้วต้องมีวิปัสสนาวิธีประกอบด้วย กล่าวคือ การพิจารณาจิตและองค์ฌานโดยความ
เป็นไตรลักษณ์ ด้วยการเข้าตั้งแต่ปฐมฌานเป็นต้น เมื่อออกจากปฐมฌานแล้ว ก็พิจารณา
ปฐมฌานจิตและเจตสิกที่ดับไปแล้ว โดยความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แล้วจึงเข้าทุติย
ฌาน เมื่อออกมาแล้ว ก็พิจารณาทุติยฌานจิตและเจตสิกที่ดับไปแล้ว โดยความเป็น
อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ทำเช่นนี้เรื่อยไปทุกๆ ฌาน จนกระทั่งถึงอาภิญญานุญาณตนฌาน
เมื่อออกจากอาภิญญานุญาณตนฌานแล้ว ไม่ต้องเข้าวิปัสสนาวิธี คือ ไม่ต้องพิจารณา
อาภิญญานุญาณตนฌานจิตและเจตสิกที่ดับไปแล้ว โดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาแต่
ประการใด แต่ต้องทำบุพพกิจ ๔ ประการคือ

๑] อธิษฐานว่า ขอบริหารทั้งปวงของเรา อย่าได้เป็นอันตรายไปด้วยอันตรายต่างๆ ที่
จะเกิดขึ้นเลย

๒] อธิษฐานว่า ในระหว่างที่อยู่ภายในนิโรธสมาบัตินี้ ถ้ามีประชุมสงฆ์ สงฆ์ต้องการตัว
ขอให้ออกจากสมาบัติได้ทันที

๓] อธิษฐานว่า ถ้าสมเด็จพระบรมศาสดาทรงมีพระประสงค์จะรับสั่งหา ขอให้ออกจากสมาบัติได้ทันที [บุพพกิจข้อที่ ๓ นี้ ในปัจจุบันนี้ไม่จำเป็นต้องทำ เพราะพระพุทธองค์ทรงปรินิพพานไปแล้ว]

๔] ต้องพิจารณาอายุสังขารของตน ถ้าอายุสังขารของตนจะเป็นไปได้ไม่เกิน ๗ วัน ก็ไม่ควรเข้านิโรธสมาบัติ หรือเข้าให้น้อยวันลง เพื่อเหลือเวลาในการทำกิจ มีการกราบทูลลาพระบรมศาสดา บอกลาเพื่อนสหายธรรมิก เป็นต้น ก่อนปรินิพพาน หรือถ้าเป็นพระอนาคามีก็ทำกิจก่อนตาย

ในบุพพกิจทั้ง ๔ ข้อนี้ ๓ ข้อข้างต้นไม่ต้องทำก็ได้ แต่ข้อที่ ๔ ผู้เข้านิโรธสมาบัติที่เกิดขึ้นในมนุษยภูมิจำเป็นต้องทำ ถ้าอยู่ในเทวภูมิและรูปภูมิไม่ต้องทำบุพพกิจก่อนเลยก็ได้ หลังจากทำบุพพกิจเสร็จแล้ว ก็เข้าเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน โดยมีวิถิจิตเกิดดังนี้ คือ บริกรรม อุปจาร อนุโลม โคตรภู แล้วเนวสัญญานาสัญญายตนฌานย่อมเกิดขึ้น ๒ ขณะต่อจากนั้น จิต เจตสิก และจิตตชรูป [รูปที่เกิดขึ้นโดยมีจิตเป็นสมุฏฐาน] ย่อมดับลงตามลำดับไป เป็นอันว่า สำเร็จการเข้านิโรธสมาบัติแล้ว

พระอนาคามีหรือพระอรหันต์ในกามสุคติภูมินั้น สามารถเข้าอยู่ในนิโรธสมาบัติได้ถึง ๗ วัน โดยไม่เป็นอันตรายแก่ชีวิต เพราะอาหารที่บริโภคเข้าไปแล้ว ย่อมเกิดเป็นโอชะหล่อเลี้ยงร่างกายไว้ได้ ๗ วัน ส่วนในรูปภูมิ สามารถเข้าได้โดยไม่มีจำกัดเวลา เพราะพวกพรหมไม่ต้องบริโภคอาหาร^{๑๙๑}

การเข้านิโรธสมาบัติ

นิโรธสมาบัติ คือ การเข้าอยู่ในความดับแห่งจิตเจตสิกและจิตตชรูป หมายถึง การเข้าฌานตามลำดับ ตั้งแต่ปฐมฌานเป็นต้นไปจนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ดังกล่าวแล้ว ย่อมเข้านิโรธสมาบัติต่อไปได้เลย เป็นการดับความรู้สึกทั้งหมดอยู่ได้ตลอด ๗ วัน

^{๑๙๑} ดูเทียบเคียงในคำถาม-คำตอบในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระศรีคัมภีรญาณ [ถวัลย์ ญาณจารี ป.ธ.๙, อภิ.ม.], ข้อที่ ๔๔ หน้า ๔๙-๕๐.

โดยไม่มีอันตรายหรือไม่มีใครหรือสิ่งใดมาทำอันตรายอย่างใดอย่างหนึ่งได้เลย แม้แต่ให้ระคายเคืองผิวหนัง ในขณะที่อยู่ด้วยอำนาจนิโรธสมาบัตินั้น ย่อมมีโอชาแห่งอาหารที่บริโภคนั้นเข้าไปแล้วก่อนเข้านิโรธสมาบัตินั้นหล่อเลี้ยงร่างกายไว้ และอำนาจแห่งนิโรธสมาบัตินั้นย่อมหล่อเลี้ยงรูปกายให้ดำรงอยู่ได้โดยไม่มีอาการหิวกระหายและความร้อนรนใดๆ แม้แต่น้อย เมื่อครบ ๗ วันแล้ว จิตเจตสิกและจิตตชรูปย่อมเกิดขึ้น มีความรู้สึกมีกำลังขึ้นเหมือนเดิม

บุคคลที่สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้นั้น จะต้องเป็นพระอริยบุคคลชั้นอนาคามีและพระอรหันต์ที่ได้ฌานสมาบัติ ๘ เท่านั้น นอกจากนั้น ย่อมไม่สามารถเข้าได้เลย หมายความว่า บุคคลที่เป็นปุถุชนทั้งหมด พระโสดาบันและพระสกทาคามีทั้งหมด ถึงแม้จะได้ฌานสมาบัติ ๘ ก็ตาม แต่ก็ไม่สามารถเข้านิโรธสมาบัตินี้ได้เลย เพราะยังไม่เป็น **จิตตปริปณณการี** คือ การกระทำให้บริบูรณ์แห่งสมาธิ อันเป็นเหตุละซึ่งกามฉันทะ เป็นต้นเสียได้

การเข้านิโรธสมาบัตินี้ เข้าได้เฉพาะพระอนาคามีและพระอรหันต์ที่เป็นฌานลาภีบุคคลเท่านั้น คือ ต้องได้ฌานสมาบัติ ๘ ด้วย ถ้าเป็นพระอนาคามีหรือพระอรหันต์ประเภทสุกขวิปัสสก คือ ผู้ที่ไม่ได้ฌานไม่ได้สมาบัติ ย่อมเข้านิโรธสมาบัติไม่ได้ สมาบัติหรือฌานนี้ย่อมได้ด้วยการเคยเจริญสมถกัมมัฏฐานมาก่อน หรือเกิดขึ้นมาพร้อมกันในขณะที่ได้บรรลุมรรคผล

อนึ่ง แม้จะเป็นพระอนาคามีหรือพระอรหันต์ก็ตาม แต่ถ้าไม่ได้ฌานสมาบัติครบทั้ง ๘ ก็ย่อมเข้านิโรธสมาบัติไม่ได้เช่นเดียวกัน เพราะท่านเหล่านั้นมีเพียงวิปัสสนาพละ คือ กำลังแห่งวิปัสสนาเท่านั้น แต่ไม่มีสมถพละ คือ กำลังแห่งสมถะ ได้แก่ ฌานสมาบัติ ๘ นั้นเอง เพราะฉะนั้น การที่บุคคลจะเข้านิโรธสมาบัติได้นั้น จะต้องสมบูรณ์ด้วยพละทั้ง ๒ อย่าง คือ สมถพละและวิปัสสนาพละ ซึ่งได้แก่ พระอนาคามีและพระอรหันต์ที่ได้ฌานสมาบัติ ๘ เท่านั้น ด้วยเหตุนี้ ผู้ที่สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้นั้น จึงได้แก่ พระอนาคามีและพระอรหันต์ที่ได้ฌานสมาบัติ ๘ ดังกล่าวแล้วเท่านั้น

การเข้านิโรธสมาบัตินั้น ต้องเข้าฌานตามลำดับ ตั้งแต่ปฐมฌานเป็นต้นไปจนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ตามที่กล่าวไว้ในเบื้องต้น เมื่อฌานจิตเกิดขึ้นตามลำดับ จนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌานแล้ว กำลังแห่งสมาธิที่เป็นอรุณานชั้นสุดท้ายนั้น ย่อมมีกำลังแรงกล้ามาก ทำให้จิตเข้าถึงความละเอียดอ่อนสงบประณีต จนสามารถเข้าถึงความดับสนิท เรียกว่า **สัญญาเวทียตนิโรธ** แปลว่า ความดับสนิทแห่งนามรูปและความรู้สึก เป็นเอกัณตะบรมสุข จิต เจตสิก และจิตตชรูปดับหมด ไม่เกิดขึ้นเลย และตั้งอยู่ได้ในท่าเดียวตลอด ๗ วัน ถ้ายืนก็ยืนอยู่ตลอด ๗ วัน ถ้านั่งก็นั่งอยู่ตลอด ๗ วัน ไม่มีการตายภายในเวลาที่เข้านิโรธสมาบัตินั้น แม้จะเอาไฟมาเผา ก็ไม่ไหม้ เอาอาวุธใดๆ มาทำร้าย ก็ไม่เป็นอันตรายแม้เพียงระคายเคืองผิวหนัง^{๑๙๒}

หลักเกณฑ์ในการเข้านิโรธสมาบัติ

การที่บุคคลเข้าอยู่ในความดับตามวิธีที่เรียกว่า **นิโรธสมาบัติ** นั้นมีหลักเกณฑ์ ดังนี้

๑. ต้องมีความปรารถนาที่จะเข้านิโรธสมาบัติ เพื่อหลบความทุกข์แห่งนามรูปที่ได้รับอยู่
๒. ต้องได้ฌานสมาบัติ ๘ ตั้งแต่ปฐมฌานจนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน
๓. ผู้เข้านิโรธสมาบัติต้องเป็นพระอนาคามีหรือพระอรหันต์ที่เกิดในปัญจโวการภูมิเท่านั้น
๔. มีความชำนาญในวสีทั้ง ๕ และชำนาญในสัมปทา ๔ ประการ คือ
 - [๑] มีความชำนาญในสมถพลและวิปัสสนาพละ
 - [๒] มีความชำนาญในการระงับกายสังขาร [ลมอัสสาสะปัสสาสะ] วจีสังขาร [วิตก วิจารณ์] และจิตตสังขาร [เวทนาและสัญญา]
 - [๓] มีความชำนาญในโสฬสญาณ

^{๑๙๒} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๑๙๓., และในคำถาม-คำตอบในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระศรีคัมภีรญาณ [ถวัลย์ ญาณจारी ป.ธ.๙ อภิธรรมมหาบัณฑิต], ข้อ ๔๔ หน้า ๔๙-๕๐.

[๔] มีความชำนาญในนวานุปุพพวิหารสมาบัติ คือ ชำนาญในการเข้าอยู่ในสมาบัติทั้ง ๙ มาก่อน

ลำดับต่อจากนั้น จิตเจตสิกและจิตตชรูปย่อมดับไปจนดับหมดสิ้น หมดความรู้สึก และตั้งอยู่ในความดับนั้นตลอด ๗ วัน

ขณะเข้านิโรธสมาบัติอยู่นั้น จะเอาไปฝังดินก็ไม่ใช่อันตรายใดๆ เมื่อครบกำหนด ๗ วัน ชุดขึ้นมา ย่อมมีความรู้สึกเป็นปกติอย่างเดิม และการที่ไม่มีการตาย ไม่น่าเบื่อ ไม่เป็นอันตรายแต่อย่างใดนั้น เพราะอำนาจของนิโรธสมาบัติ และโอชาแห่งอาหารย่อมคุ้มครองไว้ เมื่อออกจากนิโรธสมาบัติใหม่ๆ จะรู้สึกหิวมาก ทายกทายิกาท่านใดได้ถวายทานที่หามาได้โดยสุจริต มีเจตนาดีในกาลทั้ง ๓ คือ ก่อนถวาย กำลังถวาย และถวายแล้ว ในเนื่อนาบุญคือพระอนาคามีหรือพระอรหันต์ที่ออกจากนิโรธสมาบัติใหม่ๆ นี้ ทายกหรือทายิกาผู้นั้นย่อมได้รับผลในปัจจุบันชาตินี้อย่างแน่นอน ภายใน ๗ วันหรือเลย ๗ วันไปแล้ว พระอริยบุคคลผู้เข้านิโรธสมาบัตินี้แล คือ ผู้เข้าถึงสันติธรรมอันถาวร เป็นมหาสันติสุขอันยอดเยี่ยม ไม่มีสุขอื่นยิ่งกว่า ในขณะที่ยังมีชีวิตอยู่นี้^{๑๙๓}

สมถพละ

สมถพละ คือ กำลังแห่งความสงบ หมายถึง ตัวสมาธิอันเกิดจากความไม่ฟุ้งซ่าน จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ คือ มีอารมณ์เดียว ด้วยอำนาจเนกขัมมวิตก คือ ความดำริออกจากกาม อันข่มเสียซึ่งกามฉันทะ คือ ความใคร่ในวัตถุกามเสียได้ ด้วยอำนาจแห่งกุศลจิตที่เกิดขึ้น ประกอบด้วยยโธละคือความไม่โลภเป็นประธาน ประพฤติเป็นไปด้วยการข่มซึ่งอุทธัจจะ คือ ความฟุ้งซ่านเสียได้ จิตมีความแน่วแน่นอยู่ในอารมณ์แห่งสมถกัมมัฏฐาน ชื่อว่า **สมถพละ** ด้วยอรรถว่าระงับเสียซึ่งปัจจัย ๓ ธรรมมีกามฉันทะเป็นต้น และมีได้หวั่นไหว ด้วยอำนาจแห่งปฏิบัติขธรรม คือ ธรรมที่เป็นปฏิบัติขต่อตนเองนั้นเลย

^{๑๙๓} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๑๙๒-๑๙๓.

อนึ่ง สภาวธรรมใดมิได้พึงชาน ได้แก่ เอกัคคตาจิตที่ตั้งอยู่ด้วยอำนาจอภัยปาทวิตก คือ ความดำริในการไม่พยาบาท ข่มเสียซึ่งความพยาบาทด้วยอำนาจกุศลจิตที่เกิดขึ้น อันมีโอหะคือความไม่โกรธเป็นประธาน เป็นไปด้วยอำนาจการข่มไว้ซึ่งพยาบาทได้อย่างนี้ ชื่อว่า สมถผละ เช่นเดียวกัน

สมาธิอันประกอบด้วยฌานคือสมาบัติ ๘ ประการ ได้แก่ **ปฐมฌาน** คือ จิตที่ตั้งมั่นมิได้หวั่นไหวต่ออำนาจกิเลสนิวรณ์ ๕ ประการและสามารถข่มทับไว้ได้ด้วยวิกัมภนพหาน **ทุติยฌาน** คือ จิตที่ตั้งมั่นมิได้หวั่นไหวต่อปฏิปักษ์ธรรมคือวิตกวิจารณ์ และสามารถละวิตกวิจารณ์เสียได้มิให้แสดงอาการปรากฏในทุติยฌานจิตนั้นอีกต่อไป **ตติยฌาน** คือ จิตที่ตั้งมั่นไม่หวั่นไหวต่อปฏิปักษ์ธรรมคือปีติ และสามารถละปีติเสียได้มิให้แสดงอาการปรากฏในตติยฌานนั้นอีกต่อไป **จตุตถฌาน** คือ จิตที่ตั้งมั่นมิได้หวั่นไหวต่อปฏิปักษ์ธรรมคือสุข และสามารถละสุขเสียได้มิให้แสดงอาการปรากฏในจตุตถฌานนั้นอีกต่อไป **อากาสนัญญายตนฌาน** คือ จิตที่ตั้งมั่นมิได้หวั่นไหวต่อปฏิปักษ์ธรรมคือรูปสัญญา ได้แก่ ความมั่นหมายในความมีรูป ปฏิขสัญญา คือ ความมั่นหมายในความโกรธ และอตตสัญญา คือ ความมั่นหมายในความมีตัวตน **วิญญูณัญญายตนฌาน** คือ จิตที่ตั้งมั่นมิได้หวั่นไหวต่อปฏิปักษ์ธรรมคืออากาสนัญญายตนฌาน **อาภิญญัญญายตนฌาน** คือ จิตที่ตั้งมั่นมิได้หวั่นไหวต่อปฏิปักษ์ธรรมคือวิญญูณัญญายตนฌาน และ **เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน** คือ จิตที่ตั้งมั่นมิได้หวั่นไหวต่อปฏิปักษ์ธรรมคืออาภิญญัญญายตนฌาน

เมื่อสมาธิจิตตั้งมั่นมิได้หวั่นไหวต่อปฏิปักษ์ธรรมคืออุทัจจะ เป็นต้น และสรรพกิเลสที่เกิดพร้อมกับขั้น ๕ จิตมีอารมณ์เดียว ในความสงบอันประณีตยิ่งขึ้นเช่นนี้ ได้นามบัญญัติว่า **สมถผละ** ด้วยประการฉะนี้ ซึ่งจะเป็นปัจจัยแก่ **นิโรธสมาบัติ** ต่อไปได้^{๑๙๔}

^{๑๙๔} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๑๙๓-๑๙๔.

วิปัสสนาพละ

วิปัสสนาพละนั้น คือ กำลังของวิปัสสนาอันเป็นตัวปัญญาที่ประกอบกับมหากุศลญาณสัมปยุตตจิตของพระโยคีบุคคล ที่พิจารณาเห็นนามรูปอันปรากฏโดยอาการแห่งไตรลักษณ์ ด้วยอำนาจอนุปัสสนา ๗ ประการ กล่าวคือ

๑. วิปัสสนาปัญญาที่พิจารณาเห็นอนิจจลักษณะอันปรากฏติดอยู่กับนามรูป โดยความเป็น **ขวยยะ** คือ ความสิ้นไปและความเสื่อมไป มีความไม่เที่ยงไม่ยั่งยืน ทั้งทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจ อันมีเหตุปัจจัยปรุงแต่งอยู่เสมอ แม้ในอนาคตก็เกิดและดับต่อไปอีก นามรูปเกิดในที่ใด ย่อมดับไปในที่นั้น ปัญญาที่พิจารณาเห็นนามรูปโดยความเป็นอนิจจัง ไม่เที่ยง ตั้งอยู่ไม่ได้เช่นนี้ ชื่อว่า **อนิจจานุปัสสนา**

๒. วิปัสสนาปัญญาที่ทำการพิจารณาเห็นทุกขลักษณะอันปรากฏติดอยู่กับนามรูป รู้เท่าทันต่อการเกิดดับอยู่โดยความเป็น **ภยะ** คือ ความเป็นทุกข์ทนอยู่ไม่ได้ เป็นของน่าสะพรึงกลัว ทั้งทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจ ล้วนแต่เกิดดับเป็นทุกข์ทั้งสิ้น ปัญญาที่พิจารณาเห็นนามรูปโดยความเป็นทุกข์ทนอยู่ไม่ได้ เป็นสิ่งที่น่าสะพรึงกลัวเช่นนี้ ชื่อว่า **ทุกขานุปัสสนา**

๓. วิปัสสนาปัญญาที่พิจารณาเห็นอนัตตลักษณะอันปรากฏติดอยู่กับนามรูป โดยความเป็นอนัตตาคือความไม่ใช่ตัวตน ไม่มีอำนาจจะบังคับบัญชาให้เป็นไปตามความต้องการของใครได้ทั้งหมด ทั้งทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจ ล้วนแต่เกิดขึ้นและดับไป ไม่ใช่ตัวตนแต่ประการใด เช่นนี้ชื่อว่า **อนัตตานุปัสสนา**

๔. วิปัสสนาปัญญาที่พิจารณาเห็นไตรลักษณ์ของนามรูปจนเกิดนิพพิทาญาณ เห็นเป็นภัยเป็นโทษเป็นของน่าเบื่อหน่าย เพราะมีความเกิดดับอยู่ตลอดเวลา ไม่มีที่สิ้นสุด การพิจารณาเห็นเช่นนี้อยู่เนื่องๆ ชื่อว่า **นิพพิทานุปัสสนา**

๕. วิปัสสนาปัญญาที่ทำการพิจารณาต่อไปตามลำดับ จนสิ้นราคะหมดความอาลัย ในนามรูป ถึงการถอนจากโคตรปุถุชนย้ายไปสู่โคตรอริยะ โดยที่มัคคจิตเกิดขึ้นทำการประหาณกิเลสโดยเด็ดขาดเป็นสมุจเฉทปหาน เป็นขั้นๆ ตามลำดับ จนบรรลุถึงวิราคะญาณ

คือ ปัญญาที่คลายความกำหนัดในนามรูป แล้วพิจารณาความสิ้นไปแห่งอาสวกิเลส มีรากะเป็นต้น ในขณะที่แรกที่มีคคจิตเกิดขึ้นนั้น หรือการพิจารณามรรคนั้น ชื่อว่า **วิราคานุปัสสนา**

๖. วิปัสสนาปัญญาที่ทำการพิจารณาพระนิพพาน อันเป็นการดับแห่งสังขารนามรูป ที่เป็นอารมณ์ของมคคจิตและผลจิตสืบเนื่องกันมานั้น ชื่อว่า **นิโรธานุปัสสนา**

๗. วิปัสสนาปัญญาที่ทำการพิจารณากิเลสตัณหาที่อาลัยในสังขารนามรูปอันตนละได้แล้วโดยเด็ดขาด ชื่อว่า **ปฏินิสสัคคานุปัสสนา**

วิปัสสนาปัญญาที่ทำการพิจารณานามรูปโดยนัยที่แสดงมานี้จนชำนาญ ชื่อว่า **วิปัสสนาพละ** อันจะเป็นปัจจัยให้เข้านิโรธสมบัติได้โดยสะดวก

วิปัสสนาพละนั้น ได้แก่ จิตที่ตั้งมั่น โดยที่เข้าถึงคือกิเลสไม่สามารถครอบงำและทำให้หวั่นไหวได้ เพราะเหตุที่ละนิจสัญญา คือ ความสำคัญมั่นหมายว่านามรูปเป็นของเที่ยงเสียได้ **ด้วยอนิจจานุปัสสนา** ที่พิจารณาเห็นนามรูปดับไปอยู่เสมอ ว่าเป็นของไม่เที่ยง เพราะละสุขสัญญา คือ ความสำคัญมั่นหมายว่านามรูปเป็นสุขเสียได้ **ด้วยทุกขานุปัสสนา** ที่พิจารณาเห็นนามรูปว่าเป็นทุกข์ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ เพราะละอดีตสัญญา คือ ความสำคัญมั่นหมายว่านามรูปเป็นตัวตนเสียได้ **ด้วยอนัตตานุปัสสนา** ที่พิจารณาเห็นนามรูปว่าไม่ใช่ตัวตน ไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของใคร เพราะละตัณหา คือ ความรักใคร่ในนามรูปเสียได้ **ด้วยนิพพิทานุปัสสนา** ที่พิจารณาเห็นนามรูปว่าเป็นสิ่งที่น่าเบื่อหน่าย เพราะละราคะ คือ ความกำหนัดในนามรูปเสียได้ **ด้วยวิราคานุปัสสนา** ที่พิจารณาเห็นนามรูปว่าเป็นของที่ไม่ควรยินดี เพราะละตัณหาสมุทัย คือ ความก่อเกิดแห่งทุกข์เสียได้ **ด้วยนิโรธานุปัสสนา** ที่พิจารณาเห็นนามรูปว่าเป็นของที่ควรละเสีย ไม่ควรยึดติดผูกพัน เพราะละตัณหาอุปาทานและทิฏฐิเสียได้ **ด้วยปฏินิสสัคคานุปัสสนา** ที่พิจารณาเห็นนามรูปว่าเป็นของที่ควรสละคืนเสีย สภาพที่เจริญ รู้ และทำให้แจ้ง ด้วยวิปัสสนาปัญญาเช่นนี้แล ย่อมสมควรแก่นิโรธสมบัติ^{๑๙๕}

^{๑๙๕} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๑๙๔-๑๙๕.

การระงับสังขาร ๓

ในสัมปทาข้อที่ ๒ แสดงถึงการระงับสังขาร ๓ อย่างนั้น หมายถึง การระงับกายสังขาร วจีสังขาร และจิตตสังขาร กล่าวคือ

๑. กายสังขาร ได้แก่ จิตตชวาทธาตุ คือ ธาตุลมอันเกิดจากจิตเป็นสมุฏฐาน ซึ่ง ได้แก่ อัสสาสะปัสสาสะ คือ ลมหายใจเข้าออก ที่ได้นามบัญญัติว่า กายสังขาร นั้น เพราะลมหายใจเข้าออก ย่อมเป็นปัจจัยแก่นามกายและรูปกาย ความจริงแล้ว นามกายคือจิต และรูปกายคือสหชาตรูปนั้น ย่อมเป็นได้ทั้งชนกปัจจัยและสหชาตปัจจัยให้ร่างกายสามารถดำรงอยู่ได้ เพราะฉะนั้น จึงจัดลมหายใจเข้าออกเป็นกายสังขาร อนึ่ง ลมหายใจเข้าออก เมื่อบังเกิดขึ้นในกาย ย่อมเป็นไปเนื่องด้วยกาย เป็นเครื่องปรุงแต่งกายให้ดำรงชีพอยู่ได้ และย่อมได้ชื่อว่า กายสังขาร ทั้งสิ้น กายสังขารคือลมหายใจเข้าออกนี้ย่อมระงับไปในขณะที่เข้าสู่จตุตถฌาน เพราะฉะนั้น การที่จะระงับกายสังขารได้ ก็ต่อเมื่อเจริญฌานถึงจตุตถฌานแล้ว [โดยจตุกนัย]

๒. วจีสังขาร ได้แก่ วิตกและวิจารณ์ ที่เป็นผู้ตกแต่งวจีเภทคือการเปล่งวาจา เพราะการที่บุคคลกล่าวถ้อยคำอย่างใดอย่างหนึ่งออกมาได้นั้น ต้องอาศัยวิตกและวิจารณ์เกิดขึ้นสู่อารมณ์และพิจารณาอารมณ์ก่อนแล้วจึงพูดต่อไปได้ วจีสังขารคือวิตกวิจารณ์นี้ย่อมระงับไปในขณะที่พระอริยบุคคลเข้าสู่ทุติยฌาน [โดยจตุกนัย]

๓. จิตตสังขาร ได้แก่ สัญญาและเวทนา ที่ตกแต่งจิตให้จำได้และให้เสวยอารมณ์ สัญญามีหน้าที่จำอารมณ์ เวทนามีหน้าที่เสวยอารมณ์ เมื่อเกิดขึ้นย่อมอาศัยจิตเป็นใหญ่เป็นประธาน จิตตสังขารคือสัญญาและเวทนานี้ย่อมระงับไปในขณะที่พระอริยบุคคลเข้านิโรธสมาบัติ

ปัญญาอันเป็นวสี คือ ความชำนาญในการระงับสังขารทั้ง ๓ เหล่านี้ เป็นคุณสมบัติสัมปทาที่อุปการะแก่นิโรธสมาบัติต่อไป เมื่อพระอนาคามีหรือพระอรหันต์ผู้เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติทั้ง ๔ ดังกล่าวแล้ว พิจารณาเห็นการเป็นอยู่ด้วยนามรูปที่เกิดดับอยู่ตลอดเวลา ต้องเห็น ต้องได้ยิน ต้องรู้กลิ่น ต้องรู้รส ต้องรู้สัมผัส ต้องนึกคิด ต้องกิน ต้องนอน ต้อง

ลำบากตรากตรำในการบริหารร่างกายเลี้ยงชีพ เป็นต้น จึงดำริจะเข้านิโรธสมาบัติอันเป็นบรมสุขดีกว่า เมื่อดำริเช่นนี้แล้ว จึงไปสู่สถานที่วิเวกเงียบสงัด ปราศจากอารมณ์รบกวน นั่งขัดสมาธิ ตั้งกายให้ตรง ดำรงสติให้มั่นคง กำหนดเพ่งสมถกัมมัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง จนขึ้นสู่ปฐมฌาน ผ่านปฐมฌานตามลำดับจนถึงปัญจฌาน [ปัญจกนัย] แล้วขึ้นสู่อรุณฌานตามลำดับจนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน พิจารณาความสงบประณีตแห่งสัญญา จนจิตเจตสิกและจิตตชรูปดับไปตลอด ๗ วัน อันเป็นมหาสันติสุขสุดที่จะพรรณนาได้^{๑๙๖}

อนุปปพวิหาร ๙ ประการ

อนุปปพวิหาร คือ ธรรมเครื่องอยู่ที่ประณีตขึ้นไปตามลำดับ ๙ ประการ ดังที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้^{๑๙๗}ว่า ดูก่อนผู้มีอายุทั้งหลาย ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ สงัดแล้วจากกาม สงัดแล้วจากอกุศลธรรม

๑. บรรลุปฐมฌาน ที่มีวิตกวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกอยู่
๒. บรรลุตติยฌาน ที่มีความผ่องใสในภายใน มีภาวะที่จิตเป็นธรรมอันเอกผุดขึ้น ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ เพราะวิตกวิจารณ์สงบไปแล้ว มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกอยู่
๓. บรรลุตติยฌาน ที่พระอริยเจ้าทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้ได้ฌานนี้เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้อยู่
๔. บรรลุตตตฌาน ที่ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่ เพราะละสุขและทุกข์เสียได้ และเพราะโสมนัสโทมนัสดับไปก่อนแล้ว
๕. เข้าถึงอากาศานัญญายตนฌานโดยมนสิการว่า อากาศหาที่สุดมิได้ ดังนี้อยู่
๖. เข้าถึงวิญญานัญญายตนฌานโดยมนสิการว่า วิญญานไม่มีที่สุด ดังนี้อยู่
๗. เข้าถึงอาภิญญายตนฌานโดยมนสิการว่า ไม่มีอะไร ดังนี้อยู่

^{๑๙๖} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๑๙๕-๑๙๖.

^{๑๙๗} สังคีตสูตร ที.ปา.[ไทย] ๑๑/๓๔๓, อนุปปพวิหารสูตร ปฐมปณณาสก อัง.นวก.๒๓/๓๒.

๘. เข้าถึงแนวสัญญานาสัญญายตนฉนโดยมนสิการว่า มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ ดั่งนี้อยู่

๙. เข้าถึงสัญญาเวทิตนโรธ เพราะลวงแนวสัญญานาสัญญายตนฉนโดยประการทั้งปวงอยู่

สภาพแห่งสมาบัติ

อนึ่ง การเข้าสมาบัตินั้น ไม่ใช่เป็นเรื่องของ **ผีเข้าเจ้าทรง** ไม่ใช่เป็นเรื่องของ **การสะกดจิต** ไม่ใช่เป็น **การนอนหลับ** และในขณะที่เข้าอยู่ในสมาบัตินั้นจะเป็นฉนสมาบัติก็ตาม ผลสมาบัติก็ตาม นิโรธสมาบัติก็ตามไม่ใช่เป็นสภาพ **จิตที่ลงสู่ภวังค์** หรือ**อยู่ในภวังค์** แต่ประการใด แต่คนส่วนมากมักเข้าใจผิดว่า การเข้าฉนสมาบัติก็ดี การเข้าผลสมาบัติก็ดี หรือการเข้านิโรธสมาบัติก็ดี ก็คือ **จิตเข้าสู่ภวังค์** ถ้าเข้าใจดังนี้ ชื่อว่า **เข้าใจผิด** เพราะการที่คนทั้งหลายนอนหลับสนิทเท่านั้น จึงจะชื่อว่า **จิตลงสู่ภวังค์** ถ้าจิตขึ้นจากภวังค์ ก็เรียกว่า **ตื่น** ถ้ากล่าวว่า **การเข้าสมาบัติ** ก็คือ **จิตเข้าสู่ภวังค์** แล้ว ก็ไม่จำเป็นที่จะต้องปฏิบัติสมถกัมมัฏฐานให้เหน็ดเหนื่อยแต่ประการใด เพราะว่า ตั้งแต่เกิดมาจนถึงบัดนี้ เราก็นอนหลับกันทุกวันคืน จิตก็เข้าสู่ภวังค์ทุกวันคืนอยู่แล้ว เพราะฉะนั้น การเข้าสมาบัติจึงไม่ใช่การที่จิตลงสู่ภวังค์ ดังที่เข้าใจผิดกันโดยมากนั้นแต่ประการใด

การเข้าฉนสมาบัติ ก็คือ การที่จิตประกอบด้วยองค์ฉน มีองค์กัมมัฏฐานที่ตนใช้บริกรรมเป็นอารมณ์ การเข้าผลสมาบัติ ก็คือ การที่จิตประกอบไปด้วยองค์ฉน มีพระนิพพานเป็นอารมณ์ การเข้านิโรธสมาบัติ ก็คือ การที่จิตเจตสิกและจิตตชรูป [รูปที่เกิดจากปฏิริยาของจิต] เข้าถึงความดับสนิท เป็นสภาพที่ปราศจากนามรูป [หมายเอาเฉพาะจิตตชรูป] โดยแท้ ที่เรียกว่า **เป็นการเข้าสู่พระนิพพานในปัจจุบันภพนี้** ก็ว่าได้ ซึ่งต่างจากผลสมาบัติ กล่าวคือ ผลสมาบัตินั้นเป็นเพียงจิตคือผลจิตมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ต่อเนื่องกันอยู่เท่านั้น

อีกนัยหนึ่ง ในการเข้าฉนสมาบัตินั้น จิตที่ประกอบด้วยองค์ฉนมี **วิตก** **วิจารณ์** เป็นต้นนั้น เป็นกุศลชาติ เป็นกุศลจิต ซึ่งเป็นตัวกรรมที่สามารถให้เกิดผลได้ ส่วนการเข้าผล

สมาบัติ ผลจิตประกอบด้วยองค์สามมี วิตก วิจาร เป็นต้นนั้น เป็นวิปากชาติ เป็นวิปากจิต ซึ่งเป็นตัวผลของกรรมที่ได้รับผลมาจากการได้บรรลุถึงมัคคญาณ และตัวผลจิตเอง ก็เป็นเพียงผลในปัจจุบันที่ได้รับมาจากการได้บรรลุมัคคญาณเท่านั้น โดยมีได้เป็นตัวการที่จะส่งผลให้ไปเกิดในภพภูมิต่างๆ แต่ประการใด^{๑๙๘}

การออกจากนิโรธสมาบัติ

พระอนุรุธาจารย์ได้แสดงวิธีการออกจากนิโรธสมาบัติไว้ในพระอภิธัมมัตถสังคหะ บาลี [ข้อที่ ๓๑] ว่า

[๓๑] วุฏฐานกาเล ปน อนาคามีโน อนาคามีผลจิตตํ อรหโต จ อรหตตผลจิตตํ เอกวารเมว ปวตตติตฺวา ภวํคปาโต ว โหติ ฯ ตโต ปริ ปจฺจเวกฺขณญาณานิ ปวตฺตนตฺติติ^{๑๙๙} ฯ

แปลความว่า

ก็แลในเวลาออก [จากนิโรธสมาบัติ] สำหรับพระอนาคามี อนาคามีผลจิต สำหรับพระอรหันต์ อรหตตผลจิต เป็นไปเพียงครั้งเดียวเท่านั้น ย่อมเป็นภวังคบาท [จิตตกภวังค์] เทียว ฯ ต่อจากนั้น ปัจจเวกขณญาณทั้งหลาย ย่อมเป็นไป ฉะนี้แล ฯ

อธิบายความว่า

เมื่อออกจากนิโรธสมาบัติแล้ว ผลจิตย่อมเกิดขึ้นก่อน ๑ ขณะ ต่อจากนั้น ย่อมได้ อารมณ์อันเป็นนิमितแห่งนามรูปอย่างใดอย่างหนึ่ง มีกรรมนิमितเป็นต้น ซึ่งเป็นอารมณ์ของภวังคจิตที่เนื่องมาแต่แรกปฏิสนธิในปัจจุบันภพนี้ เมื่อจิตยึดเอาอารมณ์อันเป็นนิमितนั้นแล้ว ย่อมพราກออกจากอารมณ์คือพระนิพพาน ถอยมาสู่อารมณ์ปัจจุบัน หมายความว่า เมื่อขณะแรกที่ออกจากนิโรธสมาบัตินั้น ผลจิตย่อมเกิดขึ้น ๑ ขณะก่อน ต่อจากนั้น จิตก็

^{๑๙๘} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานทีปนี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๑๙๓.

^{๑๙๙} อภ.ส.อ.[บาลี], อ่างแล้ว, หน้า ๕๘.

ลงสู่ภวังค์ เปลี่ยนจากอารมณ์คือพระนิพพานมาเป็นอารมณ์ของภวังค์ มีกรรมนิมิตอารมณ์เป็นต้น แล้ววิจิติย่อมเกิดขึ้นตามปกติต่อไป

ทักษิไณยบุคคลผู้เลิศ

พระอนาคามีหรือพระอรหันต์ที่ออกจากนิโรธสมาบัติใหม่นั้น ชื่อว่า เป็นทักษิไณยบุคคลผู้เลิศ บุคคลใดได้ทำบุญกับท่านเหล่านี้ บุคคลนั้นย่อมได้รับผลเห็นทันตาในปัจจุบันภพ ภายใน ๗ วัน หรือเลย ๗ วันไปแล้ว ซึ่งทำให้บังเกิดอิฏฐผลอันน่าปรารถนาต่างๆ มากมาย

อนึ่ง ทานที่จะให้ผลในปัจจุบันภพได้เห็นทันตานั่น จะต้องสมบูรณ์ด้วยสัมปทา ๔ ประการ^{๒๐๐} คือ

๑. วัตถุสัมปทา คือ ภูมิกาคหาทเป็นพระอนาคามีหรือพระอรหันต์
๒. ปัจจัยสัมปทา คือ วัตถุสิ่งของที่นำมาถวายนั้นเป็นสิ่งที่ได้มาด้วยความบริสุทธิ์
๓. เจตนาสัมปทา คือ ผู้ถวายทานเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยเจตนาอันแรงกล้าโดยเจตนาทั้ง ๓ กาล คือ ปุพพเจตนา ตั้งใจดีเมื่อก่อนเวลาจะทำ มุญจนเจตนา ตั้งใจดีเมื่อขณะกำลังทำ อปรเจตนา ตั้งใจดีอยู่เสมอเมื่อทำเสร็จแล้ว
๔. คุณาติเรกสัมปทา ภูมิกาคหาทคือพระอนาคามีหรือพระอรหันต์ผู้รับทานนั้น เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยคุณอันพิเศษ คือ ออกจากนิโรธสมาบัติใหม่ๆ

อุยโยชนคาถา

พระอนุรุธาจารย์ได้แสดงคาถาส่งท้าย [อุยโยชนคาถา] แห่งปกรณ์นี้ไว้ว่า

[๓๒] ภาเวตพพ์ ปนิจฺเจว

ภาวนาทวยมุตตม

ปฏิปตฺติรสสฺสทา

ปตฺถยฺนเตน สาสเน^{๒๐๑} ฯ

^{๒๐๐} สุขสามเณรวัตถุ ข.ธ.อ.[ไทย]. ๕/๕๘.

^{๒๐๑} อภิ.ส.อ.[บาลี: หลักสูตรประโยค ป.ธ. ๙] หน้า ๕๘.

ก็บุคคลผู้ปรารถนาความยินดีการปฏิบัติในพระศาสนา พึงเจริญภาวนา ๒ อย่าง
อันยอดเยี่ยม ดังพรรณนามาฉะนี้แล ฯ

จบการอธิบายเนื้อความตามลำดับแห่งบาลีในอรรถกถาและฎีกาแต่เพียงเท่านี้

อธิบายลำดับญาณ ๑๖

ต่อไปนี้จะได้พรรณนาวิปัสสนาญาณทั้งหมด ตามที่ได้กล่าวมาแล้ว ซึ่งรวมแล้ว มี
๑๖ ประการ เรียกว่า โสฬสญาณ ได้แก่

๑. นามรูปปริจเฉทญาณ ปัญญาที่กำหนดรู้นามรูป
๒. ปัจจยปริคคหญาณ ปัญญาที่รู้เหตุปัจจัยของนามรูป
๓. สัมมสนญาณ ปัญญาที่รู้นามรูปโดยความเป็นไตรลักษณ์
๔. อุทยัพพยญาณ ปัญญาที่รู้เห็นความเกิดและความดับของนามรูป
๕. ภังคญาณ ปัญญาที่รู้เห็นแต่ความดับไปของนามรูป
๖. ภยญาณ ปัญญาที่รู้เห็นว่านามรูปนี้เป็นภัยที่น่ากลัว
๗. อาทีนวญาณ ปัญญาที่รู้เห็นว่านามรูปนี้เป็นโทษ
๘. นิพพิทาญาณ ปัญญาที่รู้เห็นว่านามรูปนี้เป็นสิ่งที่น่าเบื่อหน่าย
๙. มุญจितุกัมมตาญาณ ปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไปจากนามรูป
๑๐. ปฏิสังขชาญาณ ปัญญาที่พิจารณาหาอุบายที่จะออกไปจากนามรูป
๑๑. สังขารูปেকชาญาณ ปัญญาที่พิจารณาเห็นไตรลักษณ์ของนามรูป แล้ววาง
เฉยด้วยรู้เห็นตามความเป็นจริง
๑๒. อนุลอมญาณ ปัญญาที่พิจารณาค่อยตามอริยสัจ ๔ โดยไม่ขัดกัน
๑๓. โคตรภูญาณ ปัญญาที่ทำอารมณ์คือนิพพานให้ปรากฏ ด้วยการ
ข้ามโคตรปุณณสุโคตรแห่งอริยะ

๑๔. มัคคญาณ ปัญญาที่ประหามกิเลสเด็ดขาดจากขันธสันดาน
 ๑๕. ผลญาณ ปัญญาที่เสวยพระนิพพานเป็นอารมณ์ตามมรรค
 ๑๖. ปัจจเวกขณญาณ ปัญญาที่พิจารณามรรค ผล นิพพาน กิเลสที่ละได้แล้ว
 และกิเลสที่ยังเหลืออยู่

เพื่อจะให้เห็นเนื้อความของวิปัสสนาญาณเหล่านี้มีความสืบเนื่องเป็นลำดับติดต่อกันไป จึงขอย้อนลำดับเบื้องต้นของการปฏิบัติตั้งแต่นามรูปปริจเฉทญาณมากล่าวอีกครั้งดังต่อไปนี้

เมื่อพระโยคีบุคคลผู้เจริญวิปัสสนาได้ทำการกำหนดพิจารณานามและรูป จนเข้าถึงนามรูปปริจเฉทญาณแล้ว ต่อจากนั้น ย่อมเห็นความเกิดขึ้นของนามรูปในปัจจุบันปริคคหญาณ และเห็นความดับของนามและรูปในสัมมสนญาณ แล้วมาเห็นทั้งความเกิดและความดับในอุทยัพพญาณ จึงเป็นอันว่า อารมณ์ของอุทยัพพญาณนั้น เป็นการรวมอารมณ์ของญาณทั้ง ๓ ข้างต้นมาเป็นอันเดียวกันอยู่ในอุทยัพพญาณนี้ เพราะฉะนั้น เมื่อพระโยคีบุคคลได้ปฏิบัติจนเข้าถึงอารมณ์ของญาณเหล่านี้แล้ว ก็เป็นอันว่า เครื่องปิดบังไตรลักษณ์ทั้ง ๓ ได้แก่ สันตติ อิริยาบถ และขณสัญญาได้ถูกทำลายลงแล้ว กล่าวคือ เมื่อขณสัญญาที่ปิดบังอนัตตาถูกทำลายแล้ว อิริยาบถที่ปิดบังทุกข์ก็เพิกถอนออกจากการปิดบัง และสันตติที่ปิดบังอนิจจัง ย่อมถูกทำลายให้ขาดลงไปด้วย

อนึ่ง การเห็นไตรลักษณ์ในอุทยัพพญาณนั้น จะเห็นในลักษณะใดลักษณะหนึ่งก็ตาม ย่อมชื่อว่า ได้เห็นทั้ง ๓ ลักษณะนั่นเอง เพราะลักษณะทั้ง ๓ นั้น รวมอยู่ในอุทยัพพญาณแล้วทั้งหมด ด้วยเหตุนี้ อุทยัพพญาณ คือ ญาณที่เห็นนามรูปทั้งเกิดและดับนั้น [หมายเอาพลวอุทยัพพญาณ] จึงเป็นญาณที่สำคัญเบื้องต้นในปฏิบัติภาวนาที่สสนวิสุทธิ อันเป็นหนทางปฏิบัติที่จะให้ถึงญาณที่สสนวิสุทธิ คือ ถึงพระนิพพาน ซึ่งมีอยู่ทางเดียวเท่านั้น ตรงกับพระบาลีที่มาในติลลิกขณคาถาว่า

สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ

ยทา ปญฺญา ย ปสฺสติ

อถ นิพฺพินฺนํ ทุคฺเค

เอส มคฺโค วิสฺสุตฺติยา

สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขาติ

ยทา ปญฺญา ย ปสฺสติ

อถ นิพพิทติ ทุกเข

เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา

สพเพ ธมฺมา อนตฺตาติ

ยทา ปญฺญา ย ปสฺสตี

อถ นิพพิทติ ทุกเข

เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา^{๒๐๒}

แปลความว่า

เมื่อใด อริยสาวกพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง

เมื่อนั้น ย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ นั้นเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์^{๒๐๓}

เมื่อใด อริยสาวกพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์

เมื่อนั้น ย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ นั้นเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์^{๒๐๔}

เมื่อใด อริยสาวกพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา เมื่อ
นั้น ย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ นั้นเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์^{๒๐๕}

การเห็นด้วยปัญญาในที่นี้ ท่านหมายถึงการเห็นด้วยวิปัสสนาปัญญา ซึ่งได้แก่
วิปัสสนาญาณตั้งแต่อุทฺทปฺพญาณเป็นต้นไปนั่นเอง^{๒๐๖}

อนึ่ง เพื่อสงเคราะห์ให้เห็นว่าวิปัสสนาญาณเหล่านี้เป็นไปเนื่องกันกับสติปัฏฐาน
อย่างไร จึงขอยกเอาพระบาลีในมหาสติปัฏฐานสูตรมาเป็นหลักฐาน เพื่อปรับให้ลงกัน
ดังนี้ สมุทฺยธมฺมานุปสฺสี วา คือ เห็นความเกิดของนามและรูป อันนี้ได้แก่ ปัจจยปริคคห
ญาณ วยธมฺมานุปสฺสี วา คือ เห็นความดับไปของนามและรูป อันนี้ได้แก่ สัมมสนญาณ
สมุทฺยวยธมฺมานุปสฺสี วา^{๒๐๗} คือ เห็นทั้งความเกิดขึ้นและความดับไปของนามและรูป อัน
นี้ได้แก่ อุทฺทปฺพญาณ ซึ่งเป็นตัวตรณปริญาณ ต่อจากนั้นไป ก็จะละความยึดมั่นถือมั่น
ด้วยอำนาจตณฺหาและทิฏฺฐิ ซึ่งตามพระบาลีในมหาสติปัฏฐานสูตรกล่าวว่า อนิสฺสํ โตะ จ

^{๒๐๒} ติลักขณคาถา [สวดมนต์ฉบับหลวง].

^{๒๐๓} อนิจจลักขณวัตถุ ขุ.ธ.[ไทย], ๒๕/๒๗๗/๑๑๘.

^{๒๐๔} ทุกขลักขณวัตถุ ขุ.ธ.[ไทย], ๒๕/๒๗๘/๑๑๘.

^{๒๐๕} อนัตตลักขณวัตถุ ขุ.ธ.[ไทย], ๒๕/๒๗๙/๑๑๘.

^{๒๐๖} ขุ.ธ.อ.[ไทย], ๗/๕๖.

^{๒๐๗} มหาสติปัฏฐานสูตร ม.ม.[บาลี], ๑๒/๑๔๔/๑๑๖.

วิหริติ น จ ภิกขุ โลเก อุปาทิยติ^{๒๐๘} แปลความว่า ตัณหาและทิฏฐิไม่อาศัยแล้ว อันนี้
ได้แก่ ปหานปริญญา ซึ่งได้แก่ ญาณที่ต่อจากอุทัพพญาณขึ้นไปจนถึงมัคคญาณ
ต่อไปนี้จะได้อธิบายญาณ ๑๖ ตามลำดับ

นามรูปปริจเฉทญาณ

เมื่อพระโยคีบุคคลกำหนดพิจารณานามรูปเป็นอารมณ์ ตามนัยแห่งสติปัฏฐาน
จนกระทั่งนามรูปกระจายออก สามารถกำหนดแยกแยะรู้ได้ว่า อะไรเป็นนาม อะไรเป็นรูป
ต่อจากนั้น **สัมมาทิฏฐิ** คือ ปัญญาอันเห็นชอบ ซึ่งเป็นปัญญาที่รู้ถูกต้อง ย่อมปรากฏ
เกิดขึ้นรู้เท่าทันนามรูปที่เกิดขึ้นนั้นๆ ว่า นี่เป็นนาม นี่เป็นรูป เช่น เมื่อพิจารณาอิริยาบถ
ทั้งหลาย มีอาการนั่ง นอน ยืน เดิน เป็นต้น ย่อมรู้ชัดว่า เป็นรูปนั่ง รูปนอน รูปยืน รูปเดิน
และรู้เท่าทันว่า รูปที่ นั่ง นอน ยืน เดิน นั้น ไม่ใช่เรา ไม่ใช่เขา ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา
แต่ประการใด เป็นแต่เพียงรูปนั่ง รูปนอน รูปยืน รูปเดิน เท่านั้น และตัวที่รู้เท่าทันรูปนั่ง
รูปนอน รูปยืน รูปเดิน นั้นเป็นนามธรรม เป็นผู้รู้ ไม่ใช่เรา รู้ ไม่ใช่สัตว์บุคคลเป็นผู้รู้ เป็น
การเห็นแต่สภาวะธรรมล้วนๆ เท่านั้น ที่เกิดขึ้น โดยไม่เห็นเป็นสัตว์บุคคลตัวตนเราเขาแต่
ประการใด

การรู้เห็นเช่นนี้ ย่อมสามารถทำลายความเห็นผิดที่เคยเห็นเคยยึดถือมาว่า เราเป็น
ผู้ นั่ง เราเป็นผู้นอน เราเป็นผู้ยืน เราเป็นผู้เดิน หรือสัตว์บุคคล ตัวตน เราเขา เป็นผู้
นั่ง นอน ยืน เดิน เป็นต้นเสียได้ ความรู้สึกของพระโยคีบุคคลนั้นย่อมมีเพียงว่า มีแต่นามกับ
รูปเท่านั้น กล่าวคือ จะกำหนดพิจารณาอุอิริยาบถอะไร ก็รู้ว่า เป็นรูปนั้นๆ หรือจะกำหนด
ความรู้สึกใดๆ ก็รู้ว่า เป็นนามเท่านั้น ทุกอย่างที่กำหนดพิจารณาอยู่ ย่อมรู้เท่าทันว่า เป็น
แต่เพียงนาม เป็นแต่เพียงรูป เท่านั้น ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา หรือชาย หญิง เป็น
ต้น มาเป็นผู้ นั่ง นอน ยืน เดิน กิน ดื่ม พุดคุย เป็นต้น และไม่มีใครมาเป็นผู้รู้สึกในอิริยาบถ
อาการนั้นๆ แต่ประการใด

^{๒๐๘} อังแล้ว, ๑๒/๑๔๕/๑๑๗.

การรู้เห็นอย่างนี้ ในการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ท่านเรียกว่า **นามรูปปริจเฉทญาณ** ซึ่งเป็นวิปัสสนาญาณขั้นต้น โดยได้รู้เห็นความกระจายออกแห่งนามรูป อันเป็นการทำลายความเป็น **อตตทิฏฐิ** คือ ความเห็นผิดพลาดคลาดเคลื่อน ที่เคยสำคัญผิดว่า เป็นเรา เป็นเขา เป็นสัตว์ เป็นบุคคล เป็นต้น ให้หมดไปจากความรู้สึกในจิตใจ เมื่อเห็นเช่นนี้ **วิสุทธิ** คือ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งปัญญาที่รู้เห็นอย่างถูกต้องตามความเป็นจริง ที่ไม่เจือปนด้วยความเห็นผิด ความเข้าใจผิด และความสำคัญผิด ที่เห็นว่า เป็นเรา เป็นเขา เป็นสัตว์ เป็นบุคคล เป็นต้น การเห็นถูกต้องเช่นนี้ เรียกว่า **ทิฏฐิวินิวิสุทธิ** แปลว่า ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งปัญญาที่รู้เห็นถูกต้องตามความเป็นจริง แต่ปัญญาที่เห็นถูกต้องเช่นนี้ ยังไม่เข้าถึงไตรลักษณ์ กล่าวคือ ยังไม่เห็นความขาดสายแห่งนามรูปอย่างเด่นชัดนั่นเอง พระโยคีบุคคลจึงต้องเพียรพยายามในการกำหนดนามรูปนั้นๆ เป็นอารมณ์ให้ยิ่งขึ้นต่อไปอีก จึงจะสามารถเห็นความเป็นไตรลักษณ์แห่งนามรูปอย่างชัดเจนยิ่งขึ้นไปได้ กล่าวคือ เห็นนามรูปนั้นๆ โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ได้เด่นชัดขึ้นไปตามลำดับ

การมนสิการเพื่อให้นามรูปปริจเฉทญาณเกิดขึ้น

นามรูปปริจเฉทญาณนี้ เป็นญาณที่รู้จักนามธรรมรูปธรรม จนแน่ใจว่าในโลกนี้ สิ่งที่มีจริงเป็นจริงและปรากฏให้พิสูจน์ได้จริงนั้น มีเพียง ๒ อย่างเท่านั้น คือ รูปธรรม ได้แก่ สิ่งที่ยืนให้รู้ และนามธรรม ได้แก่ สิ่งที่เขาไปรู้ โดยปรากฏเกิดขึ้นที่ทวาร ๖ ทวารใดทวารหนึ่ง ขณะที่อารมณ์อันเป็นอายตนะภายนอกมากระทบกับทวารอันเป็นอายตนะภายใน ตามสภาพที่สามารถกระทบกันได้แต่ละทวาร แล้ววิญญาณคือจิตพร้อมด้วยเจตสิกที่ประกอบ ย่อมเกิดขึ้นรับรู้อารมณ์นั้นๆ ทางทวารนั้นๆ เป็นการประชุมพร้อมกันแห่งธรรม ๓ ฝ่าย ได้แก่ อายตนะภายใน อายตนะภายนอก และวิญญาณ ดังมีรายละเอียดของแต่ละทวารต่อไปนี้

ทางจักขุทวาร คือ ประตูดตา มี ๓ สิ่งประชุมกัน ได้แก่ **รูปารมณ** คือ สีที่อาศัยแสง อันเป็นอายตนะภายนอก มากระทบกับ **จักขุปสาทรูป** คือ ประสาทตาหรือแก้วตา อันเป็นอายตนะภายใน ๒ สิ่งนี้จัดเป็น **รูปธรรม** และ **จักขุวิญญาณจิต** คือ ความรู้สึกเกิดขึ้นรับรู้สีคือเห็นสีนั้น ซึ่งจัดเป็น **นามธรรม**

ทางโสตทวาร คือ ประตuhu มี ๓ สิ่งประชุมกัน ได้แก่ สัททารมณ คือ เสียงที่อาศัยช่องหูเข้าไป อันเป็นอายตนะภายนอก มากระทบกับ โสตปสาทรูป คือ ประสาทหูหรือแก้วหู อันเป็นอายตนะภายใน ๒ สิ่งนี้จัดเป็น รูปธรรม และ โสตวิญญานจิต คือ ความรู้สึกเกิดขึ้นรับรู้เสียงคือได้ยินเสียงนั้น ซึ่งจัดเป็น นามธรรม

ทางฆานทวาร คือ ประตุมูก มี ๓ สิ่งประชุมกัน ได้แก่ คันธารมณ คือ กลิ่นที่อาศัยวาโยธาตุพัดพาเข้าไป อันเป็นอายตนะภายนอก มากระทบกับ ฆานปสาทรูป คือ ประสาทจมูก อันเป็นอายตนะภายใน ๒ สิ่งนี้จัดเป็น รูปธรรม และ ฆานวิญญานจิต คือ ความรู้สึกเกิดขึ้นรับรู้กลิ่นนั้น ซึ่งจัดเป็น นามธรรม

ทางชีวหาทวาร คือ ประตูลิ้น มี ๓ สิ่งประชุมกัน ได้แก่ รสธารมณ คือ รสที่อาศัยอาโปธาตุซึมซาบเข้าไป อันเป็นอายตนะภายนอก มากระทบกับ ชิวหาปสาทรูป คือ ประสาทลิ้น อันเป็นอายตนะภายใน ๒ สิ่งนี้จัดเป็น รูปธรรม และ ชิวหาวิญญานจิต คือ ความรู้สึกเกิดขึ้นรับรู้รสนั้น จัดเป็น นามธรรม

ทางกายทวาร คือ ประตูกาย มี ๓ สิ่งประชุมกัน ได้แก่ โภกฐัพพารมณ คือ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง ที่มากระทบสัมผัส โดยอาศัยธาตุดินแข็งเป็นฐานกระทบ อันเป็นอายตนะภายนอก มากระทบกับ กายปสาทรูป คือ ประสาทกาย อันเป็นอายตนะภายใน ๒ สิ่งนี้จัดเป็น รูปธรรม และ กายวิญญานจิต คือ ความรู้สึกเกิดขึ้นรับรู้ผัสสะ คือ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึงนั้น จัดเป็น นามธรรม

ทางมโนทวาร คือ ประตูใจ นั้น ัมมารมณ ได้แก่ จิต เจตสิก ซึ่งจัดเป็น นามธรรม หรือสขุขุมรูป ๑๖ ซึ่งจัดเป็น รูปธรรม อันเป็นอายตนะภายนอก มากระทบกับ มโนทวาร คือ ภาวักจิต อันเป็นอายตนะภายใน ซึ่งจัดเป็น นามธรรม แล้ว มโนวิญญานจิต คือ สภาพที่รับรู้ัมมารมณนั้นๆ จัดเป็น นามธรรม อนึ่ง มโนวิญญานจิต คือ ความรู้สึกนึกคิด หรือการสั่ง จัดเป็น นามธรรม เป็นปัจจัยให้เกิดกายวิญญุตติรูปและวจีวิญญุตติรูป คือ อาการยีน เดิน นัง นอน คุ์ เหยียด เคลื่อนไหวต่างๆ และการพูด การร้อง เป็นต้น จัดเป็น รูปธรรม

ปัจจัยปริคคหญาณ

เมื่อพระโยคีบุคคลผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานเพียรเจริญสติปัฏฐาน จนสามารถกำหนดแยกแยะนามรูปรู้ได้ว่า อะไรเป็นนาม อะไรเป็นรูป อย่างเด่นชัดแล้ว ก็นับว่า กัมมัฏฐานของวิปัสสนา กล่าวคือ อารมณ์อันเป็นกัมมัฏฐานแห่งวิปัสสนาปัญญาได้ปรากฏขึ้นแล้ว พระโยคีบุคคลต้องกำหนดพิจารณานามรูปนั้นต่อไปอีก

เมื่อพระโยคีบุคคลกำหนดพิจารณาดูนามรูปอยู่เนืองๆ มิได้ขาด สภาพแห่งนามรูป ย่อมปรากฏเด่นชัด กระจายออกเป็นนาม เป็นรูป โดยไม่ปะปนกัน นามอันใดเกิดขึ้น รูปอันใดเกิดขึ้น ย่อมกำหนดรู้เฉพาะนามนั้น เฉพาะรูปนั้น เท่านั้น โดยมีได้ปะปนกันเลย และเมื่อกำหนดรู้เห็นได้อย่างเด่นชัดและเท่าทันเช่นนี้แล้ว พระโยคีบุคคลนั้นย่อมสามารถกำหนดรู้เหตุปัจจัยที่ทำให้นามรูปนั้นๆ เกิดขึ้น ด้วยการกำหนดจับอยู่ที่นามรูปอันเป็นอารมณ์ซึ่งปรากฏเป็นปัจจุบันนั้นว่า นามก็ดี รูปก็ดี ต้องอาศัยเหตุและปัจจัย จึงจะเกิดขึ้น และเป็นไปได้ เช่น นามธรรมคือจิตและเจตสิกทั้งหลาย ต้องอาศัยอดีตกรรมเป็นเหตุ อาศัยวัตถุรูป [ยกเว้นในอรูปรูมิ ๔] อาศัยทวารและอารมณ์เป็นปัจจัย จึงจะเกิดขึ้นได้ รูปธรรมทั้งหลาย จะเกิดขึ้นและเป็นไปได้ ก็ต้องอาศัยกรรม จิต อุดุ และอาหาร อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือ ๒ อย่าง ๓ อย่าง ๔ อย่างเป็นปัจจัยจึงจะเกิดขึ้นได้ และรูปอิริยาบถต่างๆ จะเป็นไปได้ก็ต้องอาศัยนามเป็นปัจจัย ดังนี้

เมื่อพระโยคีบุคคลได้กำหนดรู้เหตุปัจจัยของนามและรูปด้วยอำนาจสุตมยปัญญา จินตมยปัญญา อันเกิดพร้อมด้วยภาวนามยปัญญาเบื้องต้นที่คอยกำหนดพิจารณาดูนามรูปอยู่เนืองๆ เช่นนี้แล้ว ย่อมจะเกิดปัญญาที่รู้แน่ชัดว่า นามหรือรูปนั้น หาได้เกิดขึ้นเองลอยๆ หรือเพราะการดลบันดาลของสิ่งใดหรือบุคคลใด มีพระเจ้า พระอินทร์ พระพรหม เป็นต้น แต่ประการใดไม่ โดยที่แท้ นามรูปทั้งหลาย ย่อมอาศัยอดีตเหตุ คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม เหล่านี้เป็นเหตุ จึงเกิดขึ้นได้ และมีอาหารเป็นปัจจัยอุปถัมภ์ จึงสามารถเป็นไปได้

เมื่อความรู้ความเห็นโดยถูกต้องได้เกิดขึ้นอย่างนี้แล้ว ย่อมทำให้พระโยคีบุคคลนั้นได้รู้แน่ชัดไปตลอดกาลทั้ง ๓ คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคตว่า นามรูปที่เกิดขึ้นในอดีตก็คือนามรูปที่กำลังตั้งอยู่ในปัจจุบันก็คือนามรูปที่จะเกิดขึ้นในอนาคตก็คือนามรูปที่ก่อมาด้วยเหตุเช่นนี้เหมือนกัน เมื่อปัญญาารู้เห็นเหตุและปัจจัยของนามรูปตามความเป็นจริงเช่นนี้แล้ว พระโยคีบุคคลย่อมสามารถบรรเทาความสงสัยที่เป็นไปในกาลทั้ง ๓ ว่า ในอดีตชาติ เราเคยได้เกิดมาแล้วหรือไม่หนอ ในปัจจุบันชาตินี้ เกิดเป็นเราจริงหรือไม่หนอ ในอนาคตชาติต่อไป เราจะเกิดอีกหรือไม่หนอ เป็นต้น ความสงสัยเหล่านั้นย่อมไม่ปรากฏเกิดขึ้นในจิตใจของพระโยคีบุคคลผู้เพียรเพ่งพิจารณาเห็นเหตุปัจจัยของนามรูปอย่างเด่นชัดอยู่เช่นนั้นแล้ว

ปัญญาที่กำหนดรู้เหตุปัจจัยของนามรูปอย่างนี้ ในการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ท่านเรียกว่า **ปัจจัยปริคคหญาณ** ซึ่งในวิสุทธิ ๗ นั้น สงเคราะห์เข้าใน **กังขาวิตรณวิสุทธิ** คือ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งปัญญาที่มีความเห็นถูกต้อง สามารถข้ามพ้นความสงสัยในปัจจัยแห่งนามรูปเสียได้ แต่ในปัจจัยปริคคหญาณนี้ พระโยคีบุคคลผู้ปฏิบัติย่อมรู้เพียงปัจจัยแห่งการเกิดขึ้นของนามรูปเท่านั้น ส่วนการดับของนามรูปนั้น ผู้ปฏิบัติยังไม่สามารถกำหนดพิจารณาเห็นได้ เพราะยังไม่เห็นความขาดตอนแห่ง **สันตติ** คือ ความเกิดสืบทอดกันแห่งนามรูป เนื่องจากนามรูปนั้นดับไปอย่างรวดเร็ว วิปัสสนาปัญญาของพระโยคีบุคคลที่เข้าถึงปัจจัยปริคคหญาณนี้ยังหยابอยู่ จึงยังไม่สามารถรู้เท่าทันความดับของนามรูปนั้นๆ ได้ ต้องตามกำหนดพิจารณาดูความเป็นไปของนามรูปนั้นเนื่องๆ ต่อไปอีก

การมนสิการเพื่อให้ปัจจัยปริคคหญาณเกิดขึ้น

ปัจจัยปริคคหญาณนี้ เป็นวิปัสสนาญาณที่กำหนดรู้ปัจจัยของนามรูป คือ รู้ว่ารูปและนามนี้ต่างก็เป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน กล่าวคือ

ทางตา รูปารมณ์คือสีมากระทบกับจักขุปสาทรูปคือแก้วตา จัดเป็น **รูปธรรม** เป็นปัจจัยให้จักขุวิญญาณจิตคือการเห็นเกิดขึ้น จัดเป็น **นามธรรม**

ทางหู สัทธารมณ์คือเสียงมากระทบกับโสตปสาทรูปคือแก้วหู จัดเป็น **รูปธรรม** เป็นปัจจัยให้โสตวิญญาณจิตคือการได้ยินเกิดขึ้น จัดเป็น **นามธรรม**

ทางจุมก คันธารมณคือกลิ่นมากระทบกับขานปสาทรูปคือประสาทจุมก จัดเป็น **รูปธรรม** เป็นปัจจัยให้ขานวิญญานจิตคือรู้กลิ่นเกิดขึ้น จัดเป็น **นามธรรม**

ทางลิ้น รสารมณคือรสมากระทบกับชีวหาปสาทรูปคือประสาทลิ้น จัดเป็น **รูปธรรม** เป็นปัจจัยให้ชีวหาวิญญานจิตคือการรู้รสเกิดขึ้น จัดเป็น **นามธรรม**

ทางกาย โผฏฐัพพารมณคือเย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง มากระทบกับกายปสาทรูปคือประสาทกาย จัดเป็น **รูปธรรม** เป็นปัจจัยให้กายวิญญานจิตคือความรู้สึกทางกายเกิดขึ้น จัดเป็น **นามธรรม**

ทางใจ ัมมารมณคือความรู้สึกนึกคิดที่เป็นจิตและเจตสิก จัดเป็น **นามธรรม** หรือ สุขุมรูป ๑๖ จัดเป็น **รูปธรรม** ที่มากระทบกับมโนทวารคือภวังคจิต จัดเป็น **นามธรรม** มโนวิญญานจิตที่รับรู้ัมมารมณนั้น จัดเป็น **นามธรรม** และมโนวิญญานจิตนั้นเป็นปัจจัยให้กายวิญญัตติรูปหรือวจิวิญญัตติรูป คือ อาการยีน เติ่น นัง นอน คู้ เหยียด เคลื่อนไหว ต่างๆ หรือการเปล่งวาจา เป็นต้นเกิดขึ้น จัดเป็น **รูปธรรม**

และรู้ต่อไปอีกว่า เหตุปัจจัยของรูปนั้นมีดังนี้ รูปธรรมคือสิ่งที่ยื่นให้รู้เหล่านี้เกิดจากกรรมคือการกระทำ เรียกว่า **กัมมขรูป** อย่างหนึ่ง เกิดจากจิตสั่ง เรียกว่า **จิตตขรูป** อย่างหนึ่ง เกิดจากอตุคืออตุกาล อุณหภูมि อากาศ สภาพแวดล้อม เรียกว่า **อตุขรูป** อย่างหนึ่ง และเกิดจากอาหารคือโอชา เรียกว่า **อาหารขรูป** อย่างหนึ่ง แบ่งเป็นอายตนะภายในและอายตนะภายนอก ดังต่อไปนี้

อายตนะภายใน ๖ คือ

๑. จักขุปสาทรูป ประสาทตาคือแก้วตา เกิดจากกรรม

๒. โสตปสาทรูป ประสาทหูคือแก้วหู เกิดจากกรรม

๓. ขานปสาทรูป ประสาทจุมก เกิดจากกรรม

๔. ชิวหาปสาทรูป ประสาทลิ้น เกิดจากกรรม

๕. กายปสาทรูป ประสาทกาย เกิดจากกรรม

๖. หทยัตถรูป รูปหัวใจ เกิดจากกรรม [มโนทวารนั้น องค์ธรรม ได้แก่ ภวังคจิต แต่ในปัญจโวการภพนั้น ภวังคจิตจะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยหทยัตถรูปเสมอ]

อายตนะภายนอก ๖ คือ

๑. รูปารมณ์ คือ สีต่างๆ เกิดจากกรรม จิต อุตุ อาหาร
๒. สัทธารมณ์ คือ เสียงต่างๆ เกิดจากจิต และ อุตุ
๓. คันธารมณ์ คือ กลิ่นต่างๆ เกิดจากกรรม จิต อุตุ อาหาร
๔. รสธารมณ์ คือ รสต่างๆ เกิดจากกรรม จิต อุตุ อาหาร
๕. โผฏฐัพพารมณ์ คือ ตัวกระทบ เกิดจากกรรม จิต อุตุ อาหาร

๖. ัมมารมณ์ [เฉพาสุขุมรูป] เกิดจากกรรม จิต อุตุ อาหาร ตามสมควร ถ้าเป็นนามธรรม คือ จิตและเจตสิก ย่อมเกิดจากอดีตกรรม อารมณ์ และวัตถุ หรือทวาร ตามสมควร

แล้วรู้ต่อไปอีกว่า นามธรรมเกิดจากผัสสะ คือ การกระทบของรูปธรรมและนามธรรม ได้แก่

๑. นามธรรมทางตา คือ ความรู้สึกทางตาจะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยอุปattiเหตุ คือ เหตุให้เกิดขึ้น ๔ ประการได้แก่ มีประสาทตาดี ๑ มีรูปารมณ์คือสี ๑ มีแสงสว่างพอเหมาะ ๑ มีการใส่ใจ ๑ มาประชุมพร้อมกันเข้า จึงเกิดนามธรรมทางตาขึ้น

๒. นามธรรมทางหู คือ ความรู้สึกทางหูจะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยอุปattiเหตุ คือ เหตุให้เกิดขึ้น ๔ ประการได้แก่ มีประสาทหูดี ๑ มีสัทธารมณ์คือเสียง ๑ มีช่องหูที่เสียงผ่านเข้าไปได้ ๑ มีการใส่ใจ ๑ มาประชุมพร้อมกันเข้า จึงเกิดนามธรรมทางหูขึ้น

๓. นามธรรมทางจมูก คือ ความรู้สึกทางจมูกจะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยอุปattiเหตุ คือ เหตุให้เกิดขึ้น ๔ ประการได้แก่ มีประสาทจมูกดี ๑ มีคันธารมณ์คือกลิ่น ๑ มีลมพัดพาเข้าไป ๑ มีการใส่ใจ ๑ มาประชุมพร้อมกันเข้า จึงเกิดนามธรรมทางจมูกขึ้น

๔. นามธรรมทางลิ้น คือ ความรู้สึกทางลิ้นจะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยอุปattiเหตุ คือ เหตุให้เกิดขึ้น ๔ ประการได้แก่ มีประสาทลิ้นดี ๑ มีรสธารมณ์คือรส ๑ มีธาตุน้ำช่วยชิมซาบเข้าไป ๑ มีการใส่ใจ ๑ มาประชุมพร้อมกันเข้า จึงเกิดนามธรรมคือความรู้สึกทางลิ้นขึ้น

๕. นามธรรมทางกาย คือ ความรู้สึกทางกายจะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยอุปattiเหตุ คือ เหตุให้เกิดขึ้น ๔ ประการได้แก่ มีประสาทกายดี ๑ มีโณภูมิจิต ๑ มีผัสสเจตนา ๑ มีอายตนะ ๑ มีธาตุดินที่แข็งเป็นฐานกระทบ ๑ มีการใส่ใจ ๑ มาประชุมพร้อมกันเข้า จึงเกิดนามธรรมคือความรู้สึกทางกายขึ้น

๖. นามธรรมทางใจ คือ ความรู้สึกทางใจจะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยอุปattiเหตุ คือ เหตุให้เกิด ๔ ประการได้แก่ มีกัมมจิตอันเป็นมโนทวาร ๑ มีธัมมารมณ์ ๑ มีททวิญญูรูป [เฉพาะในปัญจโวการภูมิ] ๑ มีการใส่ใจ ๑ มาประชุมพร้อมกันเข้า จึงเกิดนามธรรมคือ ความรู้สึกทางใจขึ้น

แล้วรู้ต่อไปอีกว่า นามรูปเกิดจากอาหาร ๔ ประเภทได้แก่ เกิดจาก กวฬิงการอาหาร คือ สิ่งที่เป็นคำที่ฟังกลิ่นกินหรือดื่มกินได้ ๑ เกิดจาก ผัสสอาหาร คือ การกระทบ ๖ อย่าง ๑ เกิดจาก มโนสัจเจตนาอาหาร คือ ความตั้งใจ [เจตนา] ๑ และเกิดจาก วิญญูณาหาร คือ ความรู้สึก ๑

อาหาร	[วิญญูณาหาร] เกิดจากกรรม คือ การกระทำ
กรรม	เกิดจากอุปาทาน คือ ความยึดมั่นถือมั่น
อุปาทาน	เกิดจากตัณหา คือ ความอยากได้
ตัณหา	เกิดจากอวิชชา คือ ความไม่รู้
หรือ อวิชชา	เป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา
ตัณหา	เป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน
อุปาทาน	เป็นปัจจัยให้เกิดกรรม
กรรม	เป็นปัจจัยให้เกิดอาหาร [วิญญูณาหาร]
อาหาร	เป็นปัจจัยเกิดนามรูป
นามรูป	เป็นปัจจัยให้เกิดอวิชชา

เป็นวัฏฏะหมุนเวียนอยู่อย่างนี้ ไม่มีที่สิ้นสุด เป็นเหตุเป็นปัจจัยซึ่งกันและกันอยู่เสมอ นี่เป็นการอธิบายถึงเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดนามรูปตามนัยปัจจัยปริคคหญาณ

พระอรรถกถาจารย์ในภายหลัง เรียกบุคคลผู้ได้บรรลุถึงปัจจัยปริคคหญาณนี้ว่าเป็น “จุฬโศตาทัน” แปลว่า พระโศตาทันน้อย เพราะถือว่า บุคคลที่ได้ผ่านปัจจัยปริคคหญาณนี้แล้ว ย่อมเป็นผู้มีคติหรือความก้าวหน้าในพระพุทธศาสนาอย่างแน่นอน เนื่องจากเป็นผู้ที่ได้เห็นด้วยปัญญาว่า สิ่งทั้งหลาย สักแต่ว่าเกิดจากเหตุปัจจัย กล่าวคือ เห็นว่าความเป็นเหตุเป็นปัจจัยอาศัยซึ่งกันและกันจึงเกิดขึ้นได้เท่านั้น ไม่มีใครเป็นใหญ่ มาบงการ จัดแจง บังคับบัญชา หรือเป็นผู้ดลบันดาลสร้างขึ้นแต่ประการใด^{๒๐๔}

สัมมสนญาณ

เมื่อพระโยคีบุคคลหมั่นกำหนดพิจารณานามรูปอยู่เนืองๆ มิได้ทอดธุระเสีย วิปัสสนาปัญญาของพระโยคีบุคคลนั้นย่อมแก่กล้าและประณีตขึ้นตามลำดับ เมื่อนั้นย่อมสามารถพิจารณาเห็นความดับของนามรูปได้ แต่ความดับของนามรูปที่ปรากฏในญาณนี้ สันตติยังไม่ขาด กล่าวคือ ในเวลานั้น เมื่อเปลี่ยนจากอิริยาบถนั่งแล้ว จึงจะเห็นอิริยาบถนั่งนั้นดับไป หรือในเวลายืน เมื่อเปลี่ยนจากอิริยาบถยืนแล้ว จึงจะเห็นอิริยาบถยืนนั้นดับไป อิริยาบถอื่นก็ปรากฏขึ้นมาแทน ดังนี้ เป็นต้น จึงกำหนดเทียบเคียงว่า รูปนั่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา รูปยืนไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ซึ่งในขณะแรกๆ นั้น พระโยคีบุคคลย่อมจะเห็นตามไปอย่างนั้นก่อน กล่าวคือ เห็นว่ารูปเก่านั้นหมดไป ก็ต่อเมื่อได้เห็นรูปใหม่เกิดขึ้นมาแทนที่นั่นเอง แต่ยังไม่สามารถพิจารณาเห็นความดับไปที่เป็นปัจจุบันขณะของรูปนั้น โดยที่ยังมิได้เปลี่ยนอิริยาบถได้ เพราะจะเห็นได้ ก็ต่อเมื่อรูปเดิมหมดไปแล้วเท่านั้น ไม่ได้เห็นรูปนั่งดับไปในขณะที่กำลังนั่งอยู่ หรือไม่เห็นรูปยืนดับไปในขณะที่กำลังยืนอยู่ เป็นต้น ซึ่งการเห็นเช่นนี้ ยังไม่เป็นปัจจุบันแท้ คือ จะเห็นว่ารูปนั่งดับก็ต่อเมื่อรูปนั่งหมดไปแล้ว หาได้เห็นรูปนั่งดับไปในขณะที่กำลังนั่งอยู่ไม่ เป็นต้นนั่นเอง

ถ้าพระโยคีบุคคลสามารถกำหนดพิจารณาเห็นความขาดสายแห่งสันตติของนามรูป ในขณะที่กำลังนั่ง กำลังนอน กำลังยืน กำลังเดินอยู่ จึงจะชื่อว่า เห็นความเป็นปัจจุบัน

^{๒๐๔} ดูรายละเอียดใน อรรถกถาอรรถกัฏฐปมสูตร ม.ม.อ.[ไทย] ๑๘/๒๖๓-๓๐๗.

ขณะของนามรูป ที่เรียกว่า เห็นไตรลักษณ์ การเห็นอย่างนี้ ย่อมจะรู้เห็นไปถึงอดีตและอนาคตด้วยว่า เมื่ออดีตหรืออนาคต นามรูปก็เป็นไปอย่างนี้เหมือนกัน โดยไม่มีความสงสัยเลย

ตามที่กล่าวมาแล้วนี้ เป็นแต่เพียงการรวมใจความย่อๆ ในอารมณ์ที่ปรากฏขึ้นในขณะเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานอยู่ ซึ่งเป็นส่วนที่กำหนดรู้ได้เฉพาะในเวลาที่กำลังปฏิบัติอยู่เท่านั้น การรู้เห็นอย่างนี้ เรียกว่า สัมมสนญาณ คือ วิปัสสนาปัญญาที่ได้เข้าไปรู้เห็นนามรูปว่า ไม่เที่ยง แต่การเห็นเช่นนั้นนั้นยังเป็นอดีตอยู่ เพราะว่าเมื่อหมดไปแล้วหรือดับไปแล้วนั้นแหละ จึงได้กำหนดเห็น ไม่ได้เห็นในระหว่างที่นามรูปนั้นยังตั้งอยู่และกำลังดับไป แต่ก็เรียกว่า เห็นไตรลักษณ์เหมือนกัน เพราะเห็นความไม่เที่ยง เห็นความเกิดดับเหมือนกัน แต่ยังไม่เป็นปัจจุบันขณะแท้ เนื่องจากปัญญายังไม่แก่กล้าเพียงพอ เป็นการเห็นด้วยภาวนามยปัญญาเบื้องต้นเท่านั้น

สัมมสนญาณนี้ สงเคราะห์เข้าในปัญญาขั้นต้น เรียกว่า ญาณตปริญญา คือ การรู้ด้วยการกำหนดพิจารณา และญาณนี้จัดอยู่ในวิสุทธิข้อที่ ๕ คือ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ เพราะได้รู้เห็นและเข้าใจชัดเจนว่า นามรูปนี้เท่านั้น เป็นมรรคาไปสู่พระนิพพาน สิ่งอื่นไม่ใช่ทาง

การมนสิการเพื่อให้สัมมสนญาณเกิดขึ้น

สัมมสนญาณนี้ เป็นความรู้เห็นนามรูป เป็นอนิจจังคือไม่เที่ยง เป็นทุกขังคือทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ เป็นอนัตตาคือบังคับบัญชาให้อยู่ในอำนาจไม่ได้ เพราะนามรูปประชุมกันเกิดขึ้นแล้วดับไปอยู่เสมอ เป็นการเห็นลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งหรือทั้ง ๓ ลักษณะนี้ตามสมควรแก่กำลังปัญญาบารมีของแต่ละบุคคล เมื่อพระโยคีบุคคลผู้ประกอบความเพียรเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน มีสติจดจ่ออยู่กับรูปและนาม มีปัญญารู้เท่าทันปัจจุบันขณะของนามรูปนั้นอยู่เนืองๆ โมหะคือความไม่รู้หรือความหลงย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ ราคะ โทสะ และอกุศลธรรมเหล่านี้ ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้เช่นเดียวกัน เพราะได้ถูกประหารเสียแล้วด้วยสติสัมปชัญญะที่แก่กล้าขึ้นตามลำดับ

อนึ่ง ไฟคือราคะ ไฟคือโทสะ และไฟคือโมหะ ที่จะเผาผลาญอยู่เนื่องนิตย์ ซึ่งลูกลามไปในการมณเฑาะและในภพภูมิต่างๆ แล้วเก็บหมักหมมเป็นเชื้อแห่ง ราคะคือความกำหนัดรักใคร่ โทสะคือความเกลียดชัง และโมหะคือความหลงหลมมัวเมาหรือความไม่รู้ ไว้ในชั้นธสันดาน กลายเป็นอาสวะที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นธสันดานอีกต่อไป อันเป็นสภาพธรรมที่ทำให้จิตให้เศร้าหมองขุ่นมัวอยู่เสมออยู่นั้น เมื่อมีสติกำหนดระลึกรู้เท่าทันแล้ว ก็เลสเหล่านี้ย่อมไหลเข้ามาสู่จิตใจไม่ได้ เมื่อสติเจริญแก่กล้ามากขึ้นแล้ว ความเห็นแจ้งคือดวงตาปัญญา ย่อมเกิดขึ้น เมื่อนั้น ปัญญา ย่อมเกิดขึ้น ญาณย่อมเกิดขึ้น วิชชา ย่อมเกิดขึ้น แสงสว่างย่อมเกิดขึ้น เมื่อแสงสว่างคือปัญญาเกิดขึ้นแล้ว ย่อมเห็นการเกิดดับของนามรูปเป็นไปในคตมิลักษณะ ๓ ประการคือ เป็นอนิจจัง ตั้งอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้จริง เป็นทุกขัง ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้จริง และเป็นอนัตตา บังคับบัญชาไม่ได้จริง ความจริงเหล่านี้จะปรากฏ ดังนี้คือ

นามรูปทางจักขุทวาร คือ ประตูดตา เมื่อรูปรามณคือสี มากระทบกับจักขุปสาทรูปคือประสาทตาหรือแก้วตา จัดเป็น **รูปธรรมเกิดขึ้น** จักขุวิญญาณจิตคือการเห็นสี จัดเป็น **นามธรรมเกิดขึ้น** เมื่อสติกำหนดระลึกรู้เท่าทัน โดยความเป็นรูปและนามแล้ว โมหะคืออวิชชา ได้แก่ ความไม่รู้หรือความหลง ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ เมื่อรูปดับไปแล้ว นามซึ่งรับรู้รูปนั้น ย่อมดับไปด้วย

นามรูปทางโสตทวาร คือ ประตูหู เมื่อสัททารมณคือเสียง มากระทบกับโสตปสาทรูปคือประสาทหูหรือแก้วหู จัดเป็น **รูปธรรมเกิดขึ้น** โสตวิญญาณจิตคือการรู้เสียง จัดเป็น **นามธรรมเกิดขึ้น** เมื่อสติกำหนดระลึกรู้เท่าทัน โดยความเป็นรูปและนามแล้ว โมหะคืออวิชชา ได้แก่ ความไม่รู้หรือความหลงย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ เมื่อเสียงดับไปแล้ว นามซึ่งรับรู้เสียงนั้น ย่อมดับไปด้วย

นามรูปทางฆานทวาร คือ ประตูจมูก เมื่อคันธารมณคือกลิ่น มากระทบกับฆานปสาทรูปคือประสาทจมูก จัดเป็น **รูปธรรมเกิดขึ้น** ฆานวิญญาณจิตคือการรู้กลิ่น จัดเป็น **นามธรรมเกิดขึ้น** เมื่อสติกำหนดระลึกรู้เท่าทัน โดยความเป็นรูปและนามแล้ว โมหะคืออวิชชา ได้แก่ ความไม่รู้หรือความหลงย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ เมื่อกลิ่นดับไปแล้ว นามซึ่งรับรู้กลิ่นนั้น ย่อมดับไปด้วย

นามรูปทางชีวหาทวาร คือ ประตูลิ้น เมื่อรสารมณ์คือรสมากระทบกับชีวหาปสาทรูป คือ ประสาทลิ้น จัดเป็น **รูปธรรมเกิดขึ้น** ชิวหาวิญญานจิตคือการรู้รส จัดเป็น **นามธรรมเกิดขึ้น** เมื่อสติกำหนดตระลึกรู้เท่าทัน โดยความเป็นรูปและนามแล้ว โมหะคือ อวิชชา ได้แก่ ความไม่รู้หรือความหลงย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ เมื่อรสดับไปแล้ว นามซึ่งรับรู้รส นั้น ย่อมดับไปด้วย

นามรูปทางกายทวาร คือ ประตูกาย เมื่อโผฏฐัพพารมณ์ คือ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง มากระทบกับกายปสาทรูปคือประสาทกาย จัดเป็น **รูปธรรมเกิดขึ้น** กายวิญญานจิตคือการรู้สัมผัส จัดเป็น **นามธรรมเกิดขึ้น** เมื่อสติกำหนดตระลึกรู้เท่าทัน โดยความเป็นรูปและนามแล้ว โมหะคืออวิชชา ได้แก่ ความไม่รู้หรือความหลงย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ เมื่อโผฏฐัพพะดับไปแล้ว นามซึ่งรับรู้โผฏฐัพพะนั้น ย่อมดับไปด้วย

นามรูปทางมโนทวาร คือ ประตุมโน เมื่ออัมมารมณคือสภาวะธรรม กระทบกับ ภาวจิตคือมโนทวาร ถ้าอัมมารมณนั้นเป็นสุขุมรูป จัดเป็น **รูปธรรมเกิดขึ้น** ถ้าอัมมารมณนั้นเป็นนามคือจิตเจตสิก จัดเป็น **นามธรรมเกิดขึ้น** ภาวจิตอันเป็นตัมมโนทวาร จัดเป็น **นามธรรมเกิดขึ้น** มโนวิญญานจิตคือตัวรู้อัมมารมณนั้น จัดเป็น **นามธรรมเกิดขึ้น** เมื่อสติกำหนดตระลึกรู้เท่าทัน โดยความเป็นรูปและนามแล้ว โมหะคืออวิชชา ได้แก่ ความไม่รู้หรือความหลงย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ เมื่ออัมมารมณดับไปแล้ว นามซึ่งรับรู้อัมมารมณนั้น ย่อมดับไปด้วย

นามรูปมีความเกิดขึ้นแล้วดับไปอยู่อย่างนี้ วิปัสสนาญาณย่อมจะเห็นแจ้งในนามรูปว่า มีสภาพตั้งอยู่ไม่ได้จริงๆ ทนอยู่ไม่ได้จริงๆ บังคับบัญชาไม่ได้จริงๆ เป็นอยู่อย่างนี้ ชื่อว่ามีลักษณะ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ทั้ง ๓ อย่างนี้เท่านั้น อย่างอื่นไม่ใช่ พระโยคีบุคคลพึงมีสติอยู่อย่างนี้ เป็นไปอยู่อย่างนี้ วิปัสสนาญาณจึงจะเกิดขึ้นและดำเนินไปได้โดยถูกต้อง

เมื่อวิปัสสนาญาณได้บังเกิดขึ้นและดำเนินไปโดยถูกต้องแล้ว พระโยคีบุคคลนั้นย่อมรู้ต่อไปอีกว่า แม้ในอดีตอันไกลแสนไกล คือ ในชาติปางก่อนที่ท่องเที่ยววนเวียนอยู่ในวัฏฏสงสารอย่างนี้ สิ้นอนกชาติ กว้นเวียนอยู่ในความเกิดดับอย่างนี้เช่นเดียวกัน นับภพนับชาติไม่ถ้วน ที่เป็นเช่นนี้ เพราะความไม่รู้ความจริงว่า นามรูปนี้มีสภาพ **อนิจจัง**

เปลี่ยนแปลงตั้งอยู่ไม่ได้ ทุกขัง ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ อนัตตา บังคับบัญชาไม่ได้ แม้ในอดีตอันไกล ตั้งแต่ปฏิสนธิในครรภ์มารดาเป็นต้นมา ก็เป็นอย่างนี้ คลอดออกมาจากครรภ์มารดาแล้ว ก็เป็นอย่างนี้ เจริญเติบโตขึ้นเป็นหนุ่มสาว ก็มีนามรูปเกิดดับอยู่อย่างนี้ มีคติเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ไม่ว่าวินาที นาที่ ชั่วโมง วัน เดือน หรือปีไหนๆ ก็ตาม ย่อมมีสภาพเป็นอยู่อย่างนี้ แม้ในอนาคตอันไกล วินาที นาที่ ชั่วโมง วัน เดือน ปีต่อๆ ไป ก็เป็นอย่างนี้ จนถึงวัยชรา อันมีร่างกายทรุดโทรม ก็เป็นอย่างนี้ มีนามรูปเกิดดับ เป็นลักษณะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เช่นเดียวกัน ไม่ผิดแปลกแตกต่างกันเลย

เพราะฉะนั้น สัตว์ บุคคล ตัวเรา ตัวเขา และสรรพสิ่งทั้งปวง ทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต ล้วนแต่เป็นสภาวะธรรม เป็นสักแต่ว่านามธรรมรูปธรรมที่เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัยแล้วก็ดับไป เพราะเหตุปัจจัยดับ จึงไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่เรา ไม่ใช่เขา ไม่ใช่สิ่งนั้นสิ่งนี้ มีแต่สภาวะธรรมล้วนๆ แม้ในอนาคตที่ยาวนานนับภพชาติไม่ถ้วน ก็จะเป็นไปอย่างนี้ พ้นจากสภาพความเป็นอยู่อย่างนี้ไปไม่ได้ และตราบไต่ที่สัตว์ยังวนเวียนอยู่ในสังสารวัฏฏ์ ก็จะต้องมีสภาพเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปอยู่อย่างนี้เรื่อยไป ไม่มีสิ้นสุด เพราะยังไม่สิ้นกิเลสอันเป็นเหตุให้เกิดขึ้นนั่นเอง แต่เมื่อกิเลสทั้งปวงดับสิ้นหมดไปจากขันธสันดานแล้ว จึงจะไม่ต้องเกิดขึ้นอีกในชาติต่อไป ความสิ้นสุดแห่งความเกิดดับของนามรูปก็ย่อมสิ้นสุดตามไปด้วย

เมื่อพระโยคีบุคคลกำหนดรู้อย่างนี้แล้ว พึงกำหนดรู้ต่อไปอีกว่า ผู้ชายทุกคนก็มีความเกิดดับอยู่อย่างนี้ ผู้หญิงทุกคนก็มีความเกิดดับอยู่อย่างนี้ สัตว์นรก เปรต อสุรกาย เดรัจฉาน มนุษย์ เทวดา มาร พรหม และสรรพสัตว์ทุกหมู่เหล่า ย่อมมีความเกิดดับอยู่อย่างนี้ ล้วนแต่มีลักษณะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ทั้งในมนุษยโลกนี้ ทั้งในเทวโลก มารโลก และพรหมโลก ทั้งผู้เป็นอยู่แบบธรรมดาและผู้เป็นอยู่แบบทิพย์ ก็มีความเป็นไปเช่นเดียวกัน แต่ผู้แสวงหิตพิพสมบัติอยู่สิ้นกาลนานนั้น ไม่รู้ไม่เห็นความเปลี่ยนแปลงเกิดดับของนามรูป จนเทวดาและพรหมบางท่านเห็นว่าโลกเที่ยง โลกเป็นสุข โลกเป็นอัตตา เป็นอย่างนั้นสิ้นกาลนาน ไม่มีการเปลี่ยนแปลง ไม่มีการตาย ดังนั้นเป็นต้นก็มี แต่สุดท้ายเหล่าเทวดาและพรหมเหล่านั้น ต่างก็ต้องตาย เมื่อหมดอายุขัยหรือเมื่อจักรวาลถูกทำลายลงด้วยภัยจากไฟบ้าง จากน้ำบ้าง จากลมบ้าง ไม่มีใครยังยืนอยู่ได้เป็นอมตะตลอดไปเลย

เมื่อพระโยคีบุคคลได้ทำการมนสิการพิจารณาโดยอุบายอันแยบคาย จนเห็นนามรูปตามความเป็นจริง คือ ความเกิดดับอยู่อย่างนี้แล้ว ย่อมพิจารณาเห็นสภาพที่แท้จริง คือ **อนิจจัง** ไม่เที่ยง ตั้งอยู่ไม่ได้ เมื่อวิปัสสนาญาณเห็นว่า เป็นอนิจจัง ตั้งอยู่ไม่ได้ ไม่เที่ยงเช่นนี้แล้ว ความสำคัญว่าเป็นนิจจังคือความเที่ยง ย่อมพินาศไป ย่อมเห็นตรงตามความเป็นจริงว่า นามรูปนี้มีสภาพเป็นทุกข์ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ เมื่อเห็นว่านามรูปนี้เป็นทุกข์จริงแล้ว ย่อมเห็นว่า นามรูปนี้มีสภาพเป็นอนัตตา ไม่สามารถบังคับบัญชาให้เป็นไปในอำนาจของใครได้จริง เพราะไม่ใช่อัตตาตัวตนของใคร เมื่อเห็นว่าไม่ใช่ตัวตน ทิฏฐิที่มีความเห็นผิดว่าเป็นตัวตน ย่อมพินาศไป เมื่อทิฏฐิวิปลาสหายไปแล้ว อุปาทานคือความยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นเรา เป็นเขา ก็ย่อมพินาศไปด้วย เมื่ออุปาทานหายไปแล้ว ตัณหาคือความทะยานอยากโดยประการต่างๆ เพื่อจะได้มาซึ่งรูปและนามเหล่านั้น ก็ย่อมอันตรธานหายไปด้วย เมื่อตัณหาอันตรธานไปแล้วหรือเบาบางลงแล้ว อวิชชาคือความไม่รู้ความมืดมนแห่งจิตย่อมเกิดขึ้นครอบงำไม่ได้ เมื่ออวิชชาสิ้นไปแล้ว ก็เหลือแต่วิชชาคือความรู้ความเข้าใจตามความเป็นจริงคือตัววิปัสสนาย่อมเห็นนามรูปแจ่มชัดขึ้นตามลำดับ อุปมาเหมือนบุรุษที่ได้ปีนเขาขึ้นไปสู่ยอดบรรพต แล้วมองเห็นสรรพสิ่งทั้งหลายทั้งใกล้และไกลได้ ฉะนั้น

อุทยัพพญาณ

อุทยัพพญาณนี้ ได้แก่ ปัญญาที่ารู้เห็นความเกิดขึ้นและความดับไปของนามและรูปที่กำลังกำหนดพิจารณาอยู่อย่างเด่นชัด ซึ่งเป็นการเห็นความขาดสายแห่งสันตติของความคิดและความดับของนามรูปโดยประจักษ์ชัดยิ่งกว่าการเห็นในสัมมสนญาณ เพราะเป็นการเห็นที่เป็นปัจจุบันขณะแท้ ในขณะที่นามรูปนั้นกำลังปรากฏอยู่

คำว่า **สันตติขาต** นั้น หมายถึง การสืบท่อของนามรูปนั้นดับลง ไม่ทันที่รูปใหม่หรือนามใหม่จะเกิดขึ้นมาแทนที่

ในสัมมสนญาณนั้น พระโยคีบุคคลย่อมพิจารณาเห็นนามหรือรูปใหม่เกิดขึ้นแล้ว จึงจะเห็นรูปหรือนามเก่าดับไป โดยจิตกับอารมณ์ยังไม่ดับไปพร้อมกัน แต่ในอุทยัพพญาณ

นี้ จิตเกิดขึ้นในอารมณ์ใด จิตกับอารมณ์นั้นย่อมดับไปพร้อมกัน โดยที่ยังไม่มีจิตกับอารมณ์ใหม่เกิดขึ้นมาแทนที่ เพราะฉะนั้น การเห็นไตรลักษณ์ในอุท্থัพพญาณนี้ จึงเป็นการเห็นอย่างเด่นชัดและแน่นอนกว่าในสัมมสนญาณมาก ซึ่งความรู้เห็นในอุท্থัพพญาณนี้สามารถที่จะถ่ายทอดอนุสัยกิเลส มีทิฏฐานุสัยเป็นต้น หรือคาหธรรม คือ ธรรมที่เป็นเครื่องยึดถือผูกพัน ได้แก่ ตัณหา มานะ ทิฏฐิ หรือวิปลาสธรรม ที่หมักหมมอยู่ในขันธสันดานให้จางคลายหายไปจากจิตใจได้ ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงจัดอุท্থัพพญาณนี้เพียงญาณเดียวเท่านั้นเป็นปริญาอันหนึ่ง ชื่อว่า**ตริณปริญา** คือ ความรู้เห็นด้วยการกำหนดข้ามพ้นจากกิเลสเสียได้ และวิปัสสนาญาณที่แท้จริงนั้น ก็จัดเพียงวิปัสสนาญาณ ๔ เท่านั้น โดยนับตั้งแต่อุท্থัพพญาณนี้เป็นต้นไปจนถึงอนุโลมญาณ เพราะฉะนั้น อุท্থัพพญาณนี้จึงมี ๒ อย่าง และสงเคราะห์เข้าในวิสุทธิ ๒ ประการ คือ

๑. ตรุณอุท্থัพพญาณ หมายถึง อุท্থัพพญาณอย่างอ่อน เป็นอุท্থัพพญาณที่มีวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ เกิดปะปนอยู่ จัดอยู่ใน **มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ** เพราะวิปัสสนูปกิเลสที่จะจัดเป็นกิเลสของวิปัสสนาได้นั้นจะต้องเกิดกับวิปัสสนาญาณที่จะจัดเข้าในปฏิภาณญาณทัสสนะอันแท้จริงเสียก่อน มิฉะนั้น มัคคามัคคญาณย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ เพราะญาณขั้นนี้ จะต้องรู้อย่างถูกต้องและชัดเจนแน่นอนว่า **อะไรที่เป็นหนทางที่แท้จริง และอะไรไม่ใช่หนทาง** จึงจะเรียกว่า **มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ** ได้ หนทางที่แท้จริงในที่นี้ ก็ได้แก่ **อุท্থัพพญาณ** ส่วนหนทางที่ไม่แท้จริงนั้น ก็ได้แก่ **วิปัสสนูปกิเลส ๑๐** อย่างนั่นเอง

๒. พลวอุท্থัพพญาณ หมายถึง อุท্থัพพญาณที่มีกำลังแก่กล้า เป็นอุท্থัพพญาณที่บริสุทธิ์หมดจด ปราศจากวิปัสสนูปกิเลสบกวน เพราะได้ข้ามพ้นวิปัสสนูปกิเลสโดยเด็ดขาดแล้วนั่นเอง พลวอุท্থัพพญาณนี้จัดเข้าในวิสุทธิข้อที่ ๖ คือ **ปฏิภาณญาณทัสสนวิสุทธิ** เพราะวิปัสสนาญาณในขั้นนี้ ย่อมเห็นไตรลักษณ์ปรากฏเด่นชัดขึ้นมากแล้ว

ความจริงแล้ว อารมณ์ของอุท্থัพพญาณนี้ก็ไม่ใช่อารมณ์ใหม่ แต่เป็นอารมณ์ที่ได้มาจากญาณทั้ง ๓ ข้างต้น คือ นามรูปปริจเฉทญาณ ปัจจยปริคคหญาณ และสัมมสนญาณ นั่นเอง กล่าวคือ ได้นามรูปมาจาก **นามรูปปริจเฉทญาณ** ได้ปัจจัยแห่งความเกิดขึ้น

ของนามรูปมาจาก **ปัจจัยปริคคหญาณ** และได้ความดับของนามรูปมาจาก **สัมมสนญาณ** เมื่อมาถึงอุท্থัพพญาณนี้ ย่อมเห็นทั้งความเกิดและความดับของนามรูปโดยประจักษ์ชัด และทันต่อปัจจุบันขณะ เพราะฉะนั้น จึงสรุปความว่า อารมณ์ของญาณทั้ง ๓ ข้างต้นนั้น มารวมปรากฏอยู่ในอุท্থัพพญาณนี้เอง

อุท্থัพพญาณนี้ถือว่าเป็นญาณสำคัญในวิปัสสนาญาณขั้นต้นของวิปัสสนาญาณ ๙ เพราะอารมณ์ของญาณต่อไปนั้น ย่อมสืบเนื่องไปจากอุท্থัพพญาณนี้เอง ต่างกันแต่เพียงว่า สภาพแห่งไตรลักษณ์ปรากฏชัดเจนขึ้นตามลำดับเท่านั้น เพราะเหตุว่าได้หมั่นกำหนดพิจารณาามรูปอย่างขะมักเขม้นมากขึ้น เนื่องจากได้รู้และเข้าใจในหนทางที่จะไปสู่พระนิพพานโดยถูกต้องแล้วนั่นเอง เมื่อพระโยคีบุคคลได้หมั่นเพียรเพ่งพิจารณาดูอาการไตรลักษณ์แห่งนามรูปอย่างต่อเนื่อง มิได้หยุดหย่อนเช่นนั้นแล้ว จึงเป็นธรรมดาอยู่เอง ที่จะได้เห็นความจริงแห่งนามรูปมากขึ้นตามลำดับ เมื่อได้รู้เห็นความจริงมากขึ้น ก็เลสที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยการปกปิดความจริงไว้ ก็ค่อยๆ หมดไปเช่นเดียวกัน เมื่อกิเลสที่เป็นเครื่องปิดกั้นหมดไปมากเท่าไร ความรู้ย่อมเด่นชัดและแจ่มแจ้งมากขึ้นตามไปด้วย

อุปมาเหมือนบุคคลที่ขัดกระจกเงา ซึ่งมีคราบสกปรกจับติดเป็นฝ้าอยู่ เมื่อบุคคลขัดคราบสกปรกหมดไปมากเท่าใด กระจกเงาก็ยิ่งใสชัดขึ้นและเงาในกระจกก็จะยิ่งชัดมากขึ้นเท่านั้น ข้อนี้ฉันใด การที่พระโยคีบุคคลมีความเพียรใช้สติสัมปชัญญะกำหนดพิจารณาดูอาการของนามรูปอยู่เนืองๆ นั้น ก็เปรียบเหมือนกับการขัดกระจกอย่างต่อเนื่องนั่นเอง ความใสของกระจกเงานั้น เปรียบเหมือนกับวิปัสสนาปัญญา การเห็นเงาในกระจกตรงกับความเป็นจริงนั้น เปรียบเหมือนวิปัสสนาปัญญาที่เห็นลักษณะตามความเป็นจริง ความจริงที่ปรากฏในเงาของกระจกนั้น เปรียบเหมือนกับไตรลักษณ์

การมนสิการเพื่อให้อุท্থัพพญาณเกิดขึ้น

อุท্থัพพญาณนี้ เป็นญาณที่เห็นนามรูปทั้งเกิดและดับพร้อมๆ กันไปกับวิปัสสนาญาณซึ่งเป็นตัวรู้ก็ดับไปด้วย เป็นปัจจุบันขณะแท้ๆ ไม่เจือด้วยอดีตและอนาคต เป็นญาณที่รู้นามรูปแจ่มชัดยิ่งขึ้น รู้แจ้งในไตรลักษณ์ ปัญญาบริสุทธิ์หมดจดจากอุปกิเลสต่างๆ รู้แต่สภาวะปรมาตมอย่างเดียวโดยเด่นชัด ไม่มีสันตติสืบทอดเนื่องไปถึงบัญญัติเลย เรียกว่า **รู้โดย**

เห็นสันตติชาติ สามารถทำลายความเห็นว่าเป็นสุข **อันเป็นสุขวิปัสสาส** และทำลายความเห็นว่าเป็นสุขะคือความสวยงาม **อันเป็นสุขวิปัสสาส** ทำลายความเห็นว่าเป็นกลุ่มก้อนที่จำหมายมา **อันเป็นตวณสญญา** เสียได้ ด้วยการพิจารณารูปและนามที่เกิดดับอยู่เสมอ เป็นอนิจจัง ไม่เที่ยง เป็นทุกขัง ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ เป็นอนัตตา บังคับบัญชาให้เป็นไปในอำนาจของใครไม่ได้ตลอด เมื่อพิจารณาเห็นอยู่อย่างนี้แล้ว วิปัสสนาญาณย่อมเห็นแจ้งชัดยิ่งขึ้น จนเกิดสมาธิจิตที่ตั้งมั่น มีสติระลึกรู้เท่าทันไม่เผลอ และเกิดปัญญาอันยังสามารถกำหนดรู้ตัววิปัสสนาจิตที่เกิดดับไปพร้อมกับนามรูปที่เป็นอารมณ์ได้เท่าทันปัจจุบันขณะนั้น ดังแสดงรายละเอียดต่อไปนี้

เมื่อจักขุวิญญาณจิตเห็นรูปปรากฏขึ้น คือ นามรูปทางตาเกิดขึ้น วิปัสสนาผู้เห็นรูปก็เกิดขึ้น เมื่อการเห็นหายไปแล้ว คือ นามรูปดับไปแล้ว วิปัสสนาผู้รู้เห็นก็ดับไปพร้อมกันด้วย

เมื่อโสตวิญญาณจิตได้ยินเสียงปรากฏขึ้น คือ นามรูปทางหูเกิดขึ้น วิปัสสนาได้ยินก็เกิดขึ้น เมื่อการได้ยินหายไปแล้ว คือ นามรูปดับไปแล้ว วิปัสสนาผู้ได้ยินก็ดับไปพร้อมกันด้วย

เมื่อฆานวิญญาณจิตรู้สึกกลิ่นปรากฏขึ้น คือ นามรูปทางจมูกเกิดขึ้น วิปัสสนาผู้รู้กลิ่นก็เกิดขึ้น เมื่อการรู้กลิ่นหายไปแล้ว คือ นามรูปดับไปแล้ว วิปัสสนาผู้รู้กลิ่นก็ดับไปพร้อมกันด้วย

เมื่อชีวหาวิญญาณจิตรู้รสปรากฏขึ้น คือ นามรูปทางลิ้นเกิดขึ้น วิปัสสนาผู้รู้รสก็เกิดขึ้น เมื่อการรู้รสหายไปแล้ว คือ นามรูปดับไปแล้ว วิปัสสนาผู้รู้รสก็ดับไปพร้อมกันด้วย

เมื่อกายวิญญาณจิตรู้สึกสัมผัสเย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง คือ นามรูปทางกายเกิดขึ้น วิปัสสนาผู้รู้สัมผัสก็เกิดขึ้น เมื่อการรู้สัมผัสหายไปแล้ว วิปัสสนาผู้รู้สัมผัสก็ดับไปพร้อมกันด้วย

เมื่อมนโณวิญญาณจิตรู้สึกคิดนึกปรากฏขึ้น คือ นามรูปทางใจเกิดขึ้น วิปัสสนาผู้รู้สึกคิดนึกก็เกิดขึ้น เมื่อความรู้สึกนึกคิดหายไปแล้ว วิปัสสนาผู้รู้สึกคิดนึกก็ดับไปพร้อมกันด้วย หรือเมื่อใจสั่งให้ยิน เดิน นั่ง นอน คู้เหยียด เคลื่อนไหว ดิ้นรน เป็นต้น นามรูปเกิดขึ้น

วิปัสสนาผู้รู้จิตที่สั่งหรืออาการอื่น เดิน นั่ง นอน คู้ เหยียด เป็นต้น ที่เกิดขึ้นเพราะจิตสั่ง ย่อมเกิดขึ้น เมื่อความรู้จิตที่สั่งหายไปแล้ว นามรูปก็หายไป วิปัสสนาผู้รู้ก็ดับไปพร้อม กันด้วย

เมื่อการเห็นเป็นต้นปรากฏชัดดังกล่าวแล้ว ทั้งรูปทั้งนาม สิ่งที่ยืนให้รู้ และทั้ง วิปัสสนาผู้รู้ ซึ่งเกิดขึ้นแล้วดับไปก็เป็นไปพร้อมกัน เรียกว่า **อุทยัพพญาณ** อันเป็นญาณที่ ก้าวสู่ **พลวิปัสสนา** คือ วิปัสสนาปัญญาที่แก้กล้าอย่างแท้จริง ถ้ายังไม่ถึงตอนนี้ จัดว่า เป็น **ตรุณวิปัสสนา** คือ วิปัสสนาปัญญาที่ยังอ่อนอยู่ ยังไม่เป็นการกำลังที่จะให้เจริญยิ่งขึ้น อุปมาเหมือนการเห็นคนเดินลับหายไปทีละคนๆ ต่อมาเห็นคน ๒ คนกอดคอกันเดินลับ หายไปๆ ฉะนั้น เพราะฉะนั้น วิปัสสนาญาณนี้จึงสามารถประหาณ **นิจจสัณญาวิปัลลัส** ความสำคัญผิติดคิดว่า นามรูปนี้เที่ยง **สุขสัณญาวิปัลลัส** ความสำคัญผิติดคิดว่า นามรูปนี้ เป็นสุข **อตตสัณญาวิปัลลัส** ความสำคัญผิติดคิดว่านามรูปนี้เป็นอัตตาตัวตนบังคับบัญชา ได้ และ **สุกสัณญาวิปัลลัส** ความสำคัญผิติดคิดว่า นามรูปนี้เป็นของสวยงามเสียได้ เพราะ ได้รู้แจ่มแจ้งโดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา และอสุกะ แม้จะมีชีวิตอยู่ได้เพียงวัน เดียว ย่อมประเสริฐกว่าผู้ไม่รู้แจ้งอย่างนี้ ซึ่งมีอายุยืนอยู่ได้นับร้อยปีทีเดียว

ภังคญาณ

ภังคญาณ หรือภังคานุปัสสนาญาณนี้ เป็นญาณที่เห็นความดับสลายไปของนามรูป อย่างเดียว การที่จะสามารถพิจารณาเห็นอารมณ์อย่างนี้ได้ ก็เนื่องมาจากอุทยัพพญาณ นั้นเอง โดยที่พระโยคีบุคคลผู้ปฏิบัติได้พิจารณาเห็นความดับไปของนามรูปอย่างเดียว เนื่องด้วยสันตติชาติไปในขณะแห่งอุทยัพพญาณนั้น ซึ่งอาการดับไปแห่งนามรูปอันเป็น อารมณ์ของภังคญาณนี้ เป็นสิ่งที่น่าหวาดเสียวมาก เพราะเห็นความดับทั้งภายในและ ภายนอก ดังพระบาลีในมหาสติปัฏฐานสูตรกล่าวว่า

อิติ อหุมตติ วา กาเย กายานุปสฺสึ วิหริติ พหิทฺธา วา กาเย กายานุปสฺสึ
วิหริติ อหุมตตพหิทฺธา วา กาเย กายานุปสฺสึ วิหริติ^{๒๑๐} แปลความว่า ภิกษุยอม

^{๒๑๐} มหาสติปัฏฐานสูตร ม.ม. [บาลี], ๑๒/๒๗๕/๓๒๗.

พิจารณาเห็นกายในกายอันเป็นไปภายในบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายอันเป็นไป
ภายนอกบ้าง ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในและภายนอกบ้าง

สำหรับพระโยคีบุคคลผู้เจริญสติปัฏฐานนั้น เมื่อวิปัสสนาญาณเกิดขึ้นแล้ว ย่อมเห็น
ดังนี้

เห็นภายใน หมายถึง เห็นจิตและเจตสิก

เห็นภายนอก หมายถึง เห็นอารมณ์

เห็นทั้งภายในและภายนอก หมายถึง เห็นทั้งจิตเจตสิกและอารมณ์ ซึ่งได้แก่
อุทัพพัญญู

เพราะฉะนั้น ความดับแห่งนามรูปในอุทัพพัญญูนี้จึงเป็นการดับที่น่าหวาดเสียว
สำหรับพระโยคีบุคคลผู้กำหนดพิจารณาเห็นอยู่อย่างนั้น เพราะเหตุว่า โลกภายนอก ซึ่ง
เป็นอารมณ์อยู่นั้นก็ดับไป และจิตที่รู้อารมณ์นั้นก็ดับไปด้วยพร้อมๆ กัน ซึ่งเป็นการดับที่
ไม่เคยเห็นมาก่อนเลยในสังสารวัฏ เพราะอำนาจแห่งโมหะที่ยังไม่ถูกสํารอกนั้นปกคลุมไว้
จึงทำให้ไม่รู้ในสิ่งที่ควรรู้ เมื่อได้สํารอกโมหะออกแล้ว จึงสามารถเข้าไปเห็นสิ่งที่ควรเห็น
และไม่เคยเห็นมาก่อน

ด้วยเหตุผลดังที่กล่าวมานี้ จึงทำให้พระโยคีบุคคลผู้กำหนดพิจารณาความเกิดดับ
แห่งนามรูปนั้นหันมาใส่ใจในความดับของนามรูปที่เห็นในขณะแห่งอุทัพพัญญู โดย
มิได้ใส่ใจในความเกิดแห่งนามรูปเลย ที่เป็นเช่นนี้ เพราะเหตุว่า ความเกิดของนามรูปนั้น
ไม่เป็นที่น่าหวาดเสียวเหมือนกับความดับ อนึ่ง ความเกิดนั้นมีไฉ่แต่จะไม่ทำให้น่า
หวาดเสียวเท่านั้น แต่ยังทำให้เป็นที่อาศัยเกิดของกิเลสทั้งหลาย มีตัณหาเป็นต้นอีกด้วย
ส่วนความดับนั้น มิใช่เพียงแต่จะทำให้เป็นที่น่าหวาดเสียวสำหรับพระโยคีบุคคลผู้ที่
กำหนดพิจารณาเห็นเท่านั้น ยังมีอำนาจในการสํารอกกิเลสที่หมักหมมอยู่ในขันธสันดาน
เพื่อชำระล้างให้เข้าถึงธรรมที่บริสุทธิ์หมดจดอีกด้วย เพราะความดับอย่างนี้ จะพบเห็นได้
ก็ด้วยวิปัสสนาปัญญาเท่านั้น มิใช่เป็นวิสัยแห่งผู้ไร้ปัญญาที่จะเข้าไปรู้ได้ เพราะฉะนั้น จึง
ทำให้พระโยคีบุคคลหันมาใส่ใจเฉพาะในความดับของนามรูปที่ตนได้เห็นในขณะแห่ง
อุทัพพัญญูนั่น โดยไม่ใส่ใจในความเกิดเลย เมื่อพระโยคีบุคคลใส่ใจเฉพาะในความดับ

อยู่อย่างนั้น ย่อมเห็นแต่ความดับไปๆ ชัดเจนยิ่งขึ้น จิตย่อมจดจ่ออยู่ในความดับนั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ ย่อมสามารถทำลายวิปัสสนาธรรม มีนิจวิปัสสนาเป็นต้นให้เบาบางลงได้ เมื่อมีปัญญาตามเห็นอยู่โดยความไม่เที่ยงเป็นต้น ย่อมมีอำนาจในการละกิเลส ดังต่อไปนี้

๑. ย่อมละความยึดมั่นถือมั่นในนามรูปขั้น ๕ เสียได้
๒. ย่อมคลายความกำหนัดยินดีที่อาศัยความเกิดขึ้นแห่งสังขารทั้งหลายเสียได้
๓. ย่อมครอบงำความยินดีในความเกิดแห่งสังขารทั้งหลายเสียได้
๔. ย่อมไม่หวั่นไหวในมิจฉาทิฏฐิต่างๆ มีสัสสตทิฏฐิ เป็นต้น

ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงจัดภังคญาณหรือภังคานุปัสสนาญาณนี้เข้าใน ปหานปริญญา โดยนับตั้งแต่ภังคญาณนี้เป็นต้นไปจนถึงมัคคญาณ ที่จัดเข้าในปหานปริญญา แต่อารมณ์ของภังคญาณนี้ก็เนื่องมาจากอุทยัพพญาณนั่นเอง

ภังคญาณนี้เป็นกำลังสำคัญอันหนึ่งอันเป็นเบื้องต้นแห่งปหานปริญญา ในการที่จะสํารอกกิเลสที่เคยหมักหมมอยู่ในขันธสันดานในสังสารวัฏอันหาเบื้องต้นและที่สุดมิได้ให้ออกไปจากจิตใจ เพราะฉะนั้น ท่านจึงแสดงอานิสงส์ของภังคญาณไว้ถึง ๘ ประการ กล่าวคือ

๑. ย่อมประหาณสัสสตทิฏฐิ คือ ความเห็นว่าเที่ยง และละความใคร่ในภพ [คือขันธ] เสียได้
๒. ย่อมละความใคร่ในชีวิตเสียได้
๓. ย่อมตั้งอยู่ในอาชีวะที่สุจริต ปราศจากมลทินโทษทุกประการ
๔. ย่อมหมั่นประกอบความเพียรในการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานให้ยิ่งขึ้นไป
๕. ย่อมสละความชวนชวายนเกินควร ในการแสวงหาเครื่องอุปโภคบริโภคมาใช้สอย ละการแสวงหาบริวารต่างๆ มีความมักน้อยสันโดษเป็นปกติ
๖. ย่อมปราศจากความหวาดกลัวในภัยอันตรายต่างๆ
๗. ย่อมเป็นผู้มีขันติและอ่อนโยนว่าง่ายสอนง่าย

๘. ย่อมเป็นผู้อดทนต่อความกระสัน และกำราบความยินดีในกามคุณ เป็นผู้เลื่อมใสในกุศลกรรม ถ้าเป็นฆราวาสก็จักยินดีในที่สุด เพื่อจะได้ปฏิบัติวิปัสสนา ถ้าเป็นบรรพชิตก็จักยินดีแต่ในอรัญญาวาส วัดป่า ซึ่งสงบจากกามคุณ

ผู้ที่เข้าถึงภังคานุปัสนาญาณ ย่อมได้รับอานิสงส์ทั้ง ๘ ประการนี้

การมนสิการเพื่อให้ภังคญาณเกิดขึ้น

ภังคญาณนี้ เป็นญาณที่เห็นนามรูปซึ่งมีแต่ดับไปๆ อย่างเดียว เป็นวิปัสสนาญาณที่มีความรู้ละเอียดยิ่งขึ้นและถี่ขึ้นกว่าอุทยัพพญาณ กล่าวคือ เป็นวิปัสสนาญาณที่เห็นความเกิดขึ้นและความดับไปของนามรูปทันปัจจุบันขณะ และเห็นตัววิปัสสนาญาณนั้นดับไปพร้อมกับนามรูปด้วย อุปมาเหมือนบุคคลเห็นคน ๒ คนเดินกอดคอกันลับหายไปในที่ใดที่หนึ่ง ฉะนั้น ในขณะนั้น **สัทธาพละ** พลังคือศรัทธาที่เชื่อแน่วแน่มั่นคงไม่ผันแปรว่า นามรูปย่อมเกิดดับอยู่อย่างนี้แน่นอน **วิริยพละ** พลังคือวิริยะ ความพากเพียรแกล้งกล้า **สติพละ** พลังคือสติ ความระลึกจำแนกนามรูปโดยไม่หลงไม่เผลอ **สมาธิพละ** พลังคือสมาธิ มีความมั่นคงแน่วแน่มั่นในนามรูป และ **ปัญญาพละ** พลังคือปัญญารู้นามรูป เห็นความเกิดดับของนามรูปและวิปัสสนาญาณอย่างแจ่มชัดว่า มีลักษณะเป็นอนิจจัง ตั้งอยู่ไม่ได้ มีลักษณะเป็นทุกขัง ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ มีลักษณะเป็นอนัตตา บังคับบัญชาไม่ได้ เมื่อรู้เช่นนี้แล้ว วิปัสสนาญาณย่อมมีกำลัง เห็นนามรูปนั้นๆ ดับไปอยู่เป็นนิตย์ กล่าวคือ

นามรูปทางตา	ก็เห็นดับไปๆ เป็น	อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา
นามรูปทางหู	ก็เห็นดับไปๆ เป็น	อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา
นามรูปทางจมูก	ก็เห็นดับไปๆ เป็น	อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา
นามรูปทางลิ้น	ก็เห็นดับไปๆ เป็น	อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา
นามรูปทางกาย	ก็เห็นดับไปๆ เป็น	อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา
นามรูปทางใจ	ก็เห็นดับไปๆ เป็น	อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

อุปมาเหมือนบุรุษผู้ยืนอยู่ในตรอก มองไปสู่ถนนใหญ่ครั้งแรก เห็นรถแล่นผ่านปากตรอกโผล่แล้วก็หายไป บ่อยๆ เข้าก็เห็นแต่รถหายไปๆ ฉะนั้น ผู้เจริญวิปัสสนา ก็ฉันทันนั้น

เหมือนกัน ย่อมเห็นนามรูปดับไปๆ แต่ฝ่ายเดียว การเห็นเช่นนี้ ชื่อว่า **กังคญาณ** หรือ **กังคานุปัสสนาญาณ**

สติของผู้ประกอบความเพียรในกังคญาณหรือกังคานุปัสสนาญาณนี้ ย่อมแน่วแน้อยู่กับ **ขยะ** คือ ความสิ้นไปของนามรูป เพราะดับไปๆ **เกทะ** คือ ความแตกสลายไปของนามรูป เพราะดับไปๆ **นิโรธะ** คือ ความดับไปของนามรูป เพราะดับไปๆ หมายความว่า ย่อมเห็นโดยแจ้งชัดว่า อารมณ์คือนามรูปก็ดับไปด้วย และวิปัสสนาญาณผู้จับเอานามรูปนั้นเป็นอารมณ์ก็ดับไปพร้อมกันด้วย เป็นธรรมชาติที่ดับไปอยู่เสมอ พระโยคีบุคคลผู้เห็นแต่ความดับไปอยู่อย่างนี้ ดูเห็นการแตกไปของละอองน้ำหรือแสงแปลบปลาบ ฉะนั้น ย่อมบรรเทากิเลสอาสวะทั้งปวงในชั้นธสันดานให้เบาบางลงตามลำดับได้ เพราะมารู้แจ้งในปัจจุบันขณะแห่งนามรูปที่ดับไปๆ และพิจารณาเห็นนามรูปที่ไกลออกไป จากอดีตจนถึงปัจจุบันและอนาคตต่อไปว่า ย่อมมีความฉิบหายไปเป็นลักษณะ อุปมาเหมือนน้ำค้างที่เหือดแห้งไป เพราะถูกแสงอาทิตย์แผดเผา ฉะนั้น

เมื่อพิจารณาเห็นนามรูปดับไปๆ เป็นอนิจจัง ตั้งอยู่ไม่ได้ เป็นทุกขัง ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ เป็นอนัตตา บังคับบัญชาไม่ได้ ย่อมจะถอน **ทิฏฐิวิปัสสาส** คือ ความเห็นผิดว่าเป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นอัตตาตัวตน ถอน **จิตตวิปัสสาส** คือ ความเข้าใจผิดว่า เที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน ถอน **สัณญวิปัสสาส** คือ ความสำคัญผิดคิดว่า เป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน เสียได้ ละโมหะอันเป็นตัวเผลอตัวหลง เมื่อละตัวเผลอตัวหลงได้แล้ว ชื่อว่า ละตัวอยาก ตัวโกรธ และอกุศลธรรมเหล่าอื่นด้วย จิตย่อมโน้มไปเพื่อความสิ้นทุกข์โดยส่วนเดียว เห็นความดับทั้งขณะต้น ขณะกลาง และขณะปลาย ตั้งอยู่ใน **อนิจจานุปัสสนา** เห็นนามรูปดับไปๆ ไม่เที่ยง ตั้งอยู่ไม่ได้อยู่เนืองๆ หรือตั้งอยู่ใน **ทุกขานุปัสสนา** เห็นนามรูปดับไปอยู่เนืองๆ เป็นทุกข์ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ หรือตั้งอยู่ใน **อนัตตานุปัสสนา** เห็นนามรูปดับไปอยู่เนืองๆ เป็นอนัตตา บังคับบัญชาไม่ได้ หรือตั้งอยู่ใน **นิพพิทานุปัสสนา** เห็นนามรูปดับไปอยู่เนืองๆ นำเบื่อหน่าย หรือตั้งอยู่ใน **วิราคานุปัสสนา** เห็นนามรูปดับไปอยู่เนืองๆ ปราศจากความยินดีชอบใจ หรือตั้งอยู่ใน **นิโรธานุปัสสนา** เห็นนามรูปดับไปอยู่เนืองๆ โน้มไปเพื่อความดับไม่เกิดอีก หรือตั้งอยู่ใน **ปฏินิสสัคคานุปัสสนา** เห็นนามรูปดับ

ไปอยู่เนืองๆ เห็นโทษและน้อมจิตไปสู่ความดับไม่เกิดอีก สงจิตไปสู่ความดับทุกข้ออยู่เนืองๆ เห็นนามรูปเป็นของสิ้นสูญ เป็นของหาย เป็นของสลาย เป็นสิ่งที่ดับอยู่เสมอ เปรียบเหมือนบุรุษผู้ยืนอยู่ที่ริมฝั่งแม่น้ำในขณะฝนตก เมื่อเมฆพัดฝนตกลงมาถูกพื้นน้ำในแม่น้ำ ฟองน้ำย่อมบังเกิดขึ้นเป็นต่อมๆ เป็นเม็ดใหญ่ขึ้นๆ และก็แตกดับหายไปๆ ฉันทิ พระโยคีบุคคลผู้ปฏิบัติวิปัสสนาถึงภูมิแห่งภังคญาณนี้ ย่อมเห็นอาการดับไปๆ แห่งนามรูป ก็มีอุปมาเช่นนั้น ย่อมมีความรู้สึกว่า บัดเดี๋ยวนี้ใจก็จักแตก จักดับ จักทำลาย จักอันตรธานสูญสิ้นไป เมื่อมนสิการอยู่อย่างนี้ ย่อมได้รับอานิสงส์ ๘ ประการดังกล่าวแล้วข้างต้น

ความต่างกันระหว่างอุทยัพพญาณกับภังคญาณ

การเห็นความเกิดดับของนามรูปด้วยอุทยัพพญาณนั้น ความรู้สึกยังหยابอยู่ เพราะพระโยคีบุคคลยังไม่สามารถเห็นความดับของสังขารธรรมอย่างเด่นชัดได้ เนื่องจากต้องเพ่งทั้งความเกิดและความดับทั้ง ๒ อย่าง แต่ถ้าพระโยคีบุคคลเห็นความดับอย่างเดียวได้ วิปัสสนาญาณย่อมเข้าถึงความประณีตขึ้น อุปมาเหมือนบุคคลผู้กำลังมองดูสระน้ำในเวลาที่ฝนกำลังตกอยู่ ครั้งแรกฝนตกใหม่ๆ เห็นฟองน้ำเล็กๆ ในสระ กำลังตั้งขึ้นและแตกไปทุกขณะ ต่อเมื่อฝนตกหนักขึ้นๆ และเมฆพัดฝนก็ใหญ่ขึ้นตามลำดับ ผู้ที่กำลังมองดูน้ำในสระน้ำนั้นย่อมเห็นแต่ฟองน้ำที่แตกไปๆ เท่านั้น เพราะอาการเกิดนั้นเป็นไปอย่างรวดเร็วมาก จนมองเห็นแต่ความแตกไปๆ ข้อนี้ฉันทิ อาการเกิดของนามรูป ก็ฉันทิเหมือนกัน ในขณะที่เพ่งวิปัสสนาใหม่ๆ ย่อมเห็นอาการเกิดและอาการดับทั้ง ๒ อย่างตามนัยแห่งอุทยัพพญาณก่อน ต่อเมื่อพระโยคีบุคคลกำหนดพิจารณาเห็นนามรูปชัดเจนแล้ว ย่อมเห็นแต่ความดับไปฝ่ายเดียวตามนัยแห่งภังคญาณนี้ เพราะฉะนั้น การเห็นความเกิดและความดับทั้ง ๒ ฝ่ายนั้น การเห็นแต่ฝ่ายดับอย่างเดียวจึงสำคัญมากกว่า แต่การที่จะเห็นความดับอย่างเดียวได้นั้น ก็เพราะเนื่องมาจากการเห็นความเกิดและความดับทั้ง ๒ ฝ่ายมาก่อน เมื่อเห็นทั้ง ๒ ฝ่ายชัดเจนแล้ว ต่อจากนั้น จึงจะเห็นแต่ความดับไปอย่างเดียวได้

ภยญาณ

ภยญาณหรือภยตูปัญฐานญาณ เป็นญาณที่มีความรู้สึกว่า สังขารคือนามรูปนั้นเป็นภัยอันใหญ่หลวง ในการที่ได้อารมณ์อย่างนี้ เพราะเนื่องมาจากภังคานุปัสสนาญาณนั่นเอง กล่าวคือ เมื่อเห็นความดับไปของนามรูปมากๆ เข้า ความรู้สึกว่า สาระหรือความน่ายินดีในสังขารทั้งหลายย่อมสลายไป แล้วความรู้สึกว่า เป็นภัยอันน่ากลัวก็เข้ามาแทนที่ เมื่อความรู้สึกอันนี้ได้เข้าไปสู่จิตใจโดยอาศัยวิปัสสนาญาณเป็นเหตุแล้ว ย่อมทำให้มองเห็นความเกิดขึ้นของสังขารที่เป็นไปในกำเนิด ๔ ในคติ ๕ ในวิญญูญาณฐิติ ๗ และในสัตตาวาส ๙ เหล่านี้ว่าเป็นของน่ากลัว เพราะแน่ใจว่า สังขารทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วในอดีตกัมมที่กำลังเป็นไปอยู่เดี๋ยวนี้ก็ดี หรือที่จะเกิดอีกในอนาคตกัมมตาม ย่อมจะต้องมีความดับสูญไปอย่างนี้ ไม่ว่าในภพใดๆ ทั้งสิ้น ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกญาณนี้ หรือความรู้สึกในญาณนี้ว่า **ภยญาณ** หรือ **ภยตูปัญฐานญาณ**

ความรู้สึกที่เกิดขึ้นในญาณนี้ ต้นหาคือตัวสมุทัยนั้นจะอาศัยอารมณ์นี้เกิดขึ้นไม่ได้แล้ว จะต้องหยุดชะงักลง แต่ยังไม่จางคลายหายไป เป็นแต่หยุดการแผ่ซ่านออกไปเท่านั้น เพราะอารมณ์ในญาณนี้เป็นข้าศึกแก่ต้นหา อุปมาเหมือนบุคคลที่เป็นโรคผิวหนัง เมื่อถูกยาทาเข้าก็หยุดการกำเริบไปชั่วคราว แต่ยังตัดรากไม่ขาด หากว่า หยุดทายาเสียแล้ว โรคนั้นย่อมกำเริบได้อีก ข้อนี้ฉันใด สภาพแห่งต้นหาสมุทัยในญาณนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน แม้ความรู้สึกกำหนดยินดีอยากได้จะหายไป หรือสงบนิ่งไป ไม่แสดงตัวออกมาก็ตาม แต่ความยินร้ายในอารมณ์ ซึ่งมีมูลรากมาจากโทสะนั้นยังอาศัยเกิดขึ้นได้อยู่ และอาจกลับกลายเป็นความกำหนดยินดีอยากได้อันเป็นตัวต้นหาสมุทัยปรากฏสภาพขึ้นมาอีกก็ได้

การมนสิการเพื่อให้ภยญาณเกิดขึ้น

ภยญาณหรือภยตูปัญฐานญาณนี้ เป็นญาณที่เห็นนามรูปดับไปๆ จนเห็นว่าเป็นภัยที่น่ากลัว เมื่อได้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานจนเห็นนามรูปดับไปๆ แจ่มชัดโดยไม่เหลือไม่หลง มีความเพียรพยายามอยู่เนื่องนิตย์ มีปัญญาเห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ปรากฏเกิดขึ้น

ติดต่อกันไปไม่ขาดสาย มีนามรูปเป็นผู้รองรับอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ไว้ ย่อมเห็นนามรูป โดยความเป็นไตรลักษณ์ ดังนี้คือ

เป็นอนิจจัง คือ เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีลักษณะตั้งอยู่ไม่ได้ เพราะเกิดขึ้นแล้วเสื่อมสิ้นไป แปรปรวนไปอยู่เสมอ เป็นไปชั่วขณะแล้วก็ดับหายไป เป็นสภาพที่แย้งต่ออนิจจังคือความเที่ยง มีความไม่เที่ยงเป็นที่สุด มีความแตกสลายไป ไม่ยั่งยืน ไม่มีแก่นสาร ดิบหายไปอยู่ เสมอ ถูกปรุงแต่งอยู่เสมอ และมีความตายไป ดับไปเป็นธรรมดา

เป็นทุกขัง คือ เป็นทุกข์ทนได้ยาก ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ เพราะมีทุกข์ คือ นามรูปดับไป ทนไม่ได้ **สภาวะทุกข์** คือ ทุกข์ประจำสังขาร ได้แก่ ชาติ ชรา มรณะ จึงมีขึ้น เพราะมีทุกข์ คือ นามรูปดับไปๆ ทนอยู่ไม่ได้ **ปภินณกทุกข์** คือ ทุกข์จร ได้แก่ โสกะ ปรีทเวะ ทุกขะ โทมนัสสะ อุปายาสะ จึงมีขึ้น เพราะมีทุกข์ คือ นามรูปดับไปๆ ทนอยู่ไม่ได้ **นิพัตถทุกข์** คือ ทุกข์เนื่องนิตย หรือทุกข์เป็นเจ้าเรือน ได้แก่ หนาว ร้อน หิว กระจาย ปวดอจุจาระปัสสาวะ เป็นต้น จึงมีขึ้น เพราะมีทุกข์ คือ นามรูปดับไปๆ ทนอยู่ไม่ได้ **พยาธิทุกข์** คือ ทุกขเวทนา ได้แก่ อวิยะะไม่ทำหน้าที่ตามปกติ เป็นต้น จึงมีขึ้น เพราะมีทุกข์ คือ นามรูปดับไปๆ ทนอยู่ไม่ได้ **สันตাপทุกข์** คือ ความรุ่มร้อน จึงเกิดมีขึ้น เพราะมีทุกข์ คือ นามรูปดับไปๆ ทนอยู่ไม่ได้ **วิปากทุกข์** คือ ทุกข์ที่เป็นผลจึงมีขึ้น เพราะมีทุกข์ คือ นามรูปดับไปๆ ทนอยู่ไม่ได้ **สหคตทุกข์** คือ ทุกข์เกิดร่วมกัน กำกับกัน เป็นไป กับด้วยทุกข์ จึงมีขึ้น เพราะมีทุกข์ คือ นามรูปดับไปๆ ทนอยู่ไม่ได้ **อาหารปริเยณฺฐิทุกข์** คือ ทุกข์อันเนื่องมาจากการแสวงหาเลี้ยงชีพ จึงเกิดขึ้น เพราะมีทุกข์ คือ นามรูปดับไปๆ ทนอยู่ไม่ได้ **วิวาทมูลกทุกข์** คือ ทุกข์มีการทะเลาะวิวาทเป็นมูลเหตุ จึงมีขึ้น เพราะมีทุกข์ คือ นามรูปดับไปๆ ทนอยู่ไม่ได้ **ทุกขทุกข์** คือ ทุกข์รวบยอด ได้แก่ อุปาทานขันธทุกข์ จึงมีขึ้น สรุปลความแล้ว เพราะมีตัวทุกข์ คือ นามรูปนี้เอง ความเดือดร้อน ความทนได้ยาก ความแย้งต่อสุข จึงเกิดมีขึ้นตามลำดับ

เป็นอนัตตา เพราะนามรูปดับไปๆ บังคับบัญชาไม่ได้ ไม่อยู่ในอำนาจ ไม่ใช่อัตตา เป็นของว่างเปล่า ไม่มีเจ้าของ เป็นอื่น ว่างจากเจ้าของ ไม่มีแก่นสาร เป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่มีผู้เป็นใหญ่

ทุกข์ต่างๆ บรรดา มี อันอาศัยความสิ้นไปแห่งญาติแล้วเป็นทุกข์ก็ดี อาศัยความสิ้นไปแห่งทรัพย์แล้วเป็นทุกข์ก็ดี อาศัยความวิบัติเพราะโรคเปื่อยเนิ่นแล้วเป็นทุกข์ก็ดี อาศัยความวิบัติแห่งศีลแล้วเป็นทุกข์ก็ดี อาศัยความวิบัติเพราะทิวาวิบัติแล้วเป็นทุกข์ก็ดี ก็เพราะมีทุกข์ คือ นามรูปที่ดับไปๆ นี้เอง เมื่อทุกข์ปัจจุบัน คือ นามรูปไม่สิ้นสุดแล้ว ทุกข์อื่นๆ ก็ย่อมสูญสิ้นไปไม่ได้เช่นเดียวกัน

เมื่อพระโยคีบุคคลเห็นนามรูปนี้เป็นภัยอันใหญ่หลวง เป็นภัยอันน่ากลัว เหมือนเห็นภัยอันเกิดจากสัตว์ร้ายมีราชสีห์ เสือโคร่ง เสือเหลือง ช้าง ชะม้น หรืออสรพิษต่างๆ เป็นต้น ที่เห็นแล้วทำให้เกิดความหวาดสะดุ้งกลัว หรือเหมือนเห็นหลุมถ่านเพลิงที่กำลังลุกโชติช่วงอยู่ ฉะนั้น

อาทินวญาณ

อาทินวญาณหรืออาทินวณุปัสสนาญาณนี้ เป็นญาณที่เห็นโทษของสังขาร คือ นามรูปนั้น ญาณนี้เป็นญาณที่เนื่องมาจากภยญาณนั่นเอง เพราะตามธรรมดา เมื่อเห็นเป็นภัยแล้ว ย่อมเห็นโทษ การเห็นโทษในที่นี้ ท่านแสดงไว้ ๕ ประการ คือ

๑. เห็นความเกิดขึ้นของสังขารที่ตนปฏิสนธิมาว่า เป็นโทษ
๒. เห็นความเป็นไปของสังขารในระหว่างที่ตั้งอยู่ในภพและคติที่ตนได้มานั้นว่า ล้วนแต่เป็นโทษ

๓. เห็นกรรมอันเป็นปัจจัยที่ทำให้สังขารเกิดขึ้นนั้นว่าเป็นตัวโทษ ไม่ใช่เป็นคุณ

๔. เห็นความเสื่อมสิ้นไปของสังขารว่า เป็นโทษ

๕. เห็นว่าการที่จะต้องไปเกิดอีกนั้น เป็นโทษ

เมื่อสรุปใจความของสภาวะที่เป็นโทษนั้น ก็ได้แก่ ชันธ์ อายตนะ ธาตุ เหล่านี้เป็นต้น เพราะเหตุนี้ จึงไม่มีสัตว์ ไม่มีบุคคล ไม่มีตัวตน ไม่มีเรา ไม่มีเขา มีแต่สภาวะของนามรูป ชันธ์ ๕ หรือชันธ์ อายตนะ ธาตุ เป็นต้นเท่านั้น ที่เป็นไปพร้อมด้วยโทษทั้งหลาย การที่มีความรู้สึกในอารมณ์เหล่านั้นเช่นนี้ ก็เพราะเหตุว่า ตัณหาไม่มีโอกาสเกิดขึ้นปรุงแต่งจิตที่จะทำให้เกิดวิปัสสนาได้เหมือนแต่ก่อนแล้วนั่นเอง ด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนาปัญญาที่

มีกำลังแก่กล้า จึงมีอำนาจในการฉายความจริงให้แก่ญาณได้อย่างเต็มที่ **อารมณ์ของญาณ**นี้จึงเป็นข้อแก้ตัวหา **อารมณ์ของญาณ**นี้เป็นที่เดือดร้อนของตัณหามากที่สุด เพราะตัณหาไม่มีที่อาศัย เนื่องจากเห็นอะไรๆ เป็นโทษไปหมด ไม่มีสิ่งใดที่จะเห็นว่าเป็นของที่น่ายินดีเลย แม้แต่สติปัญญาที่เข้าไปรู้ความจริงนี้ก็ตาม พระโยคีบุคคลย่อมเห็นโดยความเป็นโทษเช่นเดียวกัน เนื่องจากมีความดับไปเสื่อมสิ้นไปอย่างรวดเร็ว

ความรู้สึกขณะนั้น ในพระบาลีมหาสติปัฏฐานสูตร พระพุทธองค์ทรงแสดงว่า ยาวเทว ญาณมตตาย ปติสสติมตตาย^{๒๑๑} แปลความว่า ปัญญาที่เพียงสักแต่ว่ารู้ สติก็เพียงสักแต่ว่าอาศัยระลึกเท่านั้น **อนิสสโต จ วิหริตติ**^{๒๑๒} ตัณหาและทิวฏฐิไม่อาศัยอยู่ ดังนี้ ตามพระบาลีในมหาสติปัฏฐานสูตรนี้ หมายความว่า ตัณหาและทิวฏฐิไม่เข้าไปอาศัยปรุงแต่งจิตให้เกิดความยินดีแม้แต่ในสติปัญญาที่เข้าไปรู้แจ้งเห็นจริงนั้นด้วย

ปัญญาที่เห็นโทษของสังขารอย่างมากมายเช่นนี้เอง จึงทำให้เกิดญาณความรู้ขึ้นมาว่า ถ้าหากว่า ไม่มีความเกิด ไม่มีความแก่ ไม่มีความเจ็บ ไม่มีความตาย หรือไม่มีขันธอายตนะ ธาตุ หรือไม่มีนามรูป ก็จะเป็นความสุข ความปลอดภัย ความปลอดโปร่ง การที่มีความรู้สึกเช่นนี้ ท่านเรียกว่า **ญาณในสันติวรบท** คือ ความหยั่งรู้ลงในบทแห่งความสงบ อันประเสริฐคือพระนิพพาน เพราะคำว่า **สันติวรบท** นี้ หมายถึง พระนิพพาน

ตามธรรมดานั้น ธรรมที่จะพ้นจากทุกข์โทษภัยทั้งหลาย ตามที่กล่าวมาแล้วในอาทีนวญาณนั้น อย่างอื่นไม่มี นอกจากพระนิพพานเท่านั้น เพราะฉะนั้น ในการที่จะเข้าไปรู้สึก ถ้าไม่มีอย่างนั้นเสียได้ก็จะเป็นความสุข ความรู้สึกอย่างนั้น จึงถือว่า เป็นความหยั่งรู้ลงในคุณของพระนิพพาน

เป็นอันว่า จิตได้เริ่มปรารถนาพระนิพพาน พอใจในพระนิพพาน บ่ายหน้าไปสู่พระนิพพาน ไม่มีการหันไปทางอื่น อันเป็นอารมณ์แห่งสังสารวัฏฏ์อีกเลย สภาพความรู้สึกของอาทีนวญาณนี้ เริ่มแยกออกเป็น ๒ ทางหรือ ๒ ฝ่าย คือ **เห็นโทษในสังขารธรรม** อย่างหนึ่ง **เห็นคุณในพระนิพพาน** ซึ่งเป็นธรรมอันพ้นจากทุกข์ อีกอย่างหนึ่ง ความรู้สึก

^{๒๑๑} ที.ม. [บาลี] ๑๐/๒๘๘/๓๓๒.

^{๒๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๒.

ทั้ง ๒ อย่างนี้ เป็นอุปการะแก่กัน กล่าวคือ บุคคลเห็นโทษในสังขารธรรมมากเท่าใด ย่อมพอใจในการพ้นจากโทษมากเท่านั้น หรือบุคคลเห็นคุณในธรรมที่พ้นจากธรรมที่เป็นโทษมากเท่าใด ก็ยิ่งพอใจที่จะพ้นจากธรรมที่เป็นโทษมากเท่านั้น เปรียบเหมือนบุคคลที่กลัวผี ยิ่งกลัวผีมากเท่าใด ย่อมปรารถนาที่จะไปให้พ้นจากผีหรือสถานที่ที่ผีสิงอยู่มากเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ จึงถือว่า ความรู้สึกทั้ง ๒ อย่างของอาทีนวญาณนี้ ต่างก็เป็นปัจจัยอุดหนุนให้ปัญญาแตกกล้า นำออกจากสังสารวัฏฏ์ มุ่งตรงไปสู่ธรรมที่พ้นจากสังสารวัฏฏ์ด้วยกันทั้ง ๒ อย่าง ข้อนี้ ย่อมเป็นเครื่องชี้ให้เห็นถึงเหตุผลว่า ความรู้สึกในอาทีนวญาณนี้จะไม่ทำให้ผู้ปฏิบัติมีความเข้าใจผิดจากมัชฌิมาปฏิบัติไปได้ แต่กลับเพิ่มพูนความมั่นใจให้แก่พระโยคีบุคคลว่า การที่จิตจะเข้าถึงพระนิพพานได้นั้น จะต้องปฏิบัติไปจนเกิดความรู้สึกที่แยกออกจากกันอย่างนี้ หมายความว่า จิตของพระโยคีบุคคลนั้นจะบ่ายหน้าออกจากสังสารวัฏฏ์ แล้วมุ่งหน้าไปสู่หนทางแห่งพระนิพพานด้วยญาณนี้อย่างแน่นอน เพราะการที่ได้แยกความรู้สึกออกได้ดังนี้ ก็ด้วยอำนาจการเห็นโทษของสังขารธรรมทั้งหลายนั่นเอง ถ้าหากว่า พระโยคีบุคคลยังเห็นนามรูปทั้งหลายเป็นของดีอยู่ กล่าวคือ ยังเห็นว่าเป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน ดังนี้อยู่ ความรู้สึกที่จะแยกออกจากอารมณ์แห่งตัณหานั้น ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้เลย จะต้องดำเนินไปตามแนวทางแห่งอารมณ์ของตัณหา อันจะนำไปสู่สังสารวัฏฏ์ต่อไปมิได้สิ้นสุด

ด้วยเหตุผลดังกล่าวมานี้ ผู้ศึกษาในแนวทางการปฏิบัติธรรมทั้งหลาย ควรจะทำความเข้าใจให้ถูกต้องโดยแน่นอนว่า การที่เราจะดำเนินไปสู่พระนิพพานอันเป็นจุดหมายสูงสุดนั้น ต้องถูกตีต้อนด้วยความทุกข์ ไม่ใช่ด้วยความสุข หมายความว่า ต้องไต่ไปโดยความทุกข์ อาศัยความทุกข์ส่งขึ้นไป ไม่ใช่ไต่ไปโดยความสุข หรืออาศัยความสุขส่งขึ้นไป ต้องไปด้วยปัญญาที่เห็นทุกข์ ไม่ใช่ไปด้วยสมาธิ เพราะสมาธิจะทำให้เกิดความแยกหรือความกระจายออกจากวิปัสสนาธรรมไม่ได้ อนึ่ง จะต้องไปด้วยอำนาจแห่งปัญญาที่รู้แจ้งตามความเป็นจริงในนามรูปชั้น ๕ โดยความเป็นภย เป็นโทษ เป็นของน่าเบื่อหน่ายอย่างแท้จริง ไม่ใช่ไปด้วยอำนาจแห่งกิเลสตัณหา มานะ ทิฏฐิ ที่กำหนดยินดีติดใจ ยึดติดผูกพัน ในนามรูปชั้น ๕ ว่าของเที่ยง เป็นของให้ความสุขสบาย เป็นตัว

เป็นต้น ด้วยการทะนุถนอม หรือป้อนความสุขให้แก่กิเลสตัณหา มานะ ทิฏฐิ เป็นต้น เหล่านั้น แต่ประการใด

การมนสิการเพื่อให้อาทีนวญาณเกิดขึ้น

อาทีนวญาณนี้ เป็นวิปัสสนาญาณที่เห็นนามรูปดับไปๆ เป็นทุกข์ เป็นโทษ ไม่มีความปรารถนาหรือไม่มีความยึดถือในนามรูปอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เป็นต้นแต่ประการใด โดยพิจารณาเห็นนามรูปชั้น ๕ เป็นประจุกองเพลิง ๑๑ กองที่กำลังไหม้ลูกกลมอยู่ นามรูปทั้งปวงไม่สามารถเอาเป็นที่พึ่งได้เลย มีแต่โทษ เมื่อรู้แจ้งอยู่อย่างนี้แล้ว วิปัสสนาจิตย่อมไม่หวั่นไหวในทิฏฐิใดๆ ทั้งสิ้น มีแต่ความเพียรเพื่อให้พ้นไปจากนามรูป น้อมไปสู่ความสิ้นทุกข์โดยส่วนเดียว เมื่อใด ที่พระโยคีบุคคลมีความเพียร มีสติ มีปัญญาเห็นนามรูปโดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา คือ เห็นไตรลักษณ์ปรากฏติดอยู่กับนามรูป มีนามรูปเป็นผู้รองรับไว้ เมื่อนั้น ย่อมเห็นนามรูปที่ดับไปๆ โดยความเป็นโทษ จึงไม่มีความยินดีในนามรูปนั้นเลย เปรียบเหมือนบุรุษอันมีข้าศึกถูดาบล้อมอยู่ และกำลังขยับเขยื้อนเข้ามาเพื่อจะฟาดฟันทำร้ายบุรุษนั้น บุรุษนั้นย่อมเห็นแต่โทษในข้าศึกเหล่านั้นฝ่ายเดียว ฉะนั้น อาทีนวญาณนี้ย่อมเห็นนามรูปว่า มีแต่โทษฝ่ายเดียว ฉะนั้นเหมือนกัน เพราะเห็นแต่ความดับไปๆ แห่งนามรูปฝ่ายเดียวนั่นเอง

นิพพิทาญาณ

นิพพิทาญาณหรือนิพพิทานุสสนาญาณนี้ เป็นวิปัสสนาญาณที่เกิดความเบื่อหน่ายในโทษของสังขารธรรมทั้งหลาย หรือในโทษของนามรูปที่เห็นในลำดับ ซึ่งเป็นญาณที่เกิดต่อจากอาทีนวญาณ นิพพิทาญาณนี้เป็นญาณที่มีความเบื่อหน่ายต่อนามรูปทั้งปวง ในการที่ญาณนี้มีความรู้สึกเช่นนี้ เพราะเนื่องมาจากอาทีนวญาณนั่นเอง กล่าวคือ อาทีนวญาณนั้นเห็นแต่โทษของสังขารธรรมทั้งหลายนานาประการ จนหาส่วนดีไม่ได้เลย เมื่อมีความรู้สึกอย่างนี้บ่อยๆ อย่างต่อเนื่องแล้ว ย่อมเกิดความเบื่อหน่ายต่ออารมณ์นั้นๆ เป็นธรรมดา

แต่การเปื้อน่ายของนิพพิทาญาณนี้ มิใช่เป็นการเปื้อน่ายในอารมณ์อันไม่เป็นที่รักใคร่ ไม่เป็นที่น่ายินดี หรือในอารมณ์อันไม่เป็นที่พอใจ ด้วยอำนาจแห่งโทสะแต่ประการใด หากแต่เป็นการเปื้อน่ายที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจของปัญญา แต่ทั้งนี้ อารมณ์ของโทสะกับปัญญานั้น เป็นอารมณ์อันเดียวกันโดยมาก ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงสังเคราะห์โทสจริตเข้าเป็นสหายของพุทฺธิจริต เพราะเหตุว่า มีอารมณ์เป็นอันเดียวกัน กล่าวคือ คนโทสจริตนั้น โดยมากเป็นคนมีปัญญามาก [แต่มิได้หมายถึงบุคคลที่มักหงุดหงิด รำคาญ โกรธเคือง ชอบอาละวาด ช่มเหล่งแกบุคคลอื่น เป็นต้น โดยไร้เหตุผล แต่ประการใด]

ความเปื้อน่ายของนิพพิทาญาณนี้ ย่อมเปื้อน่ายต่อสังขารที่จะเป็นไปในภพทั้ง ๓^{๒๓} ในกำเนิดทั้ง ๔^{๒๔} ในคติทั้ง ๕^{๒๕} ในวิญญานฐิติทั้ง ๗^{๒๖} และในสัตตาวาสทั้ง ๙^{๒๗} ผู้ปฏิบัติไม่ควรยินดีในสภาวะธรรมเหล่านี้ พึงทำใจให้ยินดีเฉพาะในพระนิพพาน ซึ่งเป็นเครื่องนำออกจากสังสารทุกข์เท่านั้น อุปมาเหมือนคนเดินทางมาถึงทางสองแพร่ง ทางหนึ่งมืด ได้แก่ สังสารวัฏฏ์ ซึ่งเต็มไปด้วยทุกข์โทษภัยอันตรายต่างๆ อีกทางหนึ่งสว่าง คือ สันติวรมหา ได้แก่ พระนิพพาน ซึ่งเป็นทางปลอดภัย ปราศจากทุกข์โทษภัยอันตรายทั้งปวง เป็นทางอันเกษมจากโยคกิเลสทั้งปวง

เมื่อผู้เดินทาง คือ พระโยคีบุคคลผู้เจริญวิปัสสนาเข้าใจแน่ชัดอย่างนั้นแล้ว ย่อมไม่ยินดีในทางมืด ซึ่งได้แก่ การเปื้อน่ายในสังขารธรรมทั้งปวง แล้วย่อมบ่าหน้าไปสู่ทางสว่าง ซึ่งได้แก่ การยินดีในวิปัสสนาญาณ มือนิจจานุวิปัสสนา เป็นต้น อันเป็นหนทางไปสู่ สันติวรมหา กล่าวคือ พระนิพพาน

การที่พระโยคีบุคคลได้ความรู้สึกทั้ง ๒ อย่างนี้ เริ่มได้มาตั้งแต่อาทิวาณแล้ว แต่เมื่อถึงนิพพิทาญาณนี้ ก็เป็นแต่เพียงเบือนหน้าออกจากอารมณ์อันเป็นสังขารธรรม

^{๒๓} สังคิตสูตร ที.ปา. [ไทย] ๑๑/๓๐๕/๒๖๕.

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, ที.ปา. [ไทย] ๑๑/๓๑๒/๒๙๓.

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, ที.ปา. [ไทย] ๑๑/๓๑๕/๓๐๑.

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, ที.ปา. [ไทย] ๑๑/๓๓๒/๓๓๕-๓๓๖.

^{๒๗} วรตถัสถุญญสูตร อง.นวก. [ไทย] ๒๓/๒๒๘/๓๖๘-๓๖๙.

ทั้งหลายแล้วบ้ายหน้าไปสู่อารมณ์อันเป็นอนุปัสสนา มือนิจจานุปัสสนาเป็นต้น ซึ่งได้แก่ การคลายตัวของตัณหานั่นเอง การคลายตัวหรือการสลายตัวของตัณหานี้ เรียกว่า **นิพพิทาญาณ** เมื่อคลายตัวออกหมดแล้ว ก็เรียกว่า **วิราคะ** ต่อจากนั้นก็เป็น **วิมุตติ** เมื่อจิตมีสภาพเป็นวิมุตติแล้ว ต่อจากนั้น ย่อมเป็น **วิมุตติญาณทัสสนะ** วิธีจิตที่เป็นไปในอารมณ์ของวิปัสสนาญาณนั้น ย่อมดำเนินไปตามลำดับ ดังกล่าวนี

เพราะฉะนั้น พระโยคีบุคคลผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานนั้น ถ้าจิตดำเนินมาถึงนิพพิทาญาณนี้แล้ว ก็เลิกละทั้งหลายที่หมักดองหรือนอนเนื่องอยู่ในขันธสันดาน ย่อมเริ่มคลายตัวออก และจิตย่อมไหลไปสู่หนทางแห่งพระนิพพาน โดยไม่แวะเวียนหันเหไปสู่หนทางอื่น ด้วยเหตุนี้ พระบาลีในติลลิกขณคาถา จึงกล่าวว่า **อถ นิพพิทตติ ทุกฺขเส สมคฺโค วิสุทฺธิยา**^{๒๑๘} แปลความว่า เมื่อนั้น ย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ ข้อนั้น เป็นหนทางแห่งความหมดจด^{๒๑๙}

การมณสิการเพื่อให้นิพพิทาญาณเกิดขึ้น

นิพพิทาญาณนี้ เป็นวิปัสสนาญาณที่เห็นนามรูปดับไปๆ จนเกิดความเบื่อหน่าย เห็นนามรูปแจ่มชัดโดยไม่เผลอไม่หลง เมื่อใดที่พระโยคีบุคคลมีความเพียร มีปัญญาเห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ปรากฏอยู่กับนามรูป มีนามรูปเป็นผู้รองรับไว้ เมื่อนั้น ย่อมเห็นนามรูปที่ดับไปๆ นั้นอย่างแจ่มชัด จึงเกิดความเบื่อหน่าย ปราศจากความยินดีในนามรูป มุ่งหมายใคร่จะได้บรรลุถึงพระนิพพาน มีใจน้อมไปสู่ความสุขที่ไม่ต้องเกิดอีก น้อมใจไปสู่ความสุขที่ไม่ต้องครองนามรูปอีก น้อมใจไปสู่ความสิ้นชาติขราและภรรณะ น้อมใจไปสู่ความสุขที่ไม่ต้องชวนชวาย น้อมใจไปสู่ความไม่เกิดนามรูปอีกต่อไป เมื่อใดผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานเห็นด้วยปัญญาอันยิ่งว่า นามรูปดับไปๆ ไม่เที่ยง ตั้งอยู่ไม่ได้ นามรูปดับไปๆ เป็นทุกข์ทนอยู่ไม่ได้ นามรูปดับไปๆ เป็นอนัตตา บังคับบัญชาไม่ได้ ไม่ใช่ตัวตน ไม่เป็นไปตามความปรารถนาของใคร เป็นต้น เมื่อนั้น พระโยคีบุคคลนั้นย่อมเบื่อหน่ายในสังขารนามรูป ทางนี้เป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์หมดจดจากกิเลสเครื่องเศร้าหมองทั้งปวง

^{๒๑๘} ชุ.ธ.[บาลี] ๒๕/๓๐/๕๑.

^{๒๑๙} ชุ.ธ.อ.[ไทย] ๔๓/๘๐-๘๑.

อุปมาเหมือนพญาคชสารตัวประเสริฐ เชื้อชาติฉัททันต์ มีพรรณเผือกผุดผ่อง มีหางและงวง เป็นที่ปรากฏทั่วปฐพี มีอิทธิฤทธิ์ดำเนินไปได้ในเวหา ซึ่งมิได้ยินดีที่จะอยู่ในท่ามกลางพระนครเลย ยินดีเฉพาะสระฉัททันต์ในหิมวันตประเทศ อันวิเวกเงียบสงัด ข้อนี้นั้นใด พระโยคี บุคคลผู้บำเพ็ญเพียรเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน เมื่อถึงนิพพิทาญาณเห็นนามรูปดับไปๆ นำ เบื่อหน่ายแล้ว ย่อมปราศจากความยินดีพอใจในนามรูปและในความเป็นไปอยู่ใน สังสารวัฏฏ์ ย่อมยินดีพอใจเฉพาะในพระนิพพานอันเป็นสันติวิมุตติ ฉะนั้นนั้นเหมือนกัน อนึ่ง เปรียบเหมือนบุรุษผู้แต่งกายสะอาดหมดจดแล้ว ย่อมเบื่อหน่ายและสะอิดสะเอียนในของ โสโครก ย่อมยินดีเฉพาะในความสะอาดบริสุทธิ์ ฉะนั้น

มูญจิตุกัมมตาญาณ

มูญจิตุกัมมตาญาณ หรือมูญจิตุกัมมตานุปัสสนาญาณ เป็นวิปัสสนาญาณที่มีความใคร่จะพ้นจากสังขารนามรูป ที่ตนมีความเบื่อหน่าย ซึ่งเป็นโทษที่ได้เห็นเนื่องมาจาก อาทีนวญาณนั้น

ญาณทั้ง ๓ คือ ภยญาณ อาทีนวญาณ และนิพพิทาญาณนั้น ในอรรถกถาสงเคราะห์ โดยเนื้อความเป็นอย่างเดียวกัน คือ เมื่อเห็นนามรูปว่าเป็นภัยในภยญาณหรือภยตูปัญฐานญาณแล้ว ย่อมเห็นว่า นามรูปนี้เป็นโทษในอาทีนวญาณด้วย เมื่อเห็นว่านามรูปนี้เป็นโทษ เพราะเห็นว่าเป็นภัยแล้ว ย่อมเกิดความเบื่อหน่ายในโทษภัยแห่งนามรูปนั้น อันเป็นนิพพิทาญาณด้วยเป็นธรรมดา ที่ถือว่า มีเนื้อความเป็นเหตุเป็นผลสืบเนื่องเป็นอันเดียวกันนั้น หมายความว่า จะต้องดำเนินไปด้วยกัน กล่าวคือ เมื่อปัญญาเข้าถึงภยญาณแล้ว ก็ย่อมถึงอาทีนวญาณและนิพพิทาญาณด้วย โดยที่วิปัสสนาจิตจะต้องดำเนินไปตามลำดับนี้ อุปมาเหมือนผู้ต้องโทษอยู่ในเรือนจำ ย่อมมีความต้องการที่จะพ้นออกไปจากที่คุมขัง เพราะเห็นโทษของเรือนจำและมีเบื่อหน่ายในเรือนจำ จึงมีความปรารถนาที่จะออกไปให้พ้นจากเรือนจำนั้นแทบทุกลมหายใจเข้าออก ฉะนั้น

อนึ่ง มูญจิตุกัมมตาญาณนี้ เป็นวิปัสสนาญาณที่เกิดต่อจากนิพพิทาญาณ ซึ่งมีความต้องการใคร่จะพ้นไปจากทุกข์ คือ สังขารนามรูป เป็นญาณที่บ่ายหน้าเข้าหาพระนิพพาน

ซึ่งเป็นจุดหมายของผู้เดินทางคือผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานที่มีความปรารถนาอยากจะถึงที่หมายซึ่งตนหวังจะไปให้ถึง เมื่อต้องการพระนิพพานอันเป็นความปลอดภัยเช่นนี้แล้ว ย่อมมีความเพียรพยายามอย่างไม่ท้อถอย และรีบเร่งเดินทางไปด้วยความไม่ประมาท เพื่อความหลุดพ้นจากกองทุกข์ทั้งปวง กล่าวคือ บรรลุถึงพระนิพพานอันเป็นธรรมที่เกษมจากโยคกิเลสทั้งหลายอย่างแท้จริง

การมนสิการเพื่อให้มูญจิตุกัมมตาญาณเกิดขึ้น

มูญจิตุกัมมตาญาณ เป็นวิปัสสนาญาณที่เห็นแต่นามรูปดับไปๆ อย่างเดียว เช่นเดียวกันกับภังคญาณ ภยญาณ และนิพพิทาญาณ ดังกล่าวแล้ว จึงมีความเบื่อหน่ายใคร่จะพ้นไปเสียจากสภาพแห่งนามรูปทั้งหลาย เมื่อวิปัสสนาญาณเห็นนามรูปดับไปๆ แจ่มชัดโดยไม่เผลอไม่หลงแล้ว พระโยคีบุคคลย่อมมีความพากเพียร มีปัญญาเห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ปรากฏติดอยู่ที่นามรูป มีนามรูปเป็นผู้รองรับไว้ เพราะฉะนั้น ย่อมเห็นนามรูปที่ดับไปๆ นั้นว่า เป็นสิ่งที่ไม่ควรพัวพันเกี่ยวข้องเลย มีความใคร่อยากจะพ้น อยากจะปลดเปลื้องตนเองออกไปจากนามรูปเหล่านั้นเสีย ปรารถนาที่จะให้หลุดพ้นจากสังสารวัฏฏ์ของนามรูปที่หมุนเวียนเกิดดับไปอยู่ตลอดเวลา นั้น เปรียบประดุจปลาที่อยู่ในแห ย่อมใคร่จะหลุดพ้นออกไปจากแห หรือเปรียบเหมือนบุรุษผู้อยู่ในบ้านที่เพลิงกำลังไหม้ ลูกกลมล้อมรอบตนอยู่ มีความปรารถนาอย่างแรงกล้า ใคร่ที่จะพ้นออกไปจากกองเพลิง หรือเปรียบประดุจกบที่อยู่ในปากงู มีความปรารถนาใคร่จะพ้นออกไปจากปากงู หรือเปรียบประดุจไก่ป่า ถูกคนขังไว้ในกรง ย่อมมีความปรารถนาจะออกไปให้พ้นจากกรง หรือเปรียบประดุจเนื้อที่ติดบ่วงอยู่อย่างแน่นหนา ย่อมดิ้นรนปรารถนาจะหลุดไปให้พ้นจากบ่วง หรือเปรียบประดุจงูที่อยู่ในเงื้อมมือของหมองู ย่อมมีความปรารถนาจะหลุดไปให้พ้นจากเงื้อมมือของหมองู หรือเปรียบเหมือนพญาช้างสารที่ตกหล่มจมอยู่ในเปือกตม ย่อมปรารถนาที่จะยกตนขึ้นจากเปือกตม หรือเปรียบเหมือนพญานาคที่อยู่ในกรงเล็บของพญาครุฑ ย่อมดิ้นรนปรารถนาที่จะให้พ้นจากกรงเล็บของพญาครุฑ เป็นต้น ข้อนี้ฉันใด พระโยคีบุคคลผู้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานจนถึงมูญจิตุกัมมตาญาณนี้แล้ว ย่อมมีความปรารถนาที่จะพ้นออกไปจากสภาพแห่งนามรูปที่ดับไปๆ อยู่ เหมือนกันฉันนั้น

ปฏิสังขชาญาณ

ปฏิสังขชาญาณหรือปฏิสังขานุปัสสนาญาณนี้ เป็นวิปัสสนาญาณที่พิจารณาหาอุบายที่จะพ้นจากสังขารนามรูป การที่วิปัสสนาญาณนี้มีความรู้สึกเช่นนี้ ก็เพราะว่า เป็นญาณที่สืบเนื่องมาจากนิพพิทาญาณ ซึ่งในนิพพิทาญาณนั้นเกิดความเบื่อหน่ายในนามรูป ด้วยลักษณะของโทษต่างๆ มีชาติเป็นต้นในอาทีนวญาณนั้น ต่อมาเมื่อถึงมูญจิตุกัมยตาญาณจึงมีความปรารถนาที่จะพ้นจากนามรูป เมื่อมีความปรารถนาจะพ้นจากนามรูปมากขึ้น ย่อมรำพึงอยู่ในใจว่า ทำอย่างไรหนอ จึงจะพ้นจากสังขารนามรูปนี้ไปได้ ในเวลานั้น ยังมองไม่เห็นทางอื่นที่จะพาให้พ้นจากสังขารนามรูปไปได้ นอกจากความไม่เที่ยง ในลักษณะ ๑๐ อย่าง มีการไม่ยั่งยืน หรือเป็นไปชั่วคราว เป็นต้น หรือเห็นความเป็นทุกข์ ในลักษณะ ๒๕ อย่าง มีการบีบคั้น หรือเป็นธรรมชาติที่มีอาพาธ เป็นต้น หรือความเป็นอนัตตา ในลักษณะ ๕ อย่าง มีความเป็นธรรมที่ไม่มีเจ้าของ หรือไม่เป็นไปตามอำนาจ เป็นต้น เมื่อพิจารณาให้หนักแน่นยิ่งขึ้นเท่าใด ย่อมเห็นไตรลักษณ์ชัดเจนยิ่งขึ้นเท่านั้น ไม่มีอะไรเป็นของยั่งยืน เป็นสุข หรือเป็นตัวตนเลย จึงมีความปรารถนาอยากพ้นไปจากสังขารนามรูปมากยิ่งขึ้น

เพราะฉะนั้น ในความรู้สึกของปฏิสังขชาญาณนี้ มีอารมณ์ของญาณรวมกันอยู่ ๔ ญาณ คือ อารมณ์ของอาทีนวญาณ ๑ นิพพิทาญาณ ๑ มูญจิตุกัมยตาญาณ ๑ ปฏิสังขชาญาณ ๑ อารมณ์ทั้ง ๔ ประการนี้ มารวมกันอยู่ในปฏิสังขชาญาณนี้

ปฏิสังขชาญาณนี้ มีความรู้สึกอย่างแรงกล้าอยู่แต่เพียงว่า ทำอย่างไรหนอ จึงจะพ้นไปจากนามรูปนี้เสียได้ หรือว่าจะทำอย่างไรหนอ จึงจะไม่ให้มีนามรูปได้ หรือจะทำอย่างไรหนอ จึงจะพ้นไปจากสิ่งที่ไม่เที่ยง สิ่งที่เป็นทุกข์ สิ่งที่เป็นอนัตตานี้ไปได้ หรือว่าจะทำอย่างไรหนอ จึงจะพ้นจากอาการ ๔๐ อย่างแห่งไตรลักษณ์นั้นไปได้ หรือว่าเมื่อไรหนอ จะพ้นจากสังขารธรรมทั้งหลายไปได้ นี่เป็นความรู้สึกของปฏิสังขชาญาณ ที่เป็นเช่นนี้ เพราะสืบเนื่องมาจากการเห็นโทษของนามรูป ซึ่งเป็นความรู้สึกในอาทีนวญาณ แล้วมีความเบื่อหน่ายในสังขารนามรูป อันเป็นความรู้สึกของนิพพิทาญาณ มีความปรารถนาอยากพ้นไปจากนามรูป ซึ่งเป็นความรู้สึกของมูญจิตุกัมยตาญาณ จึงทำให้พิจารณาหาทางที่จะพ้นไป

จากสังขารนามรูปให้ได้ อันเป็นความรู้สึกของปฏิสังขารญาณนี้ หมายความว่า ในความรู้สึกของญาณทั้ง ๓ นั้นมาปรากฏเด่นชัดและแรงกล้า รวมกำลังสนับสนุน ช่วยกันทำลายกิเลสตัณหาในปฏิสังขารญาณนี้ ด้วยเหตุนี้ ปฏิสังขารญาณนี้จึงเป็นวิปัสสนาญาณที่เห็นไตรลักษณ์เด่นชัดและกว้างขวางมากที่สุด เพราะฉะนั้น จึงมีความรู้เห็นตามความเป็นจริงว่า ไตรลักษณ์นี้เท่านั้นที่เป็นอุบายเครื่องนำออกจากทุกข์ได้ด้วยลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น อันจะนำส่งให้ถึงวิโมกข์ ๓ กล่าวคือพระนิพพาน ไม่มีผู้ใดหรือสิ่งอื่นใดเลย นอกจากไตรลักษณ์นี้ ที่สามารถนำไปให้ผู้ปฏิบัติบรรลุถึงพระนิพพานได้

การมโนการเพื่อให้ปฏิสังขารญาณเกิดขึ้น

ปฏิสังขารญาณ เป็นวิปัสสนาญาณที่เห็นนามรูปเกิดดับสืบต่อมาจากภังคญาณ ภยญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ และมูญจิตุกัมมตาญาณ ตามลำดับ หมายความว่า เมื่อเห็นแต่ความดับไป^๙ ของนามรูปแล้ว ย่อมเห็นว่านามรูปนี้เป็นภัยอันน่ากลัว มีสภาพเป็นโทษ แล้วเกิดความเบื่อหน่ายและใคร่จะพ้นไปจากนามรูป จึงพิจารณาหาทางที่จะออกไปให้พ้นจากนามรูปเหล่านั้น โดยการปล่อยวางในนามรูปนั้นเสีย พงอยู่เฉพาะสภาพแห่งไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ที่ปรากฏติดอยู่กับนามรูปที่ดับไปๆ อยู่เท่านั้น อุปมาเหมือนบุรุษผู้จะจับปลา จึงถือสุ่มไปสุ่มลงในแม่น้ำหรือลำคลอง หย่อนมือลงไปตามปากสุ่ม หวังจะจับปลาที่ติดอยู่ภายในสุ่ม แต่จับไปถูกอสรพิษเข้าที่คอ แล้วเกิดความยินดีโดยคิดว่าจับปลาได้ จึงยกขึ้นดู เมื่อเห็นศีรษะอสรพิษแล้ว จึงเกิดความสะดุ้งกลัว และเบื่อหน่ายในการยึดจับอสรพิษนั้น ประารถนาที่จะโยนอสรพิษนั้นทิ้งไป อุปมานี้ฉันใด พระโยคิบุคคลผู้เจริญวิปัสสนาเมื่อจับนามรูปเป็นอารมณ์ได้ในตอนแรก ย่อมเกิดความยินดี ยึดถือว่าเป็นตัวเป็นตน ดุจบุรุษจับคองูที่อยู่ใต้น้ำได้ สำคัญหมายว่า เป็นปลาแล้วก็ดีใจ เมื่อพระโยคิบุคคลพ่งนามรูปไปจนเห็นนามรูปดับไปๆ อยู่เสมอ มีสภาพเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จึงเห็นว่านามรูปนี้เป็นภัยอันน่ากลัว เหมือนบุรุษยกอสรพิษขึ้นจากช่องสุ่ม เห็นศีรษะอสรพิษแล้วเกิดความสะดุ้งกลัวตกใจ ฉะนั้น เมื่อพระโยคิบุคคลเห็นนามรูปเกิดดับเป็นโทษน่าเบื่อหน่ายเช่นนั้น และปรารถนาเพื่อจะพ้นไปจากนามรูปเสีย เปรียบเหมือนบุรุษที่จับค่อสรพิษไว้ด้วยความหวาดกลัว โดยเห็นโทษภัยของอสรพิษและปรารถนาจะเหวี่ยง

อสรพิษนั้นให้พ้นไปโดยไม่เป็นอันตรายแก่ตนเอง ฉะนั้น เมื่อพระโยคีบุคคลพิจารณาหาทางอื่นที่จะพ้นไปจากนามรูปไม่มี มีแต่แนวทางคือไตรลักษณ์เท่านั้น จึงยกนามรูปขึ้นสู่ไตรลักษณ์บ่อยๆ เพื่อให้พ้นไปจากนามรูปที่ดับไปๆ อยู่ นั้น เปรียบเหมือนบุรุษที่ปรารถนาที่จะสลัดงูออกไปให้พ้นตัว จึงคิดหาอุบายว่าจะสลัดเหวี่ยงงูออกไปอย่างไร งูจึงไม่สามารถแว้งมากัดทำอันตรายแก่ตนเองได้ ก็ฉนั้น

สังขารูปเขชาญาณ

สังขารูปเขชาญาณ หรือสังขารูปเขชาอนุปัสสนาญาณนี้ ถ้านับจากอุทัพพญาณมา นับเป็นญาณที่ ๘ ในการที่เรียกว่า สังขารูปเขชาญาณ นั้น เพราะอรรถว่า ญาณนี้เป็น ญาณที่วางเฉยต่อสังขารกล่าวคือนามรูปนั่นเอง

คำว่า **วางเฉย** นั้น หมายความว่า วางใจเป็นกลาง ไม่มีความยินดีหรือความยินร้ายในสังขารนามรูปทั้งปวง ในการที่ได้เกิดความรู้สึกเช่นนี้ เพราะเหตุว่า ปัญญาที่ได้พิจารณาเห็นความจริงมาแล้วตั้งแต่ในญาณต้นๆ เป็นต้นมานั้น มีกำลังแก่กล้าขึ้นด้วยอำนาจที่เข้าไปเห็นความไม่มีสาระแก่นสาร มีแต่ความว่างเปล่า ปราศจากสภาพที่เป็นตัวตนในเบญจขันธ์โดยอาการ ๑๒ นัย กล่าวคือ เบญจขันธ์นี้ ไม่ใช่สัตว์ ๑ ไม่ใช่บุคคล ๑ ไม่ใช่ชีวะ ๑ ไม่ใช่ตัวตน ๑ ไม่มีตัวตน ๑ ไม่ใช่เรา ๑ ไม่ใช่ของเรา ๑ ไม่ใช่ของบุคคลอื่น ๑ ไม่ใช่หญิง ๑ ไม่ใช่ชาย ๑ ไม่ใช่สิ่งที่ยั่งยืน ๑ ไม่ใช่สิ่งที่ควรจะยินดีเพลิดเพลิน ๑

เมื่อปัญญาพิจารณาเห็นเบญจขันธ์เป็นของว่างเปล่า ไม่มีสาระแก่นสาร ไม่เป็นสิ่งที่ควรจะยึดถือว่า เป็นเรา หรือเป็นของเรา เพราะเหตุที่เห็นว่า ไม่มีเรา และไม่มีตัวตนเป็นต้นเช่นนี้แล้ว ย่อมเห็นว่า ไม่มีของเราหรือของตนด้วย เมื่อเห็นว่า ไม่มีของตน หรือไม่ใช่ของตนเช่นนั้นแล้ว ย่อมจะเห็นว่า ไม่มีหน้าที่อะไรที่จะต้องไปเกี่ยวข้องกับนามรูป เพราะเห็นว่า ไม่ใช่ฐานะอะไรของเรา เมื่อมีความรู้สึกเห็นโลกเป็นของว่างเปล่า ไม่มีอะไรที่ควรยึดถือและเกาะเกี่ยวในสังขารทั้งหลายดังนั้นแล้ว จิตย่อมวางเฉยเป็นอุเบกขา ไม่มีความยินดียินร้ายในสังขารทั้งปวง มีแต่ความวางเฉยด้วยอำนาจความเบื่อหน่ายในความเป็นไปของสังขารทั้งปวงที่จะต้องเป็นไปในภพทั้ง ๓ มีกามภพเป็นต้น มีใจมุ่งมั่นที่จะดำเนินไปสู่

พระนิพพานอันเป็นความสงบจากสังขารทั้งปวง โดยไม่วกกลับมาเฝ้าในสังขารทั้งหลายอีกเลย

ในตอนนี้นักเลสทั้งหลายย่อมถึงสภาพเบาบางลงมากแล้ว ไม่มีกำลังพอที่จะฉุดรั้งจิตใจให้วกกลับมายินดีในอารมณ์ที่จะนำไปเป็นไปในสังสารวัฏฏ์ได้ จิตย่อมตั้งมั่นในอารมณ์ ๓ อย่าง คือ อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา อนัตตานุปัสสนา อย่างใดอย่างหนึ่งอย่างมั่นคง

อนุปัสสนา ๓ อย่างนี้ ท่านเรียกว่า **วิโมกขมุข** หมายความว่า เป็นช่องทางที่จะให้ออกไปสู่พระนิพพาน ถ้าออกไปสู่พระนิพพานโดยอาศัยอนิจจานุปัสสนา คือ พิจารณาเห็นสังขารนามรูปโดยความเป็นของไม่เที่ยง วิปัสสนาญาณนั้น เรียกว่า **อนิมิตตวิโมกขมุข** แปลว่า ออกจากสังขารธรรม แล่นไปสู่พระนิพพานด้วยอนิจจลักษณะ และพระนิพพานนั้นก็เรียกว่า **อนิมิตตนิพพาน** ฯ ถ้าออกไปสู่พระนิพพานโดยอาศัยทุกขานุปัสสนา คือ พิจารณาเห็นสังขารนามรูปโดยความเป็นทุกข์ วิปัสสนาญาณนั้น เรียกว่า **อัปปณิหิตวิโมกขมุข** แปลว่า ออกจากสังขารธรรม แล่นไปสู่พระนิพพานด้วยทุกขลักษณะ และพระนิพพานนั้นก็เรียกว่า **อัปปณิหิตนิพพาน** ฯ ถ้าออกไปสู่พระนิพพานโดยอาศัยอนัตตานุปัสสนา คือ พิจารณาเห็นสังขารนามรูปโดยความเป็นอนัตตา วิปัสสนาญาณนั้น เรียกว่า **สญญตวิโมกขมุข** แปลว่า ออกจากสังขารธรรม แล่นไปสู่พระนิพพานด้วยอนัตตลักษณะ และพระนิพพานนั้น ก็เรียกว่า **สญญตนิพพาน** ฯ

อนิมิตตะ แปลว่า ไม่มีนิมิตเครื่องหมายที่จะให้เห็นว่า **เที่ยง**

อัปปณิหิตะ แปลว่า ไม่มีที่ตั้งอาศัยแห่ง **ความสุข**

สญญตะ แปลว่า ว่างเปล่าจาก **ตัวตน**

ปัญญาในสังขารูปেকชาญาณนี้ ท่านถือว่าเป็นยอดของวิปัสสนาในชั้นโลกีย์ เพราะญาณชั้นนี้ เป็นญาณที่สำคัญอันจะเป็นปัจจัยส่งให้ถึงวิถีแห่งมรรคผล หรือเป็นปัจจัยที่จะส่งให้เป็นพระอรหันต์ได้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกวิปัสสนาญาณชั้นนี้ว่า **วฏฐานคามินีวิปัสสนา** แปลว่า วิปัสสนาที่เป็นเครื่องออกหรือเป็นทางออกจากสังขารธรรมทั้งหลาย

หมายความว่า เป็นเครื่องออกจากสังขารนามรูปไปสู่พระนิพพาน อย่างหนึ่ง ออกจากความเป็นปุถุชนไปสู่ความเป็นพระอริยะ อีกอย่างหนึ่ง

ส่วนอริยมรรคนั้น ท่านเรียกว่า **วฏฏฐานะ** เพราะเป็นธรรมที่ออกไปแล้ว กล่าวคือ ออกจากสังขารนามรูปแล้วไปรับรู้พระนิพพานเป็นอารมณ์ อย่างหนึ่ง ออกจากความเป็นปุถุชนไปสู่ความเป็นพระอริยบุคคล อย่างหนึ่ง และออกจากกิเลสไปสู่ความไม่มีกิเลส อีกอย่างหนึ่ง

ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงถือว่า **สังขารูปเอกาญาณ** นี้เป็นธรรมเครื่องออก เพราะเหตุว่า สังขารูปเอกาญาณนี้มีปัญญาแก่กล้า สามารถประหารกิเลสให้เบาบางลงมากแล้ว ทั้งเป็นญาณที่เห็นไตรลักษณ์อย่างเด่นชัดมาก และมีฉันทะอันแรงกล้าที่จะได้บรรลุถึงพระนิพพาน เปรียบเหมือนบุคคลที่เดินทางไกลในฤดูแล้ง ถูกแดดแผดเผา ประกอบด้วยความเหน็ดเหนื่อย มีความหิวกระหายน้ำเป็นกำลัง มีความปรารถนาที่จะได้ดื่มน้ำเป็นกำลัง ข้อนี้ฉันใด ผู้ที่มีความปรารถนาพระนิพพานในสังขารูปเอกาญาณนี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน อนึ่ง ในสังขารูปเอกาญาณนี้ ท่านสงเคราะห์ด้วยญาณทั้ง ๒ คือ มุญจิตุกัมยตาญาณและปฏิสังขาญาณ ญาณทั้ง ๒ นี้ท่านสงเคราะห์ไว้ในสังขารูปเอกาญาณ โดยถือว่า เป็นญาณที่อยู่ในประเภทเดียวกัน เพราะมีความเป็นเหตุสืบเนื่องกัน เพียงแต่มีกำลังแก่อ่อนกว่ากัน ตามลำดับเท่านั้น

คำว่า **อุเบกขา** ในที่นี้ ไม่ใช่อุเบกขาเวทนา แต่หมายถึง ปัญญาที่ละเสียได้ซึ่งความยึดมั่นถือมั่นว่า เป็นเรา เป็นของเรา เป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน หญิง ชาย เป็นต้น โดยพิจารณาเห็นว่า ไม่ใช่หน้าที่ที่ควรจะไปเกี่ยวข้องด้วย จึงวางเฉยอยู่ ส่วนเวทนานั้น อาจเป็นโสมนัสก็ได้ เช่น ผู้ที่เจริญวิปัสสนาด้วยจิตที่ประกอบด้วยโสมนัส สังขารูปเอกาญาณที่เกิดพร้อมด้วยจิตดวงนั้น ย่อมสัมปยุตต์ด้วยโสมนัสสเวทนาด้วย เป็นต้น

การมนสิการเพื่อให้สังขารูปเอกาญาณเกิดขึ้น

สังขารูปเอกาญาณ เป็นวิปัสสนาญาณที่สืบเนื่องมาจากวิปัสสนาญาณข้างต้นตั้งแต่ ฅักคญาณ ซึ่งเป็นญาณที่พิจารณาเห็นนามรูปดับไปๆ เป็นต้น จนถึงปฏิสังขาญาณที่พิจารณาหาทางหนีให้พ้นจากสภาพแห่งนามรูป ส่วนในสังขารูปเอกาญาณนี้ เป็นญาณที่

ทำการพิจารณาหาทางหนีให้พ้นจากสภาพแห่งนามรูปอยู่อย่างต่อเนื่อง แต่เมื่อยังหาทางออกไปยังไม่ได้ จึงทำการพิจารณาวางเฉยอยู่เรื่อยไป โดยรู้เท่าทันนามรูปตามความเป็นจริงว่าเป็นสภาพที่เป็นภัย เป็นโทษ เป็นสิ่งที่น่าเบื่อหน่าย ไม่น่ายึดถือผูกพัน เมื่อเห็นดังนี้แล้ว ย่อมมีความเพียรพยายามอยู่เนื่องนิตย์ มีปัญญาเห็นประจักษ์แจ้งในสังขารธรรมโดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ปรากฏติดอยู่กับนามรูป มีนามรูปเป็นผู้รองรับไว้ ทำให้เห็นว่า สรรพสิ่งทั้งปวงในโลกนี้ ไม่มีตัวตน ไม่มีอะไรเป็นของๆ ตน มีแต่สภาพว่างเปล่าไร้สาระแก่นสาร ที่เคยรู้ด้วยสมมติ รู้ด้วยบัญญัติต่างๆ นั้น ย่อมดับไปสิ้น เหลือแต่สภาวะของนามรูปแท้ๆ อันมีสภาพเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปเป็นธรรมดา ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ทนอยู่ไม่ได้ บังคับบัญชาไม่ได้ เมื่อเห็นประจักษ์ชัดอย่างนี้แล้ว จึงทำการพิจารณาวางเฉยเพ่งดูอยู่เฉยๆ อุปมาเหมือน สามีที่ทำการวางเฉยในอดีตรรยาซึ่งหย่าขาดจากกันแล้ว ฉะนั้น

พระโยคีบุคคลผู้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ซึ่งได้เข้าถึงภูมิแห่งสังขารูปেকชาญาณ อันประกอบด้วยโยนิโสมนสิการดังนี้แล้ว ย่อมมีใจจดจ่ออยู่เฉพาะนามรูปอันเป็นต้นกำเนิดของโยนิโสมนสิการแท้ๆ เท่านั้น โดยมีสติสัมปชัญญะระลึกรู้เท่าทันอย่างเด่นชัด ไม่มีโลก โกรธ หลง เข้ามารบกวนจิตเลย จิตไม่มีการยึดติดผูกพันในสิ่งใดๆ ไม่ยึดเอาanimิตใดๆ มาเป็นอารมณ์ ย่อมรับเอาแต่นามรูปเท่านั้นเป็นอารมณ์อย่างต่อเนื่อง และพิจารณาเห็นแต่ทุกข์ภัยแห่งนามรูปเพียงฝ่ายเดียว

สังขารูปেকชาญาณนี้ เป็นวิปัสสนาญาณที่สืบคลานเข้าไปใกล้พระนิพพานแล้ว โดยอาศัยความเพียรพยายามในการรักษากัมมัฏฐานไว้มิให้หลุดหายไป มีสติปัญญาแน่วแน่อยู่กับนามรูปตามความเป็นจริงโดยอาการแห่งไตรลักษณ์อยู่เรื่อยๆ มีความวางเฉยตั้งมั่นอยู่ในอนุปัสสนา ๓ ประการคือ อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา หรืออนัตตานุปัสสนา อย่างใดอย่างหนึ่ง โดยพิจารณาลักษณะ ๓ ประการนั้นอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่เรื่อยๆ อุปมาเหมือนบุรุษผู้หนึ่งมีภรรยาเป็นที่ชอบพออัธยาศัย เป็นที่รักใคร่เจริญใจยิ่งนัก ในกาลก่อนนั้น บุรุษนั้นถ้าไม่ได้เห็นภรรยาแม้เพียงครู่เดียว ย่อมอยู่ไม่เป็นสุข และถ้าเห็นภรรยาของตนไปยืนอยู่ใกล้กับบุรุษอื่นก็ดี ไปนั่งเล่นเจรจากับบุรุษอื่นก็ดี ยิ้มแย้มสรวลกับบุรุษอื่นก็ดี บุรุษนั้นย่อมมีความโทมนัส คับแค้นใจ ไม่พอใจ โกรธเคือง เป็นนักหนา แต่ในเวลาต่อมา

บุรุษนั้นได้พิจารณาเห็นโทษในภรรยาของตนว่า ภรรยาไม่ซื่อตรงต่อตนเอง มักคบซู้ปันใจให้ชายอื่นอยู่เสมอ มีจิตใจโลเลมกมากในกามคุณ จึงได้หย่าร้างกับภรณานั้นเสีย มิได้สำคัญหญิงนั้นว่า เป็นภรรยาของตนอีกต่อไป ตั้งแต่หย่าขาดจากกันแล้ว แม้จะเห็นสตรีนางนั้นไปยืนอยู่ใกล้ชิดกับชายอื่นก็ตาม ไปนั่งเล่นเจรจากบหาสมาคมกับชายอื่นก็ตาม หรือไปมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับชายใดก็ตาม บุรุษนั้นย่อมไม่มีอาการกริ้วโกรธโหม่นสัดเคืองใจแม้แต่น้อย เพราะจิตของบุรุษนั้นตั้งอยู่ในอุเบกขาต่ออดีตภรณานั้นแล้วนั่นเอง ข้อนี้มีอุปมาฉันใด เมื่อพระโยคีบุคคลผู้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานเห็นนามรูปดับไปๆ เป็นของว่างเปล่า เห็นแต่ลักษณะ ๓ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แห้งนามรูปอยู่เป็นนิตย์ จิตแห่งพระโยคีบุคคลนั้นย่อมจะหมดความหวาดกลัว หมดความรักใคร่เื้ออโยในนามรูป ย่อมตั้งมั่นอยู่ในอุเบกขา วางเฉยต่อนามรูปที่ดับไปๆ นั้นเสมอ ก็มีอุปมาเ็นฉนั้น

เมื่อจิตของพระโยคีบุคคลตั้งมั่นอยู่ในสังขารูปเอกาญาณดังนี้แล้ว ย่อมละจากความยินดียินร้ายในสภาพแห่งนามรูปอันเป็นเหตุให้ติดพันอยู่ในภพทั้ง ๓ กำเนิดทั้ง ๔ คติทั้ง ๕ วิญญาณฐิติทั้ง ๗ สัตตาวาสทั้ง ๙ ภูมิทั้ง ๓๑ เป็นต้นเสียได้ มีแต่ความรังเกียจ เบื่อหน่าย และพิจารณาอยู่ด้วยอาการวางเฉยเท่านั้น จิตไม่พัวพันเกี่ยวข้องกับสังขารโลกอันเป็นโลกสันนิวาสนั้นแต่อย่างใด เปรียบประดุจหยาดน้ำ ไม่ติดค้างอยู่บนใบบัว ฉนั้น

สังขารูปเอกาญาณนี้ หากว่ามีกำลังแก่กล้าเต็มที่แล้ว ย่อมมีอาการเหมือนสละละสังขาร น้อมเข้าหาพระนิพพานโดยส่วนเดียว แต่ถ้าหากว่า ยังไม่แก่กล้าเต็มที ย่อมจะน้อมไปไม่ถึงพระนิพพาน ยังต้องเจริญอยู่ในอารมณ์นามรูปที่ดับไปๆ แบบวางเฉยอยู่ต่อไป

อนุโลมญาณ

อนุโลมญาณนี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **สัจจานุโลมิกญาณ** แปลว่า ปัญญาที่พิจารณาอนุโลมคือคล้อยตามสภาพแห่งอริยสัจจ ๔ โดยไม่ขัดกัน เป็นวิปัสสนาญาณที่เกิดต่อจากสังขารูปเอกาญาณ เป็นญาณที่อนุโลมให้เห็นอริยสัจจทั้ง ๔ ประการโดยประจักษ์แจ้ง เมื่อพระโยคีบุคคลผู้ปฏิบัตินั้นได้เสพอารมณ์ของสังขารูปเอกาญาณโดยแจ่มแจ้งเต็มที่แล้ว ศรัทธาความเชื่อมั่นในธรรมอันเป็นเครื่องพ้นจากทุกข์ย่อมมีกำลังมากขึ้นตามไปด้วย

ความเพียรพยายามและสดียอมมีกำลังมั่นคงยิ่งขึ้นด้วย เพราะเหตุนั้น ปัญญาอย่ามียังลงสู่
 สัจธรรมฝ่ายโลกีย์ คือ ทุกข์และสมุทัย ด้วยสัจญาณและกิจจญาณ หมายความว่า ใน
 อริยสัจธรรมทั้ง ๔ ประการนั้น มีญาณกำกับไว้สัจจะละ ๓ ญาณ คือ สัจจญาณ กิจจ
 ญาณ และกตญาณ ในสัจจะ ๑ มี ๓ ญาณ เพราะฉะนั้น สัจจะ ๔ จึงรวมเป็น ๑๒ ญาณ

สัจจญาณ หมายถึง ญาณที่รู้ว่าทุกข์นั้นเป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้ สมุทัยเป็นสิ่งที่ควรละ
 นิโรธเป็นสิ่งที่ควรทำให้แจ้ง มรรคมรรค ๘ เป็นสิ่งที่ควรทำให้เกิดขึ้น ญาณที่รู้ในสภาวะ
 แห่งสัจธรรมทั้ง ๔ ประการนั้นว่า สัจจะอันไหนมีกิจที่ต้องทำอะไร ความรู้อย่างนี้ ท่าน
 เรียกว่า สัจจญาณ

กิจจญาณ หมายถึง ญาณที่ทำการกำหนดรู้ด้วยการปฏิบัติ คือ การกำหนดรู้ทุกข์
 การละสมุทัย การทำให้แจ้งนิโรธ และการทำมรรคให้เจริญ ความรู้อย่างนี้ ท่านเรียกว่า
 กิจจญาณ

กตญาณ หมายถึง ญาณที่ได้ทำหน้าที่ในอริยสัจ ๔ แต่ละอย่างเสร็จเรียบร้อยแล้ว
 กล่าวคือ ได้กำหนดรู้ทุกข์แล้ว ได้ละสมุทัยแล้ว ได้ทำนิโรธให้แจ้งแล้ว และได้เจริญมรรค
 ให้เกิดขึ้นแล้ว ความรู้อย่างนี้ ท่านเรียกว่า กตญาณ

แต่ในการเจริญกิจจญาณในอริยสัจธรรมทั้ง ๔ นี้ ไม่ใช่ต้องเจริญครั้งละอย่างหรือ
 อย่างละคราว แต่ในกิจทั้ง ๔ อย่างนั้นจะต้องเจริญไปในคราวเดียวกัน จึงจะชื่อว่า เป็น
 การปฏิบัติที่ถูกต้อง ถ้าข้อปฏิบัติใดที่กิจทั้ง ๔ อย่างนี้เป็นไปไม่พร้อมกัน ข้อปฏิบัตินั้นก็ยังไม่ชื่อว่า **มัชฌิมาปฏิบัติ** คือ ไม่ใช่ข้อปฏิบัติที่เป็นสายกลาง อันจะให้ถึงพระนิพพาน ทั้งนี้
 เพราะเหตุว่า **ทุกข์** เป็น **ปริณิญา** คือ เป็นกิจที่ควรกำหนดรู้ ได้แก่ นามและรูป เมื่อ
 ลงมือปฏิบัติโดยการกำหนดรู้นามรูปนั่นเอง จึงได้ชื่อว่า **กิจจญาณ** เพราะได้กำหนดรู้ทุกข์
 ดังนี้ เป็นต้น

กิจจญาณนี้ จะสำเร็จได้ด้วย **นามรูปปริจเฉทญาณ** ซึ่งเป็นวิปัสสนาญาณที่กำหนดรู้
 ทุกข์ในขณะที่กำหนดรู้นามรูป หมายความว่า เมื่อกำหนดรู้นามรูปอยู่ ก็ชื่อว่า กำหนดรู้
 ทุกข์นั่นเอง เมื่อกำหนดรู้ทุกข์ ก็ได้ชื่อว่า ละสมุทัยคือตัวตัณหาไปด้วย เพราะตัณหานั้นจะ
 ละได้ด้วยการเห็นทุกข์โดยแจ่มแจ้ง ยิ่งเห็นนามรูปเป็นทุกข์มากเท่าใด ก็ยิ่งละตัณหาหมด

ไปมากเท่านั้น เมื่อละตัณหาได้มากเท่าใด ก็เป็นกิจที่จะทำให้แจ้งนิโรธมากเท่านั้น เพราะนิโรธเป็นธรรมที่ดับตัณหา เมื่อตัณหาดับลงพร้อมกับการทำให้แจ้งซึ่งนิโรธเช่นนี้ ย่อมได้ชื่อว่า เจริญมรรคให้เกิดขึ้นด้วย เพราะกิจแห่งการละตัณหาและการทำนิโรธให้แจ้งนั้น ก็เป็นกิจของมรรคด้วย ด้วยเหตุผลดังกล่าวนี้ จึงเป็นอันว่า การทำกิจของอริยสัจ ๔ นั้น จะต้องทำให้กิจทั้ง ๔ อย่างนี้เป็นไปพร้อมกันเท่านั้น จึงจะเรียกว่า กิจจญาณ ได้

เมื่อสงเคราะห์เนื้อความหรือความหมายของญาณทั้ง ๓ เข้าในพระพุทธศาสนา ก็ได้แก่ พระศาสนาทั้ง ๓ นั่นเอง คือ

สัจจญาณ ได้แก่ ปรียัติศาสนา

กิจจญาณ ได้แก่ ปฏิบัติศาสนา

กตญาณ ได้แก่ ปฏิเวธศาสนา

ญาณทั้ง ๓ นี้เมื่อจำแนกออกไปตามอริยสัจจธรรมทั้ง ๔ ประการแล้ว ย่อมได้จำนวนญาณ ๑๒ ประการ เพราะฉะนั้น ผู้ปฏิบัติที่จะเห็นแจ้งในอริยสัจทั้ง ๔ ประการ โดยถูกต้องตามหลักพระพุทธศาสนานั้น จะต้องได้ญาณครบ ๓ รอบในอริยสัจอันหนึ่งๆ ทั้ง ๔ อริยสัจ รวมเป็นอาการ ๑๒ จึงจะเข้าถึงพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง แต่ในการที่จะเข้าถึงญาณทั้ง ๑๒ อาการได้นั้น ผู้ปฏิบัติจะต้องสมบูรณ์ด้วยความเข้าใจที่ถูกต้อง ทั้ง ปรียัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ

ในญาณทั้ง ๓ คือ สัจจญาณ กิจจญาณ กตญาณ นั้น สัจจญาณและกิจจญาณทั้ง ๒ นี้ เป็นญาณโลกีย์ ส่วนกตญาณนั้น เป็นญาณโลกุตระ

ในญาณโลกีย์ทั้ง ๒ อย่างนั้น จะสมบูรณ์พร้อมได้เมื่อพระโยคีบุคคลปฏิบัติจนเข้าถึงสังขารุเปกขาญาณ เมื่อสังขารุเปกขาญาณมีกำลังแก่กล้าเต็มที่แล้วด้วยอำนาจแห่งปัญญาที่ได้ชำระล้างกิเลสในขันธสันดาน ได้กำจัดอวิชชาและตัณหา คือ ความไม่รู้และความยินดีติดใจหลงใหล โดยบรรเทาความมืดคืออวิชชาให้เบาบางลงด้วยอำนาจตัพพทาน และมีกำลังพอที่จะแล่นไปสู่พระนิพพานด้วยอำนาจฉันทิทธิบาท ในขณะนั้น จิตย่อมหยั่งลงสู่กระแสแห่งภวังค์ เพื่อจะปล่อยทิ้งอารมณ์ที่เป็นสังขารนิमितเสีย และโหนตัวไป ได้แก่ การขึ้นสู่มคควิถีเพื่อรับพระนิพพานอันเป็นอสังขตธรรมเป็นอารมณ์แทนที่ แต่

การโหนตัวไปนั้นยังต้องเกาะเชือกคือพระไตรลักษณ์อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์อยู่ ยังไม่สามารถปล่อยเชือกนั้นได้

ด้วยกำลังแห่งกระแสนจิตที่จะแล่นตรงไปสู่พระนิพพาน กล่าวคือ การจะขึ้นสู่วิถิแห่งมรรคนั้น จิตจึงตัดกระแสภวังค์แล้ว ไหวตัวขึ้นเป็นภวังคจลนะ แล้วตัดกระแสในอารมณ์แห่งภวังค์ ด้วยภวังคุปัจเฉทะ ขึ้นสู่มนโหวาราวชชนจิต มนสิการหน่วงเอาอารมณ์อันเป็นไตรลักษณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นอย่างเดียวกันกับที่เป็นอารมณ์ของจิตดวงสุดท้ายในสังขารูปกษายาณ ก่อนที่จะลงสู่ภวังค์นั้น เพื่อให้ชนจิตที่ยังเกาะติดอยู่กับอารมณ์นั้น โหนตัวไปหรือแล่นไปสู่มัคควิถิ เพื่อให้ถึงพระนิพพาน เป็นปัจจัยแก่ชนจิตขณะหนึ่งแล้วก็ดับไป

ต่อจากนั้น ชนจิตดวงที่ ๑ ชื่อว่า **บริกรรมชวนะ** ซึ่งได้แก่ กามาวจรญาณสัมปยุตตกุศลจิตดวงใดดวงหนึ่ง ใน ๔ ดวง จะเป็นโสมนัสหรืออุเบกขาก็ตาม เมื่อได้ปัจจัยจากมนโหวาราวชชนจิตโดยอนันตรปัจจัย สมันตรปัจจัย นัตถิปัจจัย และวิคตปัจจัยเช่นนั้นแล้ว ย่อมหน่วงเอาอารมณ์คือไตรลักษณ์อย่างใดอย่างหนึ่งตามมนสิการของมนโหวาราวชชนจิตนั้นแล้วก็ดับลง

ชนจิตดวงที่ ๒ ชื่อว่า **อุปจารชวนะ** ซึ่งเป็นจิตอย่างเดียวกันกับบริกรรมชวนะ เมื่อได้ปัจจัยจากชนจิตดวงที่ ๑ โดยอนันตรปัจจัย สมันตรปัจจัย นัตถิปัจจัย วิคตปัจจัย และอาเสวนปัจจัยเช่นนั้นแล้ว ย่อมเกิดขึ้นขณะหนึ่ง โดยมีไตรลักษณ์แห่งนามรูปเป็นอารมณ์เช่นเดียวกัน เพราะยังปล่อยจากอารมณ์อันเป็นไตรลักษณ์ไม่ได้ อุปมาเหมือนบุคคลกำลังโหนเชือกจากฝั่งนี้ไปยังไม่ถึงฝั่งโน้น ซึ่งจะปล่อยเชือกนั้นยังไม่ได้ ฉะนั้น เมื่ออุปจารชวนะเกิดขึ้นครั้งหนึ่งแล้วก็ดับไป

ชนจิตดวงที่ ๓ ชื่อว่า **อนุโลมชวนะ** เป็นจิตอย่างเดียวกันกับบริกรรมชวนะและอุปจารชวนะนั่นเอง เมื่อได้ปัจจัยจากชนจิตดวงที่ ๑ และดวงที่ ๒ โดยอนันตรปัจจัย สมันตรปัจจัย นัตถิปัจจัย วิคตปัจจัย และอาเสวนปัจจัย เช่นนั้นแล้ว ย่อมเกิดขึ้นหนึ่งขณะ โดยมีไตรลักษณ์แห่งนามรูปเป็นอารมณ์เหมือนกัน เมื่ออนุโลมชวนะเกิดขึ้นหนึ่งขณะแล้วก็ดับไป

ในการดับไปของอนุโลมขณะนี้หาใช่ดับไปแต่จิตเท่านั้น หากแต่ยังทำให้อารมณ์ที่เป็นไตรลักษณ์ที่ได้มาจากสังขารธรรม ซึ่งเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาญาณที่เป็นโลกียญาณนั้นดับสิ้นสุดไปด้วย พร้อมกับการดับไปของอนุโลมขณะดวงที่ ๓ นี้เอง เพื่ออนุโลมช่วยเหลือให้โคตรภูญาณสามารถห่วงเอาพระนิพพานมาเป็นอารมณ์และเป็นปัจจัยส่งต่อให้แก่มัคคญาณได้

อนุโลมขณะขณะที่ ๓ นั้น อุปมาเหมือนผู้ที่โหนเชือกไปถึงฝั่งข้างโน้นแล้ว จึงปล่อยเชือกเสีย ฉันท พระโยคีบุคคลเมื่อปฏิบัติมาถึงอนุโลมญาณแล้วย่อมปล่อยจากการเกาะยึดอารมณ์คือไตรลักษณ์นั้นเสีย ฉันทนั้น เพราะฉะนั้น อนุโลมญาณนี้ ย่อมเกิดดับติดต่อกัน ๓ ขณะ

ในอนุโลมญาณขณะที่ ๓ นั้น ถ้ามีอนิจจังเป็นอารมณ์ มัคคจิตผลจิตที่เกิดขึ้นรับพระนิพพานเป็นอารมณ์นั้น ย่อมได้ชื่อว่า **อนิมิตตวิโมกข์** และพระนิพพานที่เป็นอารมณ์ของมัคคจิตผลจิตนั้น เรียกว่า **อนิมิตตนิพพาน**

ถ้ามีทุกขังเป็นอารมณ์ มัคคจิตผลจิตที่เกิดขึ้นรับพระนิพพานเป็นอารมณ์นั้น ย่อมได้ชื่อว่า **อัปปณิหิตวิโมกข์** และพระนิพพานที่เป็นอารมณ์ของมัคคจิตผลจิตนั้น เรียกว่า **อัปปณิหิตนิพพาน**

ถ้ามีอนัตตาเป็นอารมณ์ มัคคจิตผลจิตที่เกิดขึ้นรับพระนิพพานเป็นอารมณ์นั้น ย่อมได้ชื่อว่า **สุญญตวิโมกข์** และพระนิพพานที่เป็นอารมณ์ของมัคคจิตผลจิตนั้น เรียกว่า **สุญญตนิพพาน**

แต่ในการที่อนุโลมญาณทั้ง ๓ ขณะ จะได้อะไรมาเป็นอารมณ์นั้น ก็ต้องได้มาจากชวนจิตดวงสุดท้ายของสังขารุเปกขาญาณเป็นผู้ตัดสินใจให้มา อนุโลมญาณนี้ก็มีอารมณ์อย่างนั้น อนุโลมญาณนี้ย่อมเป็นที่สุดแห่งวิปัสสนาญาณในฝ่ายโลกียะซึ่งมีสังขารธรรมเป็นอารมณ์ และเป็นญาณสุดท้ายในปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินี้ ซึ่งนับตั้งแต่อุทยัพพญาณที่ปราศจากวิปัสสนูปกิเลสแล้ว [พลวอุทยัพพญาณ] นั้นเป็นต้นมา ก็มาสิ้นสุดลงที่อนุโลมญาณนี้เหมือนกัน อนึ่ง อนุโลมญาณนี้ ถ้านับตั้งแต่อุทยัพพญาณ ซึ่งเป็นการนับเอา

เฉพาะญาณในปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิเท่านั้น ก็เป็นญาณที่ ๙ แต่ถ้านับเอาญาณทั้งหมดไปตามจำนวนของวิปัสสนาญาณนั้น ก็เป็นญาณที่ ๑๒

การเกิดขึ้นแห่งอนุโลมญาณ

อนุโลมญาณ เป็นวิปัสสนาญาณที่สืบเนื่องมาจากวิปัสสนาญาณขั้นต้นๆ ตั้งแต่อุท্থัพพญาณเป็นต้นมา จนมีกำลังแก่กล้ายิ่งขึ้นตามอำนาจแห่งปัญญาที่ได้เข้าไปรู้แจ้งอริยสัจจ์ สามารถกำจัดทำลายความมืดที่ปกคลุมอริยสัจจ์ไว้เสียได้ เมื่อวิปัสสนาญาณเจริญแก่กล้ายิ่งขึ้นโดยลำดับ เป็นอนุโลมปฎิโลม กลับไปกลับมา ตั้งแต่อุท্থัพพญาณ จนถึงสังขารูปเขชาญาณ รู้นามรูป รู้ทุกขอริยสัจจ์อย่างแจ่มชัด ตามความเป็นจริง มีความปรารถนาที่จะหนีให้ไกลจากข้าศึกคือกิเลส เพื่อจะละต้นาคือความทะยานอยากอันเป็นสมุทัยให้ได้ ด้วยวิปัสสนาญาณที่แก่กล้า เห็นความดับไปของนามรูปอย่างเด่นชัด ในขณะนั้น มรรคมองค์ ๘ อันเป็นตัววิปัสสนาย่อมทำงานกันอย่างสมดุลงเต็มที่ เพื่อกำจัดทำลายกิเลสให้ได้ จนกิเลสไม่สามารถทำให้นามรูปมัวหมองได้อีกต่อไป

อนุโลมญาณนี้ มีกิจ ๒ ประการ คือ

๑. **ลักษณะตัณห์สมมตกิจ** คือ หน้าที่ในการพิจารณาเห็นนามรูปที่ดับไปๆ โดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แล้วเก็บความรู้ความเข้าใจไว้ในขันธสันดาน เพื่อทำลายล้างอนุสัยกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดานให้เบาเบาและให้หมดสิ้นไปในที่สุด เปรียบเหมือนการปล่อยน้ำสะอาดให้ไหลเข้าไปในบ่อหรือในสระที่มีน้ำสกปรกขังอยู่ เพื่อไปทำให้น้ำสกปรกนั้นเจือจางลงหรือขับน้ำสกปรกออกไปให้พ้นบ่อหรือสระนั้น ทำให้น้ำสะอาดขังอยู่แทนที่ ยิ่งน้ำสะอาดไหลเข้าไปมากเท่าใด น้ำสกปรกก็จะเจือจางลงหรือถูกขับออกจากบ่อหรือสระนั้นมากเท่านั้น เมื่อน้ำสะอาดเต็มบ่อจนล้นหลามแล้ว น้ำสกปรกก็หมดสภาพลงโดยสิ้นเชิงหรือถูกขับออกไปจนหมดสิ้น ข้อนี้ฉันใด เมื่อพระโยคีบุคคลสามารถทำลายล้างกิเลสให้เบาบางหรือหมดไปมากเท่าใด จิตใจของพระโยคีบุคคลนั้น ย่อมสะอาดบริสุทธิ์มากขึ้นเท่านั้น เมื่อสามารถทำลายล้างกิเลสให้หมดสิ้นไปแล้ว จิตใจของบุคคลนั้น ย่อมสะอาดบริสุทธิ์หมดจดเต็มที่ คือ ถึงความเป็นพระอรหันตชินาสพ นั่นเอง

๒. สัมโมสาทิทมนกิจ คือ หน้าที่ของสหชาตธรรมแห่งวิปัสสนา และเป็นตัววิปัสสนาอันเป็นฝักฝ่ายแห่งธรรมเครื่องตรัสรู้ริยสัจ ๔ ที่เรียกว่า โพธิปักขิยธรรม ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ มีสติเป็นที่ตั้งในอารมณ์ของวิปัสสนาญาณ สัมมปธาน ๔ มีความเพียรแก่งัดกล้าในวิปัสสนากัมมัฏฐาน อินทรีย์ ๕ มีความเป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในวิปัสสนาญาณ พละ ๕ มีกำลังยิ่งใหญ่ในวิปัสสนาญาณ โพชฌงค์ ๗ เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ในวิปัสสนาญาณ มรรคมืองค์ ๘ เป็นหนทางสู่ความดับแห่งทุกข์ของวิปัสสนาญาณ ธรรมเหล่านี้มาประชุมพร้อมกันอยู่ ดุจการประชุมของเหล่าทหาร เพื่อทำการรบเผด็จศึกครั้งสุดท้าย ฉะนั้น

โคตรภูญาณ

โคตรภูญาณ เป็นชื่อของปัญญาที่เกิดขึ้นในมัคควิถี โดยรับพระนิพพานอารมณ์เป็นครั้งแรก และปัญญานี้ยังเกิดในมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ซึ่งเป็นกุศลจิตฝ่ายโลกียอยู่ กล่าวคือ ยังเป็นกามาวจรกุศลธรรมอยู่

โคตรภูญาณ เป็นวิปัสสนาญาณที่ ๑๓ ซึ่งสามารถรับรู้พระนิพพานเป็นอารมณ์ได้เป็นครั้งแรก และสามารถทำลายโคตรแห่งความเป็นปุถุชนได้โดยสิ้นเชิง ปัญญาอ่อนนุ่มไปสู่พระนิพพานฝ่ายเดียว ไม่มีการเหลียวแลไปหาโลกียอารมณ์คือนามรูปอีกแต่ประการใด โดยมีอนุโลมญาณเป็นตัวทำลายหรือตัดขาดจากโลกียอารมณ์ได้หมดสิ้นแล้ว แต่อนุโลมญาณนั้นยังไม่สามารถรับรู้พระนิพพานเป็นอารมณ์ได้ เพียงแต่เป็นปัจจัยส่งต่อให้โคตรภูญาณสามารถอ่อนนุ่มไปรับรู้พระนิพพานได้เท่านั้น

โคตรภูญาณนี้ยังไม่สามารถทำลายกิเลสให้หมดสิ้นได้ เพียงแต่ทำหน้าที่โอนโคตรจากปุถุชนไปสู่อริยโคตรเท่านั้น เพราะได้วิปัสสนาญาณลำดับก่อนๆ เป็นปัจจัย เพราะเหตุนี้ ท่านจึงจัดโคตรภูญาณเป็นวิปัสสนาญาณด้วย

โคตรภูญาณเมื่อเกิดขึ้นแล้ว ย่อมมีอำนาจ ๑๐ ประการ คือ

๑. ครอบงำความเกิดเสียได้

๒. ครอบงำความเป็นไปของขั้นทั้งในปฏิสนธิกาลและปัตติกาลเสียได้

๓. ครอบงำอุปายาส ที่เป็นผลมาจากชาติ [ความเกิด] เสียได้
๔. ทำลายโคตรบุพชนเสียได้
๕. สามารถก้าวขึ้นสู่โคตรอริยะ คือ ความเป็นพระอริยบุคคลได้สำเร็จ
๖. ครอบงำซึ่งสังขารนิมิตคือนามรูป หรือครอบงำซึ่งขตธรรมทั้งปวงเสียได้
๗. เล่นไปสู่ความไม่เป็นไปแห่งนามรูป คือ ไปสู่พระนิพพานได้สำเร็จ
๘. เล่นไปสู่ความเกษมจากโยคกิเลส คือ นิโรธหรือพระนิพพานได้สำเร็จ
๙. เล่นไปสู่การตัดทำลายวัฏฏสงสารได้สำเร็จ
๑๐. ทำให้ได้มาซึ่งอนิมิตตวิหารสมบัติ [ผลสมบัติที่มีอนิมิตตนิพพานเป็นอารมณ์]

อำนาจของโคตรภูญาณทั้ง ๑๐ ประการนี้ ย่อมเป็นไปเพื่ออุปการะให้วิปัสสนาจิตดำเนินเข้าถึงพระนิพพาน และโคตรภูญาณนี้เป็นปัญญาที่ได้มาจากอนุโลมญาณ ซึ่งอนุโลมทำกิจในสังขารธรรมคือนามรูปอันเป็นโลกียะให้คล้อยตามสภาวะแห่งอริยสัจ ๔ เพื่อการปฏิบัติในอริยสัจ ๔ นั้นได้ถูกต้อง โดยไม่ขัดแย้งกัน กล่าวคือ

๑. ทุกขสัจจะ เป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ จึงต้องกำหนดรู้
๒. สมุทยสัจจะ เป็นธรรมที่ควรละ จึงต้องละให้หมดไป
๓. นิโรธสัจจะ เป็นธรรมที่ควรทำให้แจ้งหรือทำให้ถึง จึงต้องทำให้แจ้งทำให้ถึง
๔. มัคคสัจจะ เป็นธรรมที่ควรเจริญ จึงต้องทำให้เกิดมีขึ้น

โคตรภูญาณนี้ จึงมีหน้าที่รวบรวมความรู้ในกิจของอริยสัจ ๔ ทั้งสัจจญาณ กิจญาณ และกตญาณ เข้าด้วยกัน

โคตรภูญาณ เป็นวิปัสสนาปัญญาที่ตั้งอยู่ในระหว่างปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิตกกับญาณทัสสนวิสุทธิ เป็นขวนจิตที่เกิดต่อจากขณะที่ ๓ ของอนุโลมญาณ เมื่อโคตรภูญาณเกิดขึ้น ๑ ขณะแล้ว ย่อมรับรู้พระนิพพานเป็นอารมณ์ได้สำเร็จเป็นครั้งแรกในสังสารวัฏฏ์

การที่โคตรภูญาณมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ได้สำเร็จนี้ เพราะว่า ได้ปัจจัยสนับสนุนมาจากอนุโลมญาณในขณะที่ ๓ นั้นเอง โดยอนุโลมญาณขณะที่ ๓ นั้นเป็นผู้ตัดอารมณ์อันเป็นโลกียะ ได้แก่ สังขารนิมิตคือนามรูปได้เด็ดขาด ทำให้โคตรภูญาณนั้นพ้นจากอารมณ์อัน

เป็นสังฆารธรรม เพราะโลกียารมณ์คือสังฆารธรรมอันมีสภาพเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตานั้นได้ดับลงหรือสิ้นสุดลง พร้อมกับชวนจิตดวงที่ ๓ แห่งอนุโลมญาณนั่นเอง

โคตรภูญาณ เป็นวิปัสสนาจิตดวงแรกที่ได้รับพระนิพพานเป็นอารมณีสังสารวัณณ์ ถ้าไม่มีโคตรภูญาณนี้แล้ว มัคคญาณผลญาณย่อมไม่สามารถเกิดขึ้นได้เลย โคตรภูญาณจึงเป็นญาณที่เป็นปัจจัยแก่มัคคญาณและผลญาณ ด้วยอำนาจปัจจัย ๖ ประการ คือ อนันตรปัจจัย สมันตรปัจจัย อาเสวนปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย นัตถิปัจจัย และวิคตปัจจัย

ด้วยเหตุนี้ พระโบราณอาจารย์ทั้งหลายจึงเรียกโคตรภูญาณนี้ว่าเป็น **อวัชชนะของอริยมรรค** เพราะได้เห็นพระนิพพานก่อนที่อริยมรรคจะเกิดขึ้นนั่นเอง

อนึ่ง โคตรภูญาณนี้ แม้จะรับพระนิพพานเป็นอารมณีสังสารวัณณ์ได้แล้วก็ตาม แต่ก็ยังทำการประหาณอนุสยกิเลสให้เป็นสมุจเฉตพหวนไม่ได้ เพราะเหตุนี้ จึงไม่เรียกว่า **โลกุตตรจิต** และการที่โคตรภูญาณยังประหาณกิเลสเป็นสมุจเฉตพหวนไม่ได้นั้น เพราะเหตุว่า โคตรภูญาณนี้เป็นจิตดวงแรกที่เพิ่งรับพระนิพพานเป็นอารมณีสังสารวัณณ์ได้ จึงยังไม่มีอาเสวนปัจจัย คือ การเสพคั่นอย่างเพียงพอ อุปมาเหมือนบุคคลที่เพิ่งเข้าทำงานใหม่ๆ ย่อมยังไม่มี ความชำนาญและคุ้นเคยกับตำแหน่งหน้าที่ของตนเอง ต่อเมื่อได้ทำงานไปสักระยะหนึ่งก่อนแล้ว จึงจะมีความชำนาญและเกิดความคุ้นเคยกับการงานนั้นมากขึ้น เพราะความชำนาญและคุ้นเคยนี้เอง จึงสามารถทำการงานได้ดีขึ้น ข้อนี้ฉันใด ข้ออุปมานี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน โคตรภูญาณเปรียบเหมือนบุคคลที่เข้ามารับตำแหน่งงานนั้นใหม่ๆ ส่วนมัคคญาณนั้นเปรียบเหมือนกับบุคคลนั้นได้เกิดความชำนาญและคุ้นเคยกับตำแหน่งหน้าที่การงานนั้นแล้ว

เมื่อโคตรภูญาณข้ามจากโคตรปุถุชนเข้าสู่เขตแดนแห่งโคตรอริยะ กล่าวคือ ข้ามจากอารมณีสังสารวัณณ์แห่งสังฆารธรรมทั้งหลายไปรับพระนิพพานเป็นอารมณีสังสารวัณณ์ครั้งแรก ซึ่งตนยังไม่เคยได้รับมาก่อนเลย และเกิดขึ้นเพียงขณะเดียวครั้งเดียวเท่านั้น เพราะฉะนั้น จึงยังไม่สามารถประหาณกิเลสให้เป็นสมุจเฉตพหวนได้ เนื่องจากยังไม่มีอาเสวนปัจจัย คือ ความเสพคั่นในพระนิพพานนั่นเอง ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกโคตรภูญาณนี้ว่า **“เอกภูฐาน”** แปลว่า **ออกได้ส่วนเดียว** หมายความว่า ออกจากอารมณีสังสารวัณณ์แห่งสังฆารธรรมเท่านั้น หรือจะกล่าวว่า ออกจากอารมณีสังสารวัณณ์ที่เป็นโลกียก็ได้ แต่ยังออกจาก **ตัณหา** ไม่ได้

เพราะยังประหาณตัณหาไม่หมดจดนั่นเอง ด้วยเหตุนี้ โคตรภูญาณจึงยังเปลี่ยนชาติจาก
กามาจรไปเป็นโลกุตตระไม่ได้ แต่ก็อยู่ในเขตแดนแห่งอริยโคตร กล่าวคือ สามารถรับ
พระนิพพานเป็นอารมณ์ได้แล้ว และจัดอยู่ในญาณทัสสนวิสุทธิได้ เพราะเหตุที่ได้ย่างเข้าสู่
เขตแดนแห่งโลกุตตระ กล่าวคือ สามารถรับพระนิพพานเป็นอารมณ์ได้แล้วนั่นเอง

มัคคญาณ

มัคคญาณ เป็นชื่อของปัญญาที่เกิดขึ้นในมัคคจิต ต่อจากโคตรภูญาณโดยไม่มี
ระหว่างกัน เป็นญาณที่ได้อาศัยอาเสวนปัจจัยจากโคตรภูญาณ สามารถรับพระนิพพาน
เป็นอารมณ์ได้เต็มที่ พร้อมกับทำการประหาณอนุสัยกิเลสได้เด็ดขาดเป็นสมุจเฉทปหาน
เพราะฉะนั้น จึงจัดเป็น **ญาณทัสสนวิสุทธิ** อย่างสมบูรณ์

เมื่อโคตรภูญาณเกิดขึ้นและดับลงแล้ว ต่อจากนั้น โดยไม่มีระหว่างกันทีเดียว ญาณ
อันเป็นฝ่ายโลกุตตระคือมัคคญาณและผลญาณย่อมเกิดขึ้นติดต่อกันตามลำดับแห่งมัคควิถี
โดยไม่มีระหว่างกัน และมีนิพพานเป็นอารมณ์เหมือนกัน ดังวิธีต่อไปนี้

๑. มโนทวาราวีชชนจิต รู้นามรูปเป็นอารมณ์
๒. อนุโลมญาณ ขณะที่ ๑ รู้นามรูปเป็นอารมณ์โดยไตรลักษณ์
๓. อนุโลมญาณ ขณะที่ ๒ รู้นามรูปเป็นอารมณ์โดยไตรลักษณ์
๔. อนุโลมญาณ ขณะที่ ๓ รู้นามรูปเป็นอารมณ์โดยไตรลักษณ์

ทั้ง ๓ ขณะนี้ ได้ทำหน้าที่ทำลายกิเลส พร้อมกับทำหน้าที่ทั้งอารมณ์คือนามรูปอัน
อนุโลมเป็นสังขารธรรมด้วย แต่ยังไม่ทำลายกิเลสได้ไม่เด็ดขาด เนื่องจากกำลังยังไม่เพียงพอ
และยังไม่สามารถรับพระนิพพานเป็นอารมณ์ได้ เนื่องจากเพิ่งทำการทั้งอารมณ์นามรูป
แล้วก็ดับลงพอดี

๕. โคตรภูญาณ ขณะน้อมไปรับรู้พระนิพพานเป็นอารมณ์ แต่ยังไม่ได้ทำลายกิเลส
ให้เป็นสมุจเฉทปหาน

๖. มัคคญาณ ขณะที่รับรู้พระนิพพานเป็นอารมณ์ ดับนามรูปหมดสิ้น ก้าวขึ้นสู่
โคตรอริยะได้อย่างสมบูรณ์ และประหาณกิเลสโดยเด็ดขาด เป็นสมุจเฉทปหาน

๗. **ผลญาณ** ขณะที่รับรู้พระนิพพานเป็นอารมณ์ พร้อมกับเสวยความสุขที่เกิดจากกิเลสได้ถูกประหารณโดยเด็ดขาดไปแล้ว

๘. **ผลญาณ** ขณะที่รับรู้พระนิพพานเป็นอารมณ์ พร้อมกับเสวยความสุขที่เกิดจากกิเลสได้ถูกประหารณโดยเด็ดขาดไปแล้ว

ต่อจากนั้น ภวังคจิตย่อมเกิดขึ้นคั่นระหว่าง เป็นอันจบมัคควิถี

วิถีจิตต่อมา ที่เกิดต่อจากมัคควิถี เรียกว่า **ปัจจเวกขณวิถี** เป็นวิถีจิตที่เกิดขึ้นพิจารณาพรรค ผล นิพพาน กิเลสที่ละได้แล้ว และกิเลสที่ยังเหลืออยู่ ตามสมควรแก่กำลังของพรรค และตามสมควรแก่บารมีญาณของแต่ละบุคคล

ความเป็นไปของมัคควิถีนี้ อุปมาเหมือนบุรุษที่จะข้ามลำธาร วิ่งมาด้วยความเร็ว จับเถาวัลย์ที่ห้อยโยงอยู่ โยนตัวข้ามไปถึงอีกฝั่งหนึ่งแล้วปล่อยเถาวัลย์ ทรงตัวอยู่ได้ ย่อมเกิดความสบายใจ รู้สึกตัวได้ว่า ข้ามได้สำเร็จแล้ว ข้อนี้นั้นใด อุปมาเปรียบเหมือนพระโยคีบุคคลผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน ได้ใช้ความเพียรสติและปัญญากำหนดพิจารณาญาณที่ได้มาทุกๆ ญาณตามลำดับแต่ละญาณแล้ว ทำให้ทวีกำลังมากขึ้นเป็นลำดับ สามารถรู้แจ้งชัดในนามรูป เพื่อจะได้มาซึ่งพระนิพพาน โดยรู้แจ้งตามความเป็นจริงของนามรูปมาตามลำดับของญาณ ตั้งแต่นามรูปปริจเฉทญาณ ปัจจยปริคคหญาณ สัมมสนญาณ อุทัพพญาณ เป็นต้นมา จนถึงสังขารูปกชาญาณนั้น นับว่าเป็นญาณที่มีกำลังแรงกล้าสามารถวางเฉยและตั้งมั่นอยู่ในอตภาพ คือ ตั้งมั่นอยู่ในญาณนั้นได้อย่างมั่นคง และสังขารูปกชาญาณซึ่งทวีกำลังยิ่งขึ้นถึงขีดที่จะไม่รังรองได้อีกแล้ว ย่อมใช้กำลังที่แรงกล้านั้นมุ่งหน้าไปสู่พระนิพพาน เหมือนบุรุษที่วิ่งไปด้วยกำลังแรง จับเชือกอย่างมั่นคงหนักแน่นเตรียมทำการจะโหนข้ามลำธารไป

ในการก้าวสู่มัคควิถีนี้ มีข้ออุปมาอุปไมยที่จะพึงแจกแจงให้เห็นชัดเจนดังต่อไปนี้ การที่บุรุษนั้นมีความแน่ใจแล้ว ก็จับเชือกไว้อย่างแน่นหนา เตรียมทำการจะโยนตัวเปรียบได้กับ **อวิชชนจิต** คือ จิตที่เกิดก่อนอนุโลมญาณ ขณะที่บุรุษนั้นโยนตัวโดยอาการโหนเชือกไป เปรียบได้กับ **ปฐมอนุโลมจิต** [บริกรรม] อาการที่เคลื่อนคล้อยไปด้วยกำลังแรงส่งนั้น เปรียบได้กับ **ทุติยอนุโลมจิต** [อุปจาร] อาการที่เคลื่อนคล้อยไปใกล้จะถึงฝั่งข้าง

โน้นแล้วพร้อมกับการจะปล่อยเชือก เปรียบได้กับ **ตติยอนุโลมจิต** [อนุโลม] เมื่อโหนดตัวไป ถึงฝั่งข้างโน้นแล้วก็ปล่อยเชือก เปรียบได้กับ **โคตรภูจิต** [โคตรภู] ซึ่งทำการปล่อยนามรูป และการดับสิ้นไปแห่งโลกีย์ การไปยืนอยู่ที่ฝั่งข้างโน้นได้อย่างมั่นคงแล้ว เปรียบได้กับ **มัคคจิต** การดำรงตนอยู่ที่ฝั่งข้างโน้นโดยสวัสดิภาพแล้ว เปรียบได้กับ **ผลจิต** อนึ่ง การปล่อยเชือก ก็เปรียบเหมือนการตัดเชื้อชาติโคตรแห่งปุถุชน เมื่อปล่อยเชือกแล้ว ก็ตกลงไป ถึงพื้นดินอีกฟากฝั่งหนึ่ง ขณะถึงภาคพื้นอีกฟากฝั่งหนึ่งนั้น ก็เปรียบได้กับขณะที่มัคคชวน จิตเกิดขึ้น ขณะที่ทรงตัวลุกขึ้นเรียบร้อย ในขณะที่ดำรงตนอยู่บนฟากฝั่งนั้นได้แล้ว ก็เปรียบได้กับผลจิตเกิดขึ้น

อีกอุปมาหนึ่ง เปรียบเหมือนบุรุษแบกของหนักพาไป ยิ่งเดินไปก็ยิ่งหนักเข้าทุกที จนแทบจะทนไม่ไหว คิดว่า ขึ้นก้าวไปอีก ๒-๓ ก้าว ก็จะไม่ไหวอีกแล้ว จึงวางของนั้นลง จากบ่า เมื่อเอาของลงจากบ่าได้แล้ว ย่อมเกิดความสบายขึ้น ข้อนี้ฉันใด แม้ข้ออุปไมยในเรื่องนี้ ก็เหมือนกับพระโยคีบุคคลผู้เจริญวิปัสสนา เห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อย่างใด อย่างหนึ่งโดยแจ้งชัด เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นโดยลำดับ โดยอนุโลมปฏิโลมในญาณ ทั้ง ๘ ดังกล่าวแล้ว จึงก้าวขึ้นสู่อนุโลม ๓ ขณะ เปรียบเหมือนการก้าวของบุรุษ ๓ ก้าว แล้วก็ทนต่อไปอีกไม่ไหว จนต้องวางของหนักลง เปรียบเหมือนอนุโลมญาณที่ทำการทิ้งนามรูปโดยไม่มีเหลือ การวางภาระลงจากบ่าได้สำเร็จ เปรียบเหมือนมัคคจิตเกิดขึ้นโดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ การเกิดความสบายนั้น เปรียบเหมือนผลจิตเกิดขึ้น ๒ ขณะ ด้วยประการฉะนี้

เมื่ออนุโลมญาณซึ่งเป็นญาณที่ขจัดความมืดของกิเลสที่ปกปิดอริยสัจจ์ไว้เกิดขึ้นแล้ว โคตรภูญาณอันเป็นญาณที่สามารถทำลายโคตรปุถุชนให้หมดไปนั้นย่อมเกิดขึ้นในลำดับติดต่อกันไม่มีระหว่างกัน โดยรับพระนิพพานเป็นอารมณ์ เป็นเหตุให้วิราคะญาณคือญาณที่คลายจากราคะ คายกิเลสหรือสํารอกกิเลสทั้งเสีย ได้แก่ มัคคญาณ เกิดขึ้น ต่อจากนั้น วิมุตติญาณ ได้แก่ ผลญาณ ย่อมเกิดขึ้นตามลำดับ

มัคคญาณนี้มีพระนิพพานเป็นอารมณ์เช่นเดียวกับโคตรภูญาณ แต่มัคคจิตนี้เป็น **โลกุตตรจิต** เพราะเป็นสภาวะที่ออกจากกิเลสและละอารมณ์อันเป็นสังขารธรรมได้อย่าง

เด็ดขาดแล้ว เพราะฉะนั้น มัคคญาณนี้จึงได้ชื่อว่า “อุภโตภูฐาน” แปลว่า ออกทั้ง ๒ ส่วน กล่าวคือ ออกจากกิเลส อย่างหนึ่ง และออกจากอารมณ์อันเป็นสังขารธรรมซึ่งเป็นโลกียะอย่างเด็ดขาด อีกอย่างหนึ่ง มัคคญาณนี้เป็นญาณที่สมบูรณ์ด้วยกิจและอารมณ์ในอริยสัจทั้ง ๔ และถึงพร้อมด้วยปรีชาญาณ ๓ เป็นอันว่า ญาณในอริยสัจ ๔ ย่อมเป็นไปโดยอาการ ๑๒ ทำการประหาณอนุสัยกิเลสได้เด็ดขาดเป็นสมุจเฉตปหาน ตามกำลังแห่งมัคคญาณแต่ละอย่างเป็นขั้นๆ ขึ้นไป

อนึ่ง แม้วามัคคญาณจะเกิดขึ้นเพียงครั้งเดียวก็ตาม ก็ไม่ใช่เพียงประหาณอนุสัยกิเลสเท่านั้น แต่ได้ตัดวัฏฏสงสาร อันหาเบื้องต้นและที่สุดมิได้ ให้เหลือสั้นลงตามลำดับพร้อมกันนั้น ยังได้ทำการตัดวัฏฏะในกำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญานฐิติ ๗ และสัตตาวาส ๘ ให้ลดน้อยลง จนหมดไปในที่สุดอีกด้วย เพราะฉะนั้น ท่านจึงแสดงหน้าที่ของมัคคญาณไว้ ๔ ประการ ดังนี้

หน้าที่ของมัคคญาณ ๔ ประการ

๑. ปริญญากิจ	กำหนดรู้ทุกข์สัจ
๒. ปหานกิจ	ทำการประหาณสมุทัยสัจ
๓. สังฆิกิริยากิจ	ทำให้แจ้งนิโรธสัจ
๔. ภาวนากิจ	กระทำการคุ้มครอง ๘ ประการให้ปรากฏ

ท่านอุปมามัคคญาณเหมือนคุณสมบัติของดวงประทีป ๔ ประการ คือ

๑. ทำให้ใสประทีปหมด	๒. ทำลายความมืดให้หมดไป
๓. ทำให้แสงสว่างปรากฏ	๔. ทำให้น้ำมันหมด

ที่กล่าวว่า มัคคจิตสำเร็จกิจในอริยสัจทั้ง ๔ ได้ เพราะมีพระนิพพานเป็นอารมณ์นั้น หมายความว่า ขณะใดที่จิตมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ขณะนั้น ทุกขสัจซึ่งได้แก่ นามรูปที่เกิดดับเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาญาณย่อมเกิดขึ้นปะปนไม่ได้ เพราะพระนิพพานเป็นธรรมที่พ้นจากสภาพแห่งนามรูปหรือเป็นที่ดับแห่งสังขารนามรูปทั้งปวง และเป็นธรรมที่สิ้นไปแห่งทุกข์ เพราะการสิ้นไปแห่งตัณหา

จิตที่กำลังกำหนดรู้ทุกข์คือนามรูปเป็นอารมณ์นั้น เมื่อทุกข์คือนามรูปไม่มีปรากฏให้เป็นอารมณ์แก่จิตแล้ว จิตที่กำหนดรู้ทุกข์ก็ย่อมไม่มี เพราะทุกข์คือนามรูปนั้นหมดไปตั้งแต่อุปาทาขณะของโคตรภูญาณนั้นแล้ว เนื่องจากโคตรภูญาณนั้นมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ แต่ทิวฐานุสัยและวิจิกิจฉาณุสัยเป็นต้นที่เป็นเหตุให้เกิดในสังสารวัฏฏ์นั้น ยังไม่ได้ถูกประหารในขณะแห่งโคตรภูญาณ เพียงแต่ปัญญาในโคตรภูญาณนั้นทำให้กิเลสทั้งหลายหมดอำนาจลง จนไม่สามารถจะสร้างอกุศลกรรมที่หยাবซ้ำได้อีกต่อไป ต่อเมื่อมัคคจิตเกิดขึ้นต่อจากโคตรภูญาณ ซึ่งมีพระนิพพานเป็นอารมณ์แล้ว จึงจะสามารถประหารอนุสัยกิเลสมีทิวฐานุสัยและวิจิกิจฉาณุสัยเป็นต้นให้ขาดลง เป็นสมุจเฉทปหานได้ เพราะได้รับการอุปการะจากโคตรภูญาณนั่นเอง

เหตุที่มัคคญาณมีพระนิพพานเป็นอารมณ์และสามารถประหารอนุสัยกิเลสได้เด็ดขาดนั้น มีอธิบายว่า พระนิพพานนั้นเป็นธรรมชาติที่สิ้นไปแห่งทุกข์ หรือเป็นที่สุดแห่งทุกข์ เมื่อปัญญาได้ดำเนินมาจนถึงความสมบูรณ์แห่งสังฉิกริยากิจ โดยการทำพระนิพพานให้แจ้ง กล่าวคือ มีพระนิพพานเป็นอารมณ์ เพราะปัญญาเจตสิกนั้นเป็นองค์มรรคหนึ่งในบรรดาองค์มรรค ๘ และเป็นตัวสัมมาทิฏฐิมรรคอันเป็นประธานในการประหารกิเลส จึงสามารถตัดสินได้เด็ดขาดในขณะที่รับนิพพานเป็นอารมณ์ โดยความแน่ใจของปัญญาว่าทุกข์นั้นมีจริง เพราะตนได้กำหนดรู้มาแล้วในวิปัสสนาญาณตามลำดับมา ตัณหาอันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์นั้นก็มีจริง เพราะตนได้ประหารเรื่อยมาในขณะที่เจริญวิปัสสนาตามลำดับ นิโรธอันเป็นธรรมที่สิ้นทุกข์หรือเป็นที่ดับทุกข์ก็มีจริง เพราะตนกำหนดยึดเอาเป็นอารมณ์อยู่ และมรรคมองค์ ๘ คือ ข้อปฏิบัติที่ทำให้ถึงความดับทุกข์ก็มีจริง เพราะเป็นเหตุให้จิตมีพระนิพพานเป็นอารมณ์อยู่ในขณะนั้น ด้วยอำนาจแห่งมัคคญาณดังกล่าวมานี้ พระโยคีบุคคลจึงมีการตัดสินใจที่เด็ดขาดลงไปได้ว่า ธรรมที่ดับทุกข์ ธรรมที่สิ้นตัณหาอันนี้มีจริง เพราะตนได้ประสบพบเห็นโดยปัจจักขลิตธิญาณมาแล้วด้วยตนเอง เป็นสันทิฏฐิโก ไม่ต้องเชื่อตามคำของผู้อื่นอีกต่อไป ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า **ต้องเห็นชอบด้วยปัญญาที่ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ ในองค์มรรค ๘** กล่าวคือ เห็นชอบในอริยสัจทั้ง ๔ เท่านั้น จึงจะ

เรียกว่า สัมมาทิฐิ คือ ความเห็นชอบ ถ้าเห็นอะไรอย่างอื่นนอกจากอริยสัจทั้ง ๔ แล้ว ก็ไม่เรียกปัญญานั้นว่า สัมมาทิฐิ ที่เป็นองค์มรรค

อนึ่ง อำนาจของปัญญาที่มีกำลังแรงกล้า ซึ่งเป็นปัญญาที่ได้พิสูจน์เห็นความจริงมาแล้วด้วยตนเอง จึงมีชื่อว่า “วชิรปัญญา” แปลว่า ปัญญาที่เปรียบประดุจดั่งสายฟ้าที่มีกำลังแรงกล้า ฉะนั้น

มัคคญาณเป็นกุศลชาติ เรียกว่า โลกุตตรกุศล มี ๔ ประการ คือ

๑] โสดาปัตติมรรค	๒] สกิทาคามิมรรค
๓] อนาคามิมรรค	๔] อรหัตตมรรค

โลกุตตรกุศลทั้ง ๔ ประการนี้ แต่ละอย่างจะเกิดได้เพียงขณะเดียวเท่านั้น ไม่มีการเกิดได้มากกว่าหนึ่งขณะเลย และเมื่อเกิดกับบุคคลใดแล้ว ย่อมทำให้บุคคลนั้นมีสภาพเป็นพระอริยบุคคลขั้นนั้นๆ ตามอำนาจของมรรค กล่าวคือ

๑] โสดาปัตติมรรคเกิดขึ้นกับบุคคลใด ย่อมทำให้บุคคลนั้นมีสภาพเป็นโสดาปัตติมรรคบุคคลทันที

๒] สกิทาคามิมรรคเกิดขึ้นกับบุคคลใด ย่อมทำให้บุคคลนั้นมีสภาพเป็นสกิทาคามิมรรคบุคคลทันที

๓] อนาคามิมรรคเกิดขึ้นกับบุคคลใด ย่อมทำให้บุคคลนั้นมีสภาพเป็นอนาคามิมรรคบุคคลทันที

๔] อรหัตตมรรคเกิดขึ้นกับบุคคลใด ย่อมทำให้บุคคลนั้นมีสภาพเป็นอรหัตตมรรคบุคคลทันที

มัคคญาณทั้ง ๔ นี้ สงเคราะห์เข้าในวิสุทธิข้อที่ ๗ คือ ญาณทัสสนวิสุทธิ และเป็นโลกุตตรวิสุทธิ

ผลญาณ

ผลญาณเป็นชื่อของปัญญาที่เกิดพร้อมกับผลจิต จัดอยู่ใน ญาณทัสสนวิสุทธิ เหมือนกับมัคคญาณ เพราะเป็นญาณที่รับพระนิพพานเป็นอารมณ์เช่นเดียวกันกับโคตร

ภุญญานและมัคคญาน เมื่อมัคคญานเกิดขึ้นขณะหนึ่ง โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ พร้อมทั้งชำระกิเลสให้หมดสิ้นไปตามกำลังของตนและดับลงแล้ว ต่อจากนั้น ผลญานซึ่งเกิดพร้อมกับผลจิต ย่อมเกิดขึ้นติดตามาทันที โดยไม่มีจิตดวงอื่นมาเกิดคั่นระหว่างเลย เพื่อเสวยวิมุตติสุข คือ ความสุขในพระนิพพาน ตามสมควรแก่มัคคญานที่ได้ทำเหตุไว้แล้ว

ในมัคควิถีนั้น ผลจิตนี้ย่อมเกิดขึ้น ๒-๓ ขณะเป็นอย่างมาก ตามประเภทแห่งบุคคล ผู้ได้ตรัสรู้ กล่าวคือ ถ้าเป็นผู้ตรัสรู้เร็ว ที่เรียกว่า **ติกขบุคคล** หรือ **ชิปปาภิญญบุคคล** ในมัคควิถีของบุคคลประเภทนี้ ไม่มีปริกรรม มีแต่อนุโลมญานเกิดขึ้น ๒ ขณะ โคตรภูญาน ๑ ขณะ และมัคคญาน ๑ ขณะ ต่อจากนั้น ผลจิตย่อมเกิดขึ้น ๓ ขณะ แล้วลงสู่ภวังค์ ถ้าเป็นผู้ที่ตรัสรู้ช้า ที่เรียกว่า **มันทบุคคล** หรือ **ทันธาภิญญบุคคล** ในมัคควิถีของบุคคลประเภทนี้ มีปริกรรม ๑ ขณะ อนุโลมญาน ๒ ขณะ โคตรภูญาน ๑ ขณะ มัคคญาน ๑ ขณะ ต่อจากนั้น ผลจิตย่อมเกิดขึ้น ๒ ขณะ แล้วก็ลงสู่ภวังค์

ผลจิตนี้เป็นโลกุตตรวิบากจิต เกิดขึ้นเพื่อเสวยวิมุตติสุข โดยไม่ต้องทำการประหาณ กิเลสแต่ประการใด เพราะเป็นจิตที่เกิดขึ้นเพื่อเสวยผลตามที่มรรคได้ทำเหตุไว้แล้ว และเป็นวิถิจิตประเภทสุดท้ายในมัคควิถีที่เข้าถึงพระนิพพาน

บุคคลที่บรรลุถึงผลจิตนี้ท่านจัดเป็นพระอริยบุคคลอีกจำพวกหนึ่ง กล่าวคือ

ถ้าผลจิตนี้เกิดต่อจากโสดาปัตติมัคคจิต เรียกว่า **โสดาปัตติผลจิต** และเรียกบุคคลที่บรรลุนี้ว่า **โสดาปัตติผลบุคคล** คือ **พระโสดาบัน**

ถ้าผลจิตนี้เกิดต่อจากสกิทาคามีมัคคจิต เรียกว่า **สกิทาคามีผลจิต** และเรียกบุคคลที่บรรลุนี้ว่า **สกิทาคามีผลบุคคล** หรือ **พระสกิทาคามี** หรือ **พระสกิทาคามี**

ถ้าผลจิตนี้เกิดต่อจากอนาคามีมัคคจิต เรียกว่า **อนาคามีผลจิต** และเรียกบุคคลที่บรรลุนี้ว่า **อนาคามีผลบุคคล** หรือ **พระอนาคามี**

ถ้าผลจิตนี้เกิดต่อจากอรหัตตมัคคจิต เรียกว่า **อรหัตตผลจิต** และเรียกบุคคลที่บรรลุนี้ว่า **อรหัตตผลบุคคล** หรือ **พระอรหันต์**

สรุปการเกิดขึ้นของผลจิต

ผลจิตนี้ บางที่เกิดในลำดับแห่งมรรคก็มี บางที่เกิดในลำดับแห่งผลก็มี บางที่เกิดในลำดับแห่งโคตรภูมิจึงมี บางทีภวังคจิตเกิดในลำดับแห่งผลก็มี บางทีผลเกิดในลำดับแห่งเนวสัญญานาสัญญายตนฌานก็มี ที่เป็นดังนี้ เพราะมีกฎเกณฑ์หรือเหตุผลดังต่อไปนี้

ผลจิตที่บังเกิดต่อจากมัคคจิตนั้น เป็นได้เฉพาะในมัคควิธี และเกิดได้เพียง ๒-๓ ขณะเท่านั้น นี้เรียกว่า **ผลที่เกิดขึ้นในลำดับแห่งมรรค** [ในมัคควิธี]

ผลจิตดวงหลังๆ ย่อมเกิดขึ้นในลำดับแห่งผลจิตดวงก่อนๆ นี้เรียกว่า **ผลที่เกิดขึ้นในลำดับแห่งผล** [ในมัคควิธีและผลสมาบัติวิธี]

ในผลสมาบัตินั้น ผลจิตดวงแรกย่อมเกิดขึ้นในลำดับแห่งโคตรภูมิจึง เป็นอนันตรปัจจัยมาจากอนุโลมญาณ กล่าวคือ อนุโลมญาณของพระโสดาบันย่อมเป็นอนันตรปัจจัยแก่ผลสมาบัติของพระโสดาบัน เป็นต้น จนถึงอนุโลมญาณของพระอรหันต์ย่อมเป็นอนันตรปัจจัยแก่ผลสมาบัติของพระอรหันต์ นี้เรียกว่า **ผลที่เกิดขึ้นในลำดับแห่งโคตรภูมิจึง** [ในผลสมาบัติวิธี]

เมื่อออกจากผลสมาบัติแล้ว ภวังคจิตย่อมเกิดขึ้นก่อน โดยรับอารมณ์ที่เป็นเฉพาะของตนเอง มีกัมมณิมิตอารมณ์เป็นต้น ซึ่งได้รับมาจากภพชาติก่อน ต่อจากนั้น จิตจึงขึ้นสู่วิถีตามปกติต่อไปได้ นี้เรียกว่า **ภวังคจิตที่เกิดขึ้นในลำดับแห่งผล** [ในผลสมาบัติวิธี]

อนึ่ง พระอริยบุคคลชั้นอนาคามีหรือพระอรหันต์ที่เข้านิโรธสมาบัติ เมื่อเริ่มเข้านิโรธสมาบัตินั้น ย่อมเข้าตั้งแต่ปฐมฌานเป็นต้นไปจนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน เมื่อออกจากเนวสัญญานาสัญญายตนฌานแล้วผลจิตย่อมเกิดขึ้นติดต่อกันที่ แล้วจึงเข้าสู่ความดับนามคือจิตเจตสิกและจิตตารูป นี้เรียกว่า **ผลที่เกิดขึ้นในลำดับแห่งเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน** [ในนิโรธสมาบัติวิธี]

ความสำคัญของบริการม อุปจาร และอนุโลม ในมคควิถิ

การที่บริการม อุปจาร และอนุโลม เกิดในมคควิถิได้นั้น เพราะสภาพธรรมทั้ง ๓ ประการนี้เป็นธรรมนิยามคือกฎเกณฑ์ของอัปนาที่ต้องมีเสมอเหมือนกันทั้งหมด ทั้งใน โลกียอัปนาและโลกุตตรอัปนา เพราะฉะนั้น ในมคควิถิซึ่งเป็นโลกุตตรอัปนานั้น จึง ต้องมีธรรมทั้ง ๓ ประการนี้เป็นพื้นฐานก่อน ญาณต่อๆ ไป คือ โคตรภูญาณ และมคค ญาณ ผลญาณ จึงจะเกิดขึ้นได้

ในอรรถกถาท่านอธิบายว่า บริการม อุปจาร อนุโลม ทั้ง ๓ ประการนี้ มีหน้าที่ใน การประหาณความมืดคือโมหะ แต่ยังไม่สามารถรับพระนิพพานเป็นอารมณ์ได้ ส่วนโคตร ภูญาณสามารถรับพระนิพพานเป็นอารมณ์ได้ แต่ไม่ได้ทำการประหาณความมืดคือโมหะ เพราะฉะนั้น ท่านจึงอุปมาเหมือนบุรุษผู้หนึ่ง ได้ออกไปดูพระจันทร์ในเวลากลางคืน ที่แรก นั้นไม่เห็นดวงจันทร์ เพราะท้องฟ้าเต็มไปด้วยความมืดครึ้มด้วยเมฆหมอก ครั้นเมื่อลมได้ พัดพาเมฆหมอกไป ๓ ครั้งแล้ว บุรุษนั้นจึงสามารถมองเห็นดวงจันทร์ได้ ข้อนี้ฉันใด บริการม อุปจาร อนุโลม และโคตรภูญาณ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน กล่าวคือ บริการม อุปจาร อนุโลม ย่อมช่วยในการกำจัดความมืดคือโมหะให้เบาบางลง ต่อจากนั้น โคตรภูญาณจึง สามารถรับพระนิพพานเป็นอารมณ์ได้ เพราะฉะนั้น บริการม อุปจาร อนุโลม เกิดขึ้นและ ดับไปในมคควิถินั้น จึงมิใช่เกิดขึ้นมาโดยเปล่าประโยชน์ หรือเป็นเพียงเครื่องประดับ เท่านั้น แต่ความจริงแล้ว สภาพธรรมทั้ง ๓ ประการนี้ เกิดขึ้นมาเพื่อช่วยทำการประหาณ โมหะให้เบาบางลง ทำให้โคตรภูญาณสามารถเกิดขึ้นมาได้โดยสะดวกดังกล่าวแล้วนั่นเอง เพราะฉะนั้น สภาพธรรมทั้ง ๓ ประการนี้จึงได้ชื่อว่า เป็นอัปนาวิถิ เพราะช่วยเหลือโคตร ภูญาณได้เป็นอย่างดียิ่ง มิฉะนั้นแล้ว โคตรภูญาณย่อมไม่สามารถเกิดขึ้นได้เลย

ปัจจเวกขณญาณ

เมื่อวิมุตติญาณทัสสนะ คือ ผลญาณดับไปแล้ว จิตลงสู่รวัังค์เป็นการจบมคควิถิ ต่อจากนั้น ปัจจเวกขณวิถีย่อมเกิดขึ้นเพื่อทำการพิจารณากำหนดรู้สภาพธรรม ๕ ประการ

คือ มรรค ผล นิพพาน กิเลสที่ละได้แล้ว และกิเลสที่ยังเหลืออยู่ เพราะฉะนั้น ปัจจเวกชนญาณ จึงเป็นชื่อของปัญญาที่พิจารณามรรค ผล นิพพาน กิเลสที่ละได้แล้ว และกิเลสที่ยังเหลืออยู่ ซึ่งตนได้ผ่านมาแล้วในมคควิธี

ปัจจเวกชนญาณนี้ เป็นโลกียปัญญาที่เกิดขึ้นทางมโนทวาร เป็นกามวิธี เมื่อมคควิธีดับลงโดยสิ้นสุดผลจิต ๒ หรือ ๓ ขณะแล้ว จิตลงสู่ภวังค์ ต่อจากนั้น ปัจจเวกชนวิธีจึงเกิดขึ้นทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ ๕ อย่างดังกล่าวแล้ว ตามสมควรแก่บุคคลนั้นๆ ด้วยมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ หรือมหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ ดวงใดดวงหนึ่ง ตามประเภทของบุคคล

การทำปัจจเวกขณะ คือ การพิจารณาอารมณ์ที่ครบทั้ง ๕ ประการนี้ มีได้เฉพาะพระเสกขบุคคล คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามี เท่านั้น ส่วนพระอรหันต์พิจารณาได้อย่างมากเพียง ๔ ประการเท่านั้น คือ มรรค ผล นิพพาน กิเลสที่ละได้แล้ว ส่วนการพิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่นั้นย่อมไม่มี เพราะพระอรหันต์ทั้งหลายเป็นผู้ละกิเลสได้หมดแล้วโดยสิ้นเชิง ไม่มีกิเลสใดๆ เหลืออยู่อีกเลย เพราะฉะนั้น จึงไม่มีกิเลสที่เหลือเป็นอารมณ์ให้พิจารณาอีกแล้ว เมื่อรวมปัจจเวกชนญาณของพระอริยบุคคลทั้ง ๔ จำพวกแล้ว มี ๑๙ ประการ คือ

ปัจจเวกชนญาณของพระโสดาบัน	มี	๕	ประการ
ปัจจเวกชนญาณของพระสกทาคามี	มี	๕	ประการ
ปัจจเวกชนญาณของพระอนาคามี	มี	๕	ประการ
ปัจจเวกชนญาณของพระอรหันต์	มี	๔	ประการ
จึงรวมเป็นปัจจเวกชนญาณ		๑๙	ประการ

ในปัจจเวกชนญาณทั้ง ๕ ประเภทนี้ ย่อมมีชื่อเรียกตามประเภทแห่งธรรมหรืออารมณ์ ที่ปัจจเวกชนญาณทำการพิจารณา ดังต่อไปนี้

๑. ญาณของพระอริยบุคคล ที่ทำการพิจารณามคคญาณอันตนได้บรรลุมาโดยลำดับแห่งวิปัสสนาญาณนั้น เรียกว่า **มคคปัจจเวกชนญาณ** คือ ญาณที่พิจารณามรรคเป็นอารมณ์

๒. ญาณของพระอริยบุคคล ที่ทำการพิจารณาผลญาณที่ต่อจากมัคคญาณนั้น เรียกว่า **ผลปัจจเวกขณญาณ** คือ ญาณที่พิจารณาผลเป็นอารมณ์

๓. ญาณของพระอริยบุคคล ที่ทำการพิจารณากิเลสที่ละได้แล้วโดยเด็ดขาดนั้น เรียกว่า **ปหานิเลสปัจจเวกขณญาณ** คือ ญาณที่พิจารณากิเลสที่ละได้แล้วเป็นอารมณ์

๔. ญาณของพระอริยบุคคล ที่ทำการพิจารณากิเลสที่ตนยังละไม่ได้นั้น เรียกว่า **อวิสกุณฺณกิเลสปัจจเวกขณญาณ** คือ ญาณที่พิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่เป็นอารมณ์

๕. ญาณของพระอริยบุคคล ที่ทำการพิจารณาพระนิพพาน อันมัคคญาณผลญาณได้ รู้ได้ประสพมาแล้วนั้น เรียกว่า **นิพพานปัจจเวกขณญาณ** คือ ญาณที่พิจารณาพระนิพพานเป็นอารมณ์

ในการพิจารณาอารมณ์ทั้ง ๑๙ ประการนี้ ขวนจิตย่อมทำกิจในการพิจารณาอารมณ์ อย่างใดอย่างหนึ่งตลอดไปทั้ง ๗ ขณะ เช่น พิจารณามัคคจิต ย่อมมีมัคคจิตเป็นอารมณ์ ตลอดไปทั้ง ๗ ขณะ ดังนี้เป็นต้น ดังนั้น ปัจจเวกขณญาณทั้ง ๑๙ ประการนั้น จึงไม่เหมือนกัน เพราะต่างกันด้วยปัญญาบ้าง ต่างกันด้วยกิเลสบ้าง ต่างกันด้วยอารมณ์ที่พิจารณาบ้าง

อารมณ์ของปัจจเวกขณญาณทั้ง ๕ ประการนี้ พระอริยบุคคลบางท่านย่อมสามารถพิจารณาได้ครบทั้ง ๕ ประการ แต่สำหรับบางท่านย่อมพิจารณาได้เพียง ๓ ประการ เท่านั้น เพราะการพิจารณากิเลสที่ละแล้วและกิเลสที่ยังเหลืออยู่นั้น จะมีได้ก็เฉพาะ พระอริยบุคคลที่มีปฏิสัมภิทาญาณเท่านั้น จึงจะมีความรู้ ว่า กิเลสอะไรที่ละได้แล้ว และ กิเลสอะไรที่ยังเหลืออยู่ ส่วนอารมณ์ของปัจจเวกขณญาณ ๓ ประการคือ มรรค ผล นิพพาน นั้น พระอริยบุคคลทุกท่านย่อมมีความรู้ด้วยอำนาจญาณทัสสนะแห่งมัคคญาณที่ ผ่านมาแล้วอย่างแน่นอน เพราะฉะนั้น พระอริยบุคคลทั้งหมดจึงต้องพิจารณา มรรค ผล นิพพาน ทั้ง ๓ ประการนี้ อย่างแน่นอน ไม่มีข้อยกเว้น ดังคาถาสังคหะแสดงว่า

มคฺคํ ผลญจ นิพพานํ

ปัจจเวกฺขติ ปณฺธิโต

ปทีเน เกลเส เสเส จ

ปัจจเวกฺขติ วา น วา^{๒๒๐} ฯ

^{๒๒๐} วุฏฺฐานวิสุทฺธิกา ฌพฺพิสฺสติโม ปริจเฉทโท ข้อที่ ๑๐๒., อภ. อ. อ. ภ. ฎ. [บาลี] หน้า ๕๖.

แปลความว่า

บัณฑิต [พระอริยบุคคล] ย่อมพิจารณาบรรค ผล และนิพพาน ส่วนกิเลสที่ละแล้ว และกิเลสที่ยังเหลืออยู่ พิจารณาก็มี ไม่ได้พิจารณาก็มีบ้าง ฯ

นิพพานที่เป็นอารมณ์แก้ปัจจเวกขณญาณนั้น ต่างกันกับนิพพานที่เป็นอารมณ์แก้โคตรภูญาณ มัคคญาณ และผลญาณ เพราะโคตรภูญาณ มัคคญาณ และผลญาณนั้น เป็นสังขิกิริยากิจ คือ หน้าที่ที่ต้องทำให้รู้แจ้งพระนิพพานที่กำลังปรากฏเป็นอารมณ์ทางมโนทวารเฉพาะหน้าอยู่ในฐิติกขณะของจิต เพราะจิตที่จะเสวยอารมณ์ได้แน่นอนนั้น ต้องเสวยในฐิติกขณะเท่านั้น เนื่องจากเป็นขณะที่มีกำลังมาก อุปมาพระนิพพานที่เป็นสังขิกิริยานั้น เหมือนกับบุคคลที่กินเกลือ รสเค็มของเกลือจะปรากฏเฉพาะหน้าในขณะที่กำลังกินอยู่เท่านั้น ส่วนพระนิพพานที่เป็นอารมณ์ของปัจจเวกขณญาณนั้น เปรียบเหมือนการนึกถึงรสเค็มของเกลือ ที่ตนได้เคยเสพผ่านมาแล้ว ไม่ใช่กำลังประจักษ์อยู่ จึงมีลักษณะต่างกัน เพราะฉะนั้น ปัจจเวกขณญาณจึงไม่ใช่มีอารมณ์เป็นบรรค ผล นิพพาน ที่ประจักษ์เฉพาะหน้า ด้วยเหตุนี้ ปัจจเวกขณญาณนี้จึงไม่ใช่โลกุตตรจิต แต่เป็นโลกียจิต

อนึ่ง ถึงแม้ปัจจเวกขณญาณจะเป็นญาณที่เกิดอยู่โลกียจิตก็จริง แต่ก็สงเคราะห์อยู่ในญาณทัสสนวิสุทธิด้วย เพราะเป็นญาณที่ได้ผ่านมัคคญาณ ผลญาณ โดยรับพระนิพพานเป็นอารมณ์มาแล้ว และเป็นญาณวิถีที่เกิดติดต่อกับมัคควิถีทันที โดยทำการพิจารณา บรรค ผล นิพพาน กิเลสที่ละแล้ว และกิเลสที่ยังเหลืออยู่เป็นอารมณ์ เพราะฉะนั้น จึงจัดเป็นญาณทัสสนวิสุทธิ ดังกล่าวแล้ว

ส่วนบรรคผลเบื้องบนนั้น ก็มีวิธิจิตดำเนินไปตามนัยอย่างเดียวกันนี้ แต่ในวิธของบรรคต่อๆ ไปนั้น จิตที่รับนิพพานเป็นอารมณ์ครั้งแรก ไม่เรียกว่า โคตรภู แต่เรียกว่า โวทาน เพราะเป็นญาณที่ทำให้บริสุทธิ์หมดจดยิ่งขึ้น โดยไม่ต้องเปลี่ยนโคตรใหม่ เพราะเป็นโคตรอริยะเหมือนกันอยู่แล้ว จึงไม่จำเป็นต้องมีโคตรภูจิตอีก^{๒๒๑}

^{๒๒๑} ในการอธิบายตามลำดับญาณ ๑๖ นี้ พึงดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานทีปนี : พระภาวนาภิราม เถระ [สุข ปวโร], หน้า ๑๔๘-๑๔๙, และในกัมมัฏฐานสังคหิภาควา : นายวรรณสิทธิ โวทยะเสวี, หน้า ๒๕๓-๒๕๓.

การสิ้นอาสวะกิเลสเข้าถึงพระนิพพาน

เมื่อพระโยคีบุคคลใดได้เข้าไปพิสูจน์ด้วยการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน โดยอาศัยองค์คุณของวิปัสสนา ๓ ประการ คือ **อาตปปี** มีความเพียรเพิกกิเลสให้เร่าร้อน **สติมา** มีสติระลึกรู้เท่าทันพร้อมทุกปัจจุบันขณะแห่งนามรูปโดยไม่ลั้งเผลอหลงลืมสติ **สัมปชาโน** มีความรอบรู้ถึงเหตุปัจจัยและรู้เท่าทันความเป็นไปของนามรูป จนเกิดวิปัสสนาญาณรู้แจ้งอาการแห่งนามรูปโดยความเป็นไตรลักษณ์อย่างเด่นชัดว่า นามรูปเกิดขึ้นแล้วดับไปเป็นอนิจจัง คือ ความไม่เที่ยง เพราะตั้งอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ เป็นทุกขัง คือ ความเป็นทุกข์ เพราะทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ และเป็นอนัตตาคือ สภาพที่บังคับบัญชาให้เป็นไปตามที่บุคคลใดจะปรารถนาให้เป็นไม่ได้เสมอไป เมื่อได้พิสูจน์ด้วยองค์คุณแห่งวิปัสสนาเช่นนี้แล้วอาสวะที่ไหลไปหมักต้องอยู่ในชั้นธันดาน ได้แก่ **กามาสวะ** อาสวะคือกาม ความใคร่ความปรารถนายินดีและยึดติดในวัตถุกามและกิลесกามที่ไหลเข้าสู่จิตใจแล้วเก็บหมักไว้ในธันดาน **ภิกขุสาสวะ** อาสวะคือความเห็นผิดที่ไหลเข้าสู่จิตใจแล้วเก็บหมักไว้ในธันดาน **ภวาสวะ** อาสวะคือความยึดติดในความมีความเป็นหรือในภพชาติต่างๆ ที่ไหลเข้าสู่จิตใจแล้วเก็บหมักไว้ในธันดาน และ **อวิชชาสวะ** อาสวะคืออวิชชา ได้แก่ ความไม่รู้ตามความเป็นจริง หรือรู้แต่ในสิ่งที่ไม่ควรรู้ รู้แต่ในสิ่งที่ไม่ใช่ความจริง เป็นสภาพที่ไหลเข้าสู่จิตใจแล้วเก็บหมักไว้ในชั้นธันดาน เมื่อวิปัสสนาญาณเกิดขึ้น มีอารมณ์คือปัจจุบันแห่งนามรูป โดยอาการแห่งไตรลักษณ์แล้ว ย่อมสามารถประหาณอาสวะเหล่านี้้อยู่บ่อยๆ จนอารมณ์แห่งอาสวะภายนอกไหลเข้าสู่จิตใจไม่ได้ และกำลังแห่งอาสวะก็ถูกกำจัดออกไปเรื่อยๆ วิปัสสนาญาณมีความตั้งมั่นเพ่งเฉพาะความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาแห่งนามรูปเท่านั้น และไหลเข้าสู่จิตใจแทนที่อาสวะกิเลสอยู่เสมอ ยิ่งวิปัสสนาญาณซึ่งมีอารมณ์เป็นนามรูปที่เป็นไตรลักษณ์ไหลเข้าสู่จิตใจมากเท่าใด อาสวะกิเลสก็ยิ่งลดน้อยและเบาบางลงมากเท่านั้น จนกระทั่งวิปัสสนาญาณไหลเข้าสู่จิตใจจนเต็มเปี่ยมแล้ว อาสวะกิเลสย่อมหมดสิ้นไป ไม่สามารถจะหมักหมมขังอยู่ในชั้นธันดานได้อีกต่อไป

อนึ่ง เมื่อบุคคลได้บรรลุวิปัสสนาญาณตามลำดับจนถึงญาณ ๑๖ ได้โอนโคตรจากปุถุชนไปสู่โคตรอริยะ โดยมีพระนิพพานอันมีสันติลักษณะเป็นอารมณ์ คือ สภาพที่สงบระงับดับจากกิเลสตัณหาทั้งปวงและพ้นจากโลกียอารมณ์ทั้งหมดแล้ว ถ้าพระโยคีบุคคลพิจารณาเห็นอนิจจังชัดเจน ย่อมบรรลุถึงพระนิพพานด้วยอนิมิตติวิโมกข์ ถ้าพิจารณาเห็นทุกขังชัดเจน ย่อมบรรลุถึงพระนิพพานด้วยอัปปณิหิตวิโมกข์ และถ้าพิจารณาเห็นอนัตตาชัดเจน ย่อมบรรลุถึงพระนิพพานด้วยสุญญตวิโมกข์^{๒๒๒}

ญาณโลกุตตระ

ความตรัสรู้โดยตลอดซึ่งโลกุตตระ อันเป็นส่วนแห่งปฏิวะธรรมนั้น ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยโลกุตตรจิต มีอารมณ์อันเดียวกันกับโลกุตตรจิตคือพระนิพพาน ญาณแห่งโลกุตตระนี้ประชุมพร้อมกันด้วยโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ประกอบกับมัคคจิต เรียกว่า **มัคคญาณ** ประกอบผลจิต เรียกว่า **ผลญาณ** ฝ่ายมัคคจิตมี ๔ ฝ่ายผลจิตก็มี ๔ ต่างก็ได้รับโลกุตตรอารมณ์คือพระนิพพาน มีพระนิพพานเป็นที่รู้ เป็นที่เห็น เป็นที่ได้ เป็นที่ถึง เป็นที่บรรลุ เป็นญาณความรู้ที่ต่างจากโลกียญาณ ไม่มีอะไรในโลกนี้ที่จะไปเทียบกับความรู้ในโลกุตตระนั้นได้ พระอริยเจ้าทั้งหลายโดยมากจึงไม่แสดงความเข้าไปรู้เข้าไปเห็นพระนิพพานนั้นแก่ปุถุชน เพราะไม่สามารถจะให้ปุถุชนทั้งหลายรู้ตามได้เลย ถ้าไม่ปฏิบัติให้ถึงให้บรรลุด้วยตนเอง การรู้ด้วยการอนุมาน ด้วยการฟัง การคิดและการเจริญภาวนาในขั้นต้น ขั้นกลาง ตราบเท่าที่มัคคญาณผลญาณยังไม่เกิดนั้น ย่อมไม่สามารถจะรู้อย่างแท้จริงได้ ต่อเมื่อใดได้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานจนข้ามโคตรปุถุชนสู่โคตรอริยะได้แล้ว เมื่อนั้น ย่อมมีญาณโลกุตตระเกิดขึ้นรู้แจ้งแทงตลอดในอารมณ์ที่เหนือโลกคือพระนิพพาน สิ้นความสงสัย โดยไม่ต้องอาศัยการจำ การคิด การคาดคะเนหรือการอนุมานเอาอีกต่อไป อนึ่ง เมื่อใดที่พระโยคีบุคคลได้รู้ด้วยปัญญาในโลกุตตระแท้ๆ แล้ว เมื่อนั้น ย่อม

^{๒๒๒} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๙๒-๙๓.

สิ้นปัญหาที่จะไต่ถามในสำนักของใครๆ อีกต่อไป เพราะมารู้แจ้งแทงตลอดเฉพาะตนแล้ว และการรู้นี้เป็นารรู้แทนกันไม่ได้ ผู้ใดปฏิบัติถูกทางจนได้บรรลุถึงแล้ว ผู้นั้นแหละ ย่อมเป็นผู้รู้แจ้งเฉพาะตน ดังในบทสรรเสริญพระธรรมคุณว่า **ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญญูหิ** แปลความว่า เป็นธรรมอันวิญญูชนคือพระอริยเจ้าทั้งหลายจะพึงรู้แจ้งได้เฉพาะตน^{๒๒๓} โดยโลกุตตรญาณแต่ละญาณนั้นย่อมมีคุณสมบัติพิเศษเฉพาะตน ดังต่อไปนี้

โสดาปัตติมัคคญาณ

โสดาปัตติมัคคญาณ เป็นปัญญาความรู้ที่ประกอบกับโสดาปัตติมัคคจิต เกิดขึ้นเพราะอาศัยญาณโลกีย์คือโคตรภูญาณเป็นปัจจัยสืบมาโดยไม่มีระหว่างกัน โสดาปัตติมัคคญาณย่อมเกิดขึ้นทันที โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์อย่างประจักษ์ชัดเป็นครั้งแรกในสังสารวัฏฏ์ ชื่อว่า ผู้ถึงกระแสแห่งพระนิพพานเป็นครั้งแรก โสดาปัตติมัคคญาณเกิดขึ้น ๑ ขณะแล้ว ต่อจากนั้น โสดาปัตติผลญาณย่อมเกิดขึ้นติดต่อกันทันทีโดยไม่มีระหว่างกันทีเดียว

อกุศลที่ถูกประหารโดยโสดาปัตติมัคคญาณ

โสดาปัตติมัคคญาณเมื่อเกิดขึ้นแล้ว ย่อมสามารถประหารอกุศลได้เด็ดขาด โดยไม่ติดค้างเหลืออยู่ในขันธสันดานอีกแล้ว ดังต่อไปนี้

ละอกุศลจิตได้ ๕ ดวงคือ **ทิฏฐิคติสัมปยุตตจิต ๔ ดวง และวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑ ดวง** และละเจตสิกได้ ๕ ดวงคือ **ทิฏฐิ วิจิกิจฉา อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ**

ละอกุศลกรรมบถได้ ๕ อย่างคือ **ปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิฉาจาร มุสาวาท และมิฉาทิฏฐิ**

ละอาสวะได้ ๑ คือ **ทิฏฐาสวะ** เครื่องหมักตองคือความเห็นผิด

ละโอฆะได้ ๑ คือ **ทิฏโฐฆะ** ห่องน้ำคือความเห็นผิด

ละโยคะได้ ๑ คือ **ทิฏฐิโยคะ** เครื่องประกอบคือความเห็นผิด

ละคันธะได้ ๒ อย่าง คือ สีสัพพตปราคายคันธะ เครื่องผูกมัดคือประชุมแห่งศีลพรต อิทัสสัจจาภินเวสกายคันธะ เครื่องผูกมัดคือประชุมแห่งความยึดมั่นว่า มติของตนถูกของผู้อื่นผิดหมด

ละอุปาทานได้ ๓ อย่าง คือ ทิฏฐุปาทาน ความยึดมั่นในความเห็นผิด สีสัพพตูปาทาน ความยึดมั่นในศีลพรต อัตตวาหูปาทาน ความยึดมั่นในวาตะของตนหรือของบุคคลที่ตนยึดมั่น

ละนิรวณได้ ๒ อย่าง คือ วิจิกิจฉานิรวณ เครื่องขวางกั้นคือความลังเลสงสัย และ กุกกัจฉนิรวณ เครื่องขวางกั้นคือความรำคาญใจ

ละอนุสัยได้ ๒ อย่าง คือ ทิฏฐานุสัย ความนอนเนื่องคือความเห็นผิด และวิจิกิจฉานุสัย ความนอนเนื่องคือความลังเลสงสัย

ละสังโยชนได้ ๓ อย่าง คือ ทิฏฐิสังโยชน เครื่องผูกโยงคือความเห็นผิด วิจิกิจฉาสังโยชน เครื่องผูกโยงคือความลังเลสงสัย และสีสัพพตปราคาสังโยชน เครื่องผูกโยงคือความยึดมั่นถือมั่นในการบำเพ็ญศีลพรตที่ไม่ใช่หนทางให้พ้นจากความทุกข์

ละกิเลสได้ ๒ อย่าง คือ ทิฏฐิกิเลส เครื่องเศร้าหมองคือความเห็นผิด วิจิกิจฉากิเลส เครื่องเศร้าหมองคือความลังเลสงสัย

โสดาปัตติผลญาณ

โสดาปัตติผลญาณ เป็นปัญญาความรู้ที่ประกอบด้วยโสดาปัตติผลจิต เกิดขึ้นเพราะโสดาปัตติมคคญาณเป็นเหตุ โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์เช่นเดียวกัน เกิดขึ้น ๒-๓ ขณะ จิตแล้วก็ดับลง เป็นอันสิ้นสุดโสดาปัตติมคควิถี

พระพุทธองค์ทรงขนานนามบุคคลประเภทนี้ว่า พระโสดาบัน แปลว่า ผู้ถึงกระแสแห่งพระนิพพานเป็นครั้งแรก ซึ่งเป็นพระอริยบุคคลเบื้องต้น เป็นผู้แน่วแน่ที่จะได้สิ้นทุกข์ คือปรีติพพานในกาลไม่นาน เพราะสามารถประหาณกิเลสที่เป็นเหตุนำไปสู่อบายภูมิได้ โดยสิ้นเชิง ทำให้สังสารวัฏฏ์สั้นลงเหลืออย่างมากอีกเพียง ๗ชาติเท่านั้น และสามารถทำลายมิจฉาทิฏฐิคือความเห็นผิดและวิจิกิจฉาคือความลังเลสงสัยที่เป็นนิรวณได้สิ้นเชิง ได้

ชื่อว่า เป็นบุตรธิดาของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างแท้จริง เป็นผู้มีศีลบริสุทธิ์ โดยไม่ขาด ไม่ต่าง ไม่พร้อย ไม่ทะลุ ด้วยเหตุใดๆ เป็นผู้ไม่ปรารถนาโลกียอารมณ์ยิ่งไปกว่าโลกุตตรอารมณ์ เป็นผู้ควรแก่การยกย่องสรรเสริญอย่างยิ่ง

พระโสดาบันมี ๓ ประเภท

พระโสดาบันมีความแตกต่างกันด้วยความยิ่งย่อนของอิทธิบาท จึงแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. เอกพีชีโสดาบัน คือ พระโสดาบันที่จะเกิดอีกเพียง ๑ ชาติ แล้วจะได้บรรลุเป็นพระอริยบุคคลขั้นสูงขึ้นไปตามลำดับจนถึงเป็นพระอรหันต์ แล้วจักปรินิพพาน

๒. โกลังโกลโสดาบัน คือ พระโสดาบันที่จะเกิดอีกอย่างมากเพียง ๒ ถึง ๖ ชาติ แล้วจะได้บรรลุเป็นพระอริยบุคคลขั้นสูงขึ้นไปตามลำดับจนถึงพระอรหันต์ แล้วจักปรินิพพาน

๓. สัตตักขัตตูปรมโสดาบัน คือ พระโสดาบันที่จะเกิดอีกอย่างมากเพียง ๗ ชาติ แล้วจะได้บรรลุเป็นพระอริยบุคคลขั้นสูงขึ้นไปตามลำดับจนถึงพระอรหันต์ แล้วจักปรินิพพาน

สมจริงดังที่ท่านพระอรรถกถาจารย์ได้แสดงไว้ในคัมภีร์สัทธัมมปัปกาสนี อรรถกถาแห่งปฐีสัมภิตามรรค ดังต่อไปนี้

มฺหุขฺพลฺโล หิ โสตาปนฺโน สตฺต ภาเว นิพฺพตฺเตนฺโต สตฺตกฺขตฺตูปรมํ นาม มชฺฌิมฺพลฺโล ปรี ฌฺญํ ภาวํ นิพฺพตฺเตนฺโต โกลงฺโกลํ นาม ติกฺขพลฺโล เอกํ ภาวํ นิพฺพตฺเตนฺโต เอกพีชี นาม. ตํ ปเนตํ เตสํ มุทุมชฺฌมติกฺขพลฺลตํ ปุพฺพเหตุ นียเมติ ฯ อิเม ตโยปิ โสตาปนฺนา กามภวเสน วุตฺตา รูปรูปรภาเว ปน พหุภาปิ ปฏิสนธิโย คณฺหนติ ^{๒๒๔} ฯ

แปลความว่า

จริงอยู่ พระโสดาบันผู้มีปัญญายังอ่อนอยู่ ย่อมเกิดอีก ๗ ภพ จึงได้ชื่อว่า สัตตักขัตตปุรรมโสดาบัน พระโสดาบันผู้มีปัญญาปานกลาง ย่อมเกิดอีกไม่เกินภพที่ ๖ จึงได้ชื่อว่า โกลังโกลโสดาบัน พระโสดาบันผู้มีปัญญาคมกล้า ย่อมเกิดอีกเพียงภพเดียวเท่านั้น จึงได้ชื่อว่า เอกพีชีโสดาบัน ฯ การที่พระโสดาบันเหล่านั้นมีปัญญาอ่อน ปานกลาง และแก่ล้า นั้น ย่อมกำหนดเพราะบุรพเหตุ ฯ พระโสดาบันแม่ ๓ ประเภทเหล่านี้ ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งกามภพ ส่วนในรูปภพและอรุภพนั้น ย่อมถือปฏิสนธิแม่มาก [มากกว่า ๗ ชาติ ๖ ชาติ และ ๑ ชาติ ตามประเภทแห่งพระโสดาบันทั้ง ๓ เหล่านั้น] ฯ

แต่ยังมีพระโสดาบันอีกประเภทหนึ่ง ที่ไม่นับรวมอยู่ในพระโสดาบัน ๓ ประเภทที่กล่าวมานั้น พระโสดาบันประเภทนี้เรียกว่า “**วิภูฏาภิรโสดาบัน**” แปลว่า พระโสดาบันที่มีอหยาตัยยังยินดีพอใจในวิภูฏะ ซึ่งยังมีความปรารถนาที่จะท่องเที่ยวปฏิสนธิไปในเทวโลก ทั้ง ๖ ชั้น และในรูปพรหมโลก ๑๕ ชั้น [เว้นอสัญญสัตตภพ] จนถึงอานิฏฐภพ แล้วจึงจักดับขันธปรินิพพานในอกนิฏฐภพนั้น ดังปรากฏในบุคคลบัญญัติอรรถกถาว่า “ยังมีพระโสดาบันบางจำพวกที่มีอหยาตัยยังยินดีพอใจในวิภูฏะท่องเที่ยวไปปรากฏในวิภูฏะบ่อยๆ จนเหล่านั้นคือ อนาถบิณฑิกเศรษฐี วิสาखाอุบาสิกา จูฬรณเทพบุตร มหารณเทพบุตร อเนกวรรณเทพบุตร ท้าวสักกเทวราช นาคทัตตเทพบุตร ท่านเหล่านี้ยังมีอหยาตัยยังยินดีพอใจในวิภูฏะ กระทำเทว โลกทั้ง ๖ ให้หมดจด ตั้งแต่เริ่มต้นแล้ว ก็จะต้องอยู่ในอกนิฏฐภพ จึงจะปรินิพพาน พระโสดาบันเหล่านี้ท่านไม่ได้ประมวลเข้าในสัตตักขัตตปุรรมโสดาบัน”^{๒๒๕} ฯ

ฯ

อนึ่ง พระโสดาบันอาจจำแนกได้เป็น ๓ ชั้น คือ

๑. จุฬโสดาบัน หมายถึง พระโยคีบุคคลผู้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานจนได้รู้แจ้งนามรูปตามลำดับแห่งวิปัสสนาญาณ ถึงญาณที่ ๒ คือ **ปัจจัยปริคคหญาณ** เพราะได้กำหนดพิจารณา rūปปัจจัยของนามรูปโดยแจ้งชัดแล้ว

๒. มัชฌิมโสดาบัน หมายถึง พระโยคีบุคคลผู้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานจนได้รู้แจ้งนามรูปโดยไตรลักษณ์ ตั้งแต่ญาณที่ ๓ คือ **สัมมสนญาณ** จนถึงญาณที่ ๑๑ คือ

^{๒๒๕} ดูรายละเอียดใน อภิปุ.อ.[ไทย] ๗๙/๒๒๒-๒๒๓.

สังขารเปกขาญาณ เพราะเป็นผู้ได้เห็นความเป็นไตรลักษณ์แห่งนามรูปโดยชัดแจ้งตามลำดับ จนสามารถพิจารณาวางเฉยในนามรูปโดยไม่ยินดีและไม่ยินร้ายได้แล้ว

๓. มหาโสดาบัน หมายถึง พระโยคีบุคคลที่ได้แทงตลอดลำดับแห่งวิปัสสนาญาณจนครบญาณ ๑๖ โดยสมบูรณ์เป็นครั้งแรกในสังสารวัฏฏ์ ด้วยการประหาณ**ทวิฐานุสัย** คือความเห็นผิด และ**วิจิกิจฉา** คือ ความสงสัย ที่นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดานมายาวนานในสังสารวัฏฏ์ได้โดยเด็ดขาดเป็นสมุจเฉตพหุหนแล้ว

สัทธาคามิมัคคญาณ

สัทธาคามิมัคคญาณ เป็นปัญญาเจตสิกที่ประกอบกับสัทธาคามิมัคคจิต ด้วยการละจากปัจจเวกขณะญาณที่พิจารณาโสดาปัตติมัคคญาณ โสดาปัตติผลญาณ พระนิพพานกิเลสที่ละแล้ว และกิเลสที่ยังเหลืออยู่ แล้วเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานต่อไป ในขณะที่กำลังนั่งอยู่ก็ดี ในเวลาว่างไปแล้ว ๑ วันก็ดี ๑ เดือนก็ดี ๑ ปีก็ดี เป็นต้น แล้วตั้งต้นกำหนดพิจารณารูปร่างรูปให้เห็นความเกิดดับ เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ซึ่งปรากฏอยู่ที่นามรูปโดยสภาพแห่งนามรูปนั้นมีความเบาละเอียดกว่าเดิม แต่เห็นได้ชัดเจนแจ่มแจ้ง ผ่านญาณตั้งแต่อุทยัพพญาณขึ้นไปจนถึงสังขารุเปกขาญาณ แล้วเป็นกำลังสนับสนุนให้เกิดอาวัชชนจิตทางมโนทวาร ขึ้นสู่อนุโลมญาณ ๓ ขณะ เกิดโหวทาน ต่อจากนั้น โดยไม่มีระหว่างคั่น สัทธาคามิมัคคญาณย่อมเกิดขึ้นติดต่อกันตามลำดับทันที โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ พร้อมกับทำกามราคะและโทสะพยาบาทให้บรรเทาเบาบางลงจากโสดาปัตติมัคคญาณอีก

สัทธาคามิผลญาณ

สัทธาคามิผลญาณ เป็นปัญญาเจตสิกที่ประกอบกับสัทธาคามิผลจิต โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ซึ่งสืบต่อเนื่องมาจากสัทธาคามิมัคคญาณทันทีโดยไม่มีระหว่างคั่น

เมื่อสภิกขาคามีมัคคจิตดับลงแล้ว สภิกขาคามีผลจิตย่อมเกิดขึ้นติดต่อกันที่ ๒-๓ ขณะ สำเร็จ เป็น พระสภิกขาคามีบุคคล หรือ พระสภิกขาคามีบุคคล

การได้มาซึ่งสภิกขาคามีมัคคญาณและสภิกขาคามีผลญาณนั้น อุปมาเหมือนบุรุษผู้ปรารถนาจะถากถางทำสถานที่ให้โล่งเตียน จึงใช้มีดและจอบเสียมทำการถากถาง และขุดต้นไม้ต้นหญ้าทิ้ง ครั้นทำให้ราบเรียบเตียนโล่งไปครั้งหนึ่งแล้ว แต่รากเหง้ายังไม่หมด เมื่อฝนตกลงมาไม่ช้านาน รากเหง้านั้นย่อมได้ปัจจัยให้เจริญเป็นลำต้น แตกใบและกิ่งก้านสาขาขึ้นมาอีก บุรุษนั้นจึงนำจอบและเสียมมาขุดรากเหง้าทิ้งไปอีก เพื่อจะให้รากเหง้าหมดสิ้นไปเป็นครั้งที่สอง และความสะอาดโล่งเตียนย่อมปรากฏมีอีกเป็นครั้งที่สอง ข้อนี้ฉันใด พระโยคีบุคคลผู้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ก็มีอุปมาเช่นนั้น เมื่อวิปัสสนาญาณบังเกิดขึ้นตามลำดับจนถึงโสดาปัตติมัคคญาณและโสดาปัตติผลญาณโดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ สิ้นอาสวะกิเลสเป็นสมุจเฉทปหานไปบ้างแล้วระดับหนึ่ง แต่ยังไม่หมดสิ้นไป ต่อมาจึงเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานต่อไปอีก จนได้บรรลุสภิกขาคามีมัคคญาณและสภิกขาคามีผลญาณโดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์อีกครั้ง ทำอาสวะกิเลสที่เหลือ คือ ภาวสวะ กับ อวิชชาสวะ ให้เบาบางลงไปอีก

อนึ่ง สภิกขาคามีมัคคญาณนี้ ไม่สามารถประหาณกิเลสใดๆ ให้เด็ดขาดเป็นสมุจเฉทปหานได้ เพียงแต่ทำราคะ โทสะ โมหะ และกิเลสทั้งหลายที่เหลือจากโสดาปัตติมัคคญาณได้ประหาณไปแล้วนั้น ให้เบาบางลง ที่เรียกว่า ตนุกรปหาน เท่านั้น

พระสภิกขาคามี ๕ ประเภท

พระสภิกขาคามี มีความแตกต่างกันด้วยความยิ่งย่อนของอินทรีย์ จึงแบ่งออกเป็น ๕ ประเภท คือ

๑. อริยะ ปัตตวา อริยะ ปรินิพพายี ผู้ที่ได้บรรลุเป็นพระสภิกขาคามีในมนุษยภูมิแล้ว จักได้บรรลุเป็นพระอนาคามีและพระอรหันต์ แล้วจะปรินิพพานในกามภูมิ

๒. อริยะ ปัตตวา ตตตะ ปรินิพพายี ผู้ที่ได้บรรลุเป็นพระสภิกขาคามีในมนุษยภูมินี้ เมื่อตายแล้วจักไปบังเกิดในเทวภูมิ แล้วจักได้บรรลุเป็นพระอนาคามีและพระอรหันต์แล้วจักปรินิพพานในเทวภูมินั้น

๓. ตตถะ ปัตตวา ตตถะ ปรีนิพพายี ผู้ที่ได้บรรลुเป็นพระสัททาคามีในเทวภูมิแล้วจักได้บรรลุเป็นพระอนาคามีและพระอรหันต์ แล้วจักปรีนิพพานในเทวภูมินั้น

๔. ตตถะ ปัตตวา อีระ ปรีนิพพายี ผู้ที่ได้บรรลุเป็นพระสัททาคามีในเทวภูมิ เมื่อตายแล้วจักบังเกิดในมนุษยภูมิ แล้วจักได้บรรลุเป็นพระอนาคามีและพระอรหันต์ แล้วจักปรีนิพพานในมนุษยภูมินี้

๕. อีระ ปัตตวา ตตถะ นิพพัตติตตวา อีระ ปรีนิพพายี ผู้ที่ได้บรรลุเป็นพระสัททาคามีในมนุษยภูมินี้ เมื่อตายแล้วจักไปบังเกิดในเทวภูมิ ตายจากเทวภูมิแล้วจักมาบังเกิดในมนุษยภูมินี้ แล้วจักได้บรรลุเป็นพระอนาคามีและพระอรหันต์ แล้วจักปรีนิพพานในมนุษยนี้

อนาคามีคคญาณ

อนาคามีคคญาณ เป็นปัญญาเจตสิกที่ประกอบกับอนาคามีคคจิต โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ เมื่อปัจจุเวกชนญาณทำการพิจารณาสัททาคามีคคญาณ สัททาคามีผลญาณ พระนิพพาน ก็เลศที่ละแล้ว และกิเลสที่ยังเหลืออยู่ สิ้นสุดวิธึแล้ว ถ้าพระสัททาคามีบุคคลนั้นมีความปรารถนาที่จะบรรลุธรรมเบื้องสูงขึ้นไปอีก จึงเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานใหม่ ตั้งแต่อุทยัพพญาณขึ้นไป เห็นนามรูปเกิดดับเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แม้นามรูปที่ปรากฏในญาณนี้จะละเอียดอ่อนมากก็ตาม แต่ญาณที่เข้าไปรู้ก็มีสภาพปรากฏชัดเจนแจ่มแจ้งเหมือนกัน เมื่อวิปัสสนาญาณดำเนินไปตามลำดับจนกระทั่งขึ้นสู่อนุโลมญาณและผ่านโวลานญาณ แล้วข้ามจากสัททาคามีผลญาณไปสู่อนาคามีคคญาณ โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ พร้อมทั้งทำการประหาณกามราคะและพยาบาทให้เด็ดขาดหมดสิ้นไป ไม่มีเหลืออยู่ในขันธสันดานอีกต่อไป

อกุศลที่ถูกประหาณด้วยอำนาจอนาคามีคคญาณ

อนาคามีคคญาณเมื่อเกิดขึ้นแล้ว ย่อมสามารถประหาณอกุศลได้เด็ดขาด โดยไม่ติดค้างเหลืออยู่ในขันธสันดานอีกแล้ว ดังต่อไปนี้

ละอกุศลจิตได้เด็ดขาดอีก ๒ ดวง คือ โทสมูลจิต ๒ และละ โทสเจตสิก

ละอุกุศลกรรมบถได้เด็ดขาด ๓ อย่าง คือ ปิสุณวาจา พุดส่อเสียด ผรุสวาจา พุดคำ
หยาบ พยาบาท ความปองร้าย

ละอาสวะได้เด็ดขาด ๑ อย่าง คือ กามาสวะ เครื่องหมักดองคือกาม

ละโอฆะได้เด็ดขาด ๑ อย่าง คือ กาโมฆะ ห่วงน้ำคือกาม

ละโยคะได้เด็ดขาด ๑ อย่าง คือ กามโยคะ เครื่องประกอบคือความยินดีพอใจใน
กามคุณอารมณ์

ละคันถะได้เด็ดขาด ๑ อย่าง คือ พยาบาทกายคันถะ เครื่องผูกมัดคือประชุมแห่ง
ความพยาบาทอาฆาตจองเวร

ละนิวรณได้เด็ดขาด ๒ อย่าง คือ กามฉันทนิวรณ เครื่องขวางกั้นคือความรักใคร่
พอใจในกาม พยาบาทนิวรณ เครื่องขวางกั้นคือความอาฆาตพยาบาทจองเวร

ละอนุสัยได้เด็ดขาด ๒ อย่าง คือ กามราคานุสัย ความนอนเนื่องคือกามราคะ
ปฏิฆานุสัย ความนอนเนื่องคือความโกรธความกระทบกระทั่ง

ละสังโยชนได้เด็ดขาด ๒ อย่าง คือ กามราคสังโยชน เครื่องผูกโยงคือกามราคะ
พยาบาทสังโยชน เครื่องผูกโยงคือความพยาบาทอาฆาตจองเวร

ละกิเลสได้เด็ดขาด ๑ อย่าง คือ โทสกิเลส เครื่องเศร้าหมองคือความโกรธ

อนาคามีผลญาณ

อนาคามีผลญาณ เป็นปัญญาเจตสิกที่ประกอบกับอนาคามีผลจิต โดยมีพระนิพพาน
เป็นอารมณ์ ซึ่งสืบต่อเนื่องมาจากอนาคามีคคญาณทันทีโดยไม่มีระหว่างกัน เมื่ออนาคา
มิมัคคจิตดับลงแล้ว อนาคามีผลจิตย่อมเกิดขึ้นติดต่อกันที่ ๒-๓ ขณะ สำเร็จเป็น
พระอนาคามีบุคคล

พระอนาคามี ๕ ประเภท

พระอนาคามี มีความแตกต่างกันด้วยความยิ่งหย่อนของอินทริย์ จึงแบ่งออกเป็น ๕
ประเภท คือ

๑. **อันตรปรินิพพายี** พระอนาคามีที่จะได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์และปรินิพพานในกึ่งอายุขัยแรกในภพนั้น

๒. **อุปหัจจปรินิพพายี** พระอนาคามีที่จะได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์และปรินิพพานในกึ่งอายุขัยหลังในภพนั้น

๓. **สสังขารปรินิพพายี** พระอนาคามีที่จะได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์และปรินิพพานโดยต้องใช้ความเพียรพยายามมาก

๔. **อสังขารปรินิพพายี** พระอนาคามีที่จะได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์และปรินิพพานโดยไม่ต้องใช้ความเพียรพยายามมากนัก

๕. **อุทรังโสโต อกนิภูฐคามิ** พระอนาคามีผู้มีกระแสในเบื้องบนจนถึงอกนิภูฐภาพกล่าวคือ ปฏิสันธิและจุติในสุทธาวาสภูมิตามลำดับขึ้นไป ตั้งแต่ชั้นแรกจนถึงอกนิภูฐภูมิ แล้วจึงจะได้บรรลุเป็นพระอรหันต์และปรินิพพานในชั้นอกนิภูฐภูมินั้น

การปฏิบัติเพื่อให้ได้มาซึ่งความเป็นพระอนาคามีนั้น อุปมาเหมือนบุรุษที่ได้พิจารณาเห็นความทุกข์ยากลำบาก และการตกเป็นทาสของตัณหาและโทสะ จึงตัดสินใจอย่างเด็ดเดี่ยวที่จะปลดปล่อยตนเองจากความทุกข์และความเป็นทาสแห่งกิเลสเหล่านั้น จึงละจากเคหะสถานบ้านเรือนไปสู่อำนาจของครูอาจารย์ผู้สอนวิปัสสนากัมมัฏฐาน แล้วบำเพ็ญสมณธรรม ได้รับความสงบแล้วไม่กลับมาอีกเลย อุปมาเช่นนี้เปรียบเหมือนพระโยคีบุคคลผู้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานจนได้บรรลุเป็นพระโสดาบันและพระสกทาคามีแล้ว แต่ยังมีความรักความชอบใจในกามอยู่ ต่อมาเมื่อได้เห็นภัยในความรักความอาลัยแล้ว จึงได้เริ่มเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานต่อไป จนได้บรรลุอนาคามีมรรคและอนาคามีผลตัดความรักความอาลัยในบ้านเรือนได้เด็ดขาด

อรรถัตตมัคคญาณ

อรรถัตตมัคคญาณ เป็นปัญญาเจตสิกที่ประกอบกับอรรถัตตมัคคจิต โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ เมื่อปัจจุเวกขณะญาณของพระอนาคามีทำการพิจารณาธรรม ๓ ประการ คือ มรรค ผล นิพพาน หรือ ๕ ประการ คือ มรรค ผล นิพพาน กิเลสที่ละแล้ว

และกิเลสที่ยังเหลืออยู่ หลังจากนั้น เมื่อประสงค์จะเจริญมรรคเบื้องต้นขึ้นไป จึงทำการกำหนดพิจารณานามรูปด้วยวิปัสสนาญาณ แม้นามรูปจะปรากฏสภาพเยียดอ่อนสัปปานใดก็ตาม แต่วิปัสสนาญาณนั้นก็มีความคมกล้ามาก สามารถที่จะพิจารณาเห็นได้เด่นชัดแจ่มแจ้งทุกขณะที่นามรูปเกิดดับ ซึ่งมีสภาพไตรลักษณ์คืออนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ปรากฏติดอยู่ โดยวิปัสสนาญาณดำเนินผ่านอุทยัพพญาณเป็นต้นไปตามลำดับจนถึงสังขารูปกขาญาณ แล้วขึ้นสู่อนุโลมญาณ ทำหน้าที่ประหาณกิเลสผ่านโฆทานญาณ ทำความบริสุทธิ์ผ่องแผ้วแก่จิต น้อมไปสู่พระนิพพาน ต่อจากนั้น โดยไม่มีระหว่างคันทีเดียว อรหัตตมัคคญาณย่อมเกิดขึ้นทันที เห็นพระนิพพานโดยประจักษ์แจ้งเด่นชัดเต็มที่ พร้อมกับทำการประหาณอนุสัยกิเลสที่เหลือจากมัคคญาณเบื้องต้นทั้ง ๓ ได้ประหาณไปแล้วให้หมดไปโดยสิ้นเชิง โดยไม่มีกิเลสใดๆ ติดค้างหลงเหลืออยู่ในชั้นธสันดานอีกเลย ปานประหนึ่งว่า สายฟ้าที่ผ่าลงมาถูกวัตถุธาตุต่างๆ มีต้นไม้และตึกรามบ้านเรือนเป็นต้น ทำให้วัตถุเหล่านั้นๆ ขาดสะบั้นแหลกแตกกระจายไป ฉะนั้น

อกุศลธรรมที่ถูกระหาณด้วยอำนาจอรหัตตมัคคญาณ

อรหัตตมัคคญาณนี้สามารถประหาณอกุศลธรรมที่เหลือจากอริยมรรคเบื้องต้น ๓ ได้ประหาณไปแล้วให้เด็ดขาดหมดสิ้นไปจากชั้นธสันดาน ดังต่อไปนี้

ละอกุศลจิตที่เหลือได้เด็ดขาดอีก ๕ ดวง คือ ทุฏฐิตวิปปยุตตจิต ๔ อุทธัจจสัมปยุตตจิต ๑ และละอกุศลเจตสิกที่เหลืออีก ๘ ดวงได้เด็ดขาด คือ โมหะ ความหลง อหิริกะ ความไม่ละอายต่อบาป อโนตตปปะ ความไม่เกรงกลัวต่อบาป อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน โลภะ ความอยากได้ มานะ ความถือตัว ถีนะ สภาพธรรมที่ทำให้จิตห่อถอยเชื่องซึม และมิตทธะ สภาพธรรมที่ทำให้เจตสิกธรรมห่อถอยเชื่องซึม

ละอกุศลกรรมบถที่เหลืออีก ๒ อย่างได้เด็ดขาด คือ สัมผัสปปลาปะ พุดเพื่อเจ้าอภิขมา ความละโมภด้วยอำนาจความเพ่งเล็ง ความยึดติดผูกพัน

ละอาสวะที่เหลืออีก ๒ อย่างได้เด็ดขาด คือ ภวาสวะ เครื่องหมักดองคือความยินดีติดใจในภพ อวิชาสวะ เครื่องหมักดองคือความไม่รู้

ละโฆมะที่เหลืออีก ๒ อย่างได้เด็ดขาด คือ **ภโวฆะ** ห้วงน้ำคือความยินดีในภพ และ**อวิขโฆมะ** ห้วงน้ำคือความไม่รู้

ละโยคะที่เหลืออีก ๒ อย่างได้เด็ดขาด คือ **ภวโยคะ** เครื่องประกอบคือความยินดีติดใจในภพ และ**อวิขยาโยคะ** เครื่องประกอบคือความไม่รู้

ละคันถะที่เหลืออีก ๑ อย่างได้เด็ดขาด คือ **อภิขฌากายคันถะ** เครื่องผูกมัดคือประชุมแห่งความเพ่งเล็งอยากได้ความยึดติดผูกพัน

ละอุปาทานที่เหลืออีก ๑ อย่างได้เด็ดขาด คือ **กามุปาทาน** ความยึดมั่นถือมั่นในกามคุณอารมณ์ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส

ละนิรวรณที่เหลืออีก ๓ อย่างได้เด็ดขาด คือ **ถินมิทรวรณ** เครื่องขวางกั้นคือความเชื่องซึมท้อถอย **อุทธัจจนิรวรณ** เครื่องขวางกั้นคือความฟุ้งซ่าน **อวิขานิรวรณ** เครื่องขวางกั้นคือความไม่รู้

ละอนุสัยที่เหลืออีก ๓ อย่างได้เด็ดขาด คือ **มานานุสัย** ความนอนเนื่องคือความเย่อหยิ่งถือตัว **ภวราคานุสัย** ความนอนเนื่องคือความยินดีติดใจในภพ **อวิขานุสัย** ความนอนเนื่องคือความไม่รู้

ละสังโยชนที่เหลือตามนัยพระอภิธรรมอีก ๓ อย่างได้เด็ดขาด คือ **ภวราคสังโยชน** เครื่องผูกโยงคือภวราคะ **มานสังโยชน** เครื่องผูกโยงคือความเย่อหยิ่งถือตัว **อวิขาสังโยชน** เครื่องผูกโยงคือความไม่รู้ ความหลงมกมาย ถ้ากล่าวตามนัยแห่งพระสูตร ละสังโยชนที่เหลืออีก ๕ อย่างได้เด็ดขาด คือ **รูปราคสังโยชน** เครื่องผูกโยงคือความยินดีในรูปภพ **อรูปราคสังโยชน** เครื่องผูกโยงคือความยินดีในอรูปรภพ **มานสังโยชน** เครื่องผูกโยงคือความเย่อหยิ่งถือตัว **อุทธัจจสังโยชน** เครื่องผูกโยงคือความฟุ้งซ่านแห่งจิต และ **อวิขาสังโยชน** เครื่องผูกโยงคือความไม่รู้

ละกิเลสที่เหลืออีก ๔ อย่างได้เด็ดขาด คือ **โลกกิเลส** เครื่องเศร้าหมองคือความโลภ **โมหกิเลส** เครื่องเศร้าหมองคือความหลง **มานกิเลส** เครื่องเศร้าหมองคือความเย่อหยิ่งถือตัว **ถีนกิเลส** เครื่องเศร้าหมองคือความเชื่องซึมท้อถอย

สรุปความแล้ว พระอรหันต์สามารถละอกุศลธรรมได้ทั้งหมดไม่มีติดค้างเหลืออยู่ใน
 ขันธสันดานอีกเลย ต่างกันแต่ว่า พระอรหันต์สาวกและพระอรหันต์ปัจเจกพุทธเจ้านั้น
 สามารถละได้เฉพาะกิเลส แต่ละสันดานและวาสนาคือพฤติกรรมที่เคยประพฤติมาจนเคย
 ชินตั้งแต่อดีตชาติไม่ได้ ส่วนพระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้านั้นสามารถละทั้งกิเลสและ
 สันดานพร้อมด้วยวาสนาได้หมดสิ้น

อรรถัตตผลญาณ

อรรถัตตผลญาณ เป็นปัญญาเจตสิกที่ประกอบกับอรรถัตตผลจิตโดยมีพระนิพพาน
 เป็นอารมณ์ เมื่ออรรถัตตมคคจิตดับลงแล้ว อรรถัตตผลจิตย่อมเกิดขึ้น ๒ หรือ ๓ ขณะ
 ติดต่อกันที่โดยไม่มีระหว่างคั่น ตามกำลังปัญญาของบุคคล กล่าวคือ **ทันทราภิญญบุคคล**
 ได้แก่ บุคคลผู้รู้ช้า ย่อมมีผลจิตเกิดได้ ๒ ขณะ และ **ชิปปาภิญญบุคคล** ได้แก่ บุคคลผู้รู้
 เร็ว ย่อมมีผลจิตเกิดได้ ๓ ขณะ ทำให้สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลชั้นสูงสุด เป็นพระชีนาสพ
 ผู้สิ้นอาสวะกิเลสทั้งปวง มีกิเลสตัณหาอันสิ้นแล้ว มีภพชาติสิ้นแล้ว มีพรหมจรรย์อยู่จบ
 แล้ว ไม่มีกิจที่ต้องทำในเรื่องมรรคผลอีกต่อไปแล้ว ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย ไม่มีการเกิดใหม่
 อีกต่อไป เมื่อดับขันธปรินิพพานแล้ว ย่อมจบสิ้นแห่งสังสารวัฏฏ์ ชื่อว่า เป็นบรมสุข อัน
 เป็นสุขยิ่งกว่าโลกียะสุขใดๆ ทั้งหมด ไม่ต้องเกิด แก่ เจ็บ ตาย อีกต่อไป ขันธของพระ
 อรหันต์ที่ยังไม่ดับนั้น เรียกว่า **วิสุทธิขันธ** แปลว่า ขันธอันบริสุทธฺ์ เหมือนน้ำมันที่ผ่านการ
 หุงแล้วเป็นร้อยครั้ง และเรียกนิพพานของพระอรหันต์ประเภทนี้ว่า **สอุปาทิเสสนิพพาน**
 แปลว่า นิพพานของพระอรหันต์ที่ยังมีวิบากขันธ ๕ เหลืออยู่ คือ ยังมีชีวิตอยู่นั่นเอง ส่วน
 นิพพานของพระอรหันต์ที่ปรินิพพานไปแล้ว เรียกว่า **อนุปาทิเสสนิพพาน** แปลว่า
 นิพพานของพระอรหันต์ที่ไม่มีวิบากขันธ ๕ เหลืออยู่แล้ว คือ พระอรหันต์ที่ปรินิพพาน
 [ตาย] แล้ว

พระอรหันต์ ๔ ประเภท

เนื่องจากในอดีตชาติได้สั่งสมบาปมาไม่เหมือนกัน เพราะฉะนั้น เมื่อได้บรรลุเป็นพระอรหันต์แล้ว จึงมีความแตกต่างกันโดยคุณสมบัติ แบ่งเป็น ๔ ประเภท คือ

๑. ปฏิสัมภิยปัตตะ พระอรหันต์ที่สมบุรณ์ด้วยปฏิสัมภิยาญาณ ๔ คือ ความแตกฉานในเหตุ แตกฉานในผล แตกฉานในภาษา และแตกฉานในปฏิภาณ

๒. จฬากิณฺณู พระอรหันต์ที่สมบุรณ์ด้วยอภิณฺญา ๖ คือ แสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้ มีหุทิพย์ รู้วาระจิตของบุคคลอื่นหรือสัตว์อื่นได้ ระลึกชาติได้ มีตาทิพย์ และรู้ความสิ้นไปแห่งอาสวกิเลสทั้งปวง

๓. เตวิชชะ พระอรหันต์ที่สมบุรณ์ด้วยวิชา ๓ คือ ระลึกชาติก่อนได้ มีตาทิพย์รู้การเกิดและการตายของสัตว์ทั้งหลายได้ และรู้ความสิ้นไปแห่งอาสวกิเลสทั้งปวง

๔. สุขวิปัสสกะ พระอรหันต์ที่สำเร็จด้วยวิปัสสนาญาณล้วนๆ ไม่มีมาน อภิณฺญา หรือไม่มีคุณวิเศษที่เป็นโลกียอย่างอื่น นอกจากอาสวขยญาณ คือ รู้ความสิ้นไปแห่งอาสวกิเลส เรียกว่า ผู้บรรลุแบบแห้งแล้ง^{๒๒๖}

ความสืบเนื่องแห่งวิปัสสนาญาณ

ญาณในโลกุตตระทั้ง ๘ ประการดังกล่าวแล้วนี้ เป็นญาณที่เกิดต่อเนื่องมาจากโลกียญาณทั้งสิ้น กล่าวคือ โสตาปัตติมัคคญาณและโสตาปัตติผลญาณนั้น ต้องเริ่มต้นมาตั้งแต่วิปัสสนาญาณขั้นที่ ๑ คือ นามรูปปริจเฉทญาณ จนถึงญาณที่ ๑๓ คือ โคตรภูญาณ ซึ่งเป็นโลกียญาณ แล้วโสตาปัตติมัคคญาณและโสตาปัตติผลญาณจึงเกิดขึ้นได้ตามลำดับ ส่วนโลกุตตรญาณเบื้องต้น ๖ [เว้นโสตาปัตติมัคคญาณและโสตาปัตติผลญาณ] นั้น ต้องเริ่มต้นมาตั้งแต่วิปัสสนาญาณที่ ๔ คือ พลวอุทฺทยัพพญาณ จนถึงญาณที่ ๑๓ คือ โคตรภูญาณ ซึ่งเป็นโลกียญาณ แล้วมัคคญาณเบื้องต้น ๓ จึงจะสามารถเกิดขึ้นในมัคควิถีของตนๆ ได้ และผลญาณเบื้องต้น ๓ นั้นๆ ย่อมเกิดต่อจากมัคคญาณในมัคควิถีของตนๆ ได้

^{๒๒๖} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๑๗๓-๑๘๓.

เมื่อรวมความแล้ว ญาณโลกุตตระแท้ๆ มี ๒ ญาณเท่านั้น คือ มัคคญาณ กับ ผลญาณ ส่วนโลกียญาณนั้นมี ๑๔ ญาณ คือ ตั้งแต่ญาณที่ ๑ ถึงญาณที่ ๑๓ และญาณที่ ๑๖ เมื่อรวมญาณทั้งหมดแล้ว จึงเป็นวิปัสสนาญาณ ๑๖ ซึ่งวิปัสสนาญาณทั้ง ๑๖ นี้ ย่อมเป็นปัจจัยส่งต่อกันไป คือ ญาณที่ ๑ ส่งต่อให้ญาณที่ ๒ ญาณที่ ๒ ส่งต่อให้ญาณที่ ๓ ดังนี้เป็นต้นเรื่อยไป จนถึงญาณที่ ๑๖ โดยอาศัยวิปัสสนากัมมัฏฐานเป็นมูลฐาน ดังจะยกข้ออุปมาเป็นบุคคลาธิฐานมาแสดงให้เห็นชัดขึ้นต่อไปนี้

มีบุรุษคนหนึ่ง รับประทานอาหารในเวลาเย็นแล้วก็ขึ้นนอน นอนหลับไป ในคืนนั้นเกิดไฟลุกไหม้บ้านของเขาอย่างหนัก บุรุษผู้นั้นตื่นขึ้นมาเห็นไฟกำลังลุกโชติช่วงไหม้บ้านอยู่ ก็สะดุ้งตกใจรำพึงว่า อนิจจา ! ตัวเรานี้ตกอยู่ในท่ามกลางบ้านที่กำลังถูกไฟไหม้แล้วก็จะตายในกองไฟนี้เป็นแน่ ทำไฉนหนอ? เราจึงจะหนีให้พ้นจากกองไฟออกไปได้ และจะออกไปทางไหนหนอ จึงจะปลอดภัย ไม่ถูกไฟครอกตาย? เมื่อดำริเช่นนี้แล้ว บุรุษนั้นก็เหลียวมองหาช่องทางที่จะออกไปจากกองไฟนั้น เมื่อเห็นช่องทางที่จะรอดได้แล้ว จึงรีบลุกขึ้น แล้วรีบวิ่งออกไปโดยเร็วพลัน ครั้นหนีออกไปพ้นจากกองไฟนั้นแล้ว บุรุษนั้นก็ยืนอยู่ในสถานที่ที่ไฟไหม้ไม่ถึง พร้อมกับเกิดความปลอดโปร่งโล่งใจ ที่สามารถหนีรอดออกมาจากกองไฟได้โดยปลอดภัย ข้อนี้มีอุปมาฉันใด ข้ออุปมานี้ก็เหมือนกับพระโยคีบุคคลผู้เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานไปตามลำดับญาณ ๑๖ กล่าวคือ

ขณะที่บุรุษนั้นนอนอยู่ในบ้าน เปรียบเหมือนบุคคลผู้ครอบครองนามรูปอยู่

ขณะที่บุรุษนั้นบริโภคอาหารแล้วขึ้นนอนในเวลากลางคืน เปรียบเหมือนพระโยคีบุคคลผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานในระดับเบื้องต้น คือ

ญาณที่ ๑ เห็นนามรูป เปรียบเหมือนบุรุษนั้นกำลังนอน จนผ่านไปถึงญาณที่ ๒

ญาณที่ ๒ เห็นปัจจัยของนามรูป เหมือนบุรุษนั้นใกล้จะตื่น จนผ่านไปถึงญาณที่ ๓

ญาณที่ ๓ เห็นไตรลักษณ์ของนามรูป เหมือนบุรุษนั้นตื่นขึ้นเห็นแสงไฟ

ญาณที่ ๔ เห็นนามรูปเกิดดับ เหมือนบุรุษนั้นเห็นไฟกำลังลุกไหม้

ญาณที่ ๕ เห็นนามรูปดับไปๆ เหมือนบุรุษนั้นเห็นไฟไหม้ลามใกล้เข้ามาหาตน

ญาณที่ ๖ เห็นนามรูปเป็นภัย เหมือนบุรุษนั้นเห็นไฟนั้นจะไหม้ตน น่ากลัว

ญาณที่ ๗ เห็นนามรูปเป็นโทษ เหมือนบุรุษเห็นไฟนั้นว่าเป็นโทษอย่างร้ายกาจ
 ญาณที่ ๘ เห็นนามรูปน่าเบื่อหน่าย เหมือนบุรุษนั้นเกิดความเบื่อหน่ายต่อไฟ
 ญาณที่ ๙ เห็นนามรูปน่ากลัว แล้วใครจะหนีให้พ้น เหมือนบุรุษหาทางหนีไฟ
 ญาณที่ ๑๐ เห็นนามรูปเป็นโทษแล้วหาทางหนีให้พ้น เหมือนบุรุษหาทางหนีไฟ
 ญาณที่ ๑๑ เมื่อยังหาทางหนีให้พ้นจากนามรูปไปไม่ได้ จึงเพ่งมองดูอยู่เฉยๆ เหมือน
 บุรุษเพ่งดูไฟที่กำลังไหม้อยู่ พร้อมกับมองหาทางที่จะหนีออกไปอยู่ตลอดเวลา

ญาณที่ ๑๒ เห็นนามรูปปรากฏชัดเจนขึ้น เหมือนบุรุษเห็นไฟที่กำลังไหม้ลุกลาม
 เข้ามาหาตน

ญาณที่ ๑๓ เห็นทางไปพระนิพพาน เหมือนบุรุษเห็นทางหนีออกไปจากกองไฟ

ญาณที่ ๑๔ ทำการประหาณกิเลส เหมือนบุรุษกำลังวิ่งกระโจนออกจากกองไฟ

ญาณที่ ๑๕ ประหาณกิเลสเสร็จแล้ว เหมือนบุรุษได้กระโจนออกไปจากกองไฟได้
 โดยปลอดภัยแล้ว

ญาณที่ ๑๖ พิจารณา มรรค ผล นิพพาน กิเลสที่ละแล้ว และกิเลสที่ยังเหลืออยู่
 เหมือนบุรุษนั้น มายืนดูไฟที่กำลังไหม้หม้อบ้านของตนอยู่ แล้วรู้ว่าตนเองได้หนีพ้นจาก
 อันตรายนั้นมาแล้ว ย่อมเกิดความปลอดโปร่งโล่งใจ

ญาณทั้ง ๑๖ นี้ ย่อมเป็นปัจจัยส่งต่อกันไปตามลำดับ บางญาณย่อมเกิดในวิถิจิต
 เดียวกันก็มี บางญาณก็เกิดคนละวิถี แต่ที่สำคัญ คือ ญาณทั้ง ๑๖ นี้ย่อมเป็นปัจจัยให้
 บรรลุถึงปฏิเวธธรรม คือ มรรค ผล นิพพาน ด้วยกันทั้งหมด^{๒๒๗}

โลกุตตรอารมณ

อารมณที่เป็นโลกุตตระนั้น มีอยู่อย่างเดียว คือ พระนิพพาน ซึ่งเป็นอารมณของ
 โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐ ได้แก่ มัคคจิต ๔ หรือ ๒๐ ผลจิต ๔ หรือ ๒๐ โดย
 โลกุตตรจิตทั้ง ๘ หรือ ๔๐ ดวงนั้นรับเอาพระนิพพานมาเป็นอารมณโดยประจักษ์แจ้ง

^{๒๒๗} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๑๘๓-๑๘๔.

พระนิพพานนั้นเป็นตัวยืนให้มัลลจิตตผลจิตรู้ เห็น หรือบรรลุ เมื่อใดที่โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐ ดวงนี้รับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์แล้ว เมื่อนั้น พระนิพพานย่อมได้ชื่อว่า **อธิบดีอารมณ์** โดยอนุโลมจิตเป็นผู้ทั้งโลกียะอารมณ์แล้วดับลงพอดี ต่อจากนั้น โคตรภูจิตย่อมรับพระนิพพานเป็นอารมณ์ ด้วยการทุ่มเทฉันทะความพึงพอใจไปในพระนิพพาน แต่เป็นจิตที่รับอารมณ์ในที่ไกล ส่วนมัลลจิตตนั้นรับพระนิพพานเป็นอารมณ์โดยประจักษ์แจ้ง พร้อมกับทำการประหาณอนุสัยกิเลสโดยสมุจเฉทปหาน ข้อนี้เปรียบเหมือนบุคคลที่ต้องการเข้าเฝ้าพระราชา จึงเดินทางไปในระหว่างทางได้มองเห็นพระราชาประทับอยู่บนคอช้าง เสด็จเลียบพระนครอยู่แต่ที่ไกล จึงเดินตามไปเรื่อยๆ จนพระราชาเสด็จลงจากคอช้างแล้วเข้าสู่ที่ประทับ จึงได้เข้าเฝ้าพระราชาอย่างใกล้ชิด พร้อมกับกราบทูลกิจที่ตนมาเข้าเฝ้าจนสำเร็จ ข้อนี้ฉันใด ข้ออุปมาเอยระหว่างโคตรภูญาณและมัลลญาณก็ฉันนั้นเหมือนกัน โคตรภูญาณนั้น เปรียบเหมือนบุคคลนั้นได้มองเห็นพระราชาประทับอยู่บนคอช้างแต่ที่ไกล ถึงแม้จะได้เห็นแล้วก็ตาม แต่ก็ยังไม่เรียกว่า **ได้เข้าเฝ้าพระราชา** เพราะกิจของการเข้าเฝ้ายังไม่สำเร็จ คือ ยังไม่ได้กราบทูลกิจที่ตนมาเข้าเฝ้า ซึ่งเปรียบเหมือนโคตรภูญาณที่รับพระนิพพานเป็นอารมณ์แล้ว แต่ยังไม่ได้ทำการประหาณกิเลสโดยเด็ดขาด ต่อเมื่อบุคคลนั้นได้เข้าเฝ้าพระราชาถึงที่ประทับและกราบทูลกิจที่ตนมาเข้าเฝ้าให้ทรงทราบโดยเรียบร้อยแล้ว จึงจะเรียกว่า **ได้เข้าเฝ้าพระราชาเสร็จเรียบร้อยแล้ว** ซึ่งเปรียบเหมือนกับมัลลญาณที่ได้รับพระนิพพานเป็นอารมณ์โดยประจักษ์แจ้ง พร้อมกับทำการประหาณอนุสัยกิเลสให้เด็ดขาดไปด้วย^{๒๒๘}

พระนิพพาน

พระนิพพานนั้นเป็นสภาวะธรรมที่ปราศจากนามรูปขั้น ๕ เป็นสภาพที่สงบระงับจากสังขารธรรมทั้งปวง กล่าวคือ มีสภาวะที่ไม่เป็นไปเหมือนกับสังขารธรรมทั้งปวง ได้แก่ เป็นสภาพเที่ยง เพราะไม่มีการเกิดดับเปลี่ยนแปลง เป็นบรมสุข เพราะไม่มีทุกข์ใดๆ ที่จะต้อง

^{๒๒๘} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๑๘๔-๑๘๕.

ทน และเป็นอนัตตา เพราะสภาพแห่งพระนิพพานนั้นไม่มีรูปร่างสัณฐาน ไม่มีสีสัมผัส
ที่จะกระทบสัมผัสโดยทวารทั้ง ๕ ได้ กล่าวคือ ไม่สามารถเห็นด้วยตา ไม่สามารถได้ยิน
ด้วยหู ไม่สามารถสูดดมกลิ่นด้วยจมูก ไม่สามารถลิ้มชิมรสด้วยลิ้น และไม่สามารถกระทบ
ถูกต้องด้วยกายได้ แม้โดยประการใดๆ แต่มีสภาพเป็นอัมมารมณ อัมมาตนะ อัมมธาทู ที่
รับรู้ได้ด้วยมโนวิญญาณธาตุ ทางมโนทวารเท่านั้น พระโยคีบุคคลที่ได้บรรลุถึงพระนิพพาน
แล้ว ชื่อว่า **ได้อัมมธาทู** กล่าวคือ แก้วสารพัดนึกคือพระธรรม ย่อมปิดประตูอบายภูมิทั้ง
๔ ได้อย่างเด็ดขาดแน่นอน นับตั้งแต่เข้าถึงกระแสพระนิพพานเป็นครั้งแรก คือ ได้บรรลุ
โสดาปัตติมัคคญาณและโสดาปัตติผลญาณเป็นต้นไปนั่นเอง ฯ

ลักษณะที่เจ็ดของพระนิพพาน

พระนิพพานนี้มีคุณสมบัติพิเศษ ที่เรียกว่า **วิเสสลักษณะ ๔** ประการ มีลักษณะ เป็น
ต้น จึงเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **ลักษณะที่เจ็ด**^{๒๒๙} ดังต่อไปนี้

๑. **สันติลักษณะ** มีความสงบจากกิเลสและกองทุกข์ทั้งปวง เป็นลักษณะ
หมายความว่า สภาพของพระนิพพานนี้ มีความแตกต่างจากสภาพแห่งกิเลสและกองทุกข์
คือชั้น ๕ โดยประการทั้งปวง เป็นสภาพที่กิเลสทั้งหลายไม่สามารถเข้ามาเกื้อหนุนหรือ
เจือปนได้ ทั้งกิเลสทั้งหลายไม่สามารถไปยึดเอาพระนิพพานมาเป็นอารมณ์ได้เลย เพราะ
พระนิพพานนั้นมีสภาพที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลส จึงได้ชื่อว่า สันติลักษณะ คือ เป็นสภาพที่
สงบจากกิเลสและชั้น ๕ ทั้งปวง และเรียกว่า **ชั้นวิมุตติ** คือ เป็นสภาพที่พ้นจากความ
เป็นชั้น

๒. **อจฺจุตระสํ** มีความไม่เคลื่อนไหวไม่แตกดับแปรผัน เป็นกิจรส หมายความว่า พระ
นิพพานนั้น ไม่มีการเกิดขึ้นในเบื้องต้น เพราะฉะนั้น จึงไม่มีความแปรเปลี่ยนไปใน
ท่ามกลาง และเมื่อไม่มีความแปรเปลี่ยนแล้ว ความแตกดับทำลายในที่สุด ย่อมมีขึ้นไม่ได้
เช่นเดียวกัน เพราะเหตุนี้ พระนิพพานจึงได้ชื่อว่า **อจฺจุติ** แปลว่า สภาพที่ไม่มีการ
เคลื่อนย้ายคือไม่มีการตายนั่นเอง

^{๒๒๙} อภิธัมมตถิภาวินี [หลักสูตร ป.ธ. ๙] หน้า ๒๑๔.

๓. อนิมิตตะปัจจุปปิฏฐานัง [วา] นิสสระณะปัจจุปปิฏฐานัง เป็นสภาพที่ไม่มีนิमित เครื่องหมายใดๆ เป็นอาการปรากฏ [หรือ] เป็นสภาพที่มีการสลัดออกจากภพ เป็นผล ปรากฏ หมายความว่า พระนิพพานนี้ไม่มีนิमितเครื่องหมายหรือรูปร่างสัณฐานสีสังวรณะ ใดๆ ทั้งสิ้น ทั้งไม่มีนิमितแห่งกิเลสอันเป็นเหตุให้กระทำความกรรม และไม่มีนิमितแห่งภพชาติที่จะนำไปเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏฏ์แต่ประการใดทั้งสิ้น แต่เป็นธรรมที่มีสภาพสลัด ออกจากภพ คือ นำออกจากการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏฏ์ เพราะเป็นสภาพที่ดับ กิเลสตัณหาทำให้สิ้นจากกองทุกข์ทั้งปวง เพราะฉะนั้น พระนิพพานจึงได้ชื่อว่า นิสสรณ ชาติ^{๒๓๐} คือ สภาพธรรมที่นำออกจากกิเลสและกองทุกข์ทั้งปวง

๔. เสเวยยะปะทัฏฐานัง นะ ลัพพะติ ไม่มีเหตุใกล้ให้เกิด เพราะพระนิพพานนั้นเป็น ธรรมที่พ้นจากเหตุปัจจัยปรุงแต่งทั้งปวง คือ ไม่มีเหตุปัจจัยใดๆ ปรุงแต่ง จึงไม่มีการ เกิดขึ้น เมื่อไม่มีการเกิดแล้ว ย่อมไม่มีการแก่ คือ ความเปลี่ยนแปลง และเมื่อไม่มีการ เปลี่ยนแปลงแล้ว การแตกดับทำลายหรือการตายย่อมมีขึ้นไม่ได้เช่นเดียวกัน

สภาพแห่งพระนิพพาน

พระนิพพานนั้น เป็นสภาพที่ปราศจากกิเลสและเบญจขันธ์ เป็นความดับแห่งกอง ทุกข์ทั้งปวง เป็นสันติลักษณะอย่างเดียว ผู้ยังไม่ได้ ยังไม่ถึง หรือยังไม่บรรลु ย่อมไม่ สามารถจะรู้แจ้งประจักษ์ได้ และย่อมไม่สามารถคิดเอา เดาเอา หรืออนุมานเอาได้ โดย ประการใดๆ ผู้บรรลุแล้ว ผู้ถึงแล้วเท่านั้น จึงจะประจักษ์แจ้งด้วยตนเอง และสามารถรู้ ตามพระธรรมที่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้โดยแจ่มแจ้งชัดเจนได้

พระนิพพาน ไม่ใช่รูป ไม่ใช่เสียง ไม่ใช่กลิ่น ไม่ใช่รส ไม่ใช่สัมผัส เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง ที่มีอยู่ในโลกทั้ง ๓ คือ กามโลก รูปโลก อรูปโลก ที่เป็นอายตนะภายนอก แต่ อย่างใด

พระนิพพาน ไม่ใช่ตา ไม่ใช่หู ไม่ใช่จมูก ไม่ใช่ลิ้น ไม่ใช่กาย ไม่ใช่ใจ ที่เป็นอายตนะ ภายใน

^{๒๓๐} วิวกกถา สาวตถีนิทาน ขุ.ปฎิ.๓๑/๗๐๑-๗๑๔/๔๓๔-๔๓๙.

พระนิพพาน ไม่ใช่สุข ไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่อุเบกขา ที่เป็นตัวเวทนาเจตสิก

พระนิพพาน ไม่ใช่ความจำ ไม่ใช่ความชอบ ไม่ใช่ความชัง เป็นต้น

พระนิพพาน ไม่ใช่จิต ไม่ใช่เจตสิก ไม่ใช่รูป และไม่ใช่สมมติบัญญัติ

พระนิพพาน ไม่ใช่วิญญูญาณ ไม่ใช่มน ไม่ใช่มนธาคู ไม่ใช่มนวิญญูญาณธาตุ

พระนิพพาน ไม่ใช่อากาศ ไม่ใช่ช่องว่างเปล่า

พระนิพพาน ไม่ใช่ดิน ไม่ใช่ น้ำ ไม่ใช่ไฟ ไม่ใช่ลม

พระนิพพาน ไม่ใช่โลกนี้ ไม่ใช่โลกหน้า ไม่ใช่ดวงจันทร์ ไม่ใช่ดวงอาทิตย์ และไม่ใช่ดวงดาวใดๆ

พระนิพพาน ไม่ไปถึง ไม่มาถึง ไม่ตั้งอยู่ ไม่เคลื่อน ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย

พระนิพพาน เป็นอัมมารมณ เป็นอัมมายตนะ และเป็นอัมมธาคู

ความดับแห่งกิเลสและเบญจขันธ์ทั้งปวง โดยไม่เกิดอีก นั้นแหละเรียกว่า นิพพาน ธาคู เปรียบเหมือนดวงไฟที่ดับสิ้นไปแล้ว ทั้งดวงไฟและแสงสว่าง โดยไม่ลุกไหม้ขึ้นอีก ฉะนั้น

คุณบทแห่งพระนิพพาน

พระนิพพานนี้ มีไวพจน์คือคำเรียกชื่อแทนมากมายหลายอย่าง ดังตัวอย่างต่อไปนี้

๑. วิราโค ความส้ารอกความกำหนด ด้วยอำนาจโลกกิเลส
๒. นิโรโธ ความดับไม่เหลือแห่งนามรูปขันธ์ ๕
๓. จาโค ความสละทิ้งซึ่งนามรูปขันธ์ ๕
๔. ปฏินิสสัคโค ความสละคืนซึ่งกิเลสตัณหาทั้งปวง
๕. มุตติ ความหลุดพ้นจากกิเลสตัณหาทั้งปวง
๖. อนาลโย ความไม่มีอาลัยในกิเลสและกองทุกข์ทั้งปวง
๗. มทนิมมทโน ธรรมที่เป็นเครื่องให้สร้างจากความเมา
๘. วัฏฏุปัจเฉโท ธรรมที่เป็นเครื่องตัดวัฏฏะคือความเวียนว่ายตายเกิดอย่างเด็ดขาด

พระนิพพานเป็นสภาพธรรมอันยอดเยี่ยมกว่าธรรมทั้งปวง เป็นบรมสุขยิ่งกว่าโลกียสุขทุกอย่าง ความสุขอื่นยิ่งกว่าพระนิพพานนั้นไม่มี พระพุทธองค์จึงตรัสว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มีอายตนะอยู่อย่างหนึ่ง ไม่ใช่ดิน ไม่ใช่ไฟ ไม่ใช่ลม ไม่ใช่อากาศ นามายตนะ ไม่ใช่วิญญาณัญญายตนะ ไม่ใช่อาภิญญายตนะ ไม่ใช่เนวสัญญานาสัญญายตนะ ไม่ใช่โลกนี้ ไม่ใช่โลกหน้า ไม่ใช่โลกอื่นใด ไม่ใช่ดวงจันทร์ ไม่ใช่ดวงอาทิตย์ อายตนะชนิดนั้น เราไม่กล่าวว่า เป็นที่มาถึง เป็นที่ไปถึง เป็นที่ตั้งอยู่ ไม่เคลื่อน ไม่เกิด ไม่มีที่ตั้งอยู่ ไม่เป็นไป ไม่มีอารมณ์ อายตนะชนิดนั้นแหละ เป็นที่สุดของทุกข์ [คือพระนิพพาน] ธรรมคือพระนิพพานเป็นของลึกซึ้ง อันบุคคลเห็นได้โดยยาก อันบุคคลตรัสรู้ได้โดยยาก อันบุคคลตรัสรู้ตามได้โดยยาก เป็นของระงับ เป็นของประณีต ไม่เป็นที่หลงเที่ยวไปแห่งความวิตก คือ ปุณฺณจะตริกนิกาคาคะเนเอาเองไม่ได้ เป็นของละเอียด เป็นของอันบัณฑิต คือ พระอริยเจ้าพึงรู้แจ้งได้ ปุณฺณไม่สามารถรู้แจ้งได้ ธรรมชาตินั้นมีอยู่โดยแท้ คือ **อชาตัง** ไม่เกิดอีก **อฏตัง** ไม่เป็นอีก **อกตัง** ไม่กระทำอีกต่อไป **อสังขตัง** ไม่ปรุงแต่ง **อชรั้ง** ไม่เข้าถึงความแก่ **อมรณัง** ไม่เข้าถึงความตายคือแตกดับ ธรรมชาตินั้นแหละเป็นมหาสันติสุข คือ พระนิพพาน^{๒๓๑}

นิพพานว่าโดยปริยายแห่งเหตุ มี ๒ อย่าง

พระนิพพานนั้น เมื่อว่าโดยปริยายแห่งเหตุ คือ ความเกี่ยวเนื่องกับขั้น ๕ แล้ว มี ๒ ประการ^{๒๓๒} คือ

๑. **สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ** คือ นิพพานธาตุที่ยังมีอุปาทิคือขั้น ๕ เหลืออยู่ หมายถึง พระอรหันต์ที่สิ้นอาสวกิเลสทั้งปวงแล้ว มีกรรมกิจอันทำสำเร็จแล้ว มีภาระอันปลงแล้ว มีประโยชน์อย่างดีอันตามบรรลุแล้ว มีเครื่องประกอบไว้ในภพอันสิ้นรอบแล้ว รู้ชอบแล้ว จึงหลุดพ้น แต่เพราะอินทรีย์ ๕ ยังตั้งอยู่ ยังมีอยู่ จึงยังเสวยอารมณ์ที่น่าชอบใจบ้าง ไม่น่าชอบใจบ้าง เสวยสุข [เวทนา] บ้าง เสวยทุกข์บ้าง แต่ความสิ้นแห่งราคะ ความ

^{๒๓๑} ปฐมนิพพานปฏิสังยุตตสูตร พุ.อ.อ.[ไทย] ๔๔/๑๕๘/๒๓๑.

^{๒๓๒} ธาตุสูตร พุ.อ. ๒๕/๒๒๒/๒๓๑-๒๓๒.

สิ้นแห่งโทษะ ความสิ้นแห่งโมหะ โดยไม่เกิดขึ้นในชั้นธสันดานของพระอรหันต์อีกต่อไปนั้น
ชื่อว่า **อนุปาติเสสนิพพานธาตุ** ได้แก่ พระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่

๒. อนุปาติเสสนิพพานธาตุ คือ นิพพานธาตุที่ไม่มีอุปาทิคือขั้น ๕ เหลืออยู่อีกแล้ว
หมายถึง ความดับขั้นของพระอรหันต์ ผู้สิ้นอาสวกิเลสแล้ว จบกิจในพระศาสนาแล้ว ปลง
ภาระเสียได้แล้ว มีภพสิ้นแล้ว ไม่มีการเกิดใหม่อีกแล้ว รู้ชอบแล้ว หลุดพ้นแล้ว ไม่มีความ
เพลิดเพลινในการเสวยอารมณ์ในโลกทั้งปวงอีกแล้ว การนิพพานของพระอรหันต์เหล่านี้
ชื่อว่า **อนุปาติเสสนิพพานธาตุ** ได้แก่ พระอรหันต์ที่ปรินิพพานคือตายไปแล้ว

นิพพานว่าโดยอาการที่เข้าถึง มี ๓ ประการ

พระนิพพานนี้ แม้จะมีสภาวะเป็นอย่างเดียว คือ ความดับทุกข์ก็จริง แต่ต่าง
ประเภทกันด้วยการเข้าถึง หรือการเข้าไปรู้เห็น เข้าไปบรรลุ ด้วยอำนาจแห่งวิโมกข์หรือ
อนุปัสสนา ๓ โดยอาศัยไตรลักษณ์ มี ๓ ประการ^{๒๓๓} ดังต่อไปนี้

๑. อนิมิตตนิพพาน หมายถึง นิพพานที่เป็นสภาพดับนามรูป ไม่มีนิमितเครื่องหมาย
ใดๆ พระโยคีบุคคลที่เจริญวิปัสสนาโดยยกนามรูปขึ้นสู่ **อนิจจลักษณะ** จนเห็นนามรูปเกิด
ดับเป็นอนิจจานุปัสสนา เห็นความไม่เที่ยงอยู่เสมอ ผ่านญาณ ๑๖ บรรลุถึงพระนิพพาน
ด้วยอนิมิตตวิโมกข์ เรียกว่า **อนิมิตตนิพพาน** ถ้าเข้าผลสมาบัติ ก็เพ่งอนิจจานุปัสสนา และ
เข้าด้วยอนิมิตตนิพพาน คือ ความดับนามรูปไม่มีนิमितเครื่องหมาย เรียกว่า **ตั้งอยู่ใน**
อนิมิตตานุปัสสนา เห็นความดับไปไม่มีนิमितเป็นประธาน

๒. อัปณิหิตนิพพาน หมายถึง นิพพานที่เป็นสภาพดับนามรูป หาราคะ โทสะ
โมหะไม่ได้ เพราะได้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน ยกนามรูปขึ้นสู่ **ทุกขลักษณะ** จนเห็นนาม
รูปเกิดดับ ทนอยู่ไม่ได้ เป็นทุกขานุปัสสนา เห็นนามรูปโดยความเป็นทุกข์ทนได้ยากอยู่
เสมอ ผ่านญาณ ๑๖ บรรลุถึงพระนิพพาน ด้วยอัปณิหิตวิโมกข์ เรียกว่า **อัปณิหิต**
นิพพาน ถ้าจะเข้าผลสมาบัติ ก็เพ่งทุกขานุปัสสนา และเข้าด้วยอัปณิหิตนิพพาน คือ

^{๒๓๓} พ.ปฎิ.๓๓/๕๐๓-๕๐๔/๓๕๑-๓๕๒.

ความดับนามรูป หาราคะ โทสะ โมหะ อันเป็นอุปาทิไม่ได้ เรียกว่า **ตั้งอยู่ในอัปณิหิตานุปัสสนา** เห็นความดับแห่งราคะ โทสะ โมหะ เสียสิ้น เป็นประธาน

๓. **สุญญตนิพพาน** หมายถึง นิพพานที่เป็นสภาพดับนามรูป ว่างเปล่าจากราคะ โทสะ โมหะ เพราะได้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานยกนามรูปขึ้นสู่ **อนัตตลักษณะ** จนเห็นนามรูปเกิดดับ บังคับบัญชาไม่ได้ เป็นอนัตตานุปัสสนา เห็นอนัตตาอยู่เสมอๆ ผ่านญาณ ๑๖ บรรลุถึงพระนิพพาน ด้วยสุญญตวิโมกข์ เรียกว่า **สุญญตนิพพาน** ถ้าจะเข้าผลสมาบัติก็เพ่งอนัตตานุปัสสนา และเข้าด้วยสุญญตนิพพาน คือ ความดับนามรูป ว่างเปล่าจากราคะ โทสะ โมหะ เรียกว่า **ตั้งอยู่ในสุญญตานุปัสสนา** เห็นความดับว่างเปล่าจากราคะ โทสะ โมหะ เป็นประธาน^{๒๓๔}

ปฏิวะธธรรม

ปฏิวะธธรรมนั้น เป็นโลกุตตรธรรม ได้แก่ มรรค ผล นิพพาน ซึ่งเป็นธรรมที่พ้นจากสภาพแห่งโลกีย์ ที่ถูกย่ำยีด้วยอำนาจกิเลสเป็นเหตุให้เกิดกองทุกข์นานาประการเสียได้โดยสิ้นเชิง อันเป็นผลของการปฏิบัติธรรม และปฏิวะธธรรมนี้จะปราศจากเหตุปัจจัยเสียเลยก็มีได้ เพราะทุกอย่างจะเกิดขึ้นได้ ต้องมีเหตุปัจจัยทำให้เกิดขึ้น หรือจะเข้าถึงได้ ก็เพราะมีเหตุปัจจัยทำให้เข้าถึง

เหตุปัจจัยที่ทำให้เข้าถึงมัคคญาณผลญาณนั้น ได้แก่ ความรู้อันเป็นฝ่ายโลกียญาณ คือ วิปัสสนาญาณตั้งแต่ต้น จนถึงญาณที่ ๑๓ กล่าวคือ ตั้งแต่นามรูปปริจเฉทญาณ จนถึงโคตรภูญาณ ซึ่งเรียกว่า **โลกียญาณ** เมื่อถึงโคตรภูญาณอันเป็นโลกียญาณชั้นสูงสุดแล้วย่อมเป็นบันไดส่งต่อให้มัคคญาณและผลญาณเกิดขึ้นต่อไปได้

^{๒๓๔} คำอธิบายเรื่องนิพพานนี้ พึงดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๑๗๓-๑๘๓. และหลักสูตรและแนวปัญหาเฉลย ชันจูพหาวาภิธัมมิกะตรี : พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, หน้า ๑๔๐-๑๔๖.

โคตรภูญาณนี้มีขอบเขตติดต่อกับโลกุตตรญาณ คือ มัคคญาณ ผลญาณ เห็นทางไปสู่โลกุตตรธรรมคือพระนิพพาน ย่อมเกิดกับบุคคลผู้ใช้สติปัญญาพิจารณาระลึกรู้เท่าทันปัจจุบันขณะของนามรูป จนมีญาณเกิดขึ้นเห็นประจักษ์ชัดซึ่งสภาพของนามรูปตามลำดับ จนถึงที่สุดแห่งวิปัสสนาชั้นโลกีย์คือโคตรภูญาณนี้แล้ว โคตรภูญาณย่อมส่งต่อให้โลกุตตรญาณ ได้แก่ มัคคญาณและผลญาณ ให้ได้เสพพระนิพพานเป็นอารมณ์โดยประจักษ์แจ้งทันที เป็นอันสิ้นสุดมัคควิถี แล้วต่อด้วยญาณชั้นโลกีย์อีก ได้แก่ ปัจจเวกขณญาณ ซึ่งทำการพิจารณามรรค ผล นิพพาน กิเลสที่ละได้แล้ว และกิเลสที่ยังเหลืออยู่ ตามสมควรแก่ อริยมรรคอริยผลที่ได้บรรลุ

เมื่อรวมทั้งญาณโลกีย์และญาณโลกุตตระแล้ว ย่อมได้วิปัสสนาญาณ ๑๖ กล่าวคือ ญาณที่ ๑ ถึงญาณที่ ๑๓ และญาณที่ ๑๖ จัดเป็น โลกีย์ญาณ ส่วนญาณที่ ๑๔ และญาณที่ ๑๕ จัดเป็น โลกุตตรญาณ

ส่วนพระนิพพานนั้นเป็นโลกุตตรธรรมโดยแท้จริง เป็นสภาวะธรรมที่ไม่มีการเกิดและ ไม่มีการดับ จึงเรียกว่า **อจจุตัง** เป็นสภาวะธรรมที่มีอยู่โดยเฉพาะ ไม่เกี่ยวข้องกับสังขตธรรม จึงเรียกว่า **อจจันตัง** เป็นสภาวะธรรมที่ไม่มีปัจจัยใดๆ ประทุงแต่ให้เกิดขึ้น ให้เปลี่ยนแปลงและให้แตกดับไปแต่ประการใด จึงเรียกว่า **อสังขตัง** เป็นสภาวะธรรมที่คงที่ มีสภาพเที่ยง จึงเรียกว่า **นิจจัง** เป็นสภาวะธรรมที่เป็นบรมสุข จึงเรียกว่า **บรมสุขัง** เป็นสภาวะธรรมอันยอดเยี่ยมกว่าธรรมทั้งปวง จึงเรียกว่า **อนุตตรัง** เป็นสภาวะธรรมที่เข้าถึงได้ จึงเรียกว่า **ปทัง** เหล่านี้เป็นต้น ล้วนแต่เป็นคุณบทของสภาวะธรรม ที่เรียกว่า **พระนิพพาน** ทั้งสิ้น

เหตุปัจจัยที่จะให้ถึงพระนิพพานนั้น ได้แก่ **มัชฌิมาปฏิปทา** คือ ข้อปฏิบัติอันเป็นทางสายกลาง ซึ่งประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ มีสัมมาทิฏฐิ คือ ความเห็นชอบ เป็นต้น ซึ่งได้แก่ **แนวทางแห่งวิปัสสนากัมมัฏฐาน** นั้นเอง

พระโยคีบุคคลผู้ได้บรรลุผลอันไพบูรณ์พิเศษในฝ่ายโลกุตตระ คือ มรรค ผล นิพพาน นั้นได้แก่ ผู้บรรลุปฏิเวธธรรม พระพุทธองค์ทรงขนานนามว่า **พระอริยบุคคล** คือ บุคคลผู้

ประเสริฐ ไกลจากข้าศึกคือกิเลส ความเป็นปุถุชนของบุคคลนั้นได้สิ้นสุดลงไป พร้อมกับ
การเกิดขึ้นแห่งมคฺคญาณ นั้นเอง^{๒๓๕}

วิปัสสนาญาณ ๙

วิปัสสนาญาณ ๙ นั้น ท่านเริ่มนับตั้งแต่อุทฺทัพพญาณเป็นต้นไป จนถึงอนุโลมญาณ
เพราะฉะนั้น จึงรวมเป็นวิปัสสนาญาณ ๙ กล่าวคือ

๑. อุทฺทัพพญาณ	๒. ภังคญาณ
๓. ภยญาณ	๔. อาทีนวญาณ
๕. นิพพิทาญาณ	๖. มุญฺจิตุกัมมตาญาณ
๗. ปฏิสังขยาญาณ	๘. สังขารูปেকชาญาณ
๙. อนุโลมญาณ	

ในการที่เริ่มนับเอาตั้งแต่อุทฺทัพพญาณขึ้นไปว่า เป็นตัววิปัสสนาญาณนั้น ก็
เพราะว่า ความรู้นามรูปที่เกิดจากปัญญาที่แท้จริง ที่เรียกว่า **ภาวนามยปัญญา** ซึ่ง
สามารถชำระกิเลสหรือวิปลาสธรรมมีทวิภูตวิปลาสเป็นต้นได้นั้น จะต้องเป็นปัญญาที่
เข้าถึงอุทฺทัพพญาณ อนึ่ง อุทฺทัพพญาณนี้เป็นความรู้ที่เกิดขึ้นจากการพิจารณาเห็นนาม
รูปเกิดดับโดยแจ้งชัด เรียกว่า **ปัจจักขลสิทธิญาณ** ไม่ใช่ความรู้ที่ต้องอาศัยการลูบคลำ คือ
การคาดคะเนเดาเอาแต่ประการใด แต่อุทฺทัพพญาณนี้ยังเป็นโลกีย์ปัญญา เพราะเหตุว่า
ยังมีสังขารธรรมเป็นอารมณ์อยู่ ส่วนญาณเบื้องต้น ๓ อย่าง คือ นามรูปปริจเฉทญาณ
ปัจจยปริคคหญาณ และสัมมสนญาณ นั้น เป็นบาทเบื้องต้น คือ เป็นปัจจัยที่จะให้เกิด
อุทฺทัพพญาณ แต่ความรู้ยังเป็นการลูบคลำอยู่ กล่าวคือ ยังต้องอาศัยกาลเวลาและปริยัติ
อยู่ และยังอยู่ในขอบเขตของจินตญาณ ส่วนอุทฺทัพพญาณนั้น ไม่ต้องอาศัยปริยัติอีก
แล้ว เพราะเป็นความรู้ที่เกิดขึ้นจากปฏิบัติที่ถูกต้องโดยแท้จริงแล้ว ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงจัด
เอาอุทฺทัพพญาณเป็นเบื้องต้นของวิปัสสนาญาณที่เป็นโลกีย์ ส่วนอนุโลมญาณที่จัดเป็น

^{๒๓๕} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๙๓-๙๔.

ญาณขั้นสุดท้ายของวิปัสสนาญาณ ๙ นั้น เพราะว่า อารมณ์ของวิปัสสนาญาณที่เป็นโลกีย์นั้น มาสิ้นสุดที่อนุโลมญาณนี้เอง เพราะเหตุนี้ จึงจัดอนุโลมญาณเป็นที่สิ้นสุดของวิปัสสนาญาณ หมายถึง วิปัสสนาญาณที่มีสังขารธรรมคือนามรูปเป็นอารมณ์ เพราะญาณต่อไป คือ โคตรภูญาณ นั้น แม้จะเป็นวิปัสสนาญาณชั้นโลกีย์ก็ตาม แต่ก็สามารถรับพระนิพพานเป็นอารมณ์ได้แล้ว^{๒๓๖}

วิปัสสนาญาณ ๑๐

วิปัสสนาญาณ ๑๐ นั้น ท่านเริ่มนับตั้งแต่สัมมสนญาณเป็นต้นไป จนถึงอนุโลมญาณ เพราะฉะนั้น จึงรวมเป็นวิปัสสนาญาณ ๑๐ กล่าวคือ

๑. สัมมสนญาณ	๒. อุทยัพพญาณ
๓. ภังคญาณ	๔. ภยญาณ
๕. อาทีนวญาณ	๖. นิพพิทาญาณ
๗. มุญจितุกัมมตาญาณ	๘. ปฏิสังขยาญาณ
๙. สังขารูปেকชาญาณ	๑๐. อนุโลมญาณ

การที่ท่านจัดวิปัสสนาญาณไว้ ๑๐ ประการ^{๒๓๗} นั้น ด้วยการกำหนดเอาญาณที่ได้อารมณ์คือนามรูปปรากฏอาการแห่งไตรลักษณ์ล้วนๆ กล่าวคือ

สัมมสนญาณ นั้นเป็นญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจการพิจารณาเห็นสังขารธรรมทั้งหลายมีขันธ ๕ เป็นต้น โดยสภาพแห่งนามรูปอย่างเด่นชัด และยกนามรูปนั้นขึ้นสู่ไตรลักษณ์ โดยการเทียบเคียงกับสภาพแห่งไตรลักษณ์ ด้วยอำนาจ **สุตมยปัญญา** คือ ปัญญาที่เกิดจากการฟังหรือการศึกษาเล่าเรียน **จินตมยปัญญา** คือ ปัญญาที่เกิดจากการคิดพิจารณาทบทวนเทียบเคียง และ **ภาวนามยปัญญา** ในเบื้องต้น คือ การพยายามกำหนดพิจารณาสภาพนามรูปนั้นด้วยอาการแห่งไตรลักษณ์ ฯ **อุทยัพพญาณ** นั้น เป็นญาณที่

^{๒๓๖} ดูเทียบเคียงในกัมมัฏฐานสังคหิภาค : นายวรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, หน้า ๒๙๔.

^{๒๓๗} อภ.ส.อ.[บาลี], อ่างแล้ว, หน้า ๕๕.

เป็นไปด้วยอำนาจการตามเห็นความเกิดขึ้นและความดับไปแห่งนามรูปซึ่งปรากฏเด่นชัด และเห็นความเป็นไตรลักษณ์ของนามรูปอย่างชัดเจน ด้วยอำนาจนามยปัญญาอย่างแท้จริง โดยไม่มีสุตมยปัญญาและจินตมยปัญญาเข้ามาปะปนอีกเลย ๖ **ภังคญาณ** นั้นเป็นญาณที่ละจากการกำหนดความเกิดแห่งนามรูปเสีย แล้วกำหนดพิจารณาเอาเฉพาะความดับไปแห่งนามรูปอย่างเดียว ๗ **ภยญาณ** นั้นเป็นญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจการตามเห็นนามรูปคือสังขารธรรมทั้งหลายโดยความเป็นภัยคือเป็นสิ่งที่น่ากลัว ๘ **อาทีนวญาณ** นั้นเป็นญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจการเพ่งพิจารณาสังขารธรรมทั้งหลายที่เห็นว่าน่ากลัวนั้นโดยความเป็นสภาพที่มีโทษ ๙ **นิพพิทาญาณ** นั้นเป็นญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจความเบื่อหน่ายในสังขารธรรมทั้งหลายเหล่านั้น เพราะได้พิจารณาเห็นโดยความเป็นโทษแล้วนั่นเอง ๑๐ **มูญจิตุกัมมตาญาณ** นั้น เป็นญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจความเบื่อหน่ายในสังขารธรรมทั้งหลาย แล้วมีความปรารถนาที่จะหนีให้พ้นไปเสียจากสังขารธรรมเหล่านั้น ๑๑ **ปฏิสังขาญาณ** นั้น เป็นญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจการกำหนดพิจารณาสังขารธรรมทั้งหลายทบทวนกลับไปกลับมา เพื่อค้นหาอุปายที่จะออกไปให้พ้นจากสังขารธรรมเหล่านั้นให้สำเร็จผลได้ โดยถูกต้องและปลอดภัย ๑๒ **สังขารุเพกขาญาณ** นั้น เป็นญาณที่เพ่งพิจารณาวางเฉยในสังขารธรรมทั้งหลาย ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจการเว้นจากความยินร้ายและความยินดีในสังขารธรรมเหล่านั้นที่กำหนดพิจารณาอยู่ ในเมื่อยังค้นหาทางออกไปไม่ได้ จึงต้องวางเฉยเพ่งดูอยู่ด้วยความไม่ประมาท ๑๓ และ **อนุโลมญาณ** นั้น เป็นญาณที่ได้รับการอนุกุลให้สำเร็จกิจจากวิปัสสนาญาณทั้ง ๘ ข้างต้น [มีสัมมสนญาณ เป็นต้น] และเป็นญาณที่อนุกุลแก่โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการเพื่อญาณในเบื้องบนขึ้นไป ๑๔

วิปัสสนาญาณ ๑๖

อย่างไรก็ตาม ญาณทั้ง ๓ ในเบื้องต้น คือ นามรูปปริจเฉทญาณ ปัจจยปริคคหญาณ และสัมมสนญาณ นั้น ก็จัดอยู่ในขอบเขตของวิปัสสนาญาณด้วย เพราะได้เริ่มต้นกำหนดรู้

^{๑๔} อภ.วิ.ฎ. [ไทย], อ้างแล้ว, หน้า ๔๒๔-๔๒๕.

นามรูปจนสามารถยกนามรูปขึ้นสู่ไตรลักษณ์แล้วนั่นเอง เพราะฉะนั้น ถ้าจะนับโดยประเภทของญาณแล้ว ต้องรวมทั้งโลกียญาณและโลกุตตรญาณเข้าด้วยกัน จึงรวมเป็นวิปัสสนาญาณ ๑๖ กล่าวคือ

๑. นามรูปปริจเฉทญาณ	๒. ปัจจยปริคคหญาณ
๓. สัมมสนญาณ	๔. อุทฺธัพพญาณ
๕. ภังคญาณ	๖. ภยญาณ
๗. อาทีนวญาณ	๘. นิพพิทาญาณ
๙. มุญฺจิตุกัมมตาญาณ	๑๐. ปฏิสังขยาญาณ
๑๑. สังขารุเพกขาญาณ	๑๒. อนฺโสมญาณ
๑๓. โคตรภูญาณ	๑๔. มัคคญาณ
๑๕. ผลญาณ	๑๖. ปัจจเวกขณญาณ

ตั้งแต่ญาณที่ ๑ ถึงญาณที่ ๑๒ เป็นโลกียญาณล้วนๆ ส่วนญาณที่ ๑๓ นับอยู่ในระหว่างโลกียญาณและโลกุตตรญาณ เพราะอารมณ์เป็นโลกุตตระ แต่จิตที่รับเป็นโลกียะ เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกโคตรภูญาณว่า **อัปโพหาริก** คือ อยู่ในระหว่างโลกียญาณกับโลกุตตรญาณ ส่วนญาณที่ ๑๔ และญาณที่ ๑๕ นับเป็นโลกุตตรญาณโดยส่วนเดียว ฝ่ายญาณที่ ๑๖ คือ ปัจจเวกขณญาณนั้น จัดเป็นโลกียญาณ^{๒๓๔}

โลกียญาณและโลกุตตรญาณ

ในวิปัสสนาญาณทั้ง ๑๖ นั้น เมื่อสงเคราะห์เข้าโดยความเป็นโลกียญาณและโลกุตตรญาณแล้ว เป็นไปดังนี้

ญาณที่ ๑	ถึงญาณที่ ๑๒ เป็นโลกียญาณล้วนๆ
ญาณที่ ๑๓	อยู่ในระหว่างโลกียญาณกับโลกุตตรญาณ

^{๒๓๔}

ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๑๘๓-๑๘๔., และกัมมัฏฐานสังคหวิภาค : นายวรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, หน้า ๒๙๔-๒๙๕.

ญาณที่ ๑๔ และญาณที่ ๑๕ เป็นโลกุตตรญาณล้วนๆ

ญาณที่ ๑๖ เป็นโลกียญาณ

วิปัสสนาญาณ ๑๖ นับเป็นการนับตั้งแต่เริ่มกำหนดพิจารณาเห็นโดยความเป็นนามรูป คือ สามารถแยกรูปแยกนามได้ชัดเจนแล้ว^{๒๔๐}

วิปัสสนาญาณ ๑๐ นับตั้งแต่สัมมสนญาณถึงอนุโลมญาณ เพราะมีนามรูปที่เป็นไตรลักษณ์เป็นอารมณ์^{๒๔๑}

วิปัสสนาญาณ ๙ นับแต่อุทยัพพญาณถึงอนุโลมญาณ เพราะเป็นญาณที่ได้เห็นการเกิดดับของนามรูปโดยสภาวะที่เป็นจริง เป็นปัจจุบันอารมณ์ และเป็นญาณที่เป็นภาวนามยปัญญาอย่างแท้จริงแล้ว^{๒๔๒}

สงเคราะห์วิสุทธิ ๗ ด้วยศีล สมาธิ ปัญญา

ศีลวิสุทธิ ได้แก่ ศีลที่เป็นบาทของวิปัสสนาญาณ คือ ศีลที่นับเนื่องในมรรคมืองค์ ๘ ได้แก่ สัมมาวาจา คือ การพูดชอบ ๑ สัมมากัมมันตะ คือ การทำชอบ ๑ และ สัมมาอาชีวะ คือ การเลี้ยงชีพชอบ ๑ จึงจะเรียกว่า ศีลวิสุทธิ

จิตตวิสุทธิ ได้แก่ สมาธิ ๓ คือ ขณิกสมาธิ [โดยอนุโลม] อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ ที่เป็นองค์ของมรรคมืองค์ ๘ หรือเรียกว่า สมาธิวิสุทธิ

ส่วนวิสุทธิที่เหลืออีก ๕ ประการคือ ทิณฺฐวิสุทธิ กังขาวิตรณวิสุทธิ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ และญาณทัสสนวิสุทธิ จัดเป็นตัวปัญญาล้วนๆ ที่เรียกว่า ปัญญาวิสุทธิ

^{๒๔๐} วิปัสสนาญาณ ๑๖ ได้อ้างมาจากคัมภีร์ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา วิสุทธิมรรค ขุ.ป.[แปล] ๓๑/๑-๖๕/๗-๑๐๙, วิสุทธิ.[ไทย] ๒/๖๖๒-๘๐๔/๒๕๐

^{๒๔๑} พระพุทธโฆษาจารย์ : พระวิสุทธิมรรค, หน้า ๕๑๘-๖๒๓.

^{๒๔๒} วิปัสสนาญาณ ๙ ได้อ้างมาจากคัมภีร์ อัง.จตุกก.อ.[บาลี] ๒/๑๖๒/๓๘๗, อัง.จตุกก.ฎีกา [บาลี] ๒/๑๖๒/๔๒๕, วิสุทธิ.[ไทย] ๒/๗๓๗/๓๑๒.

รวมเป็นวิสุทธิ ๗ ประการ ในวิสุทธิ ๗ นั้น นับตั้งแต่วิสุทธิข้อที่ ๑ ถึงวิสุทธิข้อที่ ๖ จัดเป็นโลกีย์วิสุทธิ ส่วนวิสุทธิข้อที่ ๗ จัดเป็นโลกุตตรวิสุทธิ^{๒๔๓}

สงเคราะห์วิสุทธิ ๗ ด้วยวิปัสสนาญาณ ๑๖

นามรูปปริจเฉทญาณ จัดเป็น **ทวิวิสุทธิ**

ปัจจยปริคคหญาณ จัดเป็น **กัณหาวิตรณวิสุทธิ**

สัมมสนญาณ และตรุณอุทฺทัพพญาณ จัดเป็น **มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ**

พลวอุทฺทัพพญาณ ภังคญาณ ภยญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ มุญจิตุกัมมตา
ญาณ ปฏิสังขชาญาณ สังขารุเปกขญาณ อนุโลมญาณ รวมทั้ง ๙ ญาณนี้จัดเป็น **ปฏิปทา
ญาณทัสสนวิสุทธิ**

โคตรภูญาณ มัคคญาณ ผลญาณ ปัจจเวกขณญาณ รวมทั้ง ๔ ญาณนี้ จัดเป็น
ญาณทัสสนวิสุทธิ

หมายเหตุ...อุทฺทัพพญาณนั้น แบ่งเป็น ๒ อย่างคือ

๑. ตรุณอุทฺทัพพญาณ แปลว่า อุทฺทัพพญาณอย่างอ่อน เป็นอุทฺทัพพญาณที่ยัง
มีวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ อย่างปะปนอยู่ ถ้าผู้ปฏิบัติรู้เท่าทันว่า อุปกิเลส ๑๐ อย่างนั้นไม่ใช่
ทางที่จะไปสู่พระนิพพาน ทางที่จะไปสู่พระนิพพานได้นั้น ได้แก่ วิปัสสนาญาณที่รู้แจ้งไตร
ลักษณ์แห่งนามรูปตามความเป็นจริงเท่านั้น อย่างนี้จัดเป็น **มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ**

๒. พลวอุทฺทัพพญาณ แปลว่า อุทฺทัพพญาณอย่างแก่กล้า เป็นอุทฺทัพพญาณที่
ผ่านพ้นวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ไปแล้ว ด้วยความรู้เท่าทันที่ถูกต้องจากตรุณอุทฺทัพพญาณนั้น
และสามารถดำเนินไปได้ถูกทางแห่งพระนิพพานแล้ว ซึ่งจัดเป็นเบื้องต้นแห่งวิสุทธิข้อที่ ๖
คือ **ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ**

ในการที่สงเคราะห์โคตรภูญาณกับปัจจเวกขณญาณ เข้าในญาณทัสสนวิสุทธินั้น
เป็นการสงเคราะห์โดยปริยาย กล่าวคือ โดยอ้อม เพราะเหตุว่า โคตรภูญาณนั้นมีนิพพาน

^{๒๔๓} ดูเทียบเคียงในกัมมัฏฐานสังคหิภาค : นายวรรณสิทธิ ไวยยะเสวี, หน้า ๒๙๕-๒๙๖.

เป็นอารมณ์อย่างเดียวแน่นอน ส่วนปัจเจกเวกชนญาณนั้น ก็เป็นความรู้ที่ได้ผ่านมาจาก มัคคญาณและผลญาณ คือ ผ่านโลกุตตรญาณมาแล้ว ด้วยเหตุนี้ จึงสงเคราะห์เข้าใน ญาณทัสสนวิสุทธิโดยปริยายเหมือนกัน สำหรับองค์ของญาณทัสสนวิสุทธิโดยแท้จริงนั้น ได้แก่ มัคคญาณทั้ง ๔ เท่านั้น ส่วนผลญาณนั้น เป็นความรู้ที่สืบเนื่องมาจากมัคคญาณ และเป็นญาณที่รับพระนิพพานเป็นอารมณ์อย่างเดียวแน่นอนเหมือนกับมัคคญาณ เพราะฉะนั้น จึงได้ชื่อว่า ญาณทัสสนวิสุทธิ โดยแท้จริง เหมือนกับมัคคญาณด้วย^{๒๔๔}

ประเภทแห่งพระอริยบุคคล

ในคัมภีร์ต่างๆ ได้จัดประเภทของพระอริยบุคคลซึ่งจำแนกโดยอำนาจแห่งไตรสิกขา คือ มีสิกขา ๓ แต่ละอย่างเป็นอธิปัตติ ไ้ว ๗ ประเภท^{๒๔๕} คือ

๑. สัทธานุสारी คือ ท่านที่มีศรัทธาอย่างยิ่ง ในเมื่อได้บรรลุโสดาปัตติมรรค
๒. สัทธาวิมุตตะ คือ ท่านที่ได้บรรลุตั้งแต่โสดาปัตติผลเป็นต้นไป จนถึงอรหัตตมรรค
๓. กายลักขี คือ ท่านที่ได้รูปฌานแล้วบรรลุมรรคผลทั้ง ๘ บุคคล
๔. อุภโตภาควิมุตตะ คือ ท่านที่ได้ถึงอรุฌานแล้วบรรลุอรหัตตผล
๕. ัมมานุสारी คือ ท่านที่มีปัญญามาก สามารถพิจารณานามรูปโดยความเป็นอนัตตาในขณะที่ได้บรรลุโสดาปัตติมรรค
๖. วิภูติปัตตะ คือ ท่านที่ได้บรรลุตั้งแต่โสดาปัตติผล จนถึงอรหัตตมรรค
๗. ปัญญาวิมุตตะ คือ ท่านที่ได้บรรลุเฉพาะอรหัตตผลเท่านั้น [หมายเอาเฉพาะผู้ที่บรรลุอรหัตตผลแล้วเท่านั้น]

ในการที่ท่านจำแนกออกไปดังนี้ ก็โดยอาศัยเกณฑ์ของศีล สมาธิ ปัญญา นั้นเอง กล่าวคือ

^{๒๔๔} ดูเทียบเคียงในกัมมัฏฐานสังคหวิภาค : วรรณสิทธิ ไวยะเสวี, หน้า ๒๙๕-๒๙๖.

^{๒๔๕} ที.ปา.[ไทย] ๑๑/๘๐/๑๑๕;๓๓๖/๒๖๖, อัง.ติก.[ไทย] ๒๐/๔๖๐/๑๔๘, ขุ.ปฎิ.[ไทย] ๓๑/๔๙๓-๔๙๕/๓๘๐-๓๘๓, อภิ.ปุ.[ไทย] ๓๖/๑๓/๑๓๙, วิสุทธิ.[ไทย] ๓/๓๐๒, วิสุทธิ.ฎีกา [ไทย] ๓/๕๖๒-๕๖๘.

ท่านที่เป็นสัทธาวิมุตติและสัทธานุสารี ทั้ง ๒ นี้ ชื่อว่า มีศีลเป็นอธิบดี

ท่านที่เป็นกายสิกขีและอุกโตภาควิมุตตะ ทั้ง ๒ นี้ ชื่อว่า มีสมาธิเป็นอธิบดี

ส่วนท่านที่เป็นธัมมานุสารี ทิฐิปปัตตะ และปัญญาวิมุตตะ ทั้ง ๓ นี้ ชื่อว่า มีปัญญาเป็นอธิบดี

อีกนัยหนึ่ง ท่านที่มีอารมณ์หนักไปในทางพระวินัย ได้แก่ จำพวกที่มีศรัทธา ชื่อว่า มีศีลเป็นอธิบดี

ท่านที่มีอารมณ์หนักไปในทางพระสูตร ได้แก่ จำพวกที่มีสมาธิ ชื่อว่า มีสมาธิเป็นอธิบดี

ท่านที่มีอารมณ์หนักไปในทางพระอภิธรรม ได้แก่ จำพวกที่มีปัญญา ชื่อว่า มีปัญญาเป็นอธิบดี^{๒๔๖}

ปฏิบัติ ๔ อย่าง

อีกอย่างหนึ่ง พระพุทธโฆสะจารย์ท่านได้จำแนกพระอริยบุคคลทั้ง ๔ ไว้ด้วยการปฏิบัติ ๔ อย่าง^{๒๔๗} คือ

๑. สุขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา	ปฏิบัติสบาย	รู้ธรรมเร็ว
๒. สุขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา	ปฏิบัติสบาย	รู้ธรรมช้า
๓. ทุกขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา	ปฏิบัติลำบาก	รู้ธรรมเร็ว
๔. ทุกขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา	ปฏิบัติลำบาก	รู้ธรรมช้า

การปฏิบัติของพระโยคีบุคคลที่ทำความเพียรเพื่อบรรลุมรรคผลนั้น จำแนกเป็น ๔ ประเภท คือ บางท่านในเวลาทำความเพียรนั้น ไม่ค่อยมีอุปสรรคขัดขวาง ไม่มีมหาปิลิโพธ และชุกทกปิลิโพธ เช่น ความป่วยไข้ เป็นต้นแต่ประการใด และรู้ธรรมได้รวดเร็วตั้งใจหวัง

^{๒๔๖} ดูเทียบเคียงในกัมมัฏฐานสังคหิภาค : นายวรรณสิทธิ ไวยะเสวี, หน้า ๒๙๗-๒๙๘.

^{๒๔๗} สังคิติสูตร ที.ปา.[บาลี] ๑๑/๓๑๑.

ความเพียรก็เป็นไปได้อย่างสะดวกสบาย ไม่ต้องบากบั่นมากนัก นี่เป็นประเภทที่ ๑ ส่วนประเภทที่ ๒ ก็เหมือนกับประเภทที่ ๑ ต่างกันแต่เพียงว่า รัฐธรรมได้ช้าเท่านั้น

ประเภทที่ ๓ นั้น เวลาทำความเพียรจะต้องต่อสู้กับอุปสรรคนานาประการ และต้องทำความเพียรอย่างบากบั่น แต่ว่า รัฐธรรมได้เร็ว ส่วนประเภทที่ ๔ ก็มีความเป็นไปได้เช่นเดียวกันกับประเภทที่ ๓ ต่างกันแต่เพียงว่า รัฐธรรมได้ช้า ด้วย

ตามธรรมดาพระอริยบุคคลย่อมมีหลายจำพวก แล้วแต่บุพพาทิการ คือ บารมีธรรมที่ได้สั่งสมมาแต่ชาติปางก่อน หมายความว่า พระอริยบุคคลบางท่าน เพิ่งสมณะมาแต่เดิม ภายหลังเจริญวิปัสสนากัมมฐานแล้วสำเร็จเป็นพระอริยะ อีกจำพวกหนึ่ง อาศัยวิปัสสนาล้วนๆ แล้วสำเร็จเป็นพระอริยบุคคลก็มี อีกจำพวกหนึ่ง อาศัยทั้งสมณะและวิปัสสนาด้วย แล้วสำเร็จเป็นพระอริยบุคคลก็มี อีกจำพวกหนึ่ง เพียงฟังธรรมแล้วก็ได้สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลก็มี แต่อย่างไรก็ตาม พระอริยบุคคลที่อาศัยสมณะหรือฌาน เรียกว่า **เจโตวิมุตต์** พระอริยบุคคลที่ไม่มีฌานอภิญญาหรืออาศัยวิปัสสนาล้วนๆ เรียกว่า **ปัญญาวิมุตต์** บางทีพระโยคีบุคคลที่มีบุพพาทิการ แม้อาศัยวิปัสสนาล้วนๆ ก็ตาม แต่ขณะที่บรรลุนิพพานนั้น ฌานและอภิญญาย่อมเกิดพร้อมมาด้วยกันก็มี พระอริยบุคคลจำพวกนี้ ก็เรียกว่า **เจโตวิมุตต์** เหมือนกัน ตามที่กล่าวมาแล้วนี้ เป็นการจำแนกด้วยปฏิบัติ ๔ ประการดังกล่าวแล้วข้างต้น

ที่กล่าวมาแล้วนี้ เป็นการจำแนกพระอริยบุคคลโดยประเภทของการปฏิบัติ ถ้าจำแนกโดยสุขวิปัสสก โดยฉฬภิญญา หรือโดยอินทรีย์ ๕ โดยอิทธิบาท ๔ หรือโดยโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการแล้ว ย่อมจำแนกออกไปได้มากมาย ถ้าต้องการทราบรายละเอียด ให้ดูหลักฐานในคัมภีร์สารัตถสังคหะ

อย่างไรก็ดี ความต่างกันแห่งประเภทของพระอริยบุคคลที่ว่าด้วยอำนาจบุพพาทิการและปฏิบัติต่างๆ นั้น แต่เมื่อสำเร็จเป็นพระอริยบุคคลแล้ว ก็มีความเป็นอันเดียวกัน เมื่อดับขันธปรินิพพาน ก็ดับอย่างเดียวกัน หามีความแปลกกันไม่ เมื่อถึงนิพพาน

ก็นิพพานอย่างเดียวกัน หาได้มีคนละนิพพานไม่ เพราะฉะนั้น การเป็นพระอริยบุคคลนั้น ไม่ต่างอะไรกันเลย การมีฤทธิ์กับการไม่มีฤทธิ์นั้น ขึ้นอยู่กับอำนาจบุญพาวีรหารเท่านั้น^{๒๔๘}

ปฏิสัมภิทาญาณ ๔

ปฏิสัมภิทา แปลว่า ความแตกฉาน เป็นชื่อของปัญญาชนิดหนึ่ง หมายถึง ปัญญาที่มีความรู้แตกฉานในสิ่งต่างๆ มี ๔ ประการ^{๒๔๙} คือ

๑. อัตถปฏิสัมภิทา ปัญญาที่แตกฉานในอรรถ [ผล]
๒. ธัมมปฏิสัมภิทา ปัญญาที่แตกฉานในธรรม [เหตุ]
๓. นิรุตติปฏิสัมภิทา ปัญญาที่แตกฉานในนิรุตติ [ภาษา]
๔. ปฏิภาณปฏิสัมภิทา ปัญญาที่แตกฉานในปฏิภาณ [ไวยพริบ]

อธิบายความว่า

อัตถปฏิสัมภิทา ปัญญาที่แตกฉานในอรรถ คือ รู้แจ้งชัดในความหมาย เห็นข้อธรรมแล้ว ย่อมสามารถอธิบายขยายความออกไปได้โดยพิสดาร หรือเห็นผลแล้วย่อมสามารถสาวไปหาเหตุได้

ธัมมปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในธรรม คือ รู้แจ้งชัดในหลัก เห็นอรรถาธิบายที่พิสดารแล้ว ย่อมสามารถจับใจความมาตั้งเป็นหัวข้อได้ หรือเห็นเหตุแล้วย่อมสามารถเชื่อมโยงไปหาผลได้

นิรุตติปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในนิรุตติ คือ รู้แจ้งชัดในภาษาธรรม รู้ศัพท์บัญญัติและภาษาต่างๆ สามารถใช้คำพูดชี้แจงอรรถและธรรมให้ผู้อื่นเข้าใจและเห็นตามได้โดยเหมาะสมแก่กาละ เทศะ และบุคคล

ปฏิภาณปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ คือ รู้แจ้งชัดในญาณ ๓ หรือรู้แจ้งชัดในความคิด รู้ทันการณ สามารถนำความรู้ที่มีอยู่มาปรับใช้ประโยชน์ได้อย่างเหมาะสม

^{๒๔๘} ดูเทียบเคียงในกัมมัฏฐานสังคหวิภาค : นายวรรณสิทธิ ไวยยะเสวี, หน้า ๒๔๘-๒๔๙.

^{๒๔๙} วิภคติสูตร จตตลปณณาสก อัง.จตุกก. [ไทย] ๒๑/๑๗๒.

อานิสงส์แห่งการเจริญวิปัสสนา

ในขณะที่กำลังเจริญวิปัสสนาอยู่นั้น อกุศลชนิดหยาบ เช่น การฆ่าสัตว์ การลักทรัพย์ การประพฤติดีในกาม เป็นต้น ไม่จำเป็นต้องกล่าวถึง คือ ไม่เกิดขึ้นอยู่แล้ว แม้แต่อกุศลชนิดละเอียด เช่น ความพอใจ ความไม่พอใจ ความฟุ้งซ่าน ความคิดนึกต่างๆ ที่เป็นอกุศล เช่น ความโลภ ความโกรธ ความหลง เหล่านี้ ย่อมได้โอกาสเกิดขึ้นน้อยลง หรือถ้าหากเกิดขึ้นแล้ว ก็ไม่อาจตั้งอยู่ได้นาน ทั้งนี้เป็นเพราะว่า ในขณะที่เจริญวิปัสสนาอยู่นั้น ย่อมมีสติสัมปชัญญะ คือ การกำหนดระลึกรู้อยู่เสมอ ทุกสิ่งทุกอย่างที่ผู้ปฏิบัติกระทำอยู่ในขณะนั้น จะเป็นทางกาย ทางวาจา หรือทางใจก็ตาม ย่อมต้องมีสติสัมปชัญญะระลึกอยู่เสมอๆ ขณะนั้นแหละจึงจะสามารถกั้นกิเลสต่างๆ มีโลภะ โทสะ โมหะ เป็นต้นนั้นมิให้เกิดขึ้นได้ง่าย เพราะตามธรรมดา กิเลสต่างๆ ย่อมเกิดขึ้นเสมอในขณะที่เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส และขณะคิดนึก เช่น ขณะเห็น ถ้ามีความพอใจอยากได้เกิดขึ้น ก็จัดเป็นโลภะ ถ้าไม่พอใจ กลุ้มใจ เสียใจ กลัว เป็นต้นเกิดขึ้น จัดเป็นโทสะ ถ้ามีความสงสัยหรือความฟุ้งซ่านเกิดขึ้น ก็จัดเป็นกิเลสที่เกิดพร้อมกับโมหะ ส่วนกิเลสที่นอกจากนี้ย่อมเกิดขึ้นเป็นไปด้วย ตามสมควร การที่เป็นเช่นนี้เพราะว่า ขาดสติสัมปชัญญะนั้นเอง แต่สำหรับผู้ปฏิบัตินั้นมีสติสัมปชัญญะ คือ การกำหนดระลึกรู้อยู่เสมอแล้ว ในการเห็น การได้ยิน เป็นต้น ด้วยเหตุนี้ กุศลธรรมทั้งหลาย ได้แก่ อโลภะ อโทสะ อโมหะ เป็นต้น ที่มีสติเป็นหัวหน้า ย่อมได้โอกาสเกิดขึ้นอยู่เสมอ เพราะฉะนั้น อกุศลธรรม คือ กิเลสต่างๆ จึงไม่ได้โอกาสเกิดขึ้น หรือถ้าหากว่าจะมีเกิดขึ้นบ้าง ก็ไม่สามารถตั้งอยู่ได้นาน ดังกล่าวแล้ว

ถ้าผู้ปฏิบัติมีความเพียรพยายามปฏิบัติอยู่เรื่อยไป นามรูปปริจเฉทญาณที่เป็นภาวานามย่อมเกิดขึ้น และถ้าเพียรพยายามปฏิบัติต่อไปอีก ปัจจยปริคคหญาณย่อมเกิดขึ้น เมื่อผู้ปฏิบัติถึงปัจจยปริคคหญาณแล้ว ย่อมได้ชื่อว่า **จุฬโสดาบันบุคคล** ถ้าเพียรพยายามต่อไป วิปัสสนาญาณย่อมเกิดขึ้นตามลำดับ คือ สัมมสนญาณ อุทยัพพญาณ ภังคญาณ ภยญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ มุญจิตุกัมยตาญาณ ปฏิสังขญาณ สังขารุเปกขญาณ เมื่อผู้ปฏิบัติได้ญาณนับตั้งแต่สัมมสนญาณเป็นต้นมา จนกระทั่งถึง

สังขารเพกชาญาณนี้ ย่อมได้ชื่อว่า **มัชฌิมโสดาบันบุคคล** ถ้าเพียรพยายามต่อไป ญาณอันอยู่ในมัคควิถี คือ อนุโลมญาณ โคตรภูญาณ และโสดาปัตติมัคคญาณ โสดาปัตติผลญาณ ย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัตินั้น ซึ่งนับว่าผู้ปฏิบัตินั้นได้บรรลุเป็น **มหาโสดาบันบุคคล** อย่างสมบูรณ์แล้ว ย่อมได้ชื่อว่า เป็นพระอริยบุคคลเบื้องต้นในพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นอานิสงส์อันยิ่งใหญ่ ที่เกิดจากการเพียรพยายามปฏิบัติวิปัสสนาดังได้แสดงมาแล้วในเบื้องต้นนั่นเอง

ผู้ที่ได้บำเพ็ญเพียรปฏิบัติในวิปัสสนากัมมัฏฐาน จนกระทั่งได้บรรลุถึงขั้นโสดาปัตติมัคคญาณโสดาปัตติผลญาณแล้ว เป็นอันว่าผู้นั้นวางใจได้แน่นอนว่า จะไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏฏ์อีกนานต่อไป และย่อมสามารถปิดประตูบายทั้ง ๔ ได้เด็ดขาดสำหรับพระโสดาบันบุคคลนี้ ถ้าเกิดเป็นมนุษย์ ย่อมไม่เกิดเป็นมนุษย์ชั้นต่ำหรือในตระกูลต่ำและในตระกูลมิฉชาติภูมิจึง ถ้าเกิดเป็นเทวดา ย่อมไม่เกิดเป็นเทวดาชั้นต่ำและไม่เป็นเทวดามิฉชาติภูมิจึงที่นับเนื่องในเทวตมาร ย่อมไม่ไปเกิดในประเทศที่ไม่มีพระพุทธศาสนา ย่อมไม่ไปเกิดเป็นผู้มีอวัยวะบกพร่อง ไม่เกิดเป็นคนพาล คนโง่ และการเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดาของพระโสดาบันบุคคลนี้ ย่อมเกิดได้อย่างมากอีกเพียง ๗ ชาติเท่านั้น นี่ก็คืออานิสงส์ที่ได้รับจากการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน

อนึ่ง ถ้าแม้ว่า ผู้ปฏิบัติจะปฏิบัติยังไม่ถึงขั้นมหาโสดาบัน เป็นแต่เพียงได้วิปัสสนาญาณที่อยู่ในขั้นมัชฌิมโสดาบันหรือจุฬโสดาบันก็ตาม ถ้าหากว่าผู้นั้นตายลงในขณะที่กำลังปฏิบัติอยู่หรือออกจากการปฏิบัติวิปัสสนาแล้วไม่นาน ย่อมรับรองได้ว่าผู้นั้นจะไม่ไปสู่อบายภูมิทั้ง ๔ ในชาตินั้น และเมื่อไปเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดา ย่อมไม่ไปเกิดในตระกูลต่ำ จะเกิดเป็นสัมมาทิฐิบุคคล มีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา และจะได้โอกาสพบสัตบุรุษที่มีธรรมอันประเสริฐ ซึ่งเป็นอานิสงส์ที่ได้รับคล้ายๆ กับมหาโสดาบัน อันเกิดจากการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานเช่นเดียวกัน

หรือถ้าหากว่าผู้ปฏิบัติจะยังไม่ได้ถึงขั้นจุฬโสดาบันก็ตาม เป็นแต่เพียงว่ากำลังกำหนดรู้นามรูปอยู่ มีสติสัมปชัญญะและสมาธิแล้ว ถ้าตายลงในขณะนั้น หรือเลิกจากการปฏิบัติไปใหม่ๆ ใจยังผูกพันอยู่กับอารมณ์กัมมัฏฐาน แล้วตายลง ย่อมไม่เป็นผู้

อบายภูมิทั้ง ๔ เช่นเดียวกัน และถ้ามาเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดา ย่อมไม่เกิดเป็นบุคคลผู้ไร้ปัญญา ย่อมมีอุปนิสัยในเรื่องของพระพุทธศาสนาติดตัวมา เมื่อได้ยินได้ฟังพระสัทธรรม แล้วย่อมเกิดความยินดีเลื่อมใสสนใจในธรรมนั้น ซึ่งเป็นผลที่ได้รับคล้ายๆ กับจุฬโศดาบัน และนี่ก็เป็นอานิสงส์ของการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานเช่นเดียวกัน

สำหรับผู้ที่ได้บรรลุโศดาปัตติมรรค โศดาปัตติผล เป็นพระโศดาบันบุคคลแล้ว ถ้าปฏิบัติต่อไปอีก มัคคญาณ ผลญาณ เบื้องสูงย่อมเกิดขึ้นได้อีกตามลำดับ ได้แก่ สกิทาคามีมัคคญาณ สกิทาคามีผลญาณ อนาคามีมัคคญาณ อนาคามีผลญาณ อรหัตตมัคคญาณ อรหัตตผลญาณ ผู้ใดเพียรพยายามปฏิบัติจนได้บรรลุถึงอรหัตตมัคคญาณ อรหัตตผลญาณ เป็นพระอรหันตบุคคลแล้ว นับว่าผู้นั้นได้บำเพ็ญกิจในพระพุทธศาสนาจบสิ้นแล้ว กิเลสสภาวะทั้งหลายที่มีอยู่ในขันธสันดานนั้น ได้ถูกประหารหมดแล้วโดยสิ้นเชิง ผู้นั้นได้ประสบพบพระนิพพาน ข้อแรกคือ **สอุปาทิเสสนิพพาน** หมายความว่า กิเลสทั้งหลายดับลงแล้วโดยไม่มีเศษเหลืออยู่ และเมื่อผู้นั้นตายลง ย่อมเป็นอันว่าได้ถึงพระนิพพาน ที่เรียกว่า **อนุปาติเสสนิพพาน** ซึ่งเป็นการดับแล้วซึ่งอุปาทานขันธทั้งหลาย ดับแล้วซึ่งภพชาติที่จะก่อเกิดต่อไปอีก นับว่าผู้นั้นได้ถึงแล้วซึ่งสันติสุข คือ ความสุขอันเกิดจากความสงบ ปราศจากชาติ ชรา พยาธิ มรณะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส อันเป็นความสุขอย่างยอดเยี่ยม ที่สมเด็จ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงปรารภอย่างยิ่งที่จะให้สัตว์ทั้งหลายได้ประสบโดยทั่วกัน และความสุขอันยอดเยี่ยมนี้ก็เป็นอานิสงส์ที่เกิดจากการบำเพ็ญเพียรเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานนั่นเอง

อานิสงส์แห่งวิปัสสนาปัญญานั้นมีมากมายหลายประการ ตามที่กล่าวมาแล้ว ตั้งแต่ วิปัสสนาญาณ ๑๖ วิสุทธิ ๗ และความเป็นพระอริยบุคคล ล้วนแต่เป็นอานิสงส์แห่งวิปัสสนาปัญญาทั้งสิ้น ซึ่งจะยกตัวอย่างมากล่าวไว้ในที่นี้แต่พอสังเขป ดังต่อไปนี้

๑. ย่อมกำจัดกิเลสต่างๆ ได้ ตั้งแต่ตักขณิกพหวน คือ การละชั่วครั้งชั่วคราว เป็นต้นไป จนถึงละได้โดยเด็ดขาดเป็นสมุจเฉตพหวนในที่สุด

๒. ย่อมได้เสวยรสแห่งอริยผล คือ ในผลสมาบัติ

๓. ย่อมสามารถเข้านิโรธสมบัติ คือ ดับจิตเจตสิกได้ [สำหรับพระอนาคามีและพระอรหันต์ที่ได้ฌานสมบัติ ๘]

๔. ย่อมเป็นผู้ควรแก่การต้อนรับ ควรแก่การบูชาของมนุษย์และเทวดาทั้งหลาย

อธิบายความว่า

๑. เรื่องการกำจัดกิเลสต่างๆ ของพระอริยบุคคลนั้น ได้อธิบายไว้แล้วในเบื้องต้น [ว่าด้วยเรื่องญาณโลกุตตระ]

๒. เรื่องการเสวยรสแห่งอริยผล อันเป็นอานิสงส์แห่งปัญญานั้น ได้แก่ การเข้าถึงผลสมบัติ ซึ่งจะต้องเข้าถึงด้วยกำลังแห่งสมถะและกำลังแห่งปัญญารวมกัน เพียงแต่ลำพังสมถะอย่างเดียว ย่อมเข้าผลสมบัติไม่ได้ เข้าได้เฉพาะฌานสมาบัติเท่านั้น เพราะฉะนั้น การเข้าผลสมาบัติจึงต้องเป็นผู้ที่ได้ฌานและมีวิปัสสนาญาณในการเข้าฌานสมาบัติแล้วจึงมาฝึกเข้าสมาบัติด้วยผลจิตได้ การเข้าผลสมาบัตินี้ จะเข้าได้เฉพาะผลจิตที่ตนได้บรรลุอยู่ในขณะนั้นเท่านั้น กล่าวคือ พระโสดาบันย่อมเข้าผลสมาบัติได้เฉพาะโสดาปัตติผลจิตเท่านั้น ถ้าเป็นพระอรหันต์ย่อมเข้าได้เฉพาะอรหัตตผลจิตเท่านั้น แต่การเข้าผลสมาบัตินี้ไม่จำเป็นต้องได้บรรลุถึงรูปฌาน ได้เพียงปฐมฌานก็สามารถเข้าผลสมาบัติได้แล้ว ส่วนปุถุชนทั้งหลายจะเข้าผลสมาบัติไม่ได้เลย เพราะยังไม่ได้บรรลุมรรคและผลนั่นเอง

๓. การเข้านิโรธสมบัติ ก็เป็นอานิสงส์ของวิปัสสนาปัญญาอย่างหนึ่ง เพราะการเข้านิโรธสมาบัตินี้ ต้องเข้าด้วยอารมณ์ของวิปัสสนา และผู้ที่เข้านิโรธสมาบัติได้นั้น จะต้องเป็นผู้ที่ได้รูปฌานสมาบัติจนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌานด้วย เพราะการเข้านิโรธสมาบัตินี้ ต้องอาศัยพละคือกำลังทั้ง ๒ อย่าง ได้แก่ ทั้งสมถพละ และวิปัสสนาพละ ในด้านสมถพละ ต้องได้ถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ส่วนในด้านวิปัสสนาพละนั้น ต้องได้ถึงอนาคามีมรรคและอนาคามีผลเป็นอย่างต่ำ เพราะฉะนั้น ผู้ที่จะเข้านิโรธสมาบัติได้นั้น จึงเข้าได้เฉพาะบุคคล ๒ จำพวกเท่านั้น คือ พระอนาคามีกับพระอรหันต์ที่ได้สมาบัติทั้ง ๘ ด้วย ส่วนพระอนาคามีและพระอรหันต์ที่เป็นสุขวิปัสสกาก็ดี พระอนาคามีและพระ

อรหันต์ที่ไม่ได้สมาบัติทั้ง ๘ พระสกิทาคามีก็ดี พระโสดาบันและปุถุชนทั้งหลายก็ดี ย่อมไม่สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้เลย โดยประการทั้งปวง

๔. เป็นบุคคลที่ควรแก่การเคารพบูชาของมนุษย์และเทวดาทั้งหลาย เพราะเหตุว่าท่านได้อาศัยการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานจนได้บรรลุมรรคผล เป็นพระอริยบุคคล โดยอาศัยวิปัสสนา จึงสามารถก้าวขึ้นสู่อริยโคตรได้ และทำให้เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยสังฆคุณ ๘ ประการ มีสุปฏิปันโน เป็นต้น คุณธรรมเหล่านี้ ก็คือ อานิสงส์ของวิปัสสนาปัญญา ทำให้เป็นบุคคลที่ควรกราบไหว้ ควรบูชาสักการะ ของมนุษย์ เทวดา และพรหม หรือจะกล่าว ว่า อำนาจแห่งวิปัสสนาปัญญาทำให้เป็นคนที่โลกควรบูชาก็ได้

บรรดาผลานิสงส์ทั้งหลาย ไม่มีอะไรจะเทียมเท่ากับผลานิสงส์ของวิปัสสนาปัญญา เพราะวิปัสสนาปัญญานั้นเป็นดุจประทีปที่ให้แสงสว่างแจ่มแจ้งเจิดจ้าอยู่ในจิตใจของบุคคลผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน ทำให้มองเห็นสรรพสิ่งได้อย่างทะลุปรุโปร่ง เพราะได้เห็นนามรูปทั้งของตนเองและของบุคคลเหล่านั้นตามความเป็นจริง ทราบชัดถึงความรู้สึกที่เกิดขึ้นทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจว่า ประกอบด้วยเหตุปัจจัยอะไรบ้าง ทำให้รู้แจ้งในจิตของสัตว์ทั้งหลายได้ว่ามีสภาพเป็นกุศลหรืออกุศล เป็นบุญหรือเป็นบาป ตลอดถึงเป็นอภัยกัสะ คือ ไม่เป็นบุญและไม่เป็นบาป จึงสามารถกำหนดรู้เท่าทันสภาพจิตของตนเองได้ ขณะใดจิตมีความรู้สึกอยากได้เกิดขึ้น ย่อมรู้เท่าทัน จิตโกรธเกิดขึ้นก็รู้เท่าทัน จิตหลงเกิดขึ้นก็รู้เท่าทัน จิตที่เป็นผลของกุศลเกิดขึ้นก็รู้เท่าทัน จิตที่เป็นผลของอกุศลเกิดขึ้นก็รู้เท่าทัน เมื่อรู้เท่าทันจิตของตนเองเช่นนี้แล้ว ย่อมสามารถเจริญจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐานได้โดยสะดวก สามารถกำหนดรู้เหตุปัจจัยที่ทำให้จิตเกิดขึ้นได้ กำหนดพิจารณา ยกจิตขึ้นสู่ความเป็นไตรลักษณ์ได้ กำหนดพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความดับไปของจิตได้ชัดเจน ทำให้วิปัสสนาญาณดำเนินไปได้ตามลำดับ จนถึงความสิ้นไปแห่งเหตุปัจจัยของอกุศลจิต โดยที่อกุศลจิตไม่สามารถเกิดขึ้นในสันดานได้อีกต่อไป บุคคลนั้นย่อมไม่มีความเดือดร้อนเพราะจิตบาปอีกต่อไป ทำให้เข้าถึงบรมสุขในโลกนี้ เมื่อละจากโลกนี้ไปแล้ว ย่อมปรินิพพานอันเป็นบรมสุขอย่างยอดเยี่ยม เพราะพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดอันเป็นวัฏฏทุกข์โดยสิ้นเชิง ได้แก่ การได้บรรลุถึงความเป็นพระอรหันตชินาสพ นั่นเอง

นอกจากอานิสงส์ผลแห่งวิปัสสนากัมมัฏฐานดังกล่าวแล้ว หากยังประหาณอาสว
กิเลสไม่ได้โดยเด็ดขาด ย่อมจะเป็นอุปนิสัยติดตัวไปทั้งชาตินี้และชาติหน้า ตลอดชาติอย่าง
ยิ่ง จนกว่าจะบรรลู่ถึงพระนิพพาน กล่าวคือ

๑. ย่อมเป็นผู้มีสติมั่นคงอยู่เสมอ เมื่อใกล้จะตายแตกกายทำลายขันธ ย่อมไม่หลงลืม
สติทำกาลกิริยา คือ ตายอย่างมีสติ

๒. ย่อมมีสุคติภูมิ คือ มนุษย์และสวรรค์ เป็นที่ไปในเบื้องหน้า

๓. เมื่อมีอุปนิสัยและบารมียังไม่แก่กล้า ย่อมได้ชื่อว่า เป็นผู้มียุติภัยปัจจัยแห่ง
มรรค ผล ติดอยู่ในสันดานต่อไปในภพหน้า

๔. ถ้ามีอุปนิสัยและบารมีแก่กล้าแล้ว ย่อมทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน คือ ได้บรรลุ
มรรค ผล ในปัจจุบันชาตินั้น

อนึ่ง อานิสงส์แห่งการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานนั้น เมื่อว่าโดยพิสดารแล้ว มี
มากมายเป็นอเนกประการ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวสรุปว่า “อเนกสํ อเนกสทสํ”
แปลความว่า มีอานิสงส์ตั้งหลายร้อยหลายพันประการ ดังนี้^{๒๕๐}

การถึงพระนิพพาน

การที่กล่าวว่า พระอรหันต์บุคคลทั้งหลายถึงพระนิพพานนั้น เป็นเพียงโวหารที่สมมติ
กันเท่านั้น ความจริงแล้ว การถึงพระนิพพานนั้นไม่เหมือนกับบุคคลเดินทางไปถึงต่างบ้าน
ต่างเมืองและต่างประเทศแต่ประการใด การที่บุคคลไปถึงพระนิพพานนั้น มีอธิบาย
ตามพระบาลีที่มาในพระสูตรต่างๆ ดังต่อไปนี้

คจฺเณ นิพฺพานสฺนฺติเก แปลความว่า ไปใกล้พระนิพพานได้ ในพระบาลีนี้อธิบายว่า
เหมือนกับบุคคลไปด้วยเท้า บางแห่งก็กล่าวว่า ทุกขสฺสฺสนฺตํ กริสฺสธ^{๒๕๑} แปลความว่า เธอ

^{๒๕๐} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๑๘๗-๑๘๘., และ
กัมมัฏฐานสังคหิภาค : นายวรรณสิทธิ ไทหะเสวี, หน้า ๓๐๒-๓๐๓.

^{๒๕๑} ขุ.ธ. [บาลี] ๒๕/๒๗๕/๕๑ : [๒๗๕] เอตฺถนํ ตุมฺเห ปฏฺฐิปนฺนา ทุกฺขสฺสฺสนฺตํ กริสฺสธ อฺกฺขาโต เว มยา
มคฺโค อณฺญาเย สลฺลสฺสฺตณฺณํ.

ทั้งหลายจักรกระทำที่สุดแห่งทุกข์^{๒๕๒} ในที่นี้ ธรรมที่เป็นที่หมดทุกข์ ก็ได้แก่ พระนิพพาน
 นั้นเอง บางแห่งกล่าวว่า อทสสนิ มจจุราชสส คจเณ^{๒๕๓} แปลความว่า พึงไปสู่สถานที่ที่
 มัจจุราชมองไม่เห็น^{๒๕๔} ในที่นี้ เปรียบเหมือนบุคคลเดินไปด้วยเท้า บางแห่งก็กล่าวว่า
 โมกขนติ มารพนธนา^{๒๕๕} แปลความว่า จะพ้นจากเครื่องผูกแห่งมาร^{๒๕๖} ในที่นี้ การถึง
 พระนิพพานเหมือนกับบุคคลไปถึง บางแห่งกล่าวว่า เต โลเก ปรินิพพุตา^{๒๕๗} แปลความว่า
 บัณฑิตเหล่านั้น [สิ้นอาสวะแล้ว มีความรุ่งเรือง] ดับสนิทแล้วในโลก^{๒๕๘} ในที่นี้ นิพพาน
 หมายถึง ความดับสนิทแห่งนามรูปชั้น ๕ โดยไม่มีเหลือ และไม่มีการเกิดขึ้นในภพใดๆ
 อีกต่อไป

แต่พระสูตรบางแห่งและพระอภิธรรมปิฎกนั้นกล่าวว่า คำว่า ถึงพระนิพพานนั้น
 ย่อมไม่มีเลย มีแต่นามรูปดับ ในขณะที่นามรูปดับ ย่อมกล่าวกันว่า พระอรหันต์ทั้งหลาย
 ดับขันธ เท่านั้น คำว่า ดับขันธ ในพระอภิธรรมปิฎก เรียกว่า นิโรธ หรือ นิโรธัสสจะ คำ
 ว่า นิโรธ บางแห่งแปลว่า ดับทุกข์ บางแห่งก็แปลว่า ดับขันธ หรือดับนามรูป ใช้ได้ทั้งนั้น

^{๒๕๒} พุ.ธ.[ไทย] ๒๕/๒๓๕/๑๑๗. : ด้วยว่า เธอทั้งหลายดำเนินไปตามทางนี้แล้ว จักทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ เรารู้
 วิธีถอนลูกศรคือกิเลสแล้ว จึงชี้บอกทางนี้แก่เธอทั้งหลาย.

^{๒๕๓} พุ.ธ.[บาลี] ๒๕/๔๖/๔๐ : เณอุปมํ ภายมิตํ วิทิตวา มรีจิกุปมํ อภิสมพุธาโน เณตวาน มารสส
 ปุปผกานิ อทสสนิ มจจุราชสส คจเณ.

^{๒๕๔} พุ.ธ.[ไทย] ๒๕/๔๖/๔๑ : ภิกษุผู้รู้ ว่า ร่างกายนี้เปรียบเหมือนฟองน้ำ รู้ชัดว่า ร่างกายนี้มีลักษณะจุพยับ
 แดด ตัดพวงดอกไม้ของมารได้แล้ว จะไปถึงสถานที่ที่มัจจุราชหาไม่พบ.

^{๒๕๕} พุ.ธ.[บาลี] ๒๕/๓๗/๒๐ : พุรungskมํ เอกจรั อสรีรั कुहास्यं ये जित्तं सुण्णमेससुण्णदि मोक्खนति
 มารพนธना.

^{๒๕๖} พุ.ธ.[ไทย] ๒๕/๓๗/๓๗ : คนเหล่าใดจักสำรวมจิตที่เกี่ยวไปไกล เทียวไปดวงเดียว ไม่มีรูปร่าง อาศัยอยู่
 ในถ้า คนเหล่านั้นจะพ้นจากเครื่องผูกแห่งมาร.

^{๒๕๗} พุ.ธ.[บาลี] ๒๕/๘๙/๕๖ : เยสํ สมโพธิยงเคสุ สสมา จิต्तํ สุภาวิตํ อาทานปฏินิสสัคเค อนุปาทาย ये
 रता चीनासवा खुदिमनो ते ते लोके परिनिपพุता.

^{๒๕๘} พุ.ธ.[ไทย] ๒๕/๘๙/๕๖. : บัณฑิตเหล่าใดอบรมจิตโดยชอบ ในองค์ธรรมเป็นเครื่องตรัสรู้ทั้งหลาย ไม่ถือ
 มั่น ยินดีในพระนิพพานอันเป็นที่สละคืนซึ่งความถือมั่น บัณฑิตเหล่านั้นสิ้นอาสวะแล้ว มีความรุ่งเรือง ดับสนิทแล้ว
 ในโลก.

ในพระสูตรตันตปิฎก สีสันธรรค เกวัฏฐสูตรแสดงว่า **เอตถ นามญจ รูปญจ อเสสํ อุปฺปชฺชติ วิญญานสฺส นิโรธเณ เอตฺเตตํ อเสสํ อุปฺปชฺชติ**^{๒๕๙} แปลความว่า นามและรูป ย่อมดับไม่มีเหลือในธรรมชาตินี้ เพราะวิญญาณดับ นามและรูปนั้นย่อมดับไม่มีเหลือในธรรมชาตินี้^{๒๖๐} ดังนี้

เพราะฉะนั้น คำว่า **ถึงพระนิพพาน** นั้น หาได้ไปถึงด้วยเท้า เหมือนไปถึงต่างบ้านต่างเมืองหรือต่างประเทศไม่ ความจริงแล้ว คำว่า **ถึงพระนิพพาน** นั้น หมายถึง การถึงธรรมหรือถึงความดับทุกข์ ถึงความดับแห่งนามรูป โดยไม่มีเหลือนั่นเอง^{๒๖๑} ฯ

การเพ่งสมถะอย่างเดียวไม่สามารถให้ถึงพระนิพพานได้

บุคคลอาศัยสมถะฝ่ายเดียวย่อมไม่สามารถบรรลุถึงนิพพานได้ เพราะอานิสงส์ของสมถะนั้นเพียงให้ถึงพรหมโลกเท่านั้น เมื่อถึงพรหมโลกแล้ว การเกิดขึ้นในพรหมโลกก็ยังคงอยู่ในสังสารวัฏฏ์เหมือนกัน ธรรมที่นำไปสู่พระนิพพานได้นั้น คือ พระไตรลักษณ์ ด้วยการปฏิบัติให้ถึงความบริสุทธิ์หมดจดตามหลักวิสุทธิ ๗ ประการ

อนึ่ง บรรดาสังขตธรรมทั้งหลาย ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่พ้นจากสภาพไตรลักษณ์ ย่อมไม่มี ดังพระบาลีว่า **ติลภฺชณฺณวินิมุตฺโต ธมฺโม นาม นตฺถิ**^{๒๖๒} แปลความว่า อันธรรมที่พ้นจากสภาพแห่งไตรลักษณ์ทั้ง ๓ ย่อมไม่มี เพราะฉะนั้น พระโยคีบุคคลเมื่อเพ่งครั้งแรกจะเพ่งสมถะกัมมัฏฐานก่อนก็ได้ หรือจะเพ่งวิปัสสนาก่อนก็ได้ สมถะกัมมัฏฐานนั้นเป็นเพียงเพื่อสมาธิเท่านั้น ส่วนโลกุตระนั้นต้องอาศัยวิปัสสนาด้วย จึงจะได้บรรลุถึงพระนิพพานโดยแน่นอน^{๒๖๓} ฯ

^{๒๕๙} ที.สี.[บาลี] ๙/๔๙๙/๒๘๓.

^{๒๖๐} ที.สี.[ไทย] ๙/๔๙๙/๒๒๐.

^{๒๖๑} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๓๖-๓๗.

^{๒๖๒} ยังไม่พบที่มา.

^{๒๖๓} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๓๗.

ผู้ไม่ต้องปฏิบัติวิปัสสนาตามลำดับวิสุทธิ ๗

ผู้แสวงหาพระนิพพานนั้น เมื่อบริบูรณ์ด้วยบุพพาธิการมาแต่ปางก่อนแล้ว ย่อมไม่จำเป็นต้องปฏิบัติตามลำดับแห่งวิสุทธิ ๗ ประการ บางท่านแม้จะได้ฟังเพียงคาถาเดียว ก็สามารถสำเร็จจรรย์มรรคอรียผลได้ ดังตัวอย่างบุคคล ๔ จำพวก ที่เปรียบด้วยดอกบัว ๔ เหล่า คือ

๑. อุคฆฏิตัญญู คือ จำพวกที่มีสติปัญญาฉลาดเฉลียว เป็นสัมมาทิฐิ เมื่อได้ฟังธรรมเพียงยกหัวข้อขึ้นแสดงเท่านั้น ก็สามารถรู้และเข้าใจในเวลาอันรวดเร็วได้ เปรียบเหมือนดอกบัวที่อยู่พ้นน้ำ เมื่อต้องแสงอาทิตย์แล้ว ก็แบ่งบานได้ทันที

๒. วิปจิตัญญู คือ จำพวกที่มีสติปัญญาปานกลาง เป็นสัมมาทิฐิ เมื่อได้ฟังธรรมแล้วพิจารณาตามอยู่ และได้รับการอบรมฝึกฝนเพิ่มเติม ย่อมสามารถรู้และเข้าใจได้ในเวลาอันไม่ช้า เปรียบเหมือนดอกบัวที่อยู่ปรุมน้ำ ซึ่งจะบานในวันถัดไป

๓. เนยยะ คือ จำพวกที่มีสติปัญญาน้อย แต่เป็นสัมมาทิฐิ เมื่อได้ฟังธรรมแล้วพิจารณาตามอยู่ และได้รับการอบรมฝึกฝนเพิ่มเติมอยู่เสมอ มีความขยันหมั่นเพียรไม่ย่อท้อ มีสติมั่นคง ประกอบด้วยศรัทธาปสาทะ ในที่สุดย่อมสามารถรู้และเข้าใจในวันข้างหน้า เปรียบเหมือนดอกบัวที่อยู่กลางน้ำ ซึ่งจะค่อยๆ โผล่ขึ้นมาแบ่งบานได้ในวันต่อไป

๔. ปทปรมะ คือ จำพวกที่ไร้สติปัญญา บารมีธรรมยังอ่อนอยู่ หรือยังเป็นมิจฉาทิฐิอยู่ แม้ได้ฟังธรรม ก็ไม่อาจเข้าใจความหมายหรือรู้ตามได้ ทั้งยังขาดศรัทธาปสาทะ ไร้ซึ่งความเพียร เปรียบเหมือนดอกบัวที่จมอยู่ในโคลนตม มีแต่จะตกเป็นอาหารของเต่าและปลา เป็นต้น ไม่มีโอกาสโผล่ขึ้นพ้นน้ำเพื่อแบ่งบานได้^{๒๖๔}

ในบุคคล ๔ จำพวกนั้น บุคคลที่จะได้บรรลุมรรคผลนิพพานนั้น ได้แก่ บุคคล ๓ จำพวกข้างต้น [เว้นปทปรมะ] แต่การที่บุคคลทั้ง ๓ จำพวกจะได้บรรลุถึงพระนิพพานนั้นมีความแตกต่างกัน กล่าวคือ บุคคลที่มีบุญญาธิการมากแต่ชาติปางก่อน เมื่อได้ฟังแม้คาถา

^{๒๖๔} อุคฆฏิตัญญูสูตร อง.จตุกก.[ไทย] ๒๑/๑๓๓.

เพียงบทเดียวโดยสังเขป ก็สามารถตรัสรู้พระนิพพานได้ทันที เช่น พระพาหิยทารุจิริยะ^{๒๖๕} เป็นต้น บุคคลประเภทนี้ท่านเรียกว่า **อุคฆฏัตถุญญบุคคล** บุคคลบางจำพวกต้องอธิบายความหมายเพิ่มเติมก่อน จึงจะสามารถเข้าใจและรู้แจ้งพระนิพพานได้ เช่น พระอนรุทธเถระ^{๒๖๖} เป็นต้น บุคคลจำพวกนี้ท่านเรียกว่า **วิปจิตถุญญบุคคล** บุคคลบางจำพวกต้องปฏิบัติไปก่อนตามหลักวิสุทธิ ๗ ประการ ภายหลังจึงได้รู้แจ้งพระนิพพาน เช่น พระอานนทเถระ^{๒๖๗} เป็นต้น บุคคลจำพวกนี้ท่านเรียกว่า **เนยยบุคคล** ฯ

เพราะฉะนั้น การที่จะได้บรรลุถึงพระนิพพานนั้น ขึ้นอยู่กับบุพพาธิการ กล่าวคือ เมื่อสมบูรณ์ด้วยบุพพาธิการแล้ว ย่อมได้บรรลุพระนิพพานแน่นอน การที่สมเด็จพระบรมศาสดาทรงแสดงวิสุทธิ ๗ ประการนั้น เพราะเป็นหลักของปฏิบัติ กล่าวคือ ศีล สมาธิ ปัญญา ๓ ประการนี้ แท้จริงแล้ว ศีล สมาธิ ปัญญา นั้น ต้องอาศัยบุพพาธิการเช่นเดียวกัน ดังในสังยุตตพระบาลีแสดงว่า

สีเล ปติฏฺฐาย นโร สพลโณ
อาตปปี นิปโก ภิกขุ

จิตตํ ปณฺณญจ ภาวยํ
โส อิมํ วิชฺฌเย ชญฺ^{๒๖๘}

แปลความว่า

นรชนผู้มีปัญญา เห็นภัยในสังสารวัฏฏ์ ดำรงอยู่ในศีลแล้ว เจริญจิต
และปัญญาอยู่ มีความเพียร มีปัญญาเครื่องบริหารตนนั้น พึงแก้
ความรกชฺฐนี้ได้^{๒๖๙}

ในพระคาถาบาลีนี้ สมเด็จพระบรมศาสดาทรงแสดงปัญญาไว้ ๓ บท คือ สพลโณ
บทหนึ่ง ปณฺณญจ บทหนึ่ง นิปโก บทหนึ่ง นอกจากนั้น เป็นศีลและสมาธิ ประกอบด้วย
วิริยะเท่านั้น

^{๒๖๕} ดุรายละเอียดใน ขุ.ธ. [ไทย] ๒๕/๔๗-๕๐/๖๙-๗๓.

^{๒๖๖} ดุรายละเอียดใน ขุ.อป.อ. [ไทย] ๗๐/๖/๔๙๒-๔๙๔.

^{๒๖๗} ดุรายละเอียดใน ขุ.อป.อ. [ไทย] ๗๐/๑๐/๕๘๘-๕๙๐.

^{๒๖๘} ขุ.สาสูตร ส.ส.อ. [ไทย] ๒๔/๖๐-๙๕-๙๖.

^{๒๖๙} ส.ส. [ไทย] ๑๕/๒๓/๒๗.

ในปัญญา ๓ บทนั้น บทว่า สปลงโณ หมายถึง ปฏิสนธิปัญญา ได้แก่ ติเหตุกบุคคล
ในปฏิสนธิกาลนั้น อโมหะ คือ ปัญญาเจตสิก ติดมากับปฏิสนธิจิตด้วย

บทว่า ปณณณจ หมายถึง วิปัสสนาปัญญา ได้แก่ ปัญญาที่รอบรู้นามรูป ได้แก่
ทวิภูตวิสุทธิ เป็นต้น จนถึงปฏิบัติภาวนาทสสนวิสุทธิ

บทว่า นิปโก หมายถึง ปารมีปัญญา ที่เคยสั่งสมมาตั้งแต่ชาติปางก่อน หมายความว่า
ผู้ที่เคยแสวงหาปารมีปัญญามาก่อนแล้ว ย่อมเกิดเป็นติเหตุกบุคคลในชาตินี้ ผู้นั้นเมื่อ
บริบูรณ์ด้วยศีล สมาธิ แล้ว ย่อมเพ่งวิปัสสนา โดยอาศัยสัมมปปธาน ๔ ผู้นั้นย่อมสามารถ
บรรลुพระนิพพานตามพระพุทธานุญาตดังกล่าวข้างต้นนี้ได้

เพราะฉะนั้น จึงวินิจฉัยได้ว่า ปารมีปัญญา นี้มีความสำคัญมาก เพราะปารมีปัญญา
ย่อมทำให้บุคคลเกิดเป็นติเหตุกบุคคลได้ สำเร็จเป็นอัครกัมมัตถุญญ วิปจิตถุญญ เนยยะ ได้
ผู้นั้นแหละ ย่อมสามารถบรรลุพระนิพพานได้ โดยการเพ่งวิปัสสนาปัญญาตามที่กล่าว
แล้ว ^{๒๗๐}

บทสรุปกิจในพระศาสนา

สรุปความแล้ว การปฏิบัติกิจในพระพุทธศาสนานี้ ต้องกระทำตามลำดับเป็นขั้นๆ
แบ่งเป็น ๓ ภาค คือ

ภาคที่ ๑ ภาคปริยัติ	จัดเป็นภาคปฐม	คือ ภาคทฤษฎีที่ค้นหาสมมติฐาน
ภาคที่ ๒ ภาคปฏิบัติ	จัดเป็นภาคมัธยม	คือ ภาคทดลองวิเคราะห์วิจัย
ภาคที่ ๓ ภาคปฏิเวธ	จัดเป็นภาคอุดม	คือ ภาคที่สำเร็จผลจากการค้นคว้า

ทั้ง ๓ ภาคนี้ ล้วนต้องอาศัยซึ่งกันและกัน แต่ละภาคจะทั้งกันเสียมิได้ ภาคผลของ
งาน คือ ปฏิเวธธรรมนี้ ต้องอาศัยภาคทดลอง คือ ภาคปฏิบัติ ภาคปฏิบัติต้องอาศัย
ภาคทฤษฎี คือ ภาคปริยัติ ผู้สำเร็จกิจขั้นปฐมภาคแล้วไม่ติดอยู่เพียงปริยัติเท่านั้น แต่
พากเพียรพยายามต่อไปในภาคปฏิบัติ เพื่อให้ถึงภาคสูงสุด คือ ภาคปฏิเวธในที่สุด บุคคล

^{๒๗๐} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานทีปนี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๓๗-๓๙.

เช่นนี้ ชื่อว่า เป็นบัณฑิต เป็นนักปราชญ์ เป็นกัลยาณชน เป็นวิญญูชน ที่ได้รับปริญญาบัตร์แล้ว เพราะไม่ไหลไปสู่ความชั่วอีกเลย เนื่องจากตัดเสียซึ่งกิเลสที่เป็นเหตุให้ไหลไปสู่ความชั่วได้เด็ดขาด เป็นผู้พ้นจากภัยอันตรายต่างๆ แล้ว อุปมาเหมือนบุรุษที่นำเรือผ่านคลื่นลมในมหาสมุทรจนรอดถึงฝั่ง เมื่อขึ้นสู่ฝั่งได้แล้ว ย่อมปลอดภัยโปร่งโล่งใจ มีอาการเบากายสบายใจ ฉะนั้น

ผู้บรรลุปฏิเวธธรรม คือ มรรค ผล นิพพานแล้ว ย่อมมีความสุขสงบโดยส่วนเดียว เปรียบเหมือนบุคคลผู้เลิกจากภารกิจการทำงานต่างๆ ที่ต้องแบกรับในเวลากลางวัน แล้วมานั่งพักผ่อนเย็นๆ ในยามราตรี ที่มีแสงจันทร์อันสดใสแสงสว่างเย็นฉ่ำ ย่อมเป็นผู้มีจิตใจเบิกบาน ตื่นอยู่ด้วยความสงบ เมื่อจินตนาการถึงเรื่องอดีตอันใกล้ที่เต็มไปด้วยความยากลำบาก เต็มไปด้วยการผจญภัย ร่างกายและจิตใจห่อเหี่ยวในการทำงานของตนๆ ย่อมแบกรับภาระต่างๆ เหล่านั้นด้วยความอดทนและความเพียรอันแรงกล้า จึงสำเร็จมาได้ด้วยความเหนื่อยยาก มาบัดนี้ เราได้ผ่านพ้นจากภะนั้นมาแล้วหนอ ภารกิจอย่างนั้นที่เราจะต้องทำอีกเป็นอันไม่มี ดังนี้ฉันใด แม้พระโยคีบุคคลก็ต้องผจญภัยกับกิเลสอย่างหนัก ซึ่งเต็มไปด้วยมายาสาไถยและความหลอกลวงของกิเลสร้อยแปดพันประการ เมื่อชนะได้เด็ดขาดแล้ว ย่อมเบาใจ เป็นสุขใจ อุทานขึ้นว่า เราสิ้นแล้ว [จากทุกข์ทั้งปวง] เราสงบแล้ว [จากบาปกรรมทั้งปวง] เราเป็นสุขแล้ว [ด้วยสันติสุข] เราเบาใจแล้ว [จากภาระคือกิเลสทั้งปวง] เราพ้นแล้วหนอจากบ่วงของมาร ทุกข์อันเป็นภัยใหญ่ของสัตว์ทั้งหลาย เราได้พ้นแล้ว ทุกข์ทั้งหลายอันเกิดจากเหตุแห่งกิเลสในอนาคตไม่มีสำหรับเราอีกแล้ว เราสงบจริงแล้วหนอ ดังนี้เป็นต้น พระโยคีบุคคลนั้นย่อมสงบอยู่ในพระธรรมวินัยเป็นปกติ^{๒๗๑}

ภัยใหญ่ของวิปัสสนา

พระโยคีบุคคล เมื่อดำเนินการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน เพื่อเป็นบันไดไปสู่การบรรลุโลกุตตรธรรมแล้วนั้น จะต้องผ่านการต่อสู้กับอำนาจกิเลส และผ่านการตัดสินใจใน

^{๒๗๑} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๑๔๒-๑๔๓.

การละปลิโพธ ผ่านการตัดสินใจเด็ดเดี่ยว ยอมเอาชีวิตเป็นเดิมพัน ผ่านการพิจารณาสภาพ
 อารมณ์ต่างๆ ที่ประสบพบเห็นต่างๆ ทางทวารทั้ง ๖ ผ่านญาณความรู้เห็นในสภาพ
 อารมณ์ที่เป็นนามรูปและวิปัสสนูปกิเลส เป็นต้น ซึ่งต้องทำลายอุปสรรคอันตรายต่างๆ ที่
 เกิดขึ้นกับจิตใจของตนเอง ต้องต่อสู้กับมารคือกิเลสมีนิวรณ์เป็นต้นอันเป็นด้านสำคัญของ
 โมหะคืออวิชชาที่ทำให้เกิดความมืดมนอন্ধการ และเป็นตัวตรวนสตียู่เสมอ โดยมียอม
 ให้กำหนดรู้นามรูปให้เท่าทันปัจจุบันขณะได้โดยง่าย ทั้งค้นหาคือความทะยานอยากมี
 ประการต่างๆ จนกลายเป็นอุปาทานยึดมั่นถือมั่นว่า นามรูปเป็นของเรา นามรูปเป็นของ
 เที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน เป็นสัตว์ เป็นบุคคล เป็นเรา เป็นเขา ทำให้สร้างกรรม สร้างภ
 ชาติ ไม่มีที่สิ้นสุด แต่เมื่อพระโยคีบุคคลยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนา ใช้สติกำหนดรู้นามรูปที่เป็น
 ปัจจุบันขณะอยู่เสมอๆ ไม่ปล่อยใจไปตามกระแสกิเลสเหมือนแต่ก่อน กิเลสสารคือนิวรณ์
 ย่อมเหือดดับร้อนรน บางครั้งโมหะเป็นแม่ทัพมีกำลังมาก อกุศลก็เป็นฝ่ายชนะ เข้ายึดที่
 มั่นคือจิตใจ เหยียบย่ำนามรูปอันเป็นสนามรบแหลกราญไป แต่เวลาใด สติเป็นแม่ทัพฝ่าย
 กุศลมีกำลังมากกว่า เข้ายึดนามรูปเป็นสมรภูมิได้ กิเลสทั้งหลายย่อมสงบราบคาบไป เวลา
 นั้น อวิชชาอันมีสภาพมืดมนอন্ধการก็ระงับหายไป สติกับโมหะได้เป็นศีล สติกำหนดรู้
 นามรูปเป็นปัจจุบันได้ จนชำนาญมั่นคงเป็นสมาธิ เมื่อสมาธิตั้งมั่นแล้ว แสงสว่างคือปัญญา
 ย่อมเกิดขึ้น เมื่อปัญญาเกิดขึ้นแล้ว ความสำคัญผิดว่านามรูปเป็นของเที่ยงก็หายไป
 ความสำคัญว่านามรูปนี้เป็นสุข เป็นของดีของงามก็หายไป ความสำคัญว่านามรูปนี้เป็น
 ตัวตนก็หายไป ความจริงที่เป็นตัวยืนให้วิปัสสนาปัญญาพิสูจน์อยู่นั้น คือ นามรูปนั่นเอง
 ซึ่งมีสภาพเกิดดับอยู่ตลอดเวลา เป็นอนิจจัง ตั้งอยู่ไม่ได้นาน เป็นทุกขัง หนอยู่ในสภาพ
 เดิมไม่ได้ นามรูปนี้เกิดแล้วย่อมดับไป หาสาระมิได้ เป็นอนัตตา ไม่มีอำนาจจะบังคับ
 บัญชาให้คงสภาพเดิมแน่นอนอยู่ได้

ภัยอันใหญ่หลวงของวิปัสสนา คือ นิวรณ์ที่ปิดกั้นมิให้วิปัสสนาญาณเกิดขึ้น ได้แก่
 กามฉันทะ คือ ความรักใคร่พอใจในอารมณ์อันน่ารักน่าปรารถนา มีราคะดำฤชณา
 กำหนดกล้าเผาผลาญนามรูปให้ไหม้เกรียมพินาศไป เมื่อเหตุปัจจัยถูกตรวนด้วยสติ กาม
 ฉันทะย่อมดับร้อนเหมือนสุนัขบ้า ที่เต็มไปด้วยความดุร้าย ฉันทนั้น พยาบาท คือ ความไม่

ชอบใจไม่พอใจในสิ่งที่ตนไม่ปรารถนา ทำให้ใจหงุดหงิด งุ่นง่าน เผลอลาญนามรูปให้ไหม้
 เกรียมอยู่เนื่องนิตย์ ดุจดั่งอาวุธที่เสียบแทงดวงใจให้ปวดร้าวแสนสาหัสอยู่ ฉะนั้น **ถิ่น**
มิทระ คือ ความเซื่องซึมที่ถอยจากวิริยะอุตสาหะในทางที่ติงาม อันมีโมหะเป็นสมุฏฐาน
 ให้เกิดขึ้น ย่อมทำลายล้างสติมิให้ระลึกรู้เท่าทันนามรูปที่เป็นปัจจุบัน มีสภาพมันซึมอยู่
 เนื่องๆ ดุจฝุ่นละอองอันฟุ้งขจรไป ปิดบังมิให้คนสัญจรไปในวิถีทางได้ เพราะมองไม่เห็น
 ทาง ฉะนั้น **อุทธัจจะกุกกุกจะ** คือ ความฟุ้งซ่านรำคาญใจ คิดวิพากย์วิจารณ์ไปต่างๆ
 นานาประการ ทั้งเรื่องในอดีต ทั้งเรื่องในอนาคต วุ่นวายทับถมจิตใจอยู่ ทำให้เหินห่างต่อ
 การกำหนดรู้ปัจจุบันแห่งนามรูป ดุจดั่งในวสันตฤดู หมู่เมฆจากทิศานุทิศย่อมปิดบังสุริยะ
 แสงให้มืดครึ้ม ทั้งฟ้าก็คะนอง เป็นอุปสรรคของบุรุษผู้ต้องการจะเดินทาง ฉะนั้น **วิกิจฉา**
 คือ ความสงสัยลังเลใจ อันเป็นเครื่องปิดกั้นมิให้วิปัสสนาญาณเกิดขึ้นหรือเจริญขึ้นได้ มี
 ความกังขาอยู่ในจิตใจเสมอว่า นามรูปเป็นอย่างไรหนอ ? รูปพรรณสัณฐานเป็นอย่างไร ?
 ความดับของรูปและนามนั้นเป็นไฉน ? ดุจดั่งบุรุษผู้เดินทางไปถึงทางสองแพร่ง ทั้ง
 ไม่ทราบว่าจะไปทางไหนจึงจะถูกต้อง ได้แต่นั่งรำพึงรำพันอยู่ว่า “**ทางไหนหนอๆ**” ดังนี้
 สิ้นกาลนาน

ภัยแห่งวิปัสสนาญาณนั้น มิใช่มีเท่าที่กล่าวมาแล้วนี้เท่านั้น แต่ความจริงแล้ว ย่อม
 มีอีกมากมาย ข้อสำคัญ คือ ตัวความสงสัยนั่นเอง โดยเพ่งลึกลงไปเกินสมควร ไม่เป็น
 มัชฌิมาปฏิบัติ ทำให้สมาธิเกิดขึ้นหนาแน่นเกินไป เมื่อสมาธิเกิดขึ้นครอบงำแล้ว จิต
 ย่อมจะสร้างนิมิตต่างๆ ขึ้นมาหลอก ซึ่งสรุปแล้ว ย่อมแบ่งนิมิตออกได้เป็น ๕ ภาพ คือ
ภาพล้อ ๑ ภาพหลอน ๑ ภาพหลอก ๑ ภาพลวง ๑ ภาพล้า ๑

๑. นิมิตที่เรียกว่า **ภาพล้อ** นั้น บางท่านเรียกว่า **กายทิพย์** คือ ปรากฏการณ์อีกภาพ
 หนึ่ง เหมือนตัวของเราเอง คือ พระโยคีบุคคลผู้ปฏิบัติจะทำอะไร มันก็ทำตาม จะยืนมันก็
 ยืนตาม จะเดินมันก็เดินตาม เมื่อก้ม เงย คู้เหยียด เคลื่อนไหว มันก็ทำตามอย่างนั้นๆ ดัง
 ภาพนั้นล้อเลียนเรา บางทีผู้ปฏิบัติจะใช้ให้มันไปทำอะไรที่ไหนก็ได้ ตามความนึกคิดใน
 ขณะนั้น นิมิตนี้จะหายไปได้ด้วยการกำหนดนามรูปให้รู้เท่าทันปัจจุบันขณะโดยไม่เอาใจใส่
 ในนิมิตนั้นๆ แล้วในที่สุดนิมิตนั้นๆ ก็จะหายไปเอง

๒. นิमितที่เรียกว่า **ภาพหลอน** นั้น ได้แก่ นิमितที่เป็นปรากฏการณ์ด้วยความประณีตของจิต จึงสร้างนิมิตอันสวยงามให้หลงติดอยู่ด้วยความชอบใจในนิมิตนั้น เช่น เห็นดอกไม้ที่มีสีสวยสดงดงามมากบ้าง เห็นพระเจดีย์หุ้มด้วยทองคำอร่ามเรืองเป็นที่รื่นรมย์ใจ ทำให้สบายใจบ้าง เห็นเทวดาและเครื่องทรงของเทวดาบ้าง เห็นวิมานของเทวดาบ้าง เป็นต้น ล้วนแต่ทำให้เกิดความสุขใจ เบิกบานใจ ถ้าพระโยคีบุคคลท่านใดติดอยู่กับนิมิตเหล่านี้แล้ว วิปัสสนาญาณย่อมเจริญขึ้นต่อไปไม่ได้ เมื่อวิปัสสนาญาณไม่บังเกิดขึ้นแล้ว ตนย่อมหลงติดอยู่กับนิมิตนั้นให้วนเวียนอยู่ในวัฏฏะอย่างไม่มีที่สิ้นสุด แต่นิมิตนี้จะหายไปได้ด้วยการกำหนดนามรูปให้รู้เท่าทันปัจจุบันขณะ โดยไม่เอาใจใส่ในภาพนิมิตนั้นๆ ในที่สุดภาพหลอนนี้ก็จะหายไปเอง

๓. นิमितที่เรียกว่า **ภาพหลอก** นั้น ได้แก่ นิमितที่ทำให้ตกใจกลัว เช่น นิमितสัตว์ร้าย ทำท่าจะเข้ามากัดทำร้าย หรือภูตผีปีศาจจะเข้ามาทำอันตราย เป็นต้น ซึ่งทำให้พระโยคีบุคคลเกิดความสะดุ้งหวาดกลัว พรากเสียจากสติ ทำให้วิปัสสนาญาณหยุดชะงักหรือหลุดหายไปจากนามรูป นิमितนี้จะหายไปได้ด้วยการกำหนดนามรูปให้รู้เท่าทันปัจจุบันขณะ โดยไม่เอาใจใส่ในนิมิตนั้น ในที่สุดภาพหลอกนี้ก็จะอันตรธานหายไปเอง

๔. นิमितที่เรียกว่า **ภาพลวง** นั้น จะเรียกว่า **ปฏิกานิมิต** ก็ได้ กล่าวคือ ถ้านึกถึงดวงจันทร์ ก็จะปรากฏเป็นดวงจันทร์ นึกให้ใหญ่ ก็ใหญ่ได้ตามใจนึก นึกให้เล็ก ก็เล็กลงตามใจนึก เป็นต้น หรือนึกถึงนรก ก็เห็นพวกสัตว์นรกหรือขุมนรก นึกถึงสวรรค์ ก็จะปรากฏเป็นภพภูมิสวรรค์ เห็นวิมานเทพบุตรนางฟ้า เป็นต้นตามใจนึก นึกถึงพวกพรหมก็เห็นพวกพรหมตามใจนึก นึกถึงพระอรหันต์ก็เห็นพระอรหันต์ตามใจนึก นึกถึงพระพุทธเจ้า ก็เห็นพระพุทธเจ้าตามใจนึก หรือนึกไปทั่วแสนโกฏิจักรวาล ก็เห็นได้ทั่วไปทั้งหมดตามใจนึก ดังนี้เรียกว่า **ภาพลวง** เพราะเป็นเพียงนิมิตเท่านั้น ไม่ใช่เห็นจริงๆ และไม่ใช่สภาวะธรรมอันเป็นอารมณ์คือนามรูป นิमितนี้จะหายไปได้ด้วยการกำหนดนามรูปให้รู้เท่าทันปัจจุบันขณะ โดยการไม่เอาใจใส่นึกถึงภาพเหล่านั้น นิमितเหล่านี้ก็จะอันตรธานหายไปเอง

๕. นิमितที่เรียกว่า ภาพลาง นั้น เป็นไปด้วยอำนาจเหตุภายนอก ที่มาทำลายล้าง ผลาญให้วิปัสสนาญาณเกิดขึ้นหรือเจริญขึ้นไม่ได้ เช่น พวกเปรตมาแสดงตนเพื่อขอส่วนบุญ หรือพวกเทวดามีจิตวิภูติมาแสดงการหลอกลอนด้วยประการต่างๆ มีแสดงร่างกายอันน่าเกลียดน่ากลัวบ้าง ทำเสียงที่น่าหวาดเสียวบ้าง เหล่านี้เป็นต้น นิमितนี้จะหายไปได้ด้วยเหตุ ๒ ประการคือ การแผ่เมตตาหรืออุทิศส่วนกุศลให้แก่เปรตหรือเทวดาเหล่านั้นประการหนึ่ง ด้วยการเจริญวิปัสสนาใช้สติปัญญากำหนดนามรูปให้เห็นชัดเจนในปัจจุบันขณะ จนสติปัญญาตั้งมั่นด้วยความพากเพียรพยายามไม่หยุดยั้งในการกำหนดนามรูปเป็นอารมณ์นั้นอย่างต่อเนื่อง จนไม่ใส่ใจต่อนิมนต์นั้นๆ อีกประการหนึ่ง ถ้าผู้ปฏิบัติไม่มีความกลัว ไม่มีความหวาดเสียวสะดุ้ง มีสติอยู่เสมอ สมาธีย่อมตั้งมั่น มีปัญญารู้แจ้งชัดอยู่ทุกเมื่อย่อมสามารถเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานต่อไปได้โดยสะดวก เพราะเมื่อจิตไม่ไปใส่ใจในภาพเหล่านั้นแล้ว นิमितเหล่านี้ก็จะอันตรธานหายไปเอง

อนึ่ง กิเลสที่เกิดขึ้นขัดขวางวิปัสสนาภาวนานั้นยังมีอีกมากมาย เมื่อใดที่พระโยคิบุคคลเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานจนมีศีลบริสุทธิ์ มีจิตตั้งมั่นหมดจด และใกล้ชิดต่อทวิภูติอันบริสุทธิ์ ข้ามพ้นจากความสงสัย เข้าถึงความหมดจดแห่งญาณความรู้ว่าเป็นทางหรือมิใช่ทาง ในลำดับนั้น ย่อมบังเกิดวิปัสสนูปกิเลส คือ ธรรมที่เป็นเครื่องเศร้าหมองหรือเป็นเครื่องขัดขวางวิปัสสนาญาณ มี ๑๐ ประการ คือ

๑. โอภาส กล่าวคือ แสงสว่างที่พวยพุ่งออกจากสรีระร่างกายหรือจากภายนอก ร่างกาย อันเนื่องมาจากจิตที่สัมปยุตต์ด้วยวิปัสสนาญาณ

๒. ปีติ กล่าวคือ ปีติ ๕ อย่าง มีขุททกปีติ เป็นต้น ซึ่งเกิดร่วมกับวิปัสสนาจิต

๓. ปัสสัทธิ กล่าวคือ ปัสสัทธิ ๒ อย่าง ด้วยอำนาจกายปัสสัทธิและจิตตปัสสัทธิ อันมีความสงบระงับความกระวนกระวายทางกายและทางจิตเป็นลักษณะ ที่เกิดร่วมกับวิปัสสนาจิตเหมือนกัน

๔. อธิโมกข์ กล่าวคือ สัทธินทรีย์ ที่มีกำลังมากเกินไป

๕. ปคคหะ กล่าวคือ ความเพียรพยายามที่มีกำลังแก่กล้ามากเกินไป

๖. สุข กล่าวคือ สุขอันประณีตเกินไป

๗ ญาณ กล่าวคือ ญาณที่เป็นวิปัสสนาอันเป็นไปในไตรลักษณ์เหมือนกับบัวชिरะ [คือ สายฟ้า] ที่พระอินทร์ฟาดลงมา

๘. อุပ္ปฏฐานะ กล่าวคือ สติอันเป็นสติปฏฐานะ ซึ่งสามารถตามระลึกถึงกิจที่กระทำ แล้วนานๆ เป็นต้นได้

๙. อุเบกขา กล่าวคือ อุเบกขาทั้ง ๒ อย่าง ได้แก่ ตัตตรมัชฌัตตอุเบกขา ที่เป็น อุเบกขาสัมโพชฌงค์ เกิดร่วมกับวิปัสสนาที่เป็นไปสมำเสมอ และอาวัชชนุเบกขา ในมโน ทวาร ที่มีความวางเฉยจนเกินไป

๑๐. นิกันติ คือ ความยินดีพอใจชอบใจในวิปัสสนูปกิเลสทั้ง ๙ ประการข้างต้น

ถ้ามีนิกันติ คือ ยินดีพอใจหรือชอบใจในวิปัสสนูปกิเลสทั้ง ๙ อย่างข้างต้นนั้นอย่างใดอย่างหนึ่ง วิปัสสนาญาณย่อมเจริญต่อไปไม่ได้ พระโยคีบุคคลนั้นย่อมติดอยู่ในภาพล้อ ภาพหลอน ภาพหลอก ภาพลวง หรือภาพล้าง อย่างใดอย่างหนึ่งหรือหลายอย่างนั้นอยู่ จึงไม่สามารถก้าวขึ้นสู่วิปัสสนาญาณขั้นสูงขึ้นไปได้ แต่ถ้านิกันติไม่เกิดขึ้นแล้ว สหชาต ธรรมทั้ง ๙ ของวิปัสสนาญาณก็ไม่จัดเป็นอุปกิเลส เพราะฉะนั้น เมื่อสติปัญญาระลึกรู้เท่าทันปัจจุบันขณะแห่งนามรูปแล้ว วิปัสสนูปกิเลสเหล่านี้ก็จะอันตรธานหายไป เพราะตัณหาไม่สามารถเข้าไปยึดติดเป็นอารมณ์ได้^{๒๗๒}

พระอภิธรรมมีความสำคัญต่อการเจริญวิปัสสนา

มีนักปราชญ์กล่าวว่า การเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานนั้น มีความจำเป็นต้องมีความรู้ ความเข้าใจในพระอภิธรรมก่อนหรือไม่ และถ้าบุคคลไม่มีความรู้เรื่องพระอภิธรรมมาก่อน แล้ว จะสามารถปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานให้ถึงพระนิพพานได้หรือไม่? ปัญหานี้นักปราชญ์ท่านได้ให้คำอธิบายชี้แจงไว้ดังต่อไปนี้

การศึกษาเล่าเรียนพระอภิธรรมนั้น มีวัตถุประสงค์เพื่อให้มีความรู้ความเข้าใจใน สภาวะแห่งขันธ์ อายตนะ ธาตุ สัจจะ อินทรีย์ เป็นต้น ตลอดถึงสังขตธรรมและอสังขต

^{๒๗๒} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๑๔๔-๑๔๘.

ธรรม ซึ่งสรุปเป็นสภาพแห่งนามธรรมรูปธรรม หมายความว่า เพื่อให้เกิดปัญญาความรอบรู้ในสภาวธรรมทั้งปวงตามความเป็นจริง นั่นเอง

ในที่นี้ คำว่า **ปัญญา** หมายถึง วิปัสสนาญาณ ปัญญานี้แหละ ทั้งในทางโลกียะและในทางโลกุตตระ เชื่อว่า เป็นธรรมอันประเสริฐกว่าธรรมอย่างอื่นใดในโลก เพราะฉะนั้น สรรงค์โพธิสัตว์จึงได้ยกย่องปัญญาด้วยคาถาว่า

ปณฺหา ทิ เสฏฺฐา กุสลา วทนฺติ

นภขตฺตราชาริว ตารกานํ

สีลํ สิริ จาปิ สตณฺจ ธมฺโม

อนฺวายิกา ปณฺหวโต ภวนฺติ ฯ

แปลความว่า

ผู้ฉลาดทั้งหลายกล่าวว่า ปัญญาแล ประเสริฐ เหมือนพระจันทร์ประเสริฐกว่าดวงดาวทั้งหลาย แม้ศีล สิริ และธรรมของสัตว์บุรุษ ย่อมไปตามผู้มีปัญญา^{๒๗๓}

อธิบายความว่า ในโลกนี้ ผู้ที่มีปัญญาและผู้ไม่มีปัญญาต่างกันอย่างไรบ้างนั้น ย่อมสามารถสังเกตเห็นได้ไม่ยากนัก อนึ่ง บุคคลผู้ต้องการปัญญาทั้งหลายย่อมชวนชวนในการศึกษาเล่าเรียนศิลปศาสตร์ต่างๆ หรือส่งเสียบุตรหลานให้ศึกษาเล่าเรียนในศาสตร์สาขาต่างๆ ตามกำลังความสามารถของตนๆ สำหรับบุคคลผู้ไม่ต้องการปัญญา ต้องการแต่เพียงทรัพย์เท่านั้น ย่อมมุ่งแสวงหาทรัพย์สินเงินทองตามความคิดความสามารถของตน แต่ว่าผู้ไม่มีวุฒิการศึกษา แต่ก็สามารถแสวงหาทรัพย์สินเงินทองได้ก็มีมาก เช่น คนต่างด้าวชาวต่างแดนที่อพยพไปทำมาหากินในต่างประเทศ ถึงแม้ไม่มีวุฒิการศึกษาปริญญาบัตรเลย แต่ก็สามารถหาเงินทอง รวบรวมเก็บออมรอมริบไว้จนสามารถสร้างฐานะให้ใหญ่โตได้ บางท่านมียศตำแหน่งมีชื่อเสียงในด้านการเมืองการปกครอง เป็นผู้นำของสังคมตลอดถึงเป็นผู้นำของประเทศชาติก็มี บุคคลเหล่านี้มีประจักษ์แก่สายตาในสังคมมากมาย ข้อนี้หมายความว่า แม้ว่าบุคคลเหล่านั้นจะไม่มีปัญญาที่เป็นปริญญาศาสตร์ต่างๆ ก็ตาม แต่พวกเขาก็มี **นิปกปัญญา** คือ ปัญญาในการเอาตัวรอด ซึ่งเป็นปัญญาที่ติดตัวมาแต่กำเนิด ที่เรียกว่า **สชาติกปัญญา** นั่นเอง จึงสามารถคิดพิจารณาเรียนรู้จากประสบการณ์โดยตรง เพื่อดำเนินชีวิตให้อยู่รอดปลอดภัย และสร้างฐานะของตนให้ดีขึ้นได้

^{๒๗๓} สรรงค์ชาดก ขุ.ชา.สตตก.[ไทย] ๒๗/๘๑/๖๐๘.

ในฝ่ายโลกุตตรธรรมก็เหมือนกัน พระอริยบุคคลบางท่านไม่มีปัญญาที่กว้างขวาง รู้แต่เพียงอริยมรรคอริยผลที่ตนได้บรรลุแล้วเท่านั้น แต่พระสารีบุตร พระมหากัจจายนะ พระอานนท์ เป็นต้นนั้น เป็นพระอรหันตมหาเถระที่มีปัญญากว้างขวางมาก สมเด็จพระบรมศาสดาทรงยกย่องชมเชยว่า เป็นเอตทัคคะ คือ พระสาวกผู้เป็นเลิศกว่าพระอรหันตสาวกรูปอื่นๆ ในด้านปัญญา

บุคคลผู้มีปัญญามากนั้น ไม่เฉพาะแต่เป็นประโยชน์ต่อตนเองเท่านั้น ยังสามารถช่วยเหลือบุคคลอื่นและสัตว์อื่นได้อีกด้วย การที่พระอรหันต์เหล่านี้มีปัญญามากนั้น มีปัญญาอะไรบ้าง ? ตอบว่า มีปัญญากิริยธรรมนั่นเอง เพราะรู้พระอริยธรรมมาก เพราะฉะนั้น จึงเป็นสาวกที่เป็นใหญ่ ที่เรียกว่า พระอสีติมหาสาวก ฯ

การศึกษาเล่าเรียนพระอริยธรรมนั้นจึงสามารถตัดสินใจได้ว่า เป็นทั้งประโยชน์ตนที่เรียกว่า **อัตตहितสมบัติ** เป็นทั้งประโยชน์ผู้อื่น เรียกว่า **ปรहितสมบัติ** เพราะฉะนั้น ผู้ที่มีปัญญาทั้งหลายในสมัยก่อนๆ นั้น ต้องมาจากการศึกษาเล่าเรียนพระอริยธรรมปิฎกก่อนปิฎกอื่นๆ เช่น พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ พระนาคเสนเถระ พระพุทธโฆสเถระ [พระพุทธโฆสาจารย์] พระพุทธทิตเถระ และพระอนุรุทธเถระ [พระอนุรุทธาจารย์] เป็นต้น ดังตัวอย่างหลักฐานที่ปรากฏในมิลินทปญฺหาว่า

อายสมนฺตํ นาคเสนํ ปจฺมเมว อภิธมฺมํ อทาสี กุสลา ฐมฺมา อกุสลา ฐมฺมา
อพฺยาทตา ฐมฺมา ติกทุกฺขจ อภิธมฺเม สงฺคณฺี วิภงฺก ฐาตุกฺกา ปุคฺคสปญฺญตฺติ กถาวตฺถุ
ยมก ปญฺ्ञาน มหาปกรณํ สพฺพนตํ กเถสิ^{๒๗๔} ฯ

แปลความว่า

พระอุปัชฌาย์ของท่านพระนาคเสนเถระสอนพระอริยธรรมให้แก่พระนาคเสนเป็นครั้งแรกว่า กุสลา ฐมฺมา อกุสลา ฐมฺมา อพฺยาทตา ฐมฺมา ติกะ ทุกะ พระสังคณฺี พระฐาตุกกา พระปุคฺคสปญฺญตฺติ พระกถาวตฺถุ พระยมก พระปญฺ्ञาน สอนแต่พระมหาปกรณํ ทั้งหมดนั้นในพระอริยธรรม

^{๒๗๔} มิลินทปญฺหา.

ในคำบาลีว่า **ปชมเมว** ที่แปลว่า ครั้งแรกนั้นทีเดียว มีไวยากรณ์บทหนึ่งว่า **เอว** นั้น แสดงให้เห็นว่า ก่อนที่จะสอนพระวินัยและพระสูตร สอนแต่พระอภิธรรมเท่านั้น เพราะไวยากรณ์ว่า **เอว** เป็น **อวธารณัตถวาจก** แปลว่า ห้ามปฏิเสธอื่นคือพระวินัยและพระสูตร ว่ายังไม่สอน สอนแต่พระอภิธรรมเท่านั้นก่อน

ดังนั้น ถ้าท่านใดเกิดความสงสัยในคำว่า **ปชมเมว** ก็โปรดดูบรรทัดที่ ๗ ว่า **กีนุโข ปสมิ วิเนยยัม วา อุทาหุ อภิธมเม วา ปณฺธิโต โข อยัม นาคเสน ปชมเมว อภิธมมปิฏเก วิเนยยนติ**^{๒๗๕} แปลความว่า พระมหาโรหมณะพิจารณาว่าจะเอาธรรมอะไร สอนให้พระนาคเสนก่อน พระนาคเสนเป็นผู้มีปัญญา เพราะฉะนั้น จะพึงสอนพระวินัยก่อน หรือว่าจะพึงสอนพระอภิธรรมก่อน

ทั้งนี้เพราะการศึกษาเล่าเรียนพระอภิธรรมนั้น เพื่อให้เกิดปัญญา เมื่อปัญญาสำเร็จแล้ว ย่อมสามารถทำประโยชน์ได้ทั้ง ๒ อย่าง กล่าวคือ ประโยชน์ตน เรียกว่า **อัตตहितสมบัติ** และประโยชน์ของบุคคลอื่น เรียกว่า **ปรหิตสมบัติ** เหมือนกับพระพุทธเจ้าทั้งหลาย และพระสาวกของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย มีพระสารีบุตร พระมหากัจจายนะ พระอานนท์ เป็นต้น ดังกล่าวมาแล้ว^{๒๗๖}

ความมหัสจรรย์แห่งพระรัตนตรัย

เมื่อบุคคลได้บรรลุถึงจุดหมายแห่งพระพุทธศาสนา คือ มรรค ผล นิพพานแล้ว ย่อมได้สัมผัสความมหัสจรรย์แห่งพระรัตนตรัย ซึ่งเป็นสัญลักษณ์หรือธงชัยอันโดดเด่นแห่งพระพุทธศาสนา ย่อมจะอุทานออกมาด้วยความโสมนัสเบิกบานใจในความมหัสจรรย์แห่งพระรัตนตรัยดังต่อไปนี้

อโห พุทโธ พระพุทธเจ้านี้เป็นผู้อัสจรรย์จริงหนอ ซึ่งเป็นผู้ตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณได้ด้วยพระองค์เอง ทรงมีพระชั้นชั้นอดานอันบริสุทธิ์ ทรงเปี่ยมด้วยพระมหา

^{๒๗๕} มิลินทปถา.

^{๒๗๖} ดูเทียบเคียงในวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ปณี : พระภาวนาภิรามเถระ [สุข ปวโร], หน้า ๓๙-๔๑.

กรุณาให้คุณอันยิ่งใหญ่หาประมาณมิได้ มีพระปัญญาหยั่งรู้ธรรมด้วยพระองค์เองโดยชอบ ทรงถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ เป็นผู้เสด็จไปได้แล้ว ทรงรู้แจ้งโลกทั้งปวง ทรงสามารถฝึกบวชที่สมควรฝึกได้อย่างไม่มีใครยิ่งกว่า ทรงเป็นศาสดาแห่งเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ทรงเป็นที่พึ่งอันประเสริฐยอดเยี่ยมของชาวโลก เป็นสมเด็จพระพ่อแห่งพุทธศาสนิกชนทุกคน ทรงสามารถกำจัดภัยได้จริง ข้าพเจ้าขอนอบน้อมถวายอภิवाวันทนา การ ซึ่งพระคุณอันยิ่งใหญ่แห่งสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นด้วยเศียรเกล้าแห่งตน

อโห ธัมโม พระธรรมทั้งหลายเป็นของอัศจรรย์ อันสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ดีแล้ว อันบุคคลสามารถเข้าไปรู้ เข้าไปเห็น เข้าไปพิสูจน์ได้ ไม่ประกอบด้วยกาลเวลา ไม่ขึ้นอยู่กับกาลเวลา เป็นธรรมที่ควรร้องเรียกให้ชาวโลกทั้งปวงมาดู เป็นธรรมที่ควรน้อมเข้ามาใส่ตน เป็นธรรมที่วิญญูชนทั้งหลายพึงรู้ได้เฉพาะตน รู้แทนกันไม่ได้ เป็นธรรมที่สามารถกำจัดภัยได้จริง เป็นธรรมประดุจดั่งรัศมีที่ส่องแสงสว่างให้แจ่มแจ้งเจิดจ้า อยู่ในใจ ให้ได้รับความสงบสุขตลอดกาลนิรันดร์ ข้าพเจ้าขอนอบน้อมถวายอภิवाวันทนา การแด่พระธรรมคำสั่งสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า คือ พระปริยัติธรรม พระปฏิบัติธรรม และพระปฏิเวธธรรม ด้วยเศียรเกล้าแห่งตน

อโห สังฆो หมู่แห่งพระอริยสาวกเจ้าทั้งหลาย เป็นผู้อัศจรรย์ เป็นผู้ปฏิบัติตามสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยดี ปฏิบัติด้วยความซื่อตรง ปฏิบัติเพื่อออกจากทุกข์ ปฏิบัติตามสมควรแก่ธรรมนั้นๆ เพื่อบรรลุ มรรค ผล นิพพาน ซึ่งได้แก่ บุรุษ ๔ คู่ ๘ บุคคล คือ มรรคบุคคล ๔ ผลบุคคล ๔ นี้แลคือ หมู่แห่งพระอริยสาวกของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นผู้ควรแก่การต้อนรับ เป็นผู้ควรแก่การกราบไหว้ เป็นผู้ควรแก่การรับทักษิณาทาน อันเลิศ เป็นผู้ควรแก่การทำอัญชลีกรรม นับเป็นนื่อนาบุญของโลก เป็นผู้ดำรงพระบวรพุทธศาสนาให้ดำรงคงอยู่และเจริญวัฒนาถาวรสืบมาสู่พุทธบริษัท ให้ได้เต็มซึ่งอมตรสอยู่เนืองๆ เป็นผู้สามารถกำจัดภัยได้จริง ข้าพเจ้าขอนอบน้อมถวายอภิवाวันทนา การแด่พระอริยสงฆ์เจ้าเหล่านั้น ด้วยเศียรเกล้าแห่งตน

บุญใดใด ที่ข้าพเจ้าผู้ถวายอภิวัตน์หนาท่านการอยู่ ซึ่งพระรัตนตรัยอันควรบูชายิ่งโดย
ส่วนเดียว ได้กระทำแล้วเป็นอย่างยิ่งเช่นนี้เช่นนี้ ขออุปัชฌาย์ทุกรายทั้งปวง จงอย่าได้มีแก่
ข้าพเจ้าเลย ด้วยอำนาจความสำเร็จอันเกิดจากบุญนั้น^{๒๗๗} ฯ

จบคำอธิบายตามพระบาลี

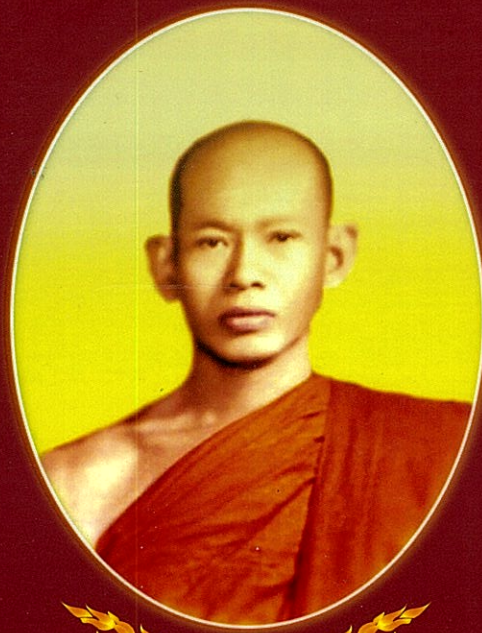
อภิธัมมัตถสังคหะและอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา

ปริจเฉทที่ ๙ กัมมัญฐานสังคหะ แต่เพียงเท่านี้

ประวัติผู้รวบรวมและเรียบเรียง

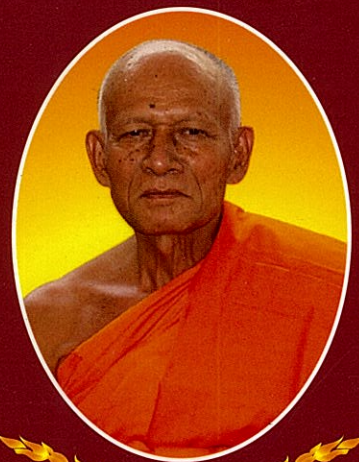
- ชื่อ พระมหาชินวัฒน์ จุกวโร [กุยรัมย์]
- เกิด ๒๕ เมษายน ๒๕๑๒ [วันอังคาร ขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๕ ปีระกา]
- สถานที่เกิด ๓๐ ม. ๒ ตำบล หนองใหญ่ อำเภอ สตึก จังหวัด บุรีรัมย์
- การศึกษา ชั้นประถมศึกษาปีที่ ๖ โรงเรียนบ้านหนองใหญ่ ต.หนองใหญ่ อ.สตึก จ.บุรีรัมย์ ๒๕๒๖
- อุปสมบท ๒๙ เมษายน ๒๕๓๓
- สังกัด วัดบ้านหนองใหญ่ ต.หนองใหญ่ อ.สตึก จ.บุรีรัมย์
- การศึกษา - นักธรรมชั้นเอก [น.ธ.เอก] สำนักเรียนวัดรัชฎาธิฐาน กรุงเทพมหานคร พ.ศ. ๒๕๓๘
- เปรียญธรรมประโยค ๘ [ป.ธ.๘] สำนักเรียนวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร พ.ศ. ๒๕๕๑
- อภิธรรมบัณฑิต [อภ.บ.] อภิธรรมโชติกวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร พ.ศ. ๒๕๕๒
- อภิธรรมมหาบัณฑิต [อภ.ม.] อภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย [วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร] พ.ศ. ๒๕๕๓
- พุทธศาสตรมหาบัณฑิต [พธม.] สาขาธรรมนิเทศ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๕๑
- หน้าที่ - ผู้ดูแลจัดการกิจการงานอภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร บางกอกน้อย กรุงเทพฯ
- ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร [ผจล.] ฝ่ายการศึกษา
- สถานที่อยู่ปัจจุบัน วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร [คณะ ๖] แขวงศิริราช เขตบางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร
- โทรศัพท์/โทรสาร. ๐-๒๔๑๑-๔๕๔๖, ๐-๒๔๑๒-๘๘๓๓
- มือถือ ๐๘๖-๐๓๘-๒๙๓๓, ๐๘๙-๘๙๔-๙๗๖๓
- Email.bhuddhanggun_nornoy@hotmail.com,rukhitawun@hotmail.com
- เฟซบุ๊ก : พุทธางกูร โพธิ์กร, อาศรมรักชีวิตวัน มหานาควรดิถี

พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ
ผู้อำนวยการ รูปที่ ๑

พระศรีคัมภีรญาณ (ทวิสัย ญาณจารี)
ผู้อำนวยการ รูปที่ ๒

พระธรรมจรรจาชมตามุนี
ผู้อำนวยการ รูปที่ ๓

อภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย

วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร แขวงศิริราช เขตบางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร
โทร ๐-๒๔๑๑-๔๕๔๖, ๐-๒๔๖๖-๘๘๓๓